

EMPERYALİZMİN GÖLGESİNDE LİBYA SORUNU

Selçuk DUMAN *

ÖZET

Kuzey Afrika'da Akdeniz kıyısında bulunan Libya, zengin-kaliteli petrol rezervleri, stratejik konumu ve aşiretlere dayalı sosyal yapısı dolayısı ile emperyal ülkelerin her zaman hedefinde olmuştur. Özellikle Avrupa'ya Akdeniz üzerinden komşu olması onun sömürge alanı olmasını kolaylaştırmıştır. 7. yüzyılda Araplar tarafından işgal edilen Libya, 1552 yılında Osmanlı Türk İmparatorluğunun hakimiyeti altına girmiş ve 1912 yılına kadar Türk hakimiyeti altında kalmıştır. II. Dünya savaşına kadar İtalya'nın mandater yönetiminde kalan Libya, II. Dünya savaşından sonra Fransa ve Birleşik Krallığın kontrolüne bırakılmıştır. 1951 yılında bağımsızlığını kazanmış ancak gerek 1951-1969 Kral İdris dönemi gerekse 1969-2011 Muammer Kaddafi döneminde, emperyal ülkelerin her zaman uğraştığı ülke olmaya devam etmiştir. 2011 yılında yapılan NATO operasyonu da aslında emperyal ülkelerin birbirleri arasında anlaşamamalarının bir sonucu olarak gerçekleşmiştir. Bu nedenle NATO operasyonu sonrası Libya'da birleşik bir siyasal organizasyon oluşturulamamıştır. Libya'da ortaya çıkan bu çatışmalı yapı; Libya'da Rusya Federasyonu ve Türkiye gibi yeni aktörlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak bu iki ülkenin Libya'da birleşik bir siyasal organizasyonun ortaya çıkmasına yeterli olmayacağı, tam tersine Libya sorununun küresel bir ölçekte ele alınmasına neden olduğu bir gerçektir. Biz de bu çalışmamızda; öncelikle emperyalizmi girişte tanımladıktan sonra Libya sorununu çok boyutlu anlatıp, çözüm süreçleri ve günümüze kadar gelişen olayları Libya ile ilgili tüm tarafların yaklaşımları çerçevesinde ve kaynaklar ölçüsünde, akademik bir yaklaşımla ortaya koyduk.

Anahtar Kelimeler: Libya, Türkiye, Rusya, İtalya, Fransa, Hafter, Sarraj.

LIBYA PROBLEM IN THE SHADOW OF IMPERIALISM

ABSTRACT

Libya, located on the Mediterranean coast of North Africa, due to its rich-quality oil reserves, strategic position and social structure based on tribes, has always been the target of imperial countries. Especially, being neighbor to Europe via the Mediterranean has made it easier for Libya to become a colonial area. Libya, occupied by the Arabs in the 7th century came under the domination of the Ottoman Turkish Empire in 1552 and remained under Turkish domination until 1912. Libya, which remained under the mandate of Italy until the Second World War was left to the control of France and than of the United Kingdom after the Second World War. Although Libya gained its independence in 1951, it continued to be the country that imperial countries have always dealt with both during the 1951-1969 King İdris period and in the 1969-2011 Muammer Gaddafi period. The NATO operation carried out in 2011 was a result of the imperial countries disagreements between each other. For this reason, a united political organization could not be established in Libya after the NATO operation. This conflictual structure formed in Libya; In the country, it has led to the emergence of new actors such as Russia and Turkey. However, it is a fact that these two countries will not be sufficient for the emergence of a united political organization in Libya and on the contrary, the Libya problem is addressed on a global scale. In this study; firstly, we defined imperialism in the introduction, and then explained the problem of Libya in a multi-dimensional way, and put forward the solution processes and the events that have developed up to now, within the framework of the approaches of all parties related to Libya and with an academic approach.

Keywords: Libya, Turkey, Russia, Italy, France, Haftar, Sarraj.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 19.04.2020; Yayına Kabul Tarihi: 15.05.2020

* Prof. Dr., Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, GİRESUN;
ORCID 000-0002-4630-9500, E-posta: selcuk.duman58@gmail.com

Giriş

Libya sorununu emperyalizmin bir sonucu olarak görmem dolayısıyla öncelikle emperyalizm hakkında kısaca bilgi vermek isterim. Aslı Latince İmperium olan ve İmparatorluktan gelen Emperyalizm, Fransızca bir kavram olup (Keskin 1995: 300) bir devletin başka bir devlet ya da devletler topluluğu üstündeki iktisadi, askeri, kültürel ve benzeri egemenliği anlamında ifade edilmektedir (Larousse 2000: 3682). Diğer bir ifadeyle bir devletin başka bir devlet üzerinde maddi ve manevi olarak kontrol kurması, üstünlük sağlaması anlamındadır (Armaoğlu 1989: 79). Emperyalizmde başka halkların rızası olmadan denetim kurmak bulunduğu için itici bir kavram olarak görülmektedir (Britanica 2000: 166). Edward Said emperyalizmi: “Uzak topraklara tahakküm eden egemen metropolün uygulama, kuram ve tavırları olarak tanımlamaktadır.” Emperyalizmin bir sonucu olarak gördüğü sömürgeciliği ise: “Uzak topraklarda yerleşim yerleri kurulması” olarak tarif etmektedir (Kaya 2006: 1).

Emperyalizmde egemenlik kurma hareketi; ekonomik, sosyal ve kültürel şekilde ortaya çıkmıştır.

- 1- Ekonomik: Bu çerçevede yağma ve malların eşitsiz değişimi, dış yatırım, ucuz iş gücü ile yeni ve daha geniş pazarlardan yararlanma gerçekleşmiş,
- 2- Sosyal: Bu durumda zorla kabul ettirilmiş yönetim kurumları ve askeri baskı görülmüş,
- 3- Kültürel: Bu uygulamada düşünce sistemlerinin ve örgütlerin işleyişlerini yöneten kurallar şeklinde ortaya çıkmıştır (Gönültaş 2008: 42).

Tarihi geçmişi insanlık tarihinin eski çağlarına kadar uzanmakta olan (Keskin 1995:301) Emperyalizm bu yöntemleri uygularken küçük ve büyük devlet ayrımı yapmamış, bir yönetimin veya halkın bağımsızlığını yok ettiğinde, o ülkeyi hangi araçlarla, hangi alanlarda, ne kadar sömüreceğinin hesabını yapmıştır (Tural 2009: 1). Libya sorunu da bu şekilde planlanmış ve uygulamaya konulmuştur. Şimdi Libya sorununu anlatabiliriz.

Libya Sorununun Ortaya Çıkışı

Libya; doğudan Mısır, güneydoğudan Sudan, güneyden Çad ve Nijer, batıdan Cezayir, kuzeybatıdan Tunus ve kuzeyden Akdeniz ile çevrili bir Kuzey Afrika ülkesidir. Libya'nın Afrika'nın en fazla enerji rezervine sahip ülkesi olması, Avrupa'nın ise en büyük tüketici konumunda bulunması ve Libya'ya Akdeniz üzerinden komşu olması dolayısıyla Libya'yı jeopolitik tartışmaların odağına taşımaktadır. Libya maalesef bu jeopolitik tartışmalardan kurtulabilecek ulusal bütünlüğe sahip değildir. Libya'da siyasal sistemi kontrol edenler; geçmişten günümüze aşiretler arasında kurdukları dengeler sayesinde iktidarlarını sürdürebilmişlerdir. Buna Kaddafi'de dahildir. Libya'da bugün devam eden sorunu ateşleyen ise 2010 yılında Tunus'ta daha çok ekonomik nitelikli başlayan ve Arap Baharı olarak nitelendirilen protestoların, 17 Şubat 2011 tarihinde Libya'ya sıçramasıdır. Bu protestoların artması ile birlikte Libya'daki çıkarları zarar gören başta Fransa ve İtalya gibi ülkeler harekete geçerek, Libya'ya yönelik bir operasyonun hazırlıklarına girişmişlerdir. Fransa; Birleşik Krallık ve ABD ile birlikte koalisyon güçleri olarak Libya'ya müdahale hazırlıkları yaparken, İtalya; NATO'nun liderliğinde bir operasyonu desteklemiştir. Sonuçta NATO şemsiyesi altında 19 Mart 2011 tarihinde Libya'ya yönelik başlatılan hava bombardımanı, yaklaşık altı ay sürmüş ve 20 Ekim 2011 tarihinde Libya Devlet Başkanı Kaddafi'nin öldürülmesi ile Libya'da yeni bir sürecin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Çünkü Kaddafi'nin güç ve denge siyaseti ile Libya'da yaklaşık kırk yıl

boyunca sürdürdüğü siyasal organizasyon dağılmış ve Libya'da adeta yüz yıl geriye gidilerek, aşiretler arası kavmiyetçilik baş göstermiştir.

Bu kavmiyetçilik Libya'da iç savaşın şiddetli bir şekilde başlamasına neden olurken, Libya ile ilgili çıkar hesapları yapan; Fransa, İtalya, Rusya, ABD, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar ve Mısır gibi ülkeler, destekledikleri devlet dışı örgütler üzerinden vekalet savaşları yapmaya başlamışlardır.

Bu süreçte 2012 yılında Libya'da ilk seçim yapılmış, Trablus'ta Genel Milli Kongre belirlenmiş ve Mahmud Cibril yönetiminde bir hükümet kurulmuştur; ancak Milli Kongre görev yaparken siyasal İslamcı gruplar güçlenmiş ve 11 Eylül 2012 tarihinde ABD Büyükelçisi öldürülmüştür. Libya'da sorunların üstesinden gelebilmek için Genel Milli Kongre Başkanı üç defa değiştirilmişse de bir sonuca ulaşamadığı için Temsilciler Meclisi oluşturulmasına karar verilmiştir. Yapılan seçimler, çatışmalı bir ortamda gerçekleşmiş ve Genel Milli Kongre bu seçimleri tanımamıştır. Bu nedenle Temsilciler Meclisi Tobruk şehrine taşınmak zorunda kalmıştır.

BM 2015 yılında Trablus ve Tobruk'taki meclisleri birleştirmek için girişimlerde bulunmuş ve Aralık'ta Fas'ta yapılan görüşmeler sonucunda, Ulusal Mutabakat Hükümeti kurulmasına karar verilmiştir. Bu karar gereğince 2016 yılı şubat ayı içerisinde Ulusal Mutabakat Hükümeti oluşturulmuş ve Trablus'a giderek çalışmalarına başlamıştır. Tobruk yönetiminin de tanıdığı bu hükümet; BM ve AB tarafından da hemen tanınmıştır. Ancak kısa sürede Trablus ve Tobruk yönetimi arasında anlaşmazlıklar baş göstermiş ve Mart 2017 tarihinde, Tobruk yönetimi Ulusal Mutabakat Hükümetini tanımadığını ilan etmiştir. Böylece Libya'da bir tarafta BM'nin tanıdığı Trablus'ta bulunan Ulusal Mutabakat Hükümeti diğer tarafta Tobruk merkezli Temsilciler Meclisi ve onun silahlı gücü olan Libya Ulusal Ordusunu yöneten Hafter, iki ayrı yönetimi temsil eder şekilde ortaya çıkmıştır.

Hafter; Libya'da en büyük aşiretlerden El-Farjani'ye mensup olup, Sovyetler Birliği'nde askeri eğitimini tamamladıktan sonra ülkesine dönerek kurmay subay olarak göreve başlamış, 1969 yılında, Kral İdris'e karşı yapılan Kaddafi'nin darbesine destek vermiş ve Libya'da Genelkurmay Başkanlığına kadar yükselmiştir. Ancak Çad savaşı sonrası Kaddafi ile arası açılan Hafter, Kaddafi'ye karşı mücadele etmiş, hatta 1999 yılında Kaddafi'ye karşı bir darbe girişiminde de bulunmuş, başarısız olunca ABD'ye sığınmak zorunda kalmıştır. Kaddafi'nin ölümünden sonra Libya'ya dönerek Kara Kuvvetleri Komutanı olarak görev yapmaya başlayan Hafter, radikal örgütlere karşı başlattığı Onur Operasyonu ile kendisini uluslararası kamuoyuna; laiklik yanlısı ve siyasal İslamcılara karşı birisi olarak tanıtmıştır.

Ulusal Mutabakat Hükümeti BM tarafından desteklenirken, Hafter, 2014 yılında siyasal İslamcı gruplara karşı özellikle ihvan'a karşı başlattığı Libya'nın İtibarı operasyonu ile Mısır, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Fransa, ABD ve Rusya gibi ülkelerden destek bulmuştur. Hafter elde etmiş olduğu bu desteğin de sayesinde; 30 binin üzerinde bir askeri birliğe, 20'den fazla savaş uçağına, askeri helikoptere, zıhlı araçlara, 300 den fazla tanka hatta Fırkateyne sahip bir güç konumuna ulaşarak bugün ülkenin yaklaşık %75'ini kontrol eder bir pozisyona ulaşmıştır. Bu vekalet savaşlarını lehine sonuçlandırmak isteyen ülkeler ise Libya'da inisiyatif alarak çeşitli görüşmelerin yapılmasını sağlamışlardır.

Bu çerçevede; Fransa Mayıs 2018 tarihinde Paris'te tarafları bir araya getirerek Libya sorununu çözmek istemiş; ancak 2015 yılında Paris'teki terör saldırısından sonra

açık bir şekilde Hafter'i desteklediği için toplantıda, tarafların güvenini sağlayamamış ve çözüm üretememiştir. Hatta Nisan 2019 tarihinde Libya Ulusal Mutabakat Hükümeti; Özgürlük ve demokrasi konusunda köklü bir geçmişe sahip Fransa'nın sivilleri öldüren Hafter'i desteklemesini anlayamadıkları yönünde bir açıklama yapmıştır.

İtalya ise bir taraftan Ulusal Mutabakat Hükümeti ile görüşürken diğer taraftan Hafter ile de görüşmelere devam etmiş ve Fransa'yı da Libya'daki krizin artmasını sağlayan ülke olarak suçlamıştır. Ayrıca BM'nin Libya Özel Temsilcisi Saleme'nin Eylül 2017 tarihinde sunduğu üç aşamalı plan çerçevesinde, Ekim 2018 tarihinde Palermo şehrinde Ulusal Mutabakat Hükümeti ile Hafter'i bir araya getirmiş ancak bir sonuç alamamıştır.

Rusya; Ulusal Mutabakat Hükümeti ve Hafter ile görüşmelere devam ederken, Muvazzaf bir Rus generalin komutasında Rus paralı askerleri Wagner ile Hafter'i fiilen desteklemiştir. Hatta Mısır'ın Libya'ya yakın Mersa Matruh üssünü kullanmış ve Akdeniz'deki Rus uçak gemisinde Rusya savunma Bakanı Şoygu, Hafter ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Rusya'nın bu girişimini Avrupa'ya yönelik bir tehdit olarak algılayan Birleşik Krallık ise sert tepki göstermiştir.

ABD'nin Libya'ya yönelik müdahalesi, öncelikle NATO çerçevesinde gerçekleşirken, 2012 yılında Ensar El İslam adlı terörist örgütün Libya'daki ABD Büyükelçiliğine saldırması ve büyükelçi ile birlikte üç diplomatı öldürmesi üzerine ABD Libya'ya yönelik terörizmle mücadele sürecini başlatmıştır. Libya'daki iç savaş sürecinde ise Ulusal Mutabakat Hükümeti'ni resmen tanısa da başkanlık düzeyinde Hafter ile de görüşmeye devam etmiştir.

Birleşik Arap Emirlikleri Libya iç savaşında baştan itibaren zırhlı araçlar ve hava desteği dahil tüm gücü ile Hafter'in yanında yer almıştır. Hatta Bingazi yakınlarındaki El-Khadim şehrinde hava üssü kurmuştur. Diğer yandan 2017 yılında Ulusal Mutabakat Hükümeti ve Hafter'i bir araya getirerek bir sonuç almak istemiş ancak açık bir şekilde Hafter yanlısı olması dolayısı ile tüm tarafların güvenini sağlayamadığı için bir sonuç alamamıştır.

Suudi Arabistan, Hafter güçleri içerisinde bulunan Medahile milis güçleri üzerinden Libya'daki soruna dahil olmuştur. Medahile milisleri Suudi Arabistan'daki Şeyh Rabi El-Mehdalli'ye bağlı oldukları için bu bağlantı kolay olmuştur.

Katar, Libya'daki Ulusal Mutabakat Hükümeti'ni ilk tanıyan ülkelerden olmuş ve siyasi, askeri ve ekonomik anlamda desteklemiştir.

Türkiye; Libya'da 2011 yılında çıkan protesto gösterileri sırasında bir taraftan dışarıdan yapılan müdahaleleri eleştirirken, diğer taraftan NATO şemsiyesi altında Libya operasyonunda yer almıştır. Elbette Libya'da iç savaşın çıkması ile birlikte, 25 binden fazla Türk vatandaşını Libya'dan tahliye etmek zorunda kalmıştır.

Türkiye Libya'daki aktörlerden Ulusal Mutabakat Hükümetini tanımış ve BM öncülüğünde 2015 yılında yapılan Libya Siyasi Anlaşmasını desteklemiştir. Diğer yandan Türkiye Doğu Akdeniz'de kendisine yönelik oluşan ittifakı kırmak ve mavi vatan olarak tanımladığı Münhasır Ekonomik Bölgesi'ni BM nezdinde ilan edebilmek için 27 Kasım 2019 tarihinde Libya ile Deniz Yetki Alanlarının Sınırlandırılmasına Dair Mutabakat Muhtırası'nı imzalayarak, Libya'daki Ulusal Mutabakat Hükümeti'nin yaşatılması konusunda yeni bir misyon yüklenmiştir. Bu çerçevede 20 Aralık 2019 tarihinde Libya Ulusal Mutabakat Hükümeti ile Askeri ve Güvenlik İşbirliği Antlaşmasını imzalayarak, fiilen sorunun bir parçası haline gelmiştir.

Ayrıca Libya konusundaki kararlılığını göstermek ve iç hukukundaki zemini oluşturmak için 2 Ocak 2020 tarihinde Türkiye'nin 1 yıl süre ile Libya'ya asker göndermesini içeren kanun teklifini TBMM'nin gündemine getirmiş ve bu konuda; Libya'ya gönderilecek asker sayısı ve kapsamı, hangi bölgede görev yapacağı gibi ayrıntıların belirlenmesi yetkisi Cumhurbaşkanına verilmiştir.

Türkiye'nin almış olduğu bu karar dolayısıyla ABD Başkanı Trump, Cumhurbaşkanı Erdoğan'ı arayarak dış müdahalenin durumu karmaşık hale getirdiğini ifade ederken, Suudi Arabistan Türkiye'nin kararını 5 Ocak 2020 tarihinde kınamıştır. Mısır, sonuçları konusunda kaygılı olduklarını ve Türkiye'nin olacıklardan sorumlu olacağını belirtmiş ve Libya'yı görüşmek üzere Yunanistan, Fransa, İtalya ve GKRY'yi toplantıya çağırmıştır. Rusya Devlet Duması Uluslararası İşler Komitesi Başkanı Leonid Slutskiy, endişe verici olarak nitelemiş (Euronews 2020), Rus milletvekili Novikov ise Türkiye'nin askeri varlığının durumu daha da kötüleştireceğini iddia etmiştir (BBC News 2020) Birleşik Arap Emirlikleri Dışişleri ve Uluslararası İş Birliği Bakanlığı'ndan yapılan açıklamada, Türkiye'nin Libya'ya yönelik girişimini; Arap ulusal güvenliğine ve Akdeniz havzasının istikrarına yönelik bir tehdit olarak tanımlamıştır (Euronews 2020). AB adına açıklama yapan, Avrupa Birliği Dış İlişkiler Yüksek Komiseri Josep Borell; siyasi çözüme odaklanılması gerektiğini ve son gelişmelerin Trablus'ta çatışmaları artıracığına dikkat çekmiştir. Libya'da Tobruk merkezli yapılan ve Libya'nın %75'ni kontrol eden General Hafter ise Türkiye'ye karşı seferberlik ve cihat çağrısı yapmıştır (Euronews 2020). Avrupa Birliği Dış İlişkiler Yüksek Komiseri Josep Borrell, Almanya, Fransa, İtalya ve İngiltere dışişleri bakanları ile yaptıkları toplantı sonrası birlikte yayımladıkları ortak açıklamada: Türkiye'nin Libya'ya asker göndermesine karşı olduklarını belirtmişlerdir (Sputnik 2020). Diğer yandan Türkiye'nin bu kararı sonrası 4 Ocak 2020 tarihinde Libya'nın Tobruk şehrinde bulunan Temsilciler Meclisi Türkiye ile ilişkilerini kesme kararı almıştır (Sputnik 2020).

Yine dış basına yansıdığı şekliyle Türkiye bir güvenlik şirketi aracılığı ile Suriyeli muhaliflerin Libya'daki çatışmalara Hafter lehine katılmasını desteklemiştir. 1000-1500 kişi civarında bir sayıdan bahsedilmekte olup, maaşlarının artırıldığına da dikkat çekilmiştir. Ayrıca Emekli Tuğgeneral Adnan Tanrıverdi'nin kurduğu Uluslararası Savunma Danışmanlık Şirketi (SADAT)'ne vurgu yapılmıştır.

Türkiye ise Libya'da Suriyeli muhaliflerin varlığını doğrularken, Türkiye'nin resmi olarak bunların yönetiminde yer almadığının altını çizmiştir. (BBC News 2020) Ancak Türkiye'nin Libya'daki sürece katılması ile birlikte, Libya'da yeni bir durum ortaya çıkmıştır. Çünkü Türkiye dahil olana kadar Libya Ulusal Mutabakat Hükümetini fiilen destekleyen herhangi bir ülke yada güç bulunmazken artık sahada; askeri ve istihbarati anlamda bir destek oluşmuştur. Bu durum bir taraftan uluslararası platformda zaten var olan siyasal İslamcı tartışmaların Türkiye üzerinden artmasına neden olurken, batılı ülkelerin Rusya dahil endişe etmesine neden olmuştur. Diğer taraftan başta Arap ülkeleri olmak üzere İslam ülkelerindeki yönetimlerde; yeni bir İslami hegemonyanın oluşması tehdidi ve siyasal İslamcı iktidarların oluşma riski endişesini doğurmuştur. Buraya kadar yazdıklarımızdan Libya'daki sorunun yerel olmanın çok ötesinde, emperyal planların bir sonucu olduğunu ortaya koymaya yeter sanırım. Şimdi bu emperyal düğümün masadaki sürecine geçelim.

Berlin Konferansı

Libya sorununun çözümünde inisiyatifin Avrupa'da olması gerektiği konusu, ilk andan itibaren uluslararası platformda dile getirilmiş, ABD konuya sınırlı düzeyde

katılmış, konuyu Avrupa'nın çözmesi gerektiğini ifade etmiş ve Mısır, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri ile koordineli bir şekilde hareket etmiş, Rusya ve Türkiye gibi ülkelerin Libya'daki etkinliğinden rahatsızlık duymuştur. Ancak Libya sorunu konusunda 2011 yılından itibaren aktif olarak rol alan Fransa ve İtalya'nın bu süreci Avrupa lehine istedikleri şekilde sonuçlandıramadıkları gibi Rusya ve Türkiye'nin aktif olarak soruna dahil olmasına da neden olmuşlardır. Hatta Rusya ve Türkiye fiilen sahada mücadele eder konuma gelirken, birlikte çözüm üretmek konusunda da kamuoyuna birlikte görüntü vermişlerdir. Bu durumun Avrupa için kabul edilemez olduğunu, ilk açıklayan Birleşik Krallık olmuştur. Rusya'nın elini Libya'dan çekmesi gerektiğini açık bir şekilde dile getirmiştir.

Diğer yandan Fransa başta olmak üzere birçok Avrupa ülkesi; Türkiye'nin Libya girişimini Doğu Akdeniz'de AB'nin inisiyatifi kaybetmesi sonucunu doğuracağı düşüncesi ile Türkiye'ye yönelik ciddi eleştiriler getirmişlerdir. Türkiye'yi bir taraftan emperyal olmakla suçlamışlar diğer taraftan Cumhurbaşkanı Erdoğan üzerinden İslamcı grupların Libya'da etkinliğinin desteklendiği tezini işlemeye başlamışlardır.

Bu ortam da Libya'da ticaretini devam ettiren, tüm taraflarla görüşebilen ve kabul gören Almanya; BM'nin Libya Özel Temsilcisi Ghassan Salame ile Eylül 2019 tarihinde bir görüşme yaparak, Libya'da sorunun çözümüne katkı sunmak için Berlin'de bir konferansın yapılması kararını BM'ye kabul ettirmiştir. Avrupa'nın bu girişimleri üzerine Türkiye, Rusya ile Suriye'de yaptığı işbirliğini Libya'da da yürütmek istemekte olduğunu belirtmiş ve Almanya tarafından başlatılan siyasi çözüm sürecini iki tarafından desteklemesi gerektiğini açıklamıştır. 8 Ocak 2020 tarihinde Putin'in Türkiye ziyaretinde bu durumlara açıkça vurgu yapılmıştır. Bunun sonucu olarak 12 Ocak 2020 tarihinde Libya'da ateşkesin başlaması konusunda anlaşılmış ve büyük bir oranda da uygulamaya geçirilmiştir.

İlk aşamada Mısır Dışişleri Bakanlığı yaptığı açıklamada; Türkiye ve Rusya arasında yapılan görüşmeler sonucunda ilan edilen koşulsuz ateşkesi desteklediklerini açıklamıştır (Sputnik 2020). Yine Putin-Macron görüşmesinde Libya'da yapılan ateşkes anlaşmasının önemine vurgu yapılarak, Berlin'de bir siyasi çözümün üretilmesi gerektiği belirtilmiştir (Sputnik 2020). İtalya Başbakanı Conte'de Türkiye'yi ziyaret ederek Libya konusunu Erdoğan ile görüşmüş ve basına yaptığı açıklamada; ateşkes sürecini desteklediklerini açıklamıştır (Sputnik 2020). Ancak Rusya'nın 2500 civarında paralı asker ile sahada Hafter'e destek vermesi ve Türkiye'nin 2 Ocak 2020 tarihli TBMM kararı ile Libya'ya Hafter güçlerine karşı asker gönderme kararı ve Türkiye'nin sahada vekalet savaşına dahil olması, iki ülkenin ilişkilerini sorunlu hale getirmiştir (BBC News 2020). Türkiye bu sorunu ortadan kaldırmak için Rusya ile görüşmelere aralıksız devam etmiş ve 13 Ocak 2020 tarihinde Libya'daki Hafter ve Sarraj Hükümeti taraflarını Moskova'da bir araya getirme konusunda Rusya ile anlaşmıştır.

Türkiye ve Rusya'nın girişimi ile Moskova'da başlayan görüşmelere; Hafter'i sahada aktif olarak destekleyen Mısır, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri üst düzey istihbarat görevlileri ile Sarraj'ı destekleyen Katar temsilcisi de yer almıştır. Yapılan görüşmeler olumlu bir havada devam etmesine rağmen Hafter'in süre istemesini takiben Türk Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu'nun verdiği bilgiye göre; Fransa ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin etkisi ile Hafter anlaşmayı imzalamamıştır (BBC News 2020). Çavuşoğlu'nun bu iddiasını Libya Devlet Yüksek Konseyi Başkanı Halid el-Mişri'de ifade etmiştir (Euronews 2020). Basına yansıdığı kadarı ile bu anlaşma taslağında; tarafların 12 Ocak 2020 tarihinde almış oldukları ateşkes sürecinin devam ettirilmesi, Libya'nın Başkenti Trablus ve diğer şehirlerde hayatın normale dönmesi için gerekli çalışmaların ve

önlemlerin alınması, ihtiyaç sahiplerine insani yardımın ulaştırılmasının sağlanması, BM Libya Destek Misyonu eylem planında öngörüldüğü gibi gerekli komisyonun oluşturularak çalışmaların başlaması, BM Genel Sekreteri Libya Özel Temsilcisi tarafından başlatılan; askeri, siyasi, ekonomik ve güvenlik alanında temsilcilerin belirlenerek diyalog sürecinin yürütülmesi (Euronews 2020) konuları yer almıştır.

Arap basınında bu konu ile ilgili yapılan yorumlarda; Moskova'da yapılan görüşmelerde ortaya çıkan taslak metinde, Hafter yönetiminin birçok konuda haklarının göz ardı edildiği belirtilmiştir. Özellikle Hafter'in kendi kontrolündeki Libya Ulusal Ordusunun Başkent Trablus'a girmesi ve kendi yönetiminde kurulacak Milli Birlik Hükümetinin güvenoyu alması konusunun öne çıktığı görülmüştür (BBC News 2020). Libya Temsilciler Meclisi Başkanı Akila Salih Moskova'daki görüşmeler sonrası yaptığı açıklamada; Türkiye'nin Libya'ya müdahalesi olması durumunda, Mısır ve Cezayir'in yardımına ihtiyaç duyacaklarını hatta tüm Arapların yardım etmesi gerektiğini belirterek, Türkiye'nin olası askeri müdahalesinin önüne geçmek istemiştir (Sputnik 2020).

Moskova'da yaşanan bu gelişmeleri takiben Almanya toplantı öncesi sonuca ulaşabilmek için ilgili olabilecek ülkelerle ayrı ayrı görüşerek, toplantının temel yaklaşımları üzerinde mutabakat sağlamıştır. Özellikle Başbakan Merkel, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Erdoğan ve Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Putin ile görüştüğünden sonra 19 Ocak 2020 tarihinde Berlin'de bir konferans yapılacağını kamuoyu ile paylaşmıştır.

Merkel-Putin görüşmesi Moskova'da gerçekleşmiş ve toplantı sonrası yapılan basın toplantısında; her iki liderde Libya'daki durumun bölgedeki istikrarı tehdit ettiğinin ve Avrupa'yı olumsuz etkilediğinin altını çizmişlerdir (Sputnik 2020). Berlin Konferansı öncesi açıklama yapan BM Libya Özel Temsilcisi Ghassan Saleme; ülkelerin Libya'daki vekillerini desteklemeye son vermeleri çağrısı yaparken, Libya görüşmelerine çok fazla yabancı aktörün katılmasının iyiye işaret olmadığına dikkat çekmiştir. ABD Dışişleri Bakanı Pompeo ise Libyalılar kendi akıbetlerini dış müdahale olmadan kendileri çözmeli derken, Türk Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu, Hafter'in Moskova'daki tutumuna atıf yaparak, Libya'da bir sonuç alınmasının zor olduğunu söylemiştir. Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov, Hafter'in uzlaşmaya uygun hareket edeceğini açıklamış, Fransa, Hafter'in IŞİD'e karşı mücadele ettiğini ileri sürerek Hafter'e desteğini deklare ederken, İtalya Sarraj Hükümeti'ne destek verdiğini ortaya koymuş, Almanya tarafsız bir durum sergilemiştir. ABD ise belirgin bir taraf görüntüsü çizmemiştir (BBC News 2020).

Merkel bu konferansa; Türkiye, ABD, Rusya, Çin, Birleşik Krallık, Fransa, Mısır, Birleşik Arap Emirlikleri, Demokratik Kongo Cumhuriyeti, İtalya Cezayir, kurumsal anlamda AB, Afrika Birliği, Arap Birliği, BM ve Libya'daki Ulusal Mutabakat Hükümeti ile Hafter'in davet edildiğini açıklamıştır.

Dikkate değer bir konu ise Libya'nın komşularından olan Tunus'un toplantıya geç davet edilmesi ve eylül'den itibaren devam eden sürece dahil edilmemesi gerekçesi ile katılmazken, Sudan, Çat, Nijer gibi ülkelerin hiç birisi davet edilmemiştir.

Almanya ikili görüşmeler sonucunda Berlin Konferansı'na temel teşkil edecek konuları da belirlemiştir. Bunlar;

Libya'nın toprak bütünlüğü,

Kalıcı ateşkesin sağlanması,

İç savaşın taraflarına uygulanacak silah ambargosu kararının alınması,

Siyasi çözüm sürecinin vakit geçirilmeden başlatılması,

Uluslararası hukuka ve insan haklarına uyulması,

Libya halkının mağduriyetini giderme adına ekonomik önlemlerin alınması.

Ancak BM'nin Libya Özel Temsilcisi Salame'nin de ifade ettiği gibi bir taraftan Hafter'in petrol limanlarını kapatarak şantaj yapması diğer taraftan Libya sorunu görüşmelerine Libya dışından çok fazla ülkenin müdahil olması dolayısıyla Libya sorununun çözümünün çok kolay olmadığı toplantı öncesi anlaşılmıştır.

12 devlet ve 4 uluslararası kuruluşun temsil edildiği Berlin Konferansı'nda BM Genel Sekreteri ve Almanya Başbakanı ev sahipliği yaparken, Türkiye, Rusya, Birleşik Krallık, Fransa, İtalya, Mısır, Cezayir gibi ülkeler devlet başkanlığı düzeyinde toplantıya katılmışlardır. Berlin'de toplantıya saatler kala taraflar yeni girişimler ile pozisyonlarını güçlendirmek istemişlerdir.

Bu çerçevede, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Erdoğan İtalya ile Türkiye'de mutabakat sağladıktan sonra Berlin'de önce Libya Ulusal Mutabakat Hükümeti Başkanı ile görüşmüş ardından Cezayir Cumhurbaşkanı ve Rusya Devlet Başkanı Putin ile de bir görüşme yaparak toplantıya diplomatik anlamda belirleyici bir pozisyonda girmek istemiştir. Ayrıca Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu'da ABD Dışişleri Bakanı Pompeo ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Elbette Türkiye'nin burada en önemli avantajı Libya Ulusal Mutabakat Hükümeti'nin BM tarafından tanınması ve sahada askeri ve istihbarati gücünün bulunmasıdır. Diğer yandan Hafter'de Mısır, BAE, Suudi Arabistan, Yunanistan ve Fransa gibi ülkelerle ikili görüşmeler yaparak Berlin toplantısına katılmıştır. Bu arada ABD ve Birleşik Krallık gibi belirleyici ülkelerinde toplantıda alacakları pozisyon son derece önemlidir.

Berlin Konferansı Avrupa'nın Kuzey Afrika'dan Avrupa'ya yönelen göçün engellenmesi ve petrol bölgelerine saldırıların acilen durdurulması önceliği ile 19 Ocak 2020 tarihinde Türkiye saati ile 16'da başlamış ve 4 saat civarında devlet başkanları düzeyinde sürdürülmüş, akabinde dışişleri bakanları düzeyinde devam ettiği görülmüştür. Toplantı sürecinde özellikle Fransa'nın Libya'ya dışarıdan müdahalelere karşı çıkması, "Trablus'taki yabancı ve Suriyeli savaşçılarla ilgili kaygılıyım bu durum sona ermeli" ifadesi ve BM öncülüğünde sürecin yürütülmesi önerisi, Türkiye ve Rusya'ya yönelik bir hamle olarak görülmüştür. Rusya ise ateşkesin sağlanmaması için provokasyonların yapıldığı bilgisini kamuoyu ile paylaşarak diplomatik baskı uygulamaya çalışmıştır. Toplantı sonrası Almanya Başbakanı Merkel ve BM Genel Sekreteri Guterres birlikte toplantı sonuç bildirisini kamuoyu ile paylaşmışlardır. 55 maddeden oluşan Libya mutabakatının temel niteliklerini taraflar şu şekilde açıklamıştır.

Merkel;

Libya krizi ile ilgili sürecin siyasi ve barışçı bir yaklaşımla devam edeceğini,

Askeri çözümlerle barışın sağlanamayacağını,

Silah ambargosunun mutlaka uygulanacağını,

Ateşkese tarafların saygı duyacağını,

Libya halkının kendi geleceğine kendisinin karar vermesi gerektiğini,

Bu sürecin BM çatısı altında yürütüleceğini,

BM Güvenlik Konseyi üyelerinin de sürece destek verdiklerini dile getirmiştir.

BM Genel Sekreteri Guterres ise;

Libya krizinin askeri yollarla çözülemeyeceği,

Toplantıya katılan bütün tarafların silahlı mücadeleye müdahale etmemeyi taahhüt ettiklerini,

Toplantıya katılan tarafların Libya'nın iç işlerine karışmamayı taahhüt ettiklerini,

BM silah ambargosu kurallarına tarafların riayet etmeyi kabul ettiklerini,

Libya'nın ekonomik sorunlarını çözmek için Tunus'ta başlayan sürecin devam edeceğini ve yapılacak toplantılarda; merkez bankası ve petrol üretim konularının görüşüleceğini,

Libya konusunda Ulusal Mutabakat Hükümeti ile birlikte Hafter'in de muhatap olarak kabul edildiğini,

Libya'da insan haklarına riayet ve sivil mimariye zarar vermeme konusunda tarafların taahhütte bulduklarını belirtmiş ve görüşmelerin Cenevre'de süreceği bilgisini vermiştir.

Cenevre'de yapılması planlanan görüşmelerin;

Ekonomik,

Güvenlik,

Siyasi,

İnsani,

Boyutlu olarak dört ana başlıkta yürütüleceğinin altı çizilmiştir.

Diğer yandan tek meşru güç olarak Trablus'taki Ulusal Mutabakat Hükümeti'ne vurgu yapılırken, Trablus'ta herkesin kabul edebileceği yeni bir hükümet kurulması ve bu hükümetin onayının ise Hafter'e sunulması kaydı önemli bir ayrıntıdır. Sonuç olarak Berlin'de alınan kararların uygulanabilmesi için BM şemsiyesi altında bir oto kontrol sisteminin oluşturulması gerekmektedir. Sahada iki taraf arasında denklik olmadığı için bu konuda mutlaka BM'nin etkin görev alması önemlidir. Ayrıca Libya sorununa dahil olan ülkelerin provokatif girişimlerinin de önlenmesi ancak BM'nin etkinliği ile mümkün olacaktır. Elbette Libya görüşmelerinde somut bir adımın ortaya çıkması için Cenevre'de devam edecek görüşmelerin kesintisiz sürdürülmesi gerekmektedir.

Berlin Görüşmeleri Sonrası Libya Sorunu

ABD, Fransa, İtalya, Birleşik Krallık gibi batılı ülkeler, burunlarının dibinde Rusya ve Türkiye gibi ülkelerin etkili hale gelmesinden rahatsızlık duydukları için Libya'da Sarraj ve Hafter tarafından kabul gören, Almanya üzerinden Berlin'de 19 Ocak 2020 tarihinde tarafların bir araya getirilmesini sağlamışlar ve Libya'nın toprak bütünlüğü, kalıcı ateşkesin sağlanması, iç savaşın taraflarına uygulanacak silah ambargosu kararının alınması, siyasi çözüm sürecinin vakit geçirilmeden başlatılması, uluslararası hukuka ve insan haklarına uyulması gibi konularla ilgili komisyonlar marifeti ile yeni bir sürecin başlatılması konusunda anlaşmışlardır.

Diğer yandan Berlin Görüşmeleri ile Halife Hafter liderliğindeki Tobruk yönetiminin BM tarafından tanınır hale getirilmesi ve başta Türkiye olmak üzere görüşmede yer alan ülkelere kabul ettirilmesi önemli bir ayrıntıdır. Ayrıca Libya'nın iç işlerine karışılmaması

ve yabancı kuvvetlerin çekilmesi konusu da son derece önemlidir. Çünkü sahada Türkiye ve Rusya'nın fiilen yer aldığı Libya'dan yabancı güçlerin çekilmesi; batılı ülkelerin kendi istedikleri gibi Libya konusunu halletmelerine imkan sağlayacaktı. Berlin Görüşmeleri sonrası Hafter yönetimi, BM tarafından da tanınarak uluslararası hukuk anlamında ciddi bir sorunu aştığı gibi karşısındaki en büyük güç olan Türkiye'nin bu toplantıda kendisini meşru bir çerçevede kabul etmesi ile Libya'nın tamamını kontrol edebilmek için bırakın ateşkesi, bütün gücü ile Trablus'a yönelik saldırılarını artırarak sürdürmüştür.

Planladıkları gibi alınan ateşkes kararına rağmen Türkiye dışındaki toplantıya katılan ülkeler bu saldırılar konusunda sessiz kalmışlar ve Hafter yönetimini desteklemeye devam etmişlerdir. Özellikle Libya'nın 50 milyar varil civarındaki petrol rezervi ile dünyanın ilk on ülkesi arasında olması ve Avrupa'nın ise tüketici konumunda bulunması dolayısı ile Libya sürecinde kendi istedikleri bir yönetim dışındaki yapılanmayı kabul etmeleri zaten mümkün değildir. Ayrıca Ukrayna, Kırım, Gürcistan sorunlarında Rusya karşısında etkisiz kalan ve Suriye aracılığı ile Akdeniz'e yerleşen Rusya Federasyonu'nun Libya'da inisiyatifini kırmak için de Hafter ile ilişkilerini artırmışlardır. Türkiye; Libya'da yapılan bu girişimleri yakından takip etmiş, askeri ve istihbarati anlamda gücünü tahkim ettiği gibi kullandığı aracı güçleri de etkin bir şekilde desteklemeye devam etmiş ve Sarraj Hükümetinin iktidarda kalmasını sağlamıştır.

Bu durum tabii ki Türkiye için riskli bir süreç olsa da günümüze kadar Sarraj Hükümetinin bir şekilde ayakta kalmasını da sağladığı bir gerçektir. Özellikle Türkiye, 19 Aralık 2019 tarihli Askeri Güvenlik ve İş Birliği Antlaşması çerçevesinde; eğitim, planlama, tecrübe aktarımı, danışmanlık ve malzeme yardımı gibi konularda destek sağladığını uluslararası platformda dile getirerek, uluslararası hukuk çerçevesinde hareket ettiğini ifade etmektedir. Ancak Türkiye için en büyük sorun; Libya ile ilgili dış politikasını iç dinamiklere dayandıramadığı için milli bir politikaya dönüştürememesi ve iç politikada ciddi eleştirilerle karşı karşıya kalmasıdır. Bu durum Türkiye'nin elini dışarıda da zayıflatmaktadır. Çünkü Türkiye zaten ihvan üzerinden siyasal İslamcı grupları desteklemekle suçlanmaktadır. Türkiye'nin Suriye'deki muhaliflerden bazılarını Libya sürecine dahil etmesi de bu suçlamaların yoğunlaşmasına katkı sunmaktadır.

BM Genel Sekreteri Guterres, Berlin Konferansı sonrası yaptığı açıklamada; toplantıya katılan tüm devletlerin ateşkes sürecini desteklediklerine dikkat çekerken, Libya'da askeri çözümün olmadığını, tüm tarafların çatışmayı alevlendirici girişimlerden kaçınması gerektiğini ifade etmiştir (Sputnik 2020). Almanya Başbakanı Merkel, 23 Ocak 2020 tarihinde İsviçre'nin Davos kentinde yapılan Dünya Ekonomik Formunda yaptığı konuşmada; Libya ile ilgili Berlin'de yapılan görüşmelerin önemine vurgu yaparak, Suriye'de yapılan hatanın Libya'da da yapılmaması gerektiğinin altını çizmiş ve Libya'ya dışarıdan sağlanan silahların girmemesi gerektiğinin altını çizmiştir (Euronews 2020).

Özellikle Fransa Cumhurbaşkanı Macron, 29 Ocak 2020 tarihinde yaptığı açıklamada; Türk savaş gemilerinin Libya açıklarında bulunmasının; Libya'nın egemenliğini ihlal ettiğini, Avrupa ve Batı Afrika'nın güvenliğini tehdit ettiğini, Suriyeli paralı askerlerinde Libya'ya ulaşmasının ise Berlin'de yapılan anlaşmanın ihlali olduğunu belirtmiştir.

Hafter liderliğindeki Libya Ulusal Ordusu Sözcüsü Ahmed el-Mismari yaptığı açıklamada; Türkiye tarafından Libya'ya gönderilen askeri malzemelerin görüntülerini paylaşarak, Türkiye'nin Trablus yönetimine desteğinin sürdüğünü söylemiştir (Sputnik 2020). BM Libya Özel Temsilcisi Saleme; Berlin Konferansında alınan kararlara rağmen

ateşkesin uygulanmadığına dikkat çekerek; “Ateşkesin sadece adı var” demiştir. Ayrıca Saleme bir çağrıda da bulunarak tüm tarafların ve yabancı sponsorların pervasız eylemlerinden vazgeçmelerini, ateşkesi uymalarını, aksi takdirde; çok tehlikeli bir çatışma sürecinin körükleneceğini belirtmiştir (Sputnik 2020). Türk Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu Libya’da ateşkesi sadece Türkiye’nin uyduğunu ifade etmiş, Türk Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Hami Aksoy ise Fransa Berlin konferansının kararlarının uygulanmasına katkıda bulunmak istiyorsa, öncelikle Hafter’e verdiği desteği sonlandırmalıdır demiştir (BBC News 2020). İtalya Muhalefet Partisi Başkanı Matteo Salvini, İtalyan hükümetinin Libya politikası ile ilgili eleştirilerini ortaya koyarken, İtalya’nın Türkiye gibi Libya’daki Ulusal Mutabakat Hükümeti ile görüşmesi ve Libya’ya asker göndermesi gerektiğini, Hafter ile ise İtalya’nın görüşmemesi gerektiğini savunmuştur (BBC News 2020). Ancak Fransız basınında yer alan Türk Fırkateyn’in eşlik ettiği Bana Gemisi Libya’ya askeri lojistik malzeme taşıdığı gerekçesi ile İtalya’nın Cenova Limanında bekletilmiş ve kaptan hakkında soruşturma açıldığı açıklanmıştır (BBC News 2020). ABD ise Libya’da tarafların büyük askeri operasyonlara hazırlandığına dikkat çekerken (Euronews 2020), özellikle Rusya’nın Libya’daki varlığının ABD’nin Libya’da yürüttüğü terörle mücadelesini zayıflattığı ve ABD’nin Batı Afrika’daki işbirliği alanlarına zarar verdiğini belirtmiştir (Euronews 2020). Ayrıca ABD, Türkiye’nin Libya’daki faaliyetlerini desteklemediklerinin de altını çizmiştir. ABD Dışişleri Bakanı Yakın Doğu İşlerinden Sorumlu Yardımcısı David Schanker ise Senato’da katıldığı toplantıda; Türkiye’nin Libya’ya asker yerleştirmesini istemediklerini ancak Hafter’e karşı bir dengeyi oluşmasına da yardımcı olduğunu, bu durumun görüşme şartlarının oluşmasını sağladığını belirtmiştir (Sputnik 2020). BM’in Libya Özel Temsilcisinin Yardımcısı Stephanie Williams ise 16 Şubat 2020 tarihinde yaptığı açıklamada, Libya’ya silah ambargosunun olmasına rağmen Berlin Konferansından sonra birçok ülkenin bu yasağı ihlal ettiğini açıklamıştır (BBC News 2020). Yine BM Libya İnsani Yardım Koordinatörü Yakub el-Hillo yaptığı açıklamada; dünya da en fazla denetimsiz askeri malzemenin Libya’da bulunduğunu, bu oranın 150 bin ila 200 bin ton civarında olduğunu ifade etmiştir (Sputnik 2020).

AB ülkeleri de Libya’ya silah ambargosunu kontrol edebilmek için aralarında yaptıkları toplantıda bir uzlaşmaya varamamıştır. Avrupa Birliği Dış İlişkiler Yüksek Komiseri Josep Borrell, 17 Şubat 2020 tarihinde yaptığı açıklamada; AB ülkelerinin Libya’ya silah ambargosunu kontrol etmek için Sophia Operasyonu’nu yeniden uygulamak için anlaşmaya varamayacaklarının altını çizmiştir (Euronews 2020). ABD’nin Libya Büyükelçisi Richard Norland ise Hafter’i ziyaret ederek süreçte aktif desteğini kamuoyuna göstermiş ve aynı gün, yani 18 Şubat 2020 tarihinde Trablus Limanı roketli saldırıya uğramıştır. Bu gelişme üzerine Sarraj Hükümeti, 19 Şubat 2020 tarihinde Cenevre’deki Barış Görüşmelerine katılım konusunu askıya aldığını açıklamıştır (CNNTÜRK 2020). Diğer yandan Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Putin; Hafter ve Sarraj ile ikili görüşmeleri sürdürürken ve Hafter’i sahada fiili anlamda desteklerken, Ocak 2020 tarihin de Muammer Kaddafi’nin Oğlu Seyfülislam ile görüşmüştür. Libya’daki Wagner’in koordinasyonunu sağlayan Rus generalin önerisi ile yapıldığı basına yansıyan bu görüşme ile üçüncü yol üzerinden bir çözümün Rusya tarafından değerlendirildiği görülmektedir. Böylece Rusya Suriye’de kalıcı hale gelirken, Libya’da da Sarraj ve Hafter ile yaptığı ikili görüşmelerin ardından üçüncü bir yol aranması durumunda en güçlü aday olan Seyfülislam ile de bağlantı kurarak, Libya’da da kalıcı olmak niyetinde olduğunu göstermiş oldu. Rusya’nın bu girişimi; küresel bir güç olma konusundaki yaklaşımı ile doğru orantılıdır ki bu yaklaşımı; ulusal strateji planında da yer almıştır.

Elbette Rusya için bu riskli bir adım olarak görülse de, Rusya'nın Kırım, Ukrayna ve Gürcistan'daki etkinliğini takiben, Suriye'de ciddi bir efor sarf etmeden; etkin, kalıcı ve belirleyici bir ülke haline gelmesi, Libya için de ümitlerini artırmıştır. Ancak İtalya, Fransa, Almanya gibi ülkelerin Rusya'ya karşı bir denge oluşturması mümkün olmasa da ABD ve Birleşik Krallığın bu konudan ciddi rahatsızlık duydukları ve gerekirse fiili müdahale dahil her türlü girişimde bulunabilecekleri de unutulmamalıdır.

Hafter yönetimi arkasındaki güçlü destekle saldırılarına aralıksız devam etmekte ve son olarak Libya'nın dünyaya açılan kapısı olan Mitiga Havaalanına yönelik saldırılarda bulunmuştur. Bu gelişme üzerine BM Libya Özel Temsilcisi ateşkes ihlallerine yönelik saldırıları 27 Şubat 2020 tarihinde kınamıştır (CNNTÜRK 2020). Libya'daki gelişmeler üzerine Erdoğan Cezayir'i ziyaret ederek Cumhurbaşkanı Abdulmecid Tebbun ile bir görüşme yapmış ve basına yaptığı açıklamada; Libya'daki akan kanın durdurulması için Türkiye'nin girişimlerinin devam edeceğini belirtmiştir. Tebbun ise Libya'da Türkiye ile birlikte hareket etme konusunda anlaşmalarını söylemekle yetinmiştir (Sputnik 2020). Libya Ulusal Mutabakat Hükümeti İç İşleri Bakanı Fethi Başağa son gelişmeleri değerlendirirken Rusya'nın bölgedeki etkinliğine dikkat çekerek bu durumun sona erdirilmesi konusunda ABD; Libya'da askeri üs kurmak isterse buna karşı çıkmayacaklarını belirtmiştir (Sputnik 2020). Çünkü BM Libya Özel Temsilcisi Saleme 28 Şubat 2020 tarihinde yaptığı açıklamada; Libya'da Hafter güçlerinin Trablus'a saldırılarına dikkat çekerek ateşkesin tamamen ortadan kalkabileceğini ifade etmiştir (Sputnik 2020). Türkiye'nin Libya'da Hafter yönetimine karşı başlattığı mücadelesinde Suriyeli muhalifleri de kullanmaya başlaması üzerine Suriye'deki Esat yönetimi ile Hafter yönetimi Türkiye'ye karşı birlikte hareket etme kararı almışlar ve bu çerçevede Suriye'yi ziyaret eden Hafter yönetimi temsilcileri 1 Mart 2020 tarihinde ilan ettikleri kararlarında; karşılıklı konsolosluk açacaklarını ve yabancı ülkelerin operasyonlarına karşı işbirliği yapacaklarını belirtmişlerdir. Bu görüşmelere; Hafter Hükümeti Başbakan Yardımcısı Abdurrahman el-Ahiraş, Dışişleri ve Uluslararası Yardımlaşma Bakanı Abdulhadi el-Huveyc, Savunma Bakanı Yunus Ferhan ve İstihbarat Şefi Mustafa el-Mukaran katılmıştır (Sputnik Türkiye 2020). Bu görüşme ve yapılan anlaşma ile ilgili Libya Trablus'ta bulunan ve BM tarafından tanınan Ulusal Mutabakat Hükümeti yaptığı açıklamada; yapılan görüşmeleri yakından takip ettiklerini ve BMGK kararlarının Libya'da paralel yapılarla ikili ilişkilerin kurulmasını engellediğini, bu nedenle Suriye'nin bu girişimini kınadıklarını belirtmiştir (Haber7com 2020).

Ayrıca Ulusal Mutabakat Hükümeti yaptığı açıklamada; Suriye Rejimi, Hizbullah ve İran'ın Libya'da Hafter yönetimini desteklemek için savaşçı gönderdiklerini iddia etmiştir (Haber7com 2020). Yine 5 Mart 2020 tarihinde, Hafter'i Fransa, Almanya ve İtalya Başbakanlarının siyasi danışmanları ziyaret ederek bir görüşme yapmışlardır. (Sabah 2020) BM Libya Destek Misyonu ise 14-16 Nisan 2020 tarihinde Gadamis kentinde diyalog süreci çerçevesinde bir konferans yapmayı planlarken, ABD iddialara göre; Libya'da Hafter'e bağlı güçlere askeri ve istihbarati personeli aracılığı ile kurmuş olduğu eğitim kampında eğitmektedir (Aydınlık 2020). Hafter ise Libya'da tek güç olabilmek için operasyonlarına devam etmektedir (Aydoğmuş, 2020). Bu çerçevede 23 Nisan da Tobruk Temsilciler Meclisi Başkanı Akile Salih'in Süheyra Antlaşmasının revize edilmesi konusunda yaptığı önerilerin ardından, Hafter 27 Nisan tarihinde yaptığı açıklamada; BM himayesinde imzalanan Süheyra Antlaşmasının hükmünü yitirdiğini ve Libya'nın artık tek hakiminin kendisi olduğunu ilan etmiştir (Anadolu Ajansı 2020). Ulusal Mutabakat Hükümeti adına açıklama yapan Sarraj, Hafter'in yaptığı bu açıklamayı bir darbe girişimi olarak tanımlamış ve gayrimeşru olarak nitelendirmiştir (Habertürk 2020). Rusya Dışişleri

Bakanı Sergey Lavrov Hafter'in açıklamasını onaylamadıklarını belirtirken, ABD Libya Büyükelçiliği internet sayfasından Hafter'e tek yanlı açıklamalardan kaçınma ve ateşkes çağrılarını uyma çağrısı yapılmıştır (Gazeteduvar 2020). Türk Dışişleri Bakanlığı ise 2259 sayılı BM Güvenlik Konseyi kararını hatırlatarak, Hafter'in siyasi çözümden yana olmadığını, Berlin sürecini desteklemediğini ve diktatörlük peşinde olduğunu belirterek uluslararası toplumu Hafter'e karşı harekete geçmeye çağırmıştır (Ahaber 2020). Fransa'da Hafter'in yaptığı açıklamaya tepki göstererek tek taraflı açıklamalarla bir çözümün üretilmeyeceğine vurgu yapmıştır (Anadolu Ajansı 2020). Ancak Türkiye'nin Ulusal Mutabakat Hükümeti'ne vermiş olduğu destek Nisan 2020 itibari ile sonuç vermeye başlamış ve Halife Hafter'in kalesi olarak bilinen Tarhuna şehrine operasyon başlatılmıştır (Aydınlık 2020). Buna karşılık Hafter ise Türkiye ve Libya Büyükelçiliklerinin bulunduğu Zaviyat el Dahmani Bölgesine grad füzelerle 8 Mayıs 2020 tarihinde bir saldırı düzenlemiştir. Ulusal Mutabakat Hükümeti bu saldırılara anında karşılık vererek El Mesih Bölgesine bir hava harekâtı düzenlemiş ve Hafter güçlerine ait 15 kişinin yok edildiğini açıklamıştır (Cumhuriyet 2020). Yani Libya'da çatışmalar ABD'nin iddia ettiği gibi artarak devam ederken; Türkiye'nin Libya konusunu; geçmişteki varlığı, oradaki bir takım Türklerin bulunması ve Doğu Akdeniz'deki işbirliği üzerinden aracı unsurlarla sürdürme ısrarı, küresel güçler ile karşı karşıya gelme riskini barındırmaktadır. Çünkü Rusya; Libya konusunu bir taraftan Türkiye'ye karşı kullanırken, diğer taraftan petrol anlaşmalarına erişmek ve Akdeniz'de kalıcı olmak için olmazsa olmaz görmektedir. ABD; Rusya'nın Libya'da olmasını gerek terörle mücadelesinin yürütülmesi için gerekse Batı Afrika'da ABD ve müttefiklerinin menfaatlerini tehdit ettiği için mutlaka Rusya'nın Libya'dan uzaklaştırılması gerektiğinin altını çiziyor ki Hafter ile olan geçmişten gelen birlikteliği ve Mısır, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri ile olan işbirliği elini güçlendirmektedir. Çin; bölgedeki çıkarlarının devam etmesi için uğraşırken, Birleşik Krallık Rusya'nın Libya'da yerleşik bir hale gelmesine şiddetle karşı çıkan bir ülke olmuştur. Mısır, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri ise Libya'da siyasal İslamcı bir yapılanmanın kendi yönetimleri içinde riskli gördükleri için şiddetle karşı çıkmaktalar. Fransa; Hafter üzerinden bölgede etkinliğini sürdürürken, Libya'ya dışarıdan müdahalelere karşı çıkmakta aslında Libya'yı kendi yayılma alanı olarak görmektedir. İtalya ise Libya'da özellikle Fransa'nın etkinliğinden geçmişten bugüne rahatsızlık duymakta ve Libya'yı kendi yayılma alanı olarak görmektedir. Almanya için Libya; Avrupa'ya yönelecek göçün durdurulması ve Almanya'nın Libya'daki çıkarlarının korunması anlamına gelmektedir. Bu nedenle Türkiye Libya politikasında ısrar edecekse öncelikle, iç dinamiklerini ikna etmesi ve bir güç-çıkara analizi yapması yerinde olacaktır.

Sonuç

Libya, Kuzey Afrika'da bir Akdeniz ülkesi olarak dünyada hatırı sayılır bir enerji rezervine sahip ve Avrupa'ya komşu bir ülke olması dolayısıyla emperyalizmin hedefinde olmuş, Osmanlı Türk İmparatorluğunun zayıflaması ile birlikte, İtalya tarafından sömürge toprakları olarak kontrol altına alınmış ancak Fransa'nın da her zaman ilgilendiği bir bölge olduğu görülmüştür. Libya'daki dış müdahaleyi kolaylaştıran ise ülkedeki aşiretlere dayalı bir sosyal yapının varlığıdır. Yani ulus ve üniter devletin inşa edilemediğinden dolayı birlikte hareket etme anlayışı oluşturulamamıştır. 1969-2011 yılları arasında 42 yıl Libya'yı yöneten Kaddafi'de bu aşiretler arasında kurduğu denge ile ülkeyi yönetmiştir. 2011 yılında NATO'nun müdahalesi ile aşiretler arası mücadele yeniden başlarken, emperyal ülkelerde bu aşiretler üzerinden Libya'da kendi kontrollerinde bir siyasi organizasyonun oluşturulması için çalışmışlardır.

Bu süreçte önceleri ABD, Libya konusunu Avrupa'nın bir iç işi gibi nitelendirerek doğrudan bu siyasal yapılanmada taraf olmamış, sadece terörle mücadele çerçevesinde Libya'da faaliyet göstermiştir. Ancak Fransa ve İtalya arasındaki anlaşmazlık, Libya'da durumu içinden çıkılmaz bir hale getirirken, Rusya Federasyonu bu zaafattan faydalanarak fiili anlamda Libya'ya aracı unsurlar üzerinden yerleşmiştir. Türkiye ise ilk etapta BM ve AB ile paralel bir yaklaşımla onların tanıdığı Ulusal Mutabakat Hükümetini tanıyarak sürece dahil olmuş ancak ilerleyen süreçte Libya ile yapılan; Münhasır Ekonomik Bölge Anlaşması, Askeri Güvenlik ve İşbirliği Antlaşması, Libya'ya Asker Gönderme Kararı ve Libya'ya bir takım savaşçı unsurların göndermesi dolayısıyla Libya'da tamamen taraf haline gelmiştir. Günümüzde Libya'da Türkiye'nin varlığı, birleşik bir siyasal organizasyonun kurulmasına yeterli gelmediği gibi Rusya'nın da bölgeden uzaklaştırılmasını sağlayamamıştır. Tam tersine Türkiye'ye karşı Arap Birliğinin şiddetli eleştirileri ortaya çıkarken, Avrupa'da da siyasal İslamcı yapıların Türkiye tarafından Libya'da iktidara getirileceği eleştirilerine neden olmuştur.

Bu durumu gören Libya Ulusal Mutabakat Hükümeti dahi ABD'nin Libya'da askeri bir üst kurmasına yeşil ışık yakmıştır. Yani Libya; Avrupa hegemonya alanı olarak görülmesine rağmen sorunun ABD tarafından çözülebileceğine inanılmaktadır. Çünkü burada kesinlikle Rusya Federasyonu ve Türkiye istenmemektedir. Şimdi AB ya kendi iç çekişmelerini bir kenara bırakarak, birlikte hareket ederek Libya sorununu AB lehine çözecek ya da ABD-Birleşik Krallık ittifakının bölgeye müdahil olmasına razı olacaktır. Üçüncü yol yani Rusya Federasyonunun bölgede etkin olması, Avrupa için bir ulusal güvenlik sorunudur. Türkiye'nin ise zaten uzun vadeli bölgede kalması ekonomik, siyasi ve askeri anlamda mümkün görülmemektedir.

KAYNAKÇA

- Ana Britanica (2000). "Emperyalizm". C. 8. İstanbul: Ana Yayıncılık.
- ARMAOĞLU, F. (1989). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914 – 1980)*. Ankara: Kronik Kitap.
- Büyük Larousse (2000). "Emperyalizm". C. 7. İstanbul: Gelişim Yayınevi.
- GÖNÜLTAŞ, E. (2008). *Edward Said'in Eserlerinde Emperyalizm ve Oryantalizm İlişkisi*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Yayınevi.
- KAYA, M. (2006). "Türkiye'de Anti-Emperyalist Mücadele (1965 – 1971)". *Journal of Historical Studies*. 4: 1-42.
- KESKİN, M. (1995). "Emperyalizm ve Ön Asya". 5. *Askeri Tarih Seminerleri Bildirileri II* (23–25 Ekim 1995). İstanbul: 300-310.
- TURAL, S. (2009). "Sömürgeciliğin Yöntemleri ve Bunu Yıkan Atatürk". *Süleyman Kazmaz'a Armağan*. (hzl. Kamil Toygar-Nimet Berkok Toygar). Ankara: 1-19.

İnternet Kaynakları

Ahaber "Dışişleri Bakanlığında Hafter'in "Devlet Başkanlığı" İlanına Tepki". (Erişim Tarihi: 03.05.2020).

<https://www.ahaber.com.tr/gundem/2020/04/29/son-dakika-disisleri-bakanligindan-hafterin-devlet-baskanligi-ilanina-tepki>

Anadolu Ajansı “Fransa’dan Hafter’in Devlet Başkanlığı İlanına Tepki”. (Erişim Tarihi: 05.05.2020).

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/fransadan-hafterin-devlet-baskanligi-ilanina-tepki/1822170>

Anadolu Ajansı “Hafter’in Libya’nın Doğusunda Kendi Kurduğu Düzeni Tartışılıyor”. (Erişim Tarihi: 07.05.2020).

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/hafterin-libyanin-dogusunda-kendi-kurdugu-duzene-darbe-girisimi-tartisiliyor/1822603>

Aydınlık “Hafter’in Birliklerini eğiten Amerikalılar”. (Erişim Tarihi: 01.05.2020).

<https://www.aydinlik.com.tr/haber/hafter-in-birliklerini-egiten-amerikalilar-206480-1>

Aydınlık “UMH Tarhuna’ya Operasyon Başlattı”. (Erişim Tarihi: 19.04.2020).

<https://www.aydinlik.com.tr/haber/umh-tarhuna-ya-operasyon-baslatti-205851-1>

AYDOĞMUŞ, H. (2020). “Libya’da Neler Oluyor”. (Erişim Tarihi: 19.04.2020).

<https://www.trthaber.com/haber/dunya/libyada-neler-oluyor-411387.html>

BBC News “Arap Basını; Hafter, Ateşkes Antlaşmasını Talepleri Karşılama İçin İmzalamıyor”. (Erişim Tarihi: 23.03.2020).

<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51116143>

BBC News “BM’in Libya Özel Temsilci Yardımcısı; Silah Ambargosu Şaka Gibi Oldu, İhlal Edenler Hesap Vermeli”. (Erişim Tarihi: 20.03.2020).

<https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-51521309>

BBC News “İtalya Basını; Türkiye’den Libya’ya Askeri Malzeme Taşındığı İddia Edilen Geminin Kaptanı Hakkında Soruşturma Açıldı”. (Erişim Tarihi: 15.03.2020).

<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51414451>

BBC News “İtalya’da Ana Muhalefet Lideri Salvini İtalya Hükümetinin Libya Politikasını Eleştirdi Türkiye Gibi Yapmalıyız Dedi”. (Erişim Tarihi: 21.03.2020).

<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51493522>

BBC News “Libya Konferansı; Berlin’de Düzenlenen Konferansta Tarafların Beklentileri Neler?”. (Erişim Tarihi: 22.03.2020).

<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51152023>

BBC News “Libya Krizi: Ateşkes Neden Olmadı? Ankara’nın Beklentisi Ne?”. (Erişim Tarihi: 20.03.2020).

<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51138713>

BBC News “Libya Tezkeresine Dünyadaki Tepkiler”. (Erişim Tarihi: 21.03.2020).

<https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-50978769>

BBC News “Macron; Türkiye, Libya Konusunda Verdiği Sözü İhlal Ediyor, Kaygılıyım”. (Erişim Tarihi: 19.03.2020).

<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51301737>

BBC News “Suriyeli Muhalifler Neden Suriye’ye Savaşmaya Gidiyor?”. (Erişim Tarihi: 21.03.2020).

<https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-51068160>

BBC News “Türkiye ve Rusya Libya Sorununda Uzlaşabilir mi?”. (Erişim Tarihi: 23.03.2020).

<https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-51023812>

CNNTÜRK “BM Libya’daki Ateşkese Yönelik İhlalleri Kınadı”. (Erişim Tarihi: 20.03.2020).

<https://www.cnnturk.com/dunya/bm-libyadaki-ateskese-yonelik-ihlalleri-kinadi>

CNNTÜRK “Libya’da Ateşkes Görüşmeleri Askıya Alındı”. (Erişim Tarihi: 22.03.2020).

<https://www.cnnturk.com/video/dunya/libyada-ateskes-gorusmeleri-askiya-alindi>

Cumhuriyet “Libya’da Elçilik Bölgesine Füzeler”. (Erişim Tarihi: 09.05.2020).

<http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/libyada-elcilik-bolgesine-fuze-1737774>

Euronews “AB, Libya’ya Silah Ambargosunu Kontrol Etmek İçin Önlemler Üzerinde Anlaşamıyor”. (Erişim Tarihi: 21.03.2020).

<https://tr.euronews.com/2020/02/17/ab-libya-ya-silah-ambargosunu-kontrol-etmek-icin-onlemler-uzerinde-anlasamiyor>

Euronews “ABD; Libya’da Taraflar Büyük Askeri Operasyonlara Hazırlanıyor”. (Erişim Tarihi: 21.03.2020).

<https://tr.euronews.com/2020/02/08/abd-libya-da-taraflar-buyuk-askeri-operasyonlara-hazirlaniyor>

Euronews “Almanya Başbakanı Merkel, Suriye’de Yapılan Hataların Libya’da Tekrarlanmamalı”. (Erişim Tarihi: 20.03.2020).

<https://tr.euronews.com/2020/01/23/almanya-basbakan-merkel-suriye-de-yapilan-hatalar-libya-da-tekrarlanmamali-disaridan-silah>

Euronews “BAE’den Türkiye’ye Libya Önerisi; Tehlikeli Bir Rol Üsleniyorsunuz”. (Erişim Tarihi: 27.03.2020).

<https://tr.euronews.com/2020/01/03/birlesik-arap-emirlikleri-den-turkiye-ye-libya-uyarisi-tehlikeli-bir-rol-ustleniyorsunuz>

Euronews “Libya Devlet Yüksek Konseyi Başkanı Ateşkese Birleşik Arap Emirliklerinin Engel Olduğunu Bildirdi”. (Erişim Tarihi 19.03.2020).

<https://tr.euronews.com/2020/01/15/libya-devlet-yukse-konseyi-baskan-ateskese-birlesik-arap-emirlikleri-nin-engel-oldu>

Euronews “Libya Konulu Moskova Görüşmelerinde Sızan Ateşkes Taslak Metninde Neler Var?”. (Erişim Tarihi: 17.03.2020).

<https://tr.euronews.com/2020/01/13/libya-konulu-moskova-gorusmelerinde-sizan-ateskes-taslak-metninde-neler-var>

Euronews “Libya; General Halife Hafter’den Türkiye’ye Karşı Çihat Çağrısı”. (Erişim Tarihi: 27.03.2020).

<https://tr.euronews.com/2020/01/04/libya-general-halife-hafter-den-turkiye-ye-karsi-cihat-ve-seferberlik-cagrisi>

Euronews “Libya’da Hafter’e Bağlı Silahlı Güçler Son Haftalarda 16 Türk Askerini Öldürdüklerini İddia Etti”. (Erişim Tarihi: 22.03.2020).

<https://tr.euronews.com/2020/02/24/libya-da-hafter-e-bagl-silahl-gucler-son-haftalarda-16-turk-askerini-oldurduklerini-iddia>

Euronews “Pentagon; Rusya’nın Libya’daki Varlığı ABD’nin Terörle Mücadelesine Engel”. (Erişim Tarihi: 20.03.2020).

<https://tr.euronews.com/2020/02/11/pentagon-rusyanin-libya-daki-varligi-abd-nin-terorle-mucadelesine-engel>

Euronews “Rusya’dan Libya Tezkiresi açıklaması; Endişe Verici”. (Erişim Tarihi: 27.03.2020).

<https://tr.euronews.com/2020/01/03/rusyadan-libya-tezkeresi-aciklamasi-endise-verici>

Gazeteduvar “Yönetime El Koyan Hafter’e Hem ABD Hem Rusya’dan Tepki”. (Erişim Tarihi: 04.05.2020).

<https://www.gazeteduvar.com.tr/dunya/2020/04/28/yonetime-el-koyan-haftere-hem-abd-hem-rusyadan-tepki/>

Haber7com “Libya’dan Dikkat Çeken Hafter Açıklaması: Esat, Hizbullah ve İran...”. (Erişim Tarihi: 20.03.2020).

<http://www.haber7.com/dunya/haber/2953804-libyadan-dikkat-ceken-hafter-aciklamasi-esed-hizbullah-ve-iran>

Haber7com “UMH’den Esat Rejimine Hafter Tepkisi”. (Erişim Tarihi: 20.03.2020).

<http://www.haber7.com/dunya/haber/2949314-umhden-esed-rejimine-hafter-tepkisi>

Habertürk “UMH Başbakanı Sarraj’dan Hafter Açıklaması”. (Erişim Tarihi: 02.05.2020).

<https://www.haberturk.com/serrac-dan-hafter-aciklamasi-haberler-2661072>

Sabah “Avrupa’dan Hafter’e Skandal Ziyaret”. (Erişim Tarihi: 21.03.2020).

<https://www.sabah.com.tr/dunya/2020/03/05/avrupadan-haftere-skandal-ziyaret>

Sputnik Türkiye “Libya’da Hafter Hükümeti ve Suriye Hükümeti Karşılıklı Konsolosluk Açmaya Hazırlanıyor”. (Erişim Tarihi: 23.03.2020).

<https://tr.sputniknews.com/ortadogu/202003011041513303-hafter-hukumeti-ve-suriye-hukumeti-karsilikli-konsolosluk-acmaya-hazirlaniyor/>

Sputnik “AB: Türkiye’nin askeri Müdahalesini Red Ediyoruz”. (Erişim Tarihi: 20.03.2020).

<https://tr.sputniknews.com/turkiye/202001071040978386-ab-turkiyenin-libyaya-askeri-mudahalesini-reddediyoruz/>

Sputnik “ABD: Türkiye’nin Libya’da Yaptıklarını Desteklemiyoruz”. (Erişim Tarihi: 22.03.2020).

<https://tr.sputniknews.com/abd/202002121041392251-abd-turkiyenin-libyada-yaptiklarini-desteklemiyoruz/>

Sputnik "BM Genel sekreteri Guterres:.....". (Erişim Tarihi: 22.03.2020).

<https://tr.sputniknews.com/avrupa/202001191041137632-bm-genel-sekreteri-guterres-taraflarin-silah-ambargosuna-uymasini-bekliyoruz/>

Sputnik "BM Libya Özel Temsilcisi Saleme:.....". (Erişim Tarihi: 23.03.2020).

<https://tr.sputniknews.com/afrika/202001301041291614-bm-libya-ozel-temsilcisi-selame-libyada-ateskesin-sadece-adi-var/>

Sputnik "BM: Libya'da 150 Bin ila 200 Bin Ton Denetimsiz Silah Var". (Erişim Tarihi: 23.03.2020).

<https://tr.sputniknews.com/afrika/202002171041424966-bm-libyada-150-bin-ila-200-bin-ton-denetimsiz-silah-var/>

Sputnik "BM: Libya'da Ateşkes Tamamen Bozulabilir". (Erişim Tarihi: 23.03.2020).

<https://tr.sputniknews.com/afrika/202002281041504822-bm-libyada-ateskes-tamamen-bozulabilir/>

Sputnik "Conte: Libya'da Türkiye ve Rusya'nın Girişimi ile Tesis Edilen Ateşkes Olumlu Bakıyorum". (Erişim Tarihi: 22.03.2020).

<https://tr.sputniknews.com/turkiye/202001131041006231-conte-libyada-turkiye-ve-rusyanin-girisimiyle-tesis-edilen-ateskes-olumlu-bakıyorum/>

Sputnik "Erdoğan: Libya'da Akan Kanın Durması İçin Mücadale Edeceğiz". (Erişim Tarihi: 22.03.2020).

<https://tr.sputniknews.com/afrika/202001261041255215-erdogan-libyada-askeri-cozumlerle-sonuc-alinamayacagini-basindan-beri-vurguluyoruz/>

Sputnik "Kremlin; Putin ve Macron Libya'yı ve Berlin'de Yapılması Planlanan Konferansı Görüştü". (Erişim Tarihi: 23.03.2020).

<https://tr.sputniknews.com/rusya/202001121041000051-kremlin-putin-ve-macron-libyayi-ve-berlinde-yapilmasi-planlanan-konferansi-gorustu/>

Sputnik "Libya Temsilciler Meclisi Başkanı: Türkiye'nin Müdahalesi Olursa Hiçbir Arap Tereddüt Etmeyecektir". (Erişim Tarihi: 19.03.2020).

<https://tr.sputniknews.com/afrika/202001161041054198-libya-temsilciler-meclisi-baskani-turkiyenin-mudahalesi-olursa-hicbir-arap-tereddut-etmeyecek/>

Sputnik "Libya Temsilciler Meclisi Türkiye ile İlişkilerini Kesme Kararı Aldı". (Erişim Tarihi: 21.03.2020).

<https://tr.sputniknews.com/ortadogu/202001041040964800-libya-temsilciler-meclisi-turkiyeye-iliskilerin-koparilmasi-yonunde-karar-aldi/>

Sputnik "Libya Ulusal Ordusu:.....". (Erişim Tarihi: 21.03.2020).

<https://tr.sputniknews.com/afrika/202001301041292031-libya-ulusal-ordusu-trablusa-geldigi-iddia-edilen-turk-askeri-techizatini-goruntuledi/>

Sputnik "Libya, ABD'ye Rusya'yı Caydırmak İçin Askeri Üs Önerdi". (Erişim Tarihi: 22.03.2020).

<https://tr.sputniknews.com/afrika/202002231041460171-libya-abdye-rusyayi-caydirmak-icin-us-kurmasini-onerdi/>

Sputnik “Mısır’dan Libya’daki Ateşkes’e Destek”. (Erişim Tarihi: 20.03.2020).

https://tr.sputniknews.com/dogu_akdeniz/202001121040999387-turkiye-ve-rusyanin-cagrisindan-sonra-misirdan-libyadaki-ateskese-destek/

Sputnik “Putin-Merkel Görüşmesi”. (Erişim Tarihi: 21.03.2020).

<https://tr.sputniknews.com/rusya/202001111040996385-putin-merkel-gorusmesi-sona-erdi-libyadaki-durum-bolgedeki-istikrari-baltaliyor-ve-avrupayi-da/>

THE TRANSFORMATION OF RUSSIAN INTELLIGENCE COMMUNITY AFTER THE COLD WAR (1991-1993)

Ahmet ATEŞ *

ABSTRACT

The end of the Cold War affected not only international politics but also Russian domestic politics and institutions, including Russian intelligence organizations. Using a comprehensive literature survey and conducting two semi-structured interviews with experts on Russian national security on 18th May 2019, this article examines the transformation of the Russian intelligence community after the Cold War (1991-1993). I argue that the end of the Cold War, the 1991 August Coup particularly, dramatically affected Soviet/Russian intelligence organizations. I also argue that the transformation of the Russian intelligence community took place in three domains: change in the philosophy of Russian intelligence, change in Russian intelligence tradecraft and organizational change within the Russian intelligence community. First, Russian policymakers realized that KGB not only involved the August Coup that accelerated the dissolution of the Union of Soviet Socialist Republics but also failed to predict the end of the Cold war and it operated as an ideological guardian of the Soviet regime instead of an intelligence organization. Second and consequently, these policymakers tried to update and de-ideologize the KGB. Last, the KGB was dissolved, and five new intelligence organizations were founded after the end of the Cold war.

Keywords: KGB, Russia, Intelligence, Organizational Change, Cold War.

SOĞUK SAVAŞ SONRASI RUS İSTİHBARAT TOPLULUĞUNUN DÖNÜŞÜMÜ (1991-1993)

ÖZET

Soğuk Savaş'ın sona ermesi sadece uluslararası politikayı değil, Rus iç politikasını ve istihbarat örgütleri de dahil olmak üzere tüm Rus kurumlarını etkilemiştir. Kapsamlı bir literatür taraması ve iki Rusya ulusal güvenlik uzmanı ile 18 Mayıs 2019 tarihinde gerçekleştirilen yarı yapılandırılmış mülakatlar sonucunda, bu makale Soğuk Savaş sonrası (1991-1993) Rus istihbarat örgütlerinin yaşadığı dönüşümü incelemektedir. Bu bağlamda, çalışmada, 1991 Ağustos Darbesi özelinde, Soğuk Savaş'ın bitişinin Sovyet/Rus istihbarat örgütlerini ciddi boyutta etkilediği savunulmaktadır. Ayrıca, çalışma kapsamında, Rus istihbarat örgütlerinin yaşadığı dönüşümün üç alanda gerçekleştiği savunulmaktadır. Bahsi geçen alanlar; Rus istihbarat felsefesindeki değişim, Rus istihbarat metotlarındaki değişim ve kurumsal değişimdir. Bu eksende, ilk olarak, Rus politik karar alıcılar; KGB'nin 1991 Ağustos Darbesi'ndeki rolünün Sovyetler Birliği'nin çöküşünü hızlandırdığının, KGB'nin Soğuk Savaş'ın bitişini öngöremediğinin ve ideolojik faaliyetlere odaklandığının farkına varmıştır. Bununla bağlantılı olarak ikinci aşamada, Rus karar alıcılar KGB'yi güncellemek ve ideolojiden arındırmayı denemişlerdir. Son olarak, KGB dağıtılmış ve yerine beş yeni istihbarat örgütü kurulmuştur.

Anahtar Kelimeler: KGB, Rusya, İstihbarat, Kurumsal Değişim, Soğuk Savaş.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 24.01.2020; Yayına Kabul Tarihi: 15.04.2020

* Ph.D. Candidate, University of Delaware, Newark, DE-USA;

ORCID: 0000-0001-5184-7701, E-posta: ates@udel.edu

Introduction

The end of the Cold War is one of the most studied phenomena in the international relations literature. Several scholars analyzed the impact of the end of the Cold War on international relations theories literature¹, or on security studies². In addition to this theoretical literature, there is major literature that tries to explain the reasons for the dissolution of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR). While some scholars explained the dissolution via economic factors (Ellman 2002: 134), other scholars focused more on ideology (Mitchell vd., 2000) or arms race (Marples 2011: 462). Yet, an overarching approach to analyze the dissolution of the USSR fails to grasp the role of domestic organizations in the dissolution of the USSR and the impact on the end of the Cold war to the domestic transformation of Russia. Hence, I firmly believe that it is essential to shedding light on the domestic effects of the end of the Cold War. In that respect, I analyze the impact of the end of the Cold War on Soviet/Russian intelligence community between 1991 and 1993 in this article. It is also important to note that this analysis is formulated through a unique methodology developed by me – a three-staged-change framework that I briefly discuss key concepts of it in the following sections of this article.

I firmly believe that one event is particularly vital to understand the dissolution of the USSR since it served as a catalyzer for the dissolution, which is the 1991 Soviet coup d'état attempt, also known as the August Coup. After becoming the General Secretary of the Communist Party of the Soviet Union in 1985, Mikhail Gorbachev initiated two reform programs that aimed to create a more transparent and up to date political and social system in the Soviet Union that also called as glasnost and perestroika. Gorbachev's efforts to initiate and expand these two programs were harshly criticized by senior commanders and officials of the Soviet Army and the principal intelligence agency the KGB (Zhong 1992: 47; Walther 2004: 676). As a result of the divergence of the perspectives of Russian policymakers and senior bureaucrats on these reform programs, a clandestine anti-Gorbachev clique started to work on removing Gorbachev from the office. On 19th August 1991, a combination of senior Russian military commanders, senior KGB officials and some members of the Russian cabinet tried to overthrow Gorbachev government by declaring a state of emergency which is also known as the 1991 August Coup (Bonnell vd. 2015: 33-35; Walther 2004: 676). However, after a four-day struggle in Moscow, the coup attempt failed, and coup plotters were arrested. Even though the coup attempt failed, it had dramatic consequences for Soviet/Russian politics, including the resignation of Mikhail Gorbachev and the dissolution of the USSR in December 1991. In addition, the August Coup and the end of the Cold war specifically led to a transformation in the Russian intelligence community. In other words, it led to a change in the philosophy of Russian intelligence, change in Russian intelligence tradecraft and organizational change within the Russian intelligence community. This article proceeds as follows. First, I provide a brief evaluation of literature on Russian intelligence organizations and explain how this article contributes to the literature. Second, I explain and analyze the change in the philosophy of Russian intelligence after the end of the Cold War. Third and related to the second, I explain and analyze the change in Russian intelligence tradecraft. Last, I provide organizational change within the Russian intelligence system between 1991 and 1993. In other words, I analyze the transformation of the Russian intelligence community after the Cold war (1991-1993).

---

¹ For instance, see. (Wohlforth 1994).

² For instance, see. (Baldwin 1995) and (Enders - Sandler 1999).

An Evaluation of Literature on Russian Intelligence Community

It is safe to claim that intelligence studies, in general, lack of a growing literature for several reasons. I argue that two main obstacles affect progress in the literature, and I categorize these obstacles as perception issues and data issues. On the one hand, intelligence studies as a field is still a no-touch area for numerous scholars, particularly from the non-Western academia. On the other hand, because of the secret nature of the intelligence activities, it is hard to reach a reliable data. Therefore, these two issues combined affected the progress of intelligence studies severely. Further, it is important to acknowledge that a majority of scholarly work in intelligence studies literature is either produced by Western scholars or is related to Western intelligence organizations. Therefore, it is safe to assert that the literature on the Russian intelligence community is not only rudimentary but also mostly produced by Western researchers such as Knight, Galeotti, and Bateman.

I categorized the literature on the Russian intelligence community into four sections. These are *institution-specific literature*, *terrorism-specific literature*, and *history of Soviet/Russian intelligence literature* and *Russian intelligence in the Putin era literature*.

In the institution-specific literature on the Russian intelligence community, several studies analyze a specific Russian intelligence organization. It is important to acknowledge that most articles in this literature cover the main successor of the KGB, the FSB. For instance, Anderson (2006) explains how the FSB expanded its power and influence in the early 2000s. Likewise, Walther (2014) analyzes the FSB activities in the late 1990s. Similar to Anderson and Walther, Bateman (2016) and Marten (2017) examine the FSB with a specific focus on the organizational culture. In other words, this literature mostly focuses on a single intelligence agency in the Russian national security system and analyzes its relations with other actors in the Russian national security machinery.

In the terrorism-specific literature, the main focus is the role of Russian intelligence organizations in Russian counterterrorism efforts, particularly their activities in the Chechen wars. For instance, Herd (2000; 2002) and Kramer (2005) extensively analyze Russian intelligence activities/operations against Chechen insurgents during the first and the second Chechen War. In the history of Soviet/Russian intelligence literature, on the other hand, scholars mostly focus on KGB activities during the Soviet era. For instance, Knight (1996), Van der Oye (1999) and Hughes and Kislenko (2017) analyze the KGB operations both domestic and abroad before the end of the Cold war.

The last but the most advanced literature on the Russian intelligence community is Russian intelligence in the Putin era. In an interesting manner, this literature primarily focuses on the role of former Russian intelligence personnel (also called as *siloviki*) in Russian policymaking instead of Russian intelligence activities in the Putin era. For instance, Waller (2004a), Anderson (2006; 2007), Bateman (2014), Hughes and Kislenko (2017) and Meakins (2018) analyze the increasing influence of former Russian intelligence personnel in the Putin administration.

As can be seen in the brief evaluation of the literature on Russian intelligence community, current literature consists of the studies that a) cover a specific intelligence organization within the Russian intelligence community, b) focus on terrorism-related intelligence activities, c) historical analyses and d) former Russian intelligence personnel. Therefore, a study that analyzes the transformation of the Russian intelligence community after the Cold war and provides a general understanding of this transformation is needed.

Hence, I argue that this article is a vital contribution to the literature because it formulates a framework to explain the change in Russian intelligence community in a broader perspective.

Key Concepts and Analysis

Before analyzing the transformation of the Russian intelligence community after the Cold war, it is vital to provide the key concepts in this article. To understand and explain the types of change in intelligence organizations, I coined three concepts. These are philosophical change in intelligence, change in intelligence tradecraft and organizational change. The definitions of these three key concepts are below.

Philosophical change in intelligence: In its simplest form, a *philosophical change* refers to a change in threat perceptions or prioritization of intelligence conduct. In other words, it is a change in the intelligence community's officials and/or senior policymakers' minds regarding threats or intelligence processes.

Change in intelligence tradecraft: It refers to a change in the methods and scope of intelligence organizations.

Organizational change in intelligence: It refers to a change in the organization/structure of the intelligence community. It can be the establishment of a new department/agency in the intelligence community or abolishing a department/agency. It also can be the establishment of collaboration platforms among different intelligence agencies related to a philosophical change.

Given the definitions of key concepts in this study, I argue that the end of the Cold war, the 1991 August coup particularly, led to a transformation of the Russian intelligence community. Further, I argue that this transformation took place in three domains. The rest of the article analyzes this transformation in these three domains.

Philosophical Changes

After a comprehensive survey of the relevant literature, official reports of Soviet legislative branch and semi-structured interviews with two experts on Russian national security, I argue that there are, at least, two interrelated philosophical changes occurred regarding the Russian intelligence community after the end of the Cold war. These are realizing that *the KGB failed to predict the end of the Cold War*, the collapse of the USSR specifically and *the KGB was the ideological guardian of the regime instead of being an intelligence organization*. In other words, senior Russian policymakers realized that KGB is an inefficient and ideological organization that should be revised.

I start with the first philosophical change, namely the KGB's failure to predict the end of the Cold War. During the Soviet era, as the leading intelligence organization, the KGB was responsible for conducting intelligence activities both in the USSR and abroad (Knight 1996: 6). Hence, it can be said that most of the Soviet and then Russian political elite blamed the KGB for its inefficiency for predicting the collapse of the USSR. As Pringle (1998: 176) puts, both the KGB documents from the Soviet era and the memoirs of Soviet political elite show that the KGB failed to provide accurate and reliable intelligence that also paved the way to the collapse of the Soviet Union.

Realizing the KGB's failure, as a philosophical change, led to two reactions in that regard. Some argued that the KGB itself played a role in accelerating the dissolution of the Soviet Union by involving in the August coup in 1991. As the KGB's Oleynikov Commission concluded, the KGB involved the August coup and played a vital role both in organizing

and conducting the coup attempt (Walther 2004: 677). Those who argue that the KGB's role in the August Coup quickens the dissolution of the USSR stress the political chaos afterward, the coup attempt that led to the declaration of independence of Moldova, Azerbaijan, Kyrgyzstan on the end of the August 1991. The second group points to the inefficiency of the analysis branches of the KGB regarding the prediction of the end of the Cold War/the dissolution of the USSR. It is also important to note that the criticism is not only to the inefficiency of the KGB's analysis branches but also the KGB's culture of ignoring the analysis. As Pringle (1998: 178) presents, even though the KGB's operational branches had thousands of employees, its main analytical branch, the Directorate of Intelligence Analysis, had roughly two hundred employees that were responsible not to produce analysis but also to edit operational intelligence reports. The analysis branch also did not have any vital role in the intelligence cycle. Per the 1985 annual KGB report, only 186 of 8000 intelligence reports had analytical estimates (Pringle 1998: 179). In a nutshell, the end of the Cold War, as a philosophical change, led to the realization of the KGB's inefficiency in terms of providing accurate and reliable intelligence to Russian policymakers.

The second philosophical change is realizing the KGB's role in the Soviet regime and its inefficiency as an intelligence organization. The KGB in the Cold War era operated not as an intelligence service but as a guardian of the ideology and the regime of the USSR. The KGB, as an intelligence organization, was an instrument for protecting the Communist Party of the Soviet Union and the regime (Walther 2004: 667; Anderson 2006: 238) whatever means necessary (Bateman 2016: 24). As Pringle (1998: 176) and Walther (2004: 674) put, the KGB was not only strictly controlled by the Communist Party but also its main task was to serve to the party instead of the country. Given the relationship between the Communist Party of the Soviet Union and the KGB, it can be reasonably argued that most of the KGB's activities were ideological service instead of contributing the Soviet/Russian national security. In the USSR soil, the KGB sought after Soviet citizens that are opponents to the regime and the party (Knight 1996: 6; Walther 2004: 666; Meakins 2018: 235). In abroad, the task was the same: eliminating the opponents of the regime (Bateman 2016: 40). Furthermore, the KGB's prioritization of the Communist Party over the Soviet Union can be clearly seen in its final operations. Per the August Coup investigation committee report³, the KGB, the First Chief Directorate specifically, not only helped to export the wealth of the Communist party's elites to the Western world but also established businesses to hide the money abroad from the authority of the Russian Federation (Pringle 1998: 176; Albini vd. 1998: 30). Russian national security experts Dr. Iskren Ivanov and Dr. Przemysław Gasztold also observe the philosophical changes in Russian policymakers after the end of the Cold war. Below, I provide their insights on the Russian intelligence community's transformation after the end of the Cold war.

According to Russian national security expert Dr. Ivanov;

"The end of the Cold War resulted in a total revisit of the old intelligence doctrines. There are three different periods of change in Russian intelligence organizations after the collapse of the USSR. The first stage took place after the end of the Cold War. The main task for the change in intelligence organizations was the isolation of the old KGBists around Mikhail Gorbachev since the new Russian political elite would afraid that this former KGB personnel may try to restore the old regime. The main

---

³ The report was published by the Supreme Soviet Investigation of the 1991 Coup and it covers the hearings about the Illegal Financial Activity of the CPSU on 1992 (Pringle 1998: 176).

philosophical change, therefore, was a total rejection of Soviet tools and strategies for conducting intelligence.⁴

Likewise, per Dr. Gasztold;

“The involvement of the KGB into the August Coup severely affected Yeltsin’s approach regarding intelligence organizations. He promoted the idea of having several smaller intelligence agencies instead of having a huge ideological KGB.⁵”

As relevant literature, official Soviet documents and expert opinions show, the end of the Cold War, the 1991 coup attempt specifically affected the philosophy of the Russian intelligence organizations. Because of the end of the Cold War, the Russian officials realized that the KGB was an ineffective intelligence organization that had ideological motivations and it must be replaced.

Changes in Intelligence Tradecraft

The failure of Russian/Soviet intelligence organizations regarding predicting the end of the Cold War led to philosophical changes in the Russian intelligence system. These changes were mainly aimed to right what had been wrong: ideological intelligence activities and the KGB’s inefficiency both in intelligence analysis capability and threat assessment. The main task of updating Russian intelligence tradecraft was to de-ideologize the Russian intelligence agencies and countering threats in the relatively new areas for Russian security, such as financial intelligence and countering terrorism. In other words, Russian intelligence organizations reallocated their assets and resources to maximize the fight against newer threats/challenges. Instead of pursuing regime opponents in Russia and abroad, the main task of the Russian intelligence organizations became countering organized crime, terrorism, illicit financial activities and conducting industrial and technological espionage (Albini vd. 1998: 45-46). For instance, the new external intelligence agency of Russia, the SVR, was authorized to expand trade relations of Russia with other countries in (Staar vd. 2004: 49) while its predecessor the KGB’s First Chief Directorate was mainly focused on tracking and eliminating the opponents of Soviet regime abroad. In other words, after deciding that the Russian intelligence tradecraft has to change related to newer threats such as counterterrorism and financial intelligence and KGB was a huge and ideological organization in the Russian national security system, Russian policymakers dissolved the KGB into several smaller agencies to maximize its resources and assets based on the changes in intelligence tradecraft. In doing so, they not only organized the Russian intelligence system according to changes in intelligence tradecraft but also aimed to divide KGB to smaller agencies to reduce its ideological activities.

Organizational Changes

In addition to philosophical changes and change in Russian intelligence tradecraft, several organizational changes also occurred within the Russian intelligence community after the Cold War. These organizational changes are mostly related to the abolishment of Soviet-era intelligence organizations and the establishment of new intelligence agencies. All these organizational changes can be classified as *replacing the KGB to several*

---

⁴ Interview with Dr. Iskren Ivanov (18/05/19). Dr. Iskren Ivanov is a lecturer in Sofia University “St. Kliment Ohridski.” He is an expert on Russian national security and hybrid warfare.

⁵ Interview with Dr. Przemysław Gasztold (18/05/19). Dr. Przemysław Gasztold is an Assistant Professor in the Department of Terrorism Studies at the University of Warsaw. He is an expert on intelligence studies and Russian national security.

intelligence organizations. It is important to note that Russian intelligence organizations underwent several organizational changes between 1991 and 2015. However, only organizational changes related to the end of the Cold war that occurred between 1991 and 1993 are provided in this article.

The main organizational change of the Russian intelligence organization after the Cold War occurred in two stages. The first stage took only two months, from October 1991 to December 1991. The second stage, however, took longer and included relatively major changes comparing the previous stage. The first stage of the organizational change was dividing the KGB and the second stage was the dissolution of the KGB and the establishment of the new intelligence agencies.

The first stage of organizational change started right after the August Coup. In October 1991, Mikhail Gorbachev issued a decree abolishing the KGB and replacing it with three intelligence organizations, namely, an Interrepublican Security Service, a Central Intelligence Service and Border Protection Committee (Knight 1996: 31). In light of this decree, the KGB personnel was sent under the authority of these three separate intelligence organizations (Knight 1996: 31). After the ratification of the dissolution of the KGB by the USSR Supreme Soviet at the beginning of the December 1991, Boris Yeltsin issued another decree on 19th December 1991 to reorganize the Russian intelligence organizations that was also the start of the second stage of organizational change in Russian intelligence organizations after the end of the Cold war. In other words, the KGB was dismantled and was divided into various entities in the first stage of the organizational change (Albini vd. 1998: 26; Anderson 2007: 259; Bateman 2016: 23; Meakins 2018: 237).

The major and more comprehensive organizational changes and the reorganization of the KGB's personnel and responsibilities took place in the second stage of the organizational change. In this stage, the KGB, its personnel and responsibilities, divided among new five intelligence organizations namely, the SVR (*Sluzhba vneshnei razvedki*), the Ministry of Security (*Ministerstvo Bezopasnosti*), the FAPSI (*Federal'noe agentstvo pravitel'- stvennoi svyazi i informatsii*), the GUO (*Glavnoe upravlenie okhrany*) and the Federal Border Protection Service. The rest of this section provides brief information about new intelligence agencies and their difference from the KGB.

The first new Russian intelligence agency is the SVR. It was established by a decree effective 20 December 1991 as the main external intelligence organization of the Russian Federation that is responsible for espionage activity and analysis abroad (Waller 1994a: 131; Waller 1997: 5). Per the decree that established the SVR, all the property and documents of the KGB's First Chief Directorate were passed to the SVR (Waller 1994a: 131). In other words, after the dissolution of the KGB, the SVR was formed mostly by the KGB's foreign intelligence apparatus. However, the changes in the Russian intelligence tradecraft affected the new Russian external intelligence service. On the contrary to the KGB's First Chief Directorate, the SVR was structured to reflect Russia's new security priorities and was not responsible for an ideological service to the Communist Party (Waller 1994b: 6). Even though the SVR had different responsibilities than the KGB's FCD, it also had a disadvantage. While the KGB's external intelligence directorate enjoyed the huge budget and allies as a result of the Soviet system, the SVR had a relatively modest budget and operational advantages (Albini vd. 1998: 44).

The second new Russian intelligence agency is the Ministry of Security (MB)⁶. It was established in April 1992. It was also the largest intelligence organization among the new Russian intelligence agencies. As a counterintelligence agency, it inherited the properties, documents, and responsibilities of the KGB's Second Chief Directorate, the Third Chief Directorate, the Fourth Chief Directorate, the Sixth Chief Directorate, the Seventh Chief Directorate and the Directorate for Protecting the Constitution (Knight 1996: 34). Having a large portion of the KGB's structure, the MB was established to be responsible for counterintelligence activities both in domestic and abroad. Regarding the changes in intelligence tradecraft after the end of the Cold War, financial counterintelligence became one of the major tasks in counterintelligence activities of the MB instead of ideological-focused counterintelligence activities such as pursuing regime opponents as in the KGB era.

The third new Russian intelligence agency is the FAPSI. It was created on 28 December 1991 as the Soviet Government Communications Committee and was officially established by a presidential decree on 19 February 1993 as a Russian intelligence organization (Waller 1994: 123; Anderson 2007: 261). It was established as the major intelligence organization which is responsible for signal intelligence, technical intelligence, cryptography and communication safety. Properties, documents and responsibilities of the KGB's signal intelligence and communication units, the Eight Directorate (cryptography and communication security) and the Sixteenth Directorate (technical intelligence), were merged under the authority of the FAPSI (Waller 1994a: 148-149; Waller 1994b: 5; Knight 1996: 36; Waller 1997: 5). The organization was created not only to fulfill signal and technical intelligence requirements of the Russian Federation but also to oversee the government communications and encryption and conducting operational activities related to special communications both in domestic and abroad (Waller 1994a: 123; Pike, 1997; Anderson 2007: 261). Regarding the changes in intelligence tradecraft after the end of the Cold War, monitoring financial activities and providing financial security for Russian elites became one of the major tasks of the FAPSI instead of providing electronic intelligence support to the USSR's allies and monitoring Russian opponents as in the KGB era (Pike, 1997).

The fourth new Russian intelligence agency is the GUO⁷. It was officially established at the beginning of 1992. After the 1991 coup attempt, the KGB's Ninth Directorate was separated from the KGB. It was renamed as the USSR Protection Service before the end of the official dissolution of the USSR. After the dissolution, the GUO was established as a Russian intelligence organization for the protection of government leaders and critical government infrastructure (Knight 1996: 36). However, its responsibilities and power in the Russian national security apparatus expanded dramatically right after its foundation. In addition to the KGB's Ninth Directorate, the Russian Presidential Regiment (former KGB Kremlin Guards) and the KGB's special operations unit (the Alfa anti-terrorism unit) from the Seventh Directorate were transferred under the authority of the GUO (Waller 1994a: 126; Waller 1994b: 4). With that expansion, the GUO started to have its intelligence, counterintelligence, and operational units. Regarding the changes in intelligence tradecraft after the end of the Cold War, the responsibilities of the GUO is relatively fewer than its KGB counterpart. While the KGB's Ninth Directorate was responsible for the protection of

---

⁶ The MB was disbanded in December 1993 and replaced by the FSK - *Federal'naya Sluzhba Kontr-razvedky*. On 12 April 1995, the FSK replaced by the FSB - *Federal'naya sluzhba bezopasnosti Rossiyskoy Federatsii*. (Globalsecurity, org, 2018).

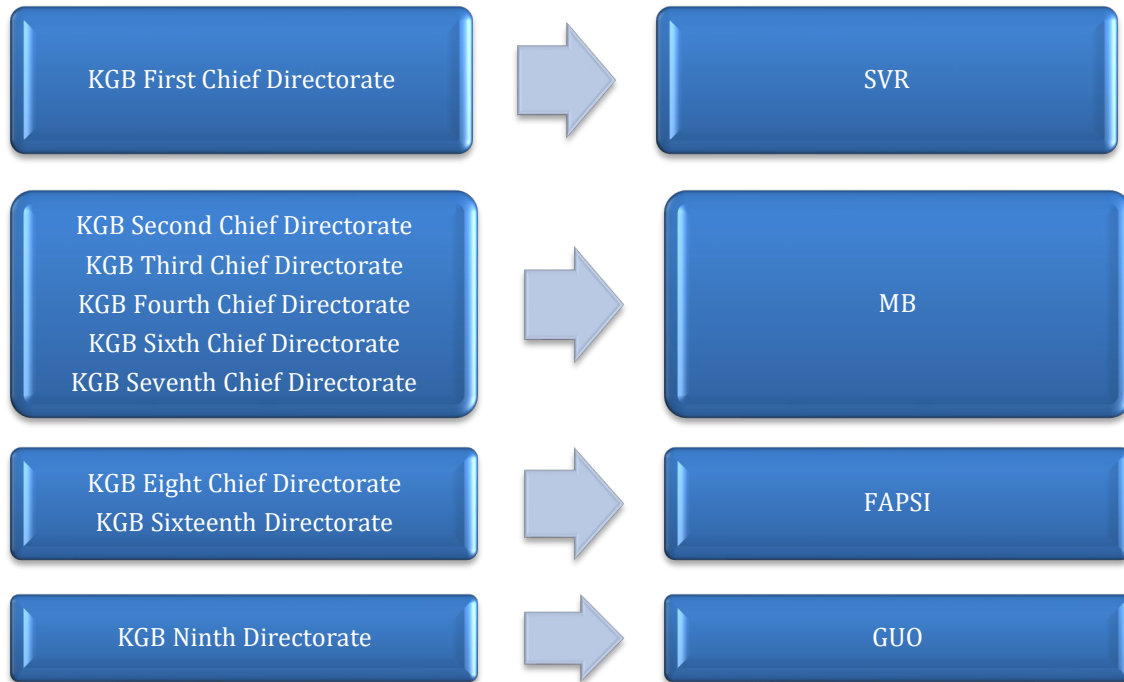
⁷ The GUO was reorganized as the FSO (Federal Protection Service) on 1996.

the Politburo members and high-level Soviet officials, the GUO was responsible only for key Russian political actors such as the President and the speaker of the Russian Parliament. Also, while the KGB's Ninth Directorate was responsible for government communications, the GUO did not have such responsibility.

The last Russian intelligence agency that founded after the end of the Cold War is the Border Guard Service, the Committee for the Protection of the Russian Border. It inherited the KGB Border Troops Chief Directorate (Waller 1994a: 128). After the abolishment of the KGB's Border Troops Directorate in December 1991, the personnel and assets of the directorate subordinated to the Russian Ministry of Security. Later in 1993, the Border Guard Service was established as a separate intelligence agency (FSB.ru). This organization was established to guard Russian borders, coastal waters and the continental shelf (Waller 1994a: 128; Waller 1994b: 5). Regarding the change in intelligence tradecraft, the budget and personnel of the Border Guard Service reduced dramatically, comparing the KGB's Border Troops Directorate (Waller 1994a: 128).

As can be seen above, the KGB was dissolved into five new and relatively smaller agencies after the Cold war. In doing so, Russian policymakers, as a result of the change in the philosophy of Russian intelligence and tradecraft, transformed the Russian intelligence community. On the one hand, the KGB was dissolved to reduce its power in Russian politics; therefore, its ideological standpoint. On the other hand, it was dissolved into smaller but more sophisticated and issue-focused agencies to increase the efficiency of Russian intelligence machinery. This organizational change, from the KGB to new intelligence agencies, is provided in Figure 1 below.

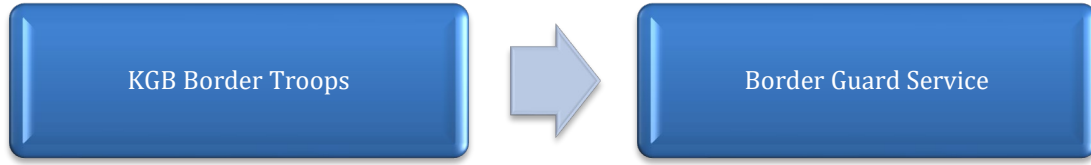

Figure: 1 Russian Organizational Change after the end of the Cold War

Conclusion

I argue that the end of the Cold War, the 1991 August Coup particularly, dramatically affected Soviet/Russian intelligence organizations and the transformation of Russian intelligence community took place in three domains: change in the philosophy of Russian intelligence, change in Russian intelligence tradecraft and organizational change within the Russian intelligence community.

First, the involvement of the KGB's senior personnel into the August coup led to Russian policymakers realize that KGB is an inefficient and ideological-driven intelligence organization that plays a vital role in Soviet/Russian politics and its inefficiency and ideologic standpoint should be diminished.

Second, the KGB's intelligence conduct was highly questioned and Russian policymakers tried to update and de-ideologize it to increase its efficiency with newer threats such as terrorism and financial intelligence. Therefore, Russian intelligence tradecraft swiftly changed from ideological intelligence conduct to other issues.

Third, to diminish the KGB's ideological standpoint and to increase Russian intelligence efficiency, Russian policymakers dissolved the KGB into five newer, smaller and issue-focused intelligence agencies, namely the SVR, the MB, the FAPSI, the GUO, and the Border Guard Service.

Given the reason and process of the transformation of the Russian intelligence community after the Cold war, even though the effectiveness of this transformation is not necessarily in the scope of this article, I believe that it is also important to question the efficiency of this transformation. I argue that this transformation did not achieve an increase in the efficiency of the Russian intelligence community because of the lack of intelligence oversight in Russia in the early 1990s. Even though the Supreme Soviet Investigation Commission of the 1991 Coup, also known as the Ponomarev Commission and was established in late 1991, addressed the philosophical changes that occurred in Russian intelligence community after the August Coup and therefore the end of the Cold War and concluded that it should be dissolved (Waller, 1996), the actual dissolution of the KGB happened independently from the Commission's investigations. In other words, even a symbolic commission could not play a role in shaping the Russian intelligence apparatus. Rather, the dissolution of the KGB and the establishment of the new intelligence agencies took place via presidential decrees.

Other political actors, such as commission members, also did not play a vital role in the transformation of the Russian intelligence organizations after the end of the Cold war. For instance, while the Commission started to investigate the role of intelligence organizations in the coup attempt and at the end of the Cold War in late 1991 and 1992, the KGB dissolved and the SVR and the FAPSI were founded in 1991. Likewise, the MB and the GUO were founded at the beginning of 1992. In other words, the Russian intelligence community experienced a quick transformation that took only a couple of months after the

end of the Cold War. It is also important to note that the Commission's role in this organizational change was merely symbolic.

Because intelligence oversight of this transformation is inefficient and participation of political actors is symbolic, this transformation did not result a stable intelligence community. Therefore, Russian intelligence organizations were restructured several times after 1993. For instance, the MB was disbanded in December 1993 and replaced by the FSK - *Federal'naya Sluzhba Kontr-razvedky*. On 12 April 1995, the FSK replaced by the FSB - *Federal'naya sluzhba bezopasnosti Rossiyskoy Federatsii*. Also, the GUO was reorganized as the FSO (Federal Protection Service) in 1996 (Globalsecurity, org, 2018a).

BIBLIOGRAPHY

- ALBINI, J. L. – J. ANDERSON. (1998). "Whatever Happened to the KGB?". *International Journal of Intelligence and Counterintelligence*. XI/1: 26-56.
- ANDERSON, J. (2006). "The Chekist Takeover of the Russian State". *International Journal of Intelligence and Counterintelligence*. XIX/2: 237-288.
- ANDERSON, J. (2007). "The HUMINT Offensive from Putin's Chekist State". *International Journal of Intelligence and Counterintelligence*. XX/2: 258-316.
- BALDWIN, D. A. (1995). "Security Studies and The End of The Cold War". *World Politics*. XLVIII/1: 117-141.
- BATEMAN, A. (2014). "The Political Influence of The Russian Security Services". *The Journal of Slavic Military Studies*. XXVII/3: 380-403.
- BATEMAN, A. (2016). "The KGB and Its Enduring Legacy". *The Journal of Slavic Military Studies*. XXIX/1: 23-47.
- BONNELL, V. E. et. al. (2015). *Russia at the Barricades: Eyewitness Accounts of the August 1991 Coup: Eyewitness Accounts of the August 1991 Coup*. Routledge.
- ELLMAN, M. (2002). "Was the Collapse of the USSR Entirely Unforeseen?". *Perspectives on Political Science*. XXXI/3: 132-135.
- ENDERS, W. – T. SANDLER (1999). "Transnational Terrorism in the Post-Cold War Era". *International Studies Quarterly*. XLIII/1: 145-167.
- HERD, G. P. (2000). "The Counter-Terrorist Operation' in Chechnya: 'Information Warfare' Aspects". *The Journal of Slavic Military Studies*. XIII/4: 57-83.
- HERD, G. P. (2002). "The Russo-Chechen Information Warfare and 9/11: Al-Qaeda Through The South Caucasus Looking Glass?". *European Security*. XI/4: 110-130.
- HUGHES, R. G. - A.KISLENKO (2017). "'Fear Has Large Eyes': The History of Intelligence in the Soviet Union". *The Journal of Slavic Military Studies*. XXX/4: 639-653.
- KNIGHT, A. (1996). *Spies Without Cloaks: the KGB's Successors*. Princeton University Press.
- KRAMER, M. (2005). "Guerrilla Warfare, Counterinsurgency and Terrorism in the North Caucasus: The Military Dimension of the Russian-Chechen Conflict". *Europe-Asia Studies*. LVII/2: 209-290.
- MARPLES, D. R. (2011). "Review Article". *Canadian Slavonic Papers*. LIII/2-4: 461-473.

- MARTEN, K. (2017). "The 'KGB State' and Russian Political and Foreign Policy Culture". *The Journal of Slavic Military Studies*. XXX/2: 131-151.
- MEAKINS, J. I. (2018). "Squabbling Siloviki: Factionalism within Russia's Security Services". *International Journal of Intelligence and Counterintelligence*. XXXI/2: 235-270.
- MITCHELL, R. J. - R. S. ARRINGTON (2000). "Gorbachev, Ideology, and the Fate of Soviet Communism". *Communist and Post-Communist Studies*. XXXIII/4: 457-474.
- PRINGLE, R. W. (1998). "The Heritage and Future of the Russian Intelligence Community". *International Journal of Intelligence and Counterintelligence*. XI/2: 175-184.
- STAAR, R. F. – C. A. TACOSA (2004). "Russia's Security Services". *Mediterranean Quarterly*. XV/1: 39-57.
- VAN DER OYE, D. S. (1999). "Russia's Official Intelligence History, Volume 1". *Intelligence and National Security*. XIV/1: 220-223.
- WALLER, J. M. (1994a). *Secret Empire: The KGB in Russia Today*. Westview Press.
- WALLER, J. M. (1994b). "The KGB & Its' Successors". *Perspective*. IV/4: 1-12.
- WALLER, J. M. (2004). "Russia: Death and Resurrection of the KGB". *Demokratizatsiya-Washington*. XII/3: 333-356.
- WALLER, J. M. (1997). "Russia's Security Services: A Checklist for Reform". *Perspective*. VII/1: 1-15.
- WALTHER, U. (2014). "Russia's Failed Transformation: The Power of the KGB/FSB from Gorbachev to Putin". *International Journal of Intelligence and Counterintelligence*. XXVII/4: 666-686.
- WOHLFORTH, W. C. (1994). "Realism and the End of the Cold War". *International Security*. XIX/3: 91-129.

Internet Sources

- FSB.ru. (2019). "From the History of the Establishment and Execution of the State Border of Russia and the Formation of the Service for its Protection". (Accessed: 02.05.19).
<http://ps.fsb.ru/history/general/text.htm%21id%3D10320625%40fsbArticle.html>
- Global Security (2018a). "General Directorate for Drug Control". (Accessed: 18.01.2019).
<https://www.globalsecurity.org/intell/world/russia/fskn.htm>
- Global Security (2018b). "Soviet/Russian Intelligence Agencies". (Accessed: 18.01.2019).
<https://www.globalsecurity.org/intell/world/russia/index.html> (Bunlardan alıntı yapıldığı yukarıda gösterilmemiştir.)
- PIKE, J. (1997). "FAPSI Operations". (Accessed: 05.02.2019).
<https://fas.org/irp/world/russia/fapsi/ops.htm>

I. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA MACAR BASININDA KAFKASYA CEPHESİ (Vasárnapi Ujság Örneği)*

Sezgin TOPAL MIZRAK**

ÖZET

Macaristan'da 1854-1921 yılları arasında yayımlanan ve önemli bir yayın organı olan "Vasárnapi Ujság" gazetesi yayınlandığı süre zarfında Türklerle ilgili gelişmeleri yansıtmaktan geri durmamıştır. I. Dünya Savaşı ve savaşın gidişatı konusundaki gelişmeler hakkında "Háború Napjai" (Savaş Günleri) adı altında okuyucusunu günü gününe bilgilendirmiş, Macar bakış açısı ile olayları değerlendirmiştir. Vasárnapi Ujság'ın büyük bir heyecanla okuyucusuna aktardığı ve ilgi ile takip edilen bölge Kafkaslar ve Kafkasya'da açılan cephe dir. Vasárnapi Ujság, I. Dünya Savaşı'nda Kafkas cephesi ile ilgili haberleri yansıtırken hem Macarların bakış açısını hem de savaş sırasındaki Türk- Macar dostluğunu yansıtmaya açısından son derece önem taşımaktadır. Bu çalışmanın amacı, yazılı ve görsel anlatımı kullanmada önemli bir kaynak olan ve Budapeşte'de Széchényi Kütüphanesi Gazete Arşivi'nde (Országos Széchényi Könyvtár Hírlaptára) bulunan bu gazeteyi ve dönem ile ilgili diğer kaynakları kullanarak, Kafkas cephesindeki gelişmelerin ve Türk- Macar dostluğunun günü gününe basında yer aldığı, bu haberlerin Türk- Macar ilişkilerini siyasi, askerî, sosyal ve kültürel açıdan değerlendirebilmek için önemli veriler oluşturduğu şeklinde ifade edilebilecek muhtemel bulguları, Kafkas cephesinin seyri bağlamında ortaya koyarak değerlendirmeye tabi tutmaktır.

Anahtar Kelimeler: I.Dünya Savaşı, Kafkasya, Kafkasya Cephesi, Macar Basını, Vasárnapi Ujság.

CAUCASIAN FRONT IN THE FIRST WORLD WAR YEARS IN HUNGARIAN PRESS (Vasárnapi the Ujság Sample)

ABSTRACT

"Vasárnapi the Ujság" which was published between the years 1854-1921, in Hungary and was an important organ of the newspaper is one of them. Vasárnapi the Ujságis which did not give up reflecting the developments related to Turkey during its publishing period informed its readers about World War I in the course of "Háború Napjai" (War Days) day by day about the developments of the war and evaluated the events with the Hungarian perspective. The front opened in Caucasus region and the Caucasus opened were what Vasárnapi Ujság transfer to its readers with the great excitement and followed with interest. Illuminating the reader through correspondents sent to the Caucasus front Vasárnapi the Ujság, both reflected the news about the First World War on the Caucasian front the Hungarians' point of view and this is extremely important also in terms of reflecting the Turkish-Hungarian friendship during the war. This work uses this newspaper, which is an important source in Budapest Széchényi Library newspaper archives (Országos Széchényi Könyvtár Hírlaptára) in using visual and written expression, and other resources related to the period. The developments in the Caucasus front and the Turkish-Hungarian friendship are in the press to the day. These news are evaluated by presenting possible findings which can be expressed as important data to review the Turkish-Hungarian relations politically, military, socially and culturally.

Keywords: World War I, the Caucasus, the Caucasus Front, the Hungarian Press, Vasárnapi the Ujság

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 18.03.2020; Yayıma Kabul Tarihi: 01.04.2020

* Bu çalışma, Türk Tarih Kurumu tarafından 12-15 Kasım 2015 tarihleri arasında İzmir'de düzenlenen "Uluslararası I. Dünya Savaşı Sempozyumu (Türk-Rus Penceresi)" adlı sempozyumda sözlü olarak sunulan bildirinin gözden geçirilmiş hâlidir.

** Dr., MUĞLA; ORCID: 0000-0001-7113-2105, E-posta: sezgi_topal@hotmail.com

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu ile Macaristan arasında tarihin derinliklerine dayanan ilişkiler XVIII. ve XIX. yüzyıllarda gelişme göstermiş, XIX. yüzyıl sonlarına doğru özellikle II. Abdülhamid döneminde artarak devam etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu ile Avusturya-Macaristan'ı yapısal olarak birbirine benzeten II. Abdülhamid, siyasette ve kültürel bağlamda Avusturya-Macaristan ile dostluğa önem vermiştir (Karal 1988: 184).

II. Abdülhamid tahta çıktığı sırada Osmanlı Devleti, Sırbistan ve Karadağ ile mücadele halindeydi. 1875 yılında Bosna-Hersek'te başlayan isyan kısa sürede yayılarak Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ'a da sıçramıştır. Böylece gerek Bosna-Hersek isyanı, gerekse Avrupa devletlerinin asiler lehindeki teşebbüsleri, Sırbistan ve Karadağ'ı istiklallerini kazanmaları konusunda ümitlendirmiştir. Bu da 1 Temmuz 1876'da Sırbistan'ın, 2 Temmuz 1876'da Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne savaş açmasına neden olmuştur (Karal 1988: 14-16).

Avusturya-Macaristan, Sırların ve Karadağ'ın başarı elde etmesinin tehlikeli olacağını düşünmüştür. Çünkü Rus desteğinde Sırlar ve Karadağ savaşı kazandığı takdirde, Bosna-Hersek de Rus nüfuzu altına girecek olursa, Avusturya-Macaristan sınırının hemen yanı başında Slav tehlikesi baş gösterecekti (Armaoğlu 2010: 717). Avusturya-Macaristan doğal olarak Sırların başarı elde etmesini istememektedir.

1876 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun Sırlarla yapmış olduğu savaşta Macarlar, Türk yanlısı bir politika takip etmişlerdir. Osmanlı ordusu Sırlara karşı Aleksinaç Zaferi'ni kazanmıştır (Nazır 2010: 310). Türklerin Sırlara karşı elde ettiği zafer coşkusu Macar basınında hissedilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Sırlara karşı başarısını tebrik etmek için Macar gençleri dostluk heyeti oluşturarak İstanbul'a gelmişlerdir. Macarlar, Osmanlı-Sırp savaşında Türkler lehine izlemiş oldukları politikayı, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında da sürdürmüşlerdir. Aynı zaman da gelişmeler Macar basınına takip edilerek Macar kamuoyu bilgilendirilmiştir. XIX. yüzyılda Türkler ve Macarlar arasında yaşanan bu gelişmeler ve dostluk ilişkileri, XX. yüzyılda da artarak devam etmiştir. Nitekim XX. yüzyılın başlarında İtalya'nın Balkanlarda Osmanlı topraklarına göz dikmesi ile yaşanan Balkan savaşı (1911-1912) Avusturya-Macaristan İmparatorluğunca ilgi ile izlenmiştir. İtalya'nın zaferi, Osmanlı Devleti'nin toprak kaybı, Avusturya-Macaristan'ın tepkisine neden olmuştur (Armaoğlu 2010: 901). I. Dünya Savaşı baş gösterdiğinde de Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefik olarak Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun yanında yer alması ile dostluk bağları daha da güçlenmiştir (Çolak 2000: 61).

1. I. Dünya Savaşı'nda Macar Basını ve Kamuoyu

1876 yılında Türk-Sırp Savaşı başladığı zaman Macaristan'da Türk yanlısı sempatinin arttığı dikkati çekmektedir. Bunu Macaristan'ın başkentinde ve diğer şehirlerinde yaşanan coşkudan ve gelişmelerin Macar basınında oldukça geniş bir şekilde yer almasından anlamak mümkündür. Bunun altında yatan sebep, Macarların Macar özgürlük savaşının Ruslar tarafından bastırılmasından sonra Rusya'ya karşı duydukları nefrettir. Böylece Türk-Sırp Savaşı'nın ardından Rusların faaliyetlerine karşılık Macaristan'da, Parlamentoda ve sokakta Türk dostu ve Rus karşıtı açıklamalar birbirini takip etmiştir. Rusya'dan nefret eden Macarlar, Türklerden yana sevinç gösterilerini başlatmışlardır. Bu coşku Türk Başkumandanı Abdülkerim Paşa'nın Sırlara karşı kazanmış olduğu Aleksinaç zaferi ile doruk noktasına ulaşmış, Macar üniversite geçliği Türk Konsolosu Sermet Efendi'yi tebrik etmek istemişlerdir (Çolak 2011: 54). Macar basını Vasárnapi Ujság 1876 tarihli "A Török Hadsereg Fővezérei" (Türk Ordusunun Kumandanları) adlı yazısında Türk kumandanı Abdülkerim Paşa hakkında övgü ile söz

etmiştir. Yine aynı başlık altında diğer Türk komutanları hakkında da bilgi vermeyi ihmal etmeyen gazete Türklerin zafer sevincini paylaşmıştır (Vasárnapi Újság 1876.10.12: 721). Aynı zamanda Macar halkı ve gençlerin Türk yanlısı gösterileri ve her çeşit faaliyetini yakından izleyerek bunları Macar halkına aktarmıştır.

Osmanlı-Sırp Savaşı (1876) sırasında Macar kamuoyunda hissedilen Türk yanlısı tutum, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda da devam etmiştir. Macar halkı Rusya aleyhine bir tutum sergilemiştir. Macaristan'ın her tarafı Osmanlı bayrakları ile donatılarak, Macaristan sokaklarında, okullarında, Millet Meclisinde "*Yaşasın Sultan Abdülhamit Han*" duaları edilmekteydi. Andrassy'nin Osmanlı-Rus Savaşı'nda tarafsızlığı koruma politikası Rus karşıtı Macarların tepkileri ile karşılaşmıştır (Namal 2009: 79). Andrassy ve Tisza'nın Macaristan halkı tarafından pek sevilmeyen iki insan olduğunu Fransa'nın Viyana Büyükelçisi ifade etmiştir. Türk ordusunun Plevne'yi Ruslara karşı başarılı bir şekilde savunması, Peşte ve çevresindeki Macar halkı tarafından kutlandı. János Árány, Türklerin zaferini kutlayan "*Plevne*" adlı şiirini yazmıştır. Böylece Rus-Türk savaşında genel atmosfer Türklerden yana olduğu görülmektedir (Çolak 2011: 58).

XX. yüzyıl başlarında baş gösteren Balkan savaşlarında da (1912-1913) Macarlar ve Macar kamuoyu Türkler lehine bir tutum sergilemiştir. Balkan savaşları ardından patlak veren ve Osmanlı Devleti ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nu aynı kaderde birleştiren (Çolak 2009:116) I.Dünya Savaşı da Macar basını tarafından ilgi ile takip edilmeye başlanmıştır (Namal 2015: 1363-1374) (bk. Ek 1, Ek 2, Ek 3). I. Dünya Savaşı başladıktan hemen sonra Vasárnapi Újság adlı Macar gazetesi savaşın gelişmelerini sığağı sığağına aktarmaya başlamıştır. Özellikle Türk ordusunun Kafkasya cephesinde Ruslara karşı gösterdiği başarılarını "*Háború Napjai*" (*Savaş Günleri*) başlığı altında okuyucularına aktarmıştır. Bununla ilgili olarak Vasárnapi Újság 16 Ağustos 1914 tarihinden itibaren savaş ile ilgili her türlü olayı sayfalarında yer vermeye başlamıştır. Savaşın başlaması ve gelişmeleri hakkında yazılarına geçmeden önce okuyucularına "*Háború Napjai*" başlığı altında şöyle yazmıştır (Vasárnapi Újság 1914.08.16: 653) (bk. Ek 4)

"Bu sayımızda bugünden itibaren günden güne düzenli bir şekilde büyük bir itina göstererek gerekli eleştiri ile sadece sonuçlarının doğruluğunun onaylandığı savaşın gelişmelerini aktarıyoruz. Okuyucularımızı yeni sayımızı dikkatlice takip etmelerini tavsiye ediyoruz. Haftadan haftaya sürekli bir şekilde savaşın tam ve esas kroniği bu sayımızdan itibaren ortaya konacak."

Bu şekilde 16 Ağustos 1914 tarihinden itibaren I. Dünya Savaşı'nı günü gününe aktarmayı amaçlayan Vasárnapi Újság ilk etapta savaşın fitilini ateşleyen sebebi açıklamıştır. Buna göre 28 Haziran'da Saraybosna'da adı Pirincip olan bir Sırp öğrenci tarafından Avusturya-Macaristan veliahdı Ferdinand'ın ve eşi Prenses Zsofia Hohenberg'in başlarından vurularak suikasta uğradığını bildirmiştir. Ancak Sırp öğrencinin bu suikast girişiminden önce Cabrinovics adlı bir kişi tarafından yapılması planlanan bomba suikastının olduğu fakat bu planın suya düştüğü de gazete tarafından belirtilmiştir. Olayın ardından hemen incelemenin başlandığı ve ikili suikastın geniş Sırp gizli ittifakının eseri olduğu gerçeğinin kısa bir süre içerisinde anlaşıldığı ve inceleme sonrasında olayda Sırp subaylarının ve sivil merci kişilerin de rol oynadığının ortaya çıktığı da eklenmiştir (Vasárnapi Újság 1914.08.16: 653).

Gerçekleştirilen suikast girişimi ardından gelişmeleri aktarmaya devam eden Vasárnapi Újság 23 Temmuz'da Avusturya-Macaristan elçisi Baron Giésl'in Sırbistan başbakanı Pasic'sin yardımcısı İçişleri Bakanı Pacsu'ya Avusturya-Macaristan

Monarşisi'nin muhtirasını verdiğini yazmıştır. Muhtıra'da veliaht Ferdinand'a karşı yapılan suikastın Belgrat'ta planlanmış olduğu hakkındaki resmi açıklamanın talep edildiği, Monarşiye karşı yapılan Sırp yolsuzluklarının köklü bir şekilde bastırılmasını da içeren ve 10 noktada Monarşinin taleplerini özetleyen muhtıranın süresinin de 48 saat içerisinde 25 Temmuz akşamı saat 18.00'e kadar cevaplandırılması da istendiği belirtilmiştir (Vasárnapi Újság 1914.08.16: 653).

Vasárnapi Újság, Sırbistan ve Avusturya-Macaristan Monarşisi arasında yaşanan muhtıra alış verişini yakından takip etmiştir. Böylece 25 Temmuz'da Sırbistan Başbakanı Pasics'in, Avusturya-Macaristan Belgrat Elçisi Baron Giesl'e Sırp'ların cevabını içeren notayı bildirdiğini, fakat cevabın tatmin edici olmaması üzerine Giesl'in elçilik çalışmaları ile birlikte Belgrat'ı terk ettiğini ifade etmiştir. Gazete resmi çevrelerdeki gelişmelerden başka sivil halkın durumundan da bahsetmiştir. Buna göre yine 25 Temmuz tarihli yazısında Macar ve Avusturya tebaalarının Belgrat'tan ve diğer Sırp şehirlerinden kaçmakta olduklarını belirtmiştir. Sırp Genelkurmay başkanı Putnik'i Budapeşte-Kelenföld demiryolu durağında, Gleichenberg'ten gerçekleştirdiği yurda dönüşü sırasında yakalandığını da bildirmiştir (Vasárnapi Újság 1914.08.16: 653).

Öte yandan artık olayların kızışmaya başladığı yine günü gününe aktarılan haberlerden anlaşılmaktadır. Bu bakımdan Macaristan'da ve Avusturya'da başlayan ve savaşın da habercisi olan kısmî hareketlilik bildirilmekte, Budapeşte, Viyana, Macaristan ve Avusturya'nın tüm şehir halkında savaşın heyecanını yaşamaya başladığı anlatılmaktadır. Bununla birlikte gazete, Genel Putnik'in serbest bırakıldığı haberini de vermektedir (Vasárnapi Újság 1914.08.16: 653).

28 Temmuz tarihindeki gelişmeyi aktaran gazete, artık Sırp'lara karşı savaşın kaçınılmaz hale geldiğini ve bu durumun halka iletiliği ifade edilmiştir. Bununla birlikte Parlamento'da İngiliz Dışişleri Sekreteri Grey'in barışın korunması adına ortak bir şekilde aracılık yapmak amacıyla Almanya, Fransa ve İtalya'yı davet ettiği belirtilmiştir. Fakat Sırp'ların Zimony-Belgrat köprüsünü bombalamaya başlaması, 31 Temmuz'da ise Monarşide genel seferberlik ilân edilmesi, Rusya'nın seferberliği zorunlu kılması haberleri basında savaşa gidilen sürecin yansıtılması bakımından önem taşımaktadır (Vasárnapi Újság 1914.08.16: 653).

2. Vasárnapi Ujság'ta Kafkasya Cephesi

2.1. Savaşın Başlaması

Macarların düşmanı olan Ruslara karşı Türklerin vermiş olduğu mücadeleleri yakından izleyen Vasárnapi Ujság I.Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusunun Kafkasya bölgesindeki mücadelesine de kayıtsız kalmamış daha cephe açılır açılmaz orada yaşanan olayları aktarmaya başlamıştır. Bununla ilgili olarak gazete Rus askeri birliklerinin birçok noktada Türk askerlerine saldırdıklarını fakat güçlü bir direnç gösteren Türk ordusu tarafından geri püskürtüldüklerini bildirmiştir. Aynı zamanda Türk askerlerinin başkomutanının Enver Paşa olacağı hakkında duymuş olduğu haberi de okuyucuları ile paylaşmıştır (Vasárnapi Újság 1914.11.08: 845).

Vasárnapi Ujság, Türk Hükümeti'nce açıklanan raporları da aktarmayı ihmal etmemiştir. Bununla ilgili olarak Türk resmî raporuna göre Rusların Kafkasya sınırında tahkimatlarını inşa etmeye başladığı bildirilmiştir (Vasárnapi Újság 1914.11.15: 860). Öte yandan 5 Kasım'da Kafkasya sınırında Türk-Rus savaşlarının devam ettiğini bildiren gazete İstanbul raporlarına göre Türklerin savaşı başarılı bir şekilde sürdürdüğünü de eklemiştir (Vasárnapi Újság 1914.11.15: 860). Gelişmeleri aktarmaya devam eden gazete 6

Kasım'da Kafkasya sınırında Türk süvari birliği tarafından bir Kazak askeri birliğinin geri çekilişe maruz bırakıldığı da belirtilmiştir (Vasárnapi Újság 1914.11.15: 860). 9 Kasım'da ise Karadeniz'de Rus filosunun askeri limana geri çekilişinden hemen sonra, Türk gemilerinin Kafkasya'nın en önemli limanını bombaladıklarını, Akaba'da kıyıya taşınmış İngiliz gruplarının tahrip edildiğini, İngiliz kruvazörlerin bir istisnası ile geri çekildikleri de aktarılmıştır (Vasárnapi Újság 1914.11.15: 860). Aynı zamanda Kafkasya Rus birliklerini 2 güne kadar süren savaşta püskürttükleri ve Türk süvari birliğinin Kağızman'da düşmana karşı geri çekildiği, bu sırada da merkezin Rus merkezini saldırdığı ve askeri karargâhlarının işgal edildiği haberleri de verilmiştir. Gelişmeleri aktarmaya devam eden Vasárnapi Ujság, 10 Kasım'da Türk başkumandanının raporunu aktarmıştır. Rapora göre, Kafkasya'da büyük ve ağır kayıplar arasında Rus birlikleri ikinci sınıra geri çekilmiş, Türkler birçok esir almıştır. Saldırganlar ise ilerlemektedir. Mısır sınırına adım atan Türk birlikleri Cheikhzor'u* ve El Avis kalesini işgal edip İngilizlerden dört kamp topunu ve telgraf cihazlarını almışlardır (Vasárnapi Újság 1914.11.15: 860).

Vasárnapi Ujság, 13 Kasım tarihli yazısında ise 1 Kasım'dan itibaren Kafkasya sınırında yaşanmış olaylar hakkında Türk Genelkurmayı'nın bir raporunu bildirmektedir. Buna göre, Kafkasya sınırına Ruslar 1 Kasım'da adım atmış, Türk sınır muhafız birliği tarafından düşman büyük kayba uğratılmış ve Köprüköy kırsalına kadar dört gün içerisinde geri çekilmişlerdir. Burada 5. ve 6'sında Ruslar kendilerini bloke yapmışlar, 7'sinde Türkler saldırılarına başlayıp Köprüköy'ü almışlardır. 12'sinde Türklerin zaferleri nihai olarak kabul edilmiş, Türkler Rus ordusu kaçarken peşleri sıra kovalamaya başlamışlardır (Vasárnapi Újság 1914.11.22: 880).

2.2. Savaşın Gelişmesi

Vasárnapi Ujság, Kafkasya bölgesinde 1 Kasım'dan itibaren Rusların Türk ordularına saldırması ile başlayan savaşın gelişmelerini aktarmaya devam etmiştir. Savaşın ilerleyen zamanlarında da Türklerin başarıları gazete haberlerinde gözlenmektedir. Bununla ilgili olarak gazete 26 Aralık tarihindeki yazısında Türklerin başarısı ile ilgili şöyle yazmıştır (Vasárnapi Újság 1915.01.03: 16):

"Kafkasya sınırında Oltu ve Id arasında Türkler büyük zaferi elde ettiler, binden daha fazla savaş esirini ele geçirdiler. Ayrıca altı tane de topu savaş ganimeti olarak elde ettiler. Rusları sınırın ötesine geri püskürttüler. Türk başkumandanının taarruzu devam ederken Ruslar Akaba—Kalembere—Ardes'i terk ederek dağılık bir şekilde kaçıyorlar."

Vasárnapi Ujság, 3 Ocak 1915 tarihli haberinde Kafkasya savaş bölgesinde 28 Aralık'ta Türklerin Rus ordusuna karşı ve Türk askeri donanmasının Rus donanmalarına karşı gösterdiği başarıyı aktarmıştır. Buna göre, ilk olarak Türkler Kafkasya savaş bölgesinde önlerinden kaçan Rus birliklerini kovalamıştır. Aynı zamanda birçok savaş esirini ele geçirmiş ve pek çok askeri malzemeyi de ganimet olarak elde etmişlerdir. Türk filolarının Karadeniz'de dolaştığına değinen gazete yine Türk askeri donanması tarafından 5 zırhlı, 2 kruvazör ve 10 torpido gemisinden oluşan toplam 17 Rus donanmasının bulunduğunu aktarmıştır. Karşı karşıya gelen Türk ve Rus donanmasının başarılı bir şekilde çekişmiş olduğu fakat «Eadiszlov» adlı Rus zırhlı kruvazörünün, «01eg» ve «Atbosz»un batırılmış olduğu da ifade edilmiştir. Yine aynı tarihte bir başka Türk donanması Batum'u bombalamıştır. Gazete Türk donanması tarafından Rus donanmasının

*Yerleşim yerinin Türkçe karşılığı bulunamadı.

savaşa zorlanmak istendiğini, fakat Rus donanmasının Sivastopol'e kaçmış olduğunu da aktarmıştır (Vasárnapi Újság 1915.01.03: 16).

Yine gazetenin 29 Aralık'ta yaşanan gelişmeleri aktarmasından Türklerin Kafkasya bölgesinde Rus ordusuna karşı başarılı bir şekilde mücadelesini sürdürdüğü görülmektedir. Nitekim Türk askeri birlikleri Murad vadisinde Rus birliklerini geri püskürtmüşlerdir. Bununla birlikte iki top ve daha başka askeri malzemeleri ganimet olarak ele geçirmişler, 100 kadar kişiyi de esir olarak almışlardır (Vasárnapi Újság 1915.01.10: 32).

Vasárnapi Ujság, Kafkasya bölgesinde Türkler ve Ruslar arasında yaşanan mücadeleyi "*kanlı savaşlar*" olarak adlandırmış ve 3 Ocak'ta kanlı savaşlar sonrasında Türklerin Ardahan'ı aldıklarını ve Rusları büyük kayıplara uğrattıklarını yazmıştır (Vasárnapi Újság 1915.01.10: 32). Ardahan'ın alınması askerler arasında sevincin yaşanmasını sağlamış, ayrıca askerler kadar çevre halkı arasında da sevinç duygusu hissedilmiştir. Harekâta yer alan subaylar ve ordu ile birlikte cephede bulunan mebuslar Ardahan'dan İstanbul'a selamlarını yolladıkları telgraflar çekmişlerdir (Öğün 2015: 597). Vasárnapi Ujság 4 Ocak'ta Türklerin Ardahan'ı almasının ardından, Sarıkamış'ı da aldıklarını ve sonrasında Kars'a doğru yürüdüklerini de bildirmiştir (Vasárnapi Újság 1915.01.10: 32). (bk. Ek 5)

Gazete 8 Ocak tarihli yazısında, Türklerin resmî raporlarında Türk İmparatorluğu toprağında düşman askerin olmadığını, Rus filosunun yasadışı bir şekilde Sinop açık limanını bombaladığını ancak herhangi bir kaosa sebep olmadığını da belirtmiştir. Türk gemilerinin başarılı bir şekilde Makrjuli'de ve kuzeyde Rus birliklerini bombaladığını da yazmıştır (Vasárnapi Újság 1915.01.17: 48).

17 Ocak 1915 tarihli Vasárnapi Ujság Ocak ayı içerisinde Kafkasya bölgesinde Türk-Rus arasındaki mücadele hakkında kısa bilgilerle gelişmeleri okuyucularına aktarmıştır. Buna göre, 9 Ocak'ta Azerbaycan'da operasyon yapan Türk birlikleri Kotor'u işgal etmiştir. Ruslar ise Salmas ve çevresi yönünde geri çekilmişlerdir. Yine Gazete 11 Ocak'taki gelişmeleri aktardığı sırada Türklerin Rusların zaferlerinden bahseden raporlarını yalanladıklarını bildirmiştir (Vasárnapi Újság 1915.01.17: 48). Bu yazısı ile Rus Hükümeti'nin Türklere karşı zafer elde ettiği hakkında söylentilerin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Gazetenin bu konudaki yazısını sayfalarında belirtmesi ile yanlış söylentilerin ortadan kaldırması bakımından önem taşıdığı görülmektedir.

14 Ocak'ta, Azerbaycan'da ilerleyen Türk ordusunun Tebriz ve Salmas'ı işgal ettiği, 16 Ocak'ta Kafkasya'da Türklerin Aragax'a kadar ulaştıkları gazete tarafından belirtilmiştir (Vasárnapi Újság 1915.01.17: 48).

24 Ocak 1915 tarihli gazete 19 Ocak'taki gelişmeleri aktardığı sırada şu yorumu yapmaktadır: "*Türkler Kafkasya'da ezici güce sahip Ruslara karşı inatçı bir şekilde konumlarını koruyor.*" (Vasárnapi Újság 1915.01.24: 64)

23 Ocak'ta Kafkasya savaş meydanında Rus ordusunun Türklerin karşı saldırıları önünden geri çekildiğini aktaran gazete Komá'da üç hücum bot koruması altında ilerleyen İngiliz askeri gücünün geri püskürtüldüğünü de ifade etmiştir. 30 Ocak'taki yazısında ise Türklerin Kafkasya cephesinde önemli bir olay olmadığını belirten gazete Azerbaycan'da Choj çevresinde bir haftadan beri devam eden Rus ana askeri gücüne karşı olumlu gelişmelerin sürdüğünü aktarmıştır. Yine 25 Ocak'ta Türk filosunun Karadeniz'in batı kıyısında konumlanmış Rus askeri birliklerini bombaladığını belirtmiştir (Vasárnapi Újság 1915.02.7: 80).

Vasárnapi Ujság Kafkasya'daki gelişmeleri aktardığı sırada son olarak 3 Şubat tarihli yazısında Türklerin Kafkasya'da en son sürdürdüğü savaşların olumlu sonuçlarını ortaya koyan raporların bulunduğunu da belirtmiştir (Vasárnapi Újság 1915.02.07: 80). Bu haberleri ile savaşın gelişmelerinin Türkler lehine sürdüğü görülmektedir.

2.3. Savaşın Sonucu

Vasárnapi Ujság, Kafkasya bölgesinde henüz sona ermeyen savaşlarda Türklerin düşman cephesinde bulunan Rusya Devleti'nin içine düştüğü buhranı sayfalarında yer vermeye başlamıştır.

25 Mart 1917 tarihli Vasárnapi Ujság'ta Zsigmond Szöllösi "Az Orosz Robbanás" (*Rus Patlaması*) başlığı altında Rusya'da meydana gelen ihtilal üzerinde durmuştur. Savaşın bir türlü sonuca ulaşmamasından yakınmaların görüldüğünü belirten Vasárnapi Ujság, hiçbir haberde Petersburg ve Moskova halkının *Yaşasın savaş! Cepheye gitmek istiyoruz!* şeklinde haykırışların bulunmadığını aksine halkın fırınları ve marketleri göstererek isyanın sebebini ortaya koyduklarını belirtmiştir. Ayrıca Rus halkının bu hareketi ile daha ziyade karınlarının aç olduğunu ifade etmiştir (Vasárnapi Újság 1917.03.25: 188). (bk. Ek 6)

8 Temmuz 1917 tarihli Vasárnapi Ujság "Orosz Offenzíva" (*Rus Taarruzu*) başlıklı yazısında Rus gazetelerinin haberlerinde Rus askerlerinin çok sayıda cepheyi terk ettiğinin yer aldığını belirtmiştir. Bu haberi vermesinin ardından Vasárnapi Ujság şu yorumu yapmıştır: "Finlerin, Ukraynalıların, Kafkasya Müslümanlarının ayrılıkçı isteklerinden bahseden haberler tamamen asılsız olamaz." (Vasárnapi Újság 1917.07.08: 432)

10 Mart 1918 tarihli Vasárnapi Ujság Kafkasya cephesinde Türkler ve Ruslar arasında imzalanan ve cepheyi kapatan antlaşmaya değinmiştir. Bununla ilgili olarak 3 Mart tarihli haberi şu şekildedir: "Ruslarla yapılan barış antlaşmasını Brest-Litovsk'ta 3 Mart'ta öğleden sonra saat 5'te imzaladılar." (Vasárnapi Újság 1918.03.10: 157)

Sonuç

Rusya'nın takip ettiği Panslavizm politikası, 1848-1849 yılları arasında Macar özgürlük kahramanlarına Osmanlı Devleti tarafından sahip çıkılması, Macar kamuoyunda Türk yanlısı atmosferin oluşmasını sağlamış; XX. yüzyıl başlarında I. Dünya Savaşı sırasındaki müttefiklik nedeniyle bu atmosfer iyice güçlenmiştir. Bu süreci Macar basını ilgi ile takip etmiştir. Türk-Macar halkını birbirine yaklaştıran olaylar zinciri, Macar basınında önemli bir yere sahip olan Vasárnapi Ujság adlı gazetede oldukça geniş bir şekilde yer almıştır.

I.Dünya Savaşı'nda Macarların düşmanı Rusya'ya karşı Türk ordusunun desteklenmesi Macar kamuoyunun Türklere yönelik sempatisini göstermektedir. Bu nedenle I.Dünya Savaşı sırasında Türk ordusunun Rusya'ya karşı mücadele ettiği Kafkasya savaşının her adımını ilgi ile takip eden Vasárnapi Ujság, 1848 yılından bu yana Macarların düşmanı olan Ruslara karşı Türk ordusunun başarısını yansıtmıştır. Kamuoyunun Türk yanlısı olması nedeniyle Türklerin başarıları ilk sırada yer almıştır. Bu nedenle Vasárnapi Ujság, Türk ordusunun durumundan, zor şartlarından bahsetmemiştir. Bu da sadece Türklerin başarılarının ön plana çıkarıldığını, Rusların durumunun ikinci plana itildiğini göstermektedir. Vasárnapi Ujság örneği, I. Dünya Savaşı sırasında basının kamuoyu yaratmadaki rolünü ortaya koyduğu gibi, kamuoyu ve dönemin siyasî-askerî olaylarının basını ne derece yönlendirdiğini gözler önüne sermektedir. Ayrıca dönemin Türk-Macar ilişkilerini yansıtmaları bakımından son derece önem teşkil etmektedir.

KAYNAKÇA

- ARMAOĞLU, F. (2010). *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789–1914)*. İstanbul: Alkım Yayınevi.
- ÇOLAK, M. (2011). “Macar Kaynaklarına Göre Gyula Andrassy ve Osmanlı-Macar İlişkileri (1875-1878)”. *Tarih İncelemeleri Dergisi*. XXVI/1: 51-65.
- ÇOLAK, M. (2000). “Atatürk Döneminde Kültürel, Siyasi ve Ekonomik Bakımdan Türk-Macar İlişkileri (1919-1938)”. *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*. I/2: 61-71.
- ÇOLAK, M. (2009). *1956 Macar İhtilali ve Türkiye*. İstanbul: Nehir Yayınları.
- KARAL, E. Z. (1988). *Osmanlı Tarihi*. C. VIII, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- NAMAL, Y. (2009). *Türk-Macar İlişkileri*. İstanbul: İskenderiye Yayınları.
- NAMAL, Y. (2015). “I. Dünya Savaşı Sırasında Avusturya Macaristan Gazetecilerinin İstanbul ve İzmir Ziyaretlerinin Osmanlı Basımına Yansımaları (31 Mayıs-11 Haziran 1918)”. *Yeni Türkiye*, 65: 1363-1374.
- NAZIR, B. (2010). “II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı-Macar Dostluk İlişkileri”. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*43: 309-317.
- ÖĞÜN, T. (2015). “Turan Yolunda Bir Serap: Ardahan’ın Ele Geçirilmesi ve Osmanlı Basımındaki Yansımaları”. *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu (25-27 Eylül 2014)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi: 581-617.

Diğer Süreli Yayınlar

Vasárnapi Ujság;

- 1876 November 12, 23. Évfolyam, 46. Szám.
- 1914 Augusztus 16, 61. Évfolyam, 33. Szám.
- 1914 November 8, 61. Évfolyam, 45. Szám.
- 1914 November 15, 61. Évfolyam, 46. Szám.
- 1914 November 22, 61. Évfolyam, 47. Szám.
- 1915 Január 3, 62. Évfolyam, 1. Szám.
- 1915 Január 10, 62. Évfolyam, 2. Szám.
- 1915 Január 17, 62. Évfolyam, 3. Szám.
- 1915 Január 24, 62. Évfolyam, 4. Szám.
- 1915 Február 7, 62. Évfolyam, 5. Szám.
- 1917 Márczius 25, 64. Évfolyam, 12. Szám.
- 1917 Julius 8, 64. Évfolyam, 27. Szám.
- 1918 Márczius 10, 65. Évfolyam, 10. Szám.

EKLER

EK 1:

Avusturya-Macar askeri birlikleri ile Polonya'da birlikte çalışan Alman topçu birliği
Vasárnapi Ujság, 10 Ocak 1915, 62. évfolyam, 2. szám, s. 28.

EK 2:

*"Katonák a harctérre induló vasuti kocsikban"
(Askerler Savaş Meydanına Hareket Eden Trende)
1914 Augustus 23, 61. Évfolyam, 34. szám, s. 661.*

EK 3:

Savaş Meydanına Hareket Eden Askerlerin Uğurlanması 1914 Augustus 23,
61. Évfolyam, 34. szám, s. 661.

A HÁBORÚ NAPJAI.

(Ebben a rovatban mai számunktól fogva napról-napra rendszeresen és a legnagyobb gondossággal összeállítjuk a háború eseményeit; kellő kritikával, csak azokat, a melyeket a következmények hitelesnek igazoltak. Olvasóinknak azzal ajánljuk figyelmükbe új rovatunkat, hogy mintegy a *háború naplóját* adjuk benne, emlékeztetőt az egyes eseményekre, melyek közül sok a sokféle hírek között elhomályosodik az ember emlékezetében. Hétről-hétre folytatva a háború *teljes és hiteles krónikája* fog e rovatból kialakulni.)

Julius 28. Sarajevóban egy Princip nevű szerb diák, miután előbb Cabrinovics bombamerőnyete meghiusult, revolvérrel agyonlővi Ferencz Ferdinánd trónörökösöt és nejét, Hohenberg Zsófia hercegnőt. Azonnal megindul a vizsgálat, a mely rövid idő alatt kideríti, hogy a kettős merőnyelet egy kiterjedt szerb összeesküvés műve s abban szerbiai katonatisztek és polgári hatósági személyek is részesek. A vizsgálat befejezése után

Julius 28-án báró Giesl belgrádi osztrák-magyar követ átnyújtja a távollévő Pasic miniszterelnököt helyettesítő Pácsu belügyminiszternek az osztrák-magyar monarchia jegyzékét (démarche), a mely megállapítja, hogy a trónörökös elleni összeesküvés Belgrádban szerveztetett, hivatalos kijelentést követel a monarchia elleni szerb üzemek ellen s tiz pontban foglalja össze a monarchia követeléseit az ellene folyó izgatások gyökeres megszüntetése dolgában. A válasz határidejét a jegyzék 48 órában, július 25-én esti 6 órában állapítja meg. A jegyzék egyidejűleg közöltetik a nagyhatalmakkal.

Julius 25. Pasic szerb miniszterelnök átadja Szerbia választát a jegyzékre báró Giesl belgrádi követünknek. A válasz nem kielégítő s Giesl báró a követség személyzetével együtt elhagyja Belgrádot. A magyar és osztrák alattvalók menekülnek Belgrádból s Szerbia egyéb helyeiről. Putnik vojvoda szerb vezérkari főnököt Budapest-Kelenföld vasuti állomáson, Gleichenbergből való hazautaztában elfogják.

Julius 26. Magyarországon és Ausztriában kihirdetik a részleges mozgósítást. Budapest, Bécs s Magyarország és Ausztria összes városainak lakossága lelkesedve tüntet a háború mellett. A bécsi és budapesti tőzsdét bezárják. Putnik tábornokot szabadon bocsátják.

Julius 27. A magyar kormány proklamációt intéz a néphez. Temeskubin közelében szerb csapatok dunai hajókról rálőnek a mi csapatainkra, a mieink

viszonozzák a tüzelést. Anglia akciót kezd a béke érdekében.

Julius 28. A király kiáltványt intéz népeivel s kiadja a hadizenetet Szerbia ellen. Grey angol külügyi államtitkár bejelenti a parlamentben, hogy a béke megővésére közös közbenjárásra hívta fel Németországot, Franciaországot és Olaszországot.

Julius 29. A király Ischiből Schönbrunnba érkezik. Tárgyalás a nagyhatalmak közt a háború lokalizálása érdekében. A szerbek felrobbantják a Zimony-belgrádi hidat, de nem sikerül teljesen hasznavehetetlenné tenniök. A tőzsdét további bizonytalan időre bezárják.

Julius 30. A dunai monitorok bombázzák Belgrád erődtornyait s azokat az épületeket, a honnan a mieinkre lőttek. A szerbek újból kísérletet tesznek a Zimony-belgrádi hid felrobbantására, de sikertelenül.

Julius 31. Az egész monarchiában kihirdetik az általános mozgósítást. Oroszország is elrendeli a mozgósítást. II. Vilmos német császár elrendeli a fenyegető háborús veszély állapotát. Határőrvadász csapatunk Klotjevácznál visszaver egy túlnyomó szerb támadást. Az összes államok jegybankjai fölemelik a kamatlábat.

Augusztus 1. Mozsósítják a német haderőt. Jean Jaurést, a francia szocialista-párt vezérét egy párisi kávéházban meggyilkolják. A német császár beszédet intéz a háború mellett tüntető berlini közönséghez.

Augusztus 2. Németország megigeni Oroszországnak a háborút. Orosz őrszázatok a porosz határon támadólag lépnek fel, de visszaveretnek. A francia haderőt mozgósítják. Francia aviatikusok Nürnberg közelében bombákat dobnak le. Az oroszok Eydtkuhennél átlélik a német határt, Bilderswaitschen postahivatalát elpusztítják.

Augusztus 3. Francia csapatok hadüzenet nélkül átlélik a német határt. A német csapatok megszállják Czenstochova és Kalisz orosz-lengyelországi helységeket. Az Augsburg német kis czirkáló bombázza Lübau orosz kikötőt.

(Czenstochova a lengyelek híres ősi bucsújáró helye. Itt van a magyarországi eredetű pálos szerzetes-rend egyetlen nagy kolostora, Kalisz egy kis lengyel városka a pozeni határ közelében. Lübau kikötő a Balti-tengerben van, az oroszok az utóbbi években erőftették meg.)

A francziák a német határon, a Schluff-szorosnál a német hadállásokra bombáztak. A francia kormány kiáltványt ad ki, melyben a békére való igyekezetét hangoztatja. Olaszország elrendeli

EK 4:

Vasárnapi Ujsag'ta I.Dünya Savaşı başladıktan hemen sonra savaşın gelişmelerinin günü gününe okuyuculara aktarılmaya başlandığı "*Háború Napjai*" (*Savaş Günleri*) adlı yazı.

"*Háború Napjai*", *Vasárnapi Ujság*, 1914 Augusztus 16,

nyugatra a németek folytatják támadásukat. Lengyelország Vistula-menti részén a helyzet változatlan. Kelet-Poroszországban az orosz hadsereg-lovasságot Pilsallétre visszacsorították. A német hívtalós jelentés nyomán közösen hangsúlyozza, hogy Lovicz és Skiernevicez a németek birtokában van. A balkáni harcokban a szerb határon nyugalom van. a montenegróknak az Avtokez mellett fekvő Gat és a Trolingje mellett fekvő Latha ellen intézett éjjeli támadásait visszautasították. A nyugati harcokban a Nienportól délkeletre fekvő St.-Georges-nagyot, melyet egy megépült földváról folytán a németek kiűzték, még folyik a harc. Vihar és felbőszítések miatt a tél állásán nagy károkat okoztak.

December 31. December 30-án az oroszok Bukovinában és a Kárpátokban élénk tevékenységet fejtettek ki. Csapatok a Serecsava folyónál a Cseremesz felső vidékén, tovább nyugatra a Kárpátok gerincén, a Nagyrág völgyében, Öktemenél, — a hol december 30-án az oroszok támadása súlyos veszteség mellett megújult, — végül pedig a Latorca legfőbb vidékén és az uszoki szorosnál északra álltak. Ettől a szorostól nyugatra az ellenségnek, a mely itt előnyomulást beszabott, egyetlen karját útjáró szesz börtökében: Gorbeze vidékén és Zaklicerától északra az oroszok december 30-án és a rá következő éjszakán új is folytatott heves támadásait mindent visszautasítottak. A Nida mentén nyugalom volt. A Ravka táján a németek támadás előbbre haladt, a Beura mentén és attól keletre a harc tovább folyik. Egyelőre a helyzet változatlan. A Lodz és Lovicz körül folyt harcokat követő túldús során a németek több mint 56.000 foglyot ejtettek, számos ágyút és géppégyvert zsákmányoltak. A Lengyelországban november 11-én megindult német offenzíva egész zsákmánya 186.000 foglyot, több mint száz ágyú és több mint 900 géppégyvert. A nyugati harcokban a tengerparton nyugalom volt. Az ellenség ügyinté Westende furdóhelyet, de katonai értelemben vett kárt nem okozott. Beimsdől délkeletre az Alger-Auberge Fernet a németek felrobbantották s itt egy egész francia század megsemmisült. A chakosi tábornoktól északra a németek erős francia támadásukat visszautasították, az Argonneokban több ellenséges lövészárk elfoglalásával jelentékenyen előbbre jutottak, 250 francziát elfogták, Flirey környékén, Toulól északra a francziák támadásai megújultak, hasonlóképp Felső-Elszászban, Sembeimtől nyugatra. A francziák a németek birtokában levő Steinbach falnak rendszeresen minden házat rommá lőtték.

1915. január 1. A Kárpátokban és Bukovinában tovább folyik a harcok, de a helyzet nem változott. A Biela-zakazon Tarnovtól délre az oroszoknak a nap folyamán és éjszaka is ismételt támadásait súlyos veszteségekkel okozva, visszaverték, 2000 oroszot elfogtak és hat géppégyvert zsákmányoltak. A Vistulától északra tartós, erős kód akadályozza a hadmozgásokat; egyes helyeken kisebb előhaladást tettünk. A keletporoszországi határon és Lengyelországban a helyzet változatlan maradt. A nyugati harcokban Nienportnál nem történt semmi, az ellenség túzesség által összekötött St. Georges major visszafoglalásától a németek az ottani magas vizalás miatt lemondtak. Bethouenél a csatornától délre az angoloktól elfoglaltak egy lövészárkot, az Argonneokban ismét előbbre haladtak, 400 hadifoglyot, 6 géppégyvert, 4 ágyút és számos más gégyvert és löser kerül birtokukba, egy St. Mihéltől északra nyugatra Lahemexnél levő francia tábor túzessé foglyujtottak. A Flireynél és Sembeimtől nyugatra megismételt támadásokat visszautasították.

Január 2. Az általános helyzet változatlan. A Tarnovtól délre eső területen és a Közép-Kárpátokban az utóbbi napokban folyt előeresztés kérdése után egyelőre nyugalom állt be. Az uszoki szorosnál harcok csoportot túlyomó ellenség erői elől a gerencemegastatokról kisse visszavontak. A németek a Beura és Ravka-zakazon előbbre haladtak, egyéb harcokban nincs változás. A nyugati harcokban Nienportól északra ellenséges támadásokat visszavertek, az Argonneokban az egész arcvonalon előbbre haladtak, Verdunól északra, valamint az ailly-apronost arcvonalon ollen Commercytől északra a francziákat súlyos veszteséggel visszaverték, 3 tisztest és 100 fűnyi legénységet elfogták. Bois Brulet, melyet heves harc dűlt, teljesen elfoglalták. Saarburgtól délnyugatra kisebb harcok a kivált eredményteljesen jártak. A francziáknak Steinbach helységi offenzi támadásait visszaverték. Olaszországi jelentések szerint a Coarbo franczia tengernagy hajó, melyre «U. 12» tengeralattjárók két torpedót lőtt, Valánál elsüllyedt.

Január 3. Az ellenség ismételt kísérletei, hogy arcvonalunkat Gorliczától áttérje, súlyos veszteség közben megújultak. A harcok közben Gorliczától délre rohammal bevettünk egy magaslát, mely erős védelkedés tárgya volt. Egy ellenséges zászlókat megsemmisítettünk, egy törzstisztest, négy alantás tisztest és 500 fűnyi legénységet elfogtak s két géppégyvert zsákmányoltunk. Birtokunkba került egy ellenséges repülőgép is,

melyet lefettünk. Arcvonalunk többi részén nincs nevezetesebb esemény. A Lengyelországban a Vistulától nyugatra kűndő német csapatoknak sikerült több nagy kemény küzdelem után az orosz főhadállamuk különösen jól megerősített támaszpontját, Borzovotot elfoglalni, itt 1000 foglyot ejtettek, 6 géppégyvert zsákmányoltak. A hely visszafoglalására az oroszok három éjjeli támadással próbálkoztak, de mindig visszaverték őket. Ravkától keletre is a németek lassan előbbre jutottak. Inovidz környékén, a hol az oroszok koholt sikerekkel díszeszenek, minden támadásukat visszaverték. A nyugati harcokban Westende előtt január 2-án néhány ellenséges hajó jelent meg, de nem tűztek. Az egész nyugati arcvonalon túzességi harcok voltak, ellenséges gyűlösségi támadás csak St. Menchouldtől északra nyugatra történt, ezt visszaverték. A török csapatok a Kaukaszban bevették Ardagan, vérs harcok után, az oroszoknak nagy veszteségeket okozva.

Január 4. A makas harcokban, melyek a Garberétől délre fekvő területen a legmostohább időjárás viszonyok közt folytak le, török csapatok egy fontos magaslát vonal birtokba vételével a további ostromok számára kedvező alapot biztosítottak. A Kárpátokban nincs változás, a Felső-Ung völgyében csak kisebb előmozdítások voltak. A karcsanyi idősok alatti harcokban az északi harcokban 37 tisztest és 12.698 fűnyi legénységet fogtak el. A németek Lengyelországban a Ravkától keletre folytatják támadásaikat, egyebütt a helyzet nem változott. A nyugati harcban arcvonalon súlyos túzességi harcoktól eltérően, nyugaton uralkodott. Csak Thann mellett, Felső-Elszászban fejtett ki az ellenség élénk tevékenységet. A Sembeimtől nyugatra fekvő magaslát ellen intézett offenzíva után sikerült az ellenségnek az esti órákban összekötött német lövészárkokat és a németektől keményen védett Steinbach községet elfoglalni. A magaslátot a németek éjjeli szorongóharczsal visszafoglalták, Steinbachért még folyik a harc. A törökök Ardagan elfoglalása után megszállták Sarikamis községet és utban vannak Kars felé.

Január 5. Galicziái harcainkban semmi lényeges nem történt, hasonlóképp a Nida és a Piliem-folyók mentén sem. Bolimovtól északra, a Ravkától keletre Humanc és az ettől északra fekvő magaslátokon át a németek előbbre haladtak, úgyisint a Beuzától keletre Koslov-Biskupog és ettől délre. A nyugati harcokban Arrastól északra a németek felrobbantottak egy 200 méter hosszú lövészárkot; az ellenség későbbi előtámadásai meg-

EK 5:

Türklerin Rusları uğrattıkları büyük kayıplar ardından Ardahan ve Sarıkamış'ı aldıkları sonra Kars'a doğru ilerlediklerini bildiren 3 ve 4 Ocak tarihli yazı.

“Háború Napjai”, Vasárnapi Ujság, 1915. január 10, s. 33.

AZ OROSZ ROBBANÁS

Egy olyan explózió, a milyen Oroszországban történt, nagyobb füstöt libeg ki és több port ver föl, semhogy tisztán láthatnának még azok is, a kik jelentékenyen közelebb ülnek a színpadhoz, mint mi. Optikai eselődások is előfordulhatnak. Bonar Law angol miniszter bizonyára igen beavatott úr és olyan ember, a ki szokva van hozzá, hogy jól megfontolja, a mit mond. És Bonar Law jelentette be meglepően bízott szívvel az egyik napon a londoni asztalánban II. Miklós császár lemondását, a másik napon pedig — szintén meglepően bízott szívvel? — hogy a hét tegnap mondott, az ma még egyelőre korai és talán holnapra várható. A nagy füstből zavaros hangok esapnak ki és egyáltalában nem ambiozionálják, hogy egy szép harmóniába verődjenek. A hány drót annyit más és ellentétet jelent. Sőt nyilván vannak hírek, a melyek egészen drót nélkül teremtek. Azt se lehet megállapítani: egy forradalom van-e, vagy kettő, vagy egyáltalában forradalom-e az, a mi történt vagy csak előkészülete egy forradalomnak. Jellemző Londonnak az első pillanattól arra való törekvése, hogy ő informálja a világot még esetleg az ellenkezőjéről is annak, a miről egy órával vagy egy nappal előbb informálta. Egész bizonyos, hogy a milyen szenzációs fordulatokat várhatunk az orosz dolgok fejlődésétől, ugyanolyan szenzációs részleteket fogunk majd később meg tudni az előzményeiről. Nagy futásnak kellett ott történni, míg a kazánrobbanás csakugyan bekövetkezett.

Anglia csinálta-e a grandiosus eseményt? Az első pillanatban, a mely a siker pillanata volt, Londonban mitől se tartózkodtak jobban, mint attól, hogy ezt a föltevést megczófolják. Az angol gének nem áll érdeklében tagadni, hogy az angol nagykövet Szentpétervárott is nagyobb úr, mint az orosz császár. De a forradalom sok pillanattól áll és ezek a pillanatok a legkevésbébe respektálják egymást. Ha valóban tisztán a háborúpárti orosz politikusok tudták volna megmozgatni a tömegeket azaz a jelszóval, hogy még szilajabb harezot kívánunk, még több szorvedést és még kevesebb kenyeret, ez a legesodátosabb unikuma lenne a világ-történelemnek. Mert, hogy egy nép harmadfél estendei példátlan módon vesztéses háború

után ilyesmit követeljen és ezért menjen neki a gépfegyvereknek, az valami egészen egredül való.

De a legangolabb hírek se beszélnek arról, hogy a pétérvári és moszkvai tömegek éppen a háború! vagy a frontra akarnak menni! kiáltással öntözötték volna be a városba. A tömegek a pékboltok és az élelmiszerüzletek iránt mutattak lázas érdeklődést, a mi a mellett szól, hogy inkább éhesek voltak, mint — háborúpártiak. De hogy nincs kenyér a nagy orosz városokban, illetve, hogy nincs vasút, a mely oda vigye, ennek nem a háború eredménytelen folytatása az oka, hanem éppen ellenkezőleg: maga a háború, a mely elviszi a földművelőt és a maga számára követeli a vasutat. A munkásokok a dűnában mindig is kivétel nélkül a háború ellen beszéltek, békét és kenyeret követeltek. Viszont Anglia nem azt követeli az orosz néptől, hogy jöjjek, hanem azt, hogy véreznék még jobban, mint a hogyan erre Nikolaj Nikolajevics és Brusilov megtanították. Nem az orosz békét agítal és kunszpirál Szentpétervárott meg Moszkvában, hanem az angol háborúért. Hihető, hogy ez az ideál az, a mely forradalomra tudta gyújtani az orosz tömegek indulatát?

Ha meg nem ért szavalták neki, holott erre akarják felhasználni, akkor nyilván megcsalták. De viszont annyi ez az utolsó muszknak is van, hogy a kenyeret megtudja különböztetni a guskától és mikor a frontra akarják cipelni, holott az ebéd közben, terített asztal mellett ígérték neki helyet, akkor a szemé közé néz a neves szövetséges. Golyót a gyomrába a régi gardától is kapott és nem ez volt az, a mit keresett. Ha a szent ezéret sokallotta már a meghalást, mámoros kelkesedésre az a főeszmélés, hogy ezentúl az angol királyért és ir Buchanant halhat meg, nem fogja gyújtani. Kenyeret pedig se ir Buchanan, se Szaszonov se Miljukov nem adhat neki. Ők csak Konstantinápolylyal szolgálhatnak, de a muzáknak ezt is magának kell előbb elvenni, mert a törökök a liberális új rezsimnek se adják olesóiban, mint a hogyan a régi reakciónak nem adták.

Ha az orosz forradalom, illetve fölfordulás mégis angol siker, akkor egész nyilvánvalóan csak annyiban az, hogy az angol kéz ügyességének, telő voltának, kíméletlenségének és vakmerőségének sikerült lét rossz kőül a maga

számán kevesebb vezetést alkalmazni. Mert, hogy egy a fölfordulás zavartalan maradtaknál esett ország sikeresen és fokozott erőféllyel tudjon folytatni háborút, azt a legzenetlenebb angol államférfi se hiszi. Ha tehát megé óral annak, hogy legáltalában szovetséges a kausz hűdéses állapotába jutott, az csak azt árulja el, hogy a forradalom nélkül Oroszország immár az ördökeket meg kevesebb jóval látatta, vagy meg nagyobb veszedelmével fenyegette, mint a meglepült szövetséges.

De ex Anglia dolga. A mi szempontunkból az egyetlen fontos, nevezetesen és jelentőséges nem a forradalom vagy fölfordulás karaktere, irányja és tendenciája, hanem a pausta ténye. Az a faktum, hogy Oroszországban forradalom van és fölfordulás. Mert: akárhí csinálta, akárhí a törekvés és akárhí lesz az eredménye, bizonyos:

1. hogy egy olyan robbanás a kőülállapotok elajulásának, a lelkek akuseredettségének és az adminisztráció csődjének a jelensége. Egy elégedett vagy reményteljes nemzet ilyen kötérszere nem kapható.

2. Bizonyos, hogy egy olyan robbanás, legyen a mi faja szorint államcseny vagy forradalom vagy akárhí, zavart okoz, fölfordulást, az állampözet súlyos megakadását, lühdést és bémúlást, a szervek megismerését, a mi normális időben is több egy kellenetkezőnél, olyankor pedig, mikor a birodalom kétségessétt viaskodásban áll egy hatalmas és diadalmas ellenséggel, nem kevesebb — egy katasztrófánál.

Akárhí gyújtotta is föl és akárhí vagy akárhí is fog elbavaszítani: a tény az, hogy a harezot orosz hadsereg háta mögött egy fölfordulás tüze lühdöl, egy kausz lavinája kömpölyög és árasztja el az utakat és tömi el a csatornákat, a melyeken az energiák friss készségének kell a frontokra áramlania. Az orosz birodalom rendje időig a bizonyult elég teljesnek és szervezettnek arra, hogy a vonalban álló haderőt kifogástalan ellátással, tápállással, utánpótlással állandóan tökéletes teljesítő készségben tudja tartani. Mi lesz ezután, mikor az eddig működő szervek egy része is megbémül? Alig van kérdés, a melyekre mi nyugodtabb lélekkel várhatunk a feleletet, mint erre a kérdésre: Összehasonlíthatatbani nyugodtabban, mint ellenségünk.

Szöllői Zeigmond.

EK 6:

I.Dünya Savaşı devam ettiği sırada Rusya'da meydana gelen ihtilal ve ihtilalin sebepleri üzerinde durulan yazı.

“Az Orosz Robbanás” (Rus Patlaması), Vasárnapi Ujság, 1917 Márczius 25, 64. évfolyam, 12. szám, s. 188.

BULGARİSTAN'DA YILMAZ BİR JÖN TÜRK: EDHEM RUHİ BALKAN ve *BALKAN GAZETESİ* (1907-1908)*

Mustafa Kemal SİNCER**

ÖZET

*Sultan II. Abdülhamit'in mutlak iktidarına karşı yurt içinde oluşan ve bir süre sonra yurtdışına kaçmak zorunda kalan Jön Türk muhalefetinin pek bilinmeyen aktörlerinden biri olan Edhem Ruhi Balkan'ın hayatı ve gerek Sultan II. Abdülhamit'e ve gerekse ömrünün büyük bir kısmını geçirdiği Bulgaristan'daki hükümetlere karşı kesintisiz bir şekilde sürdürdüğü siyasi mücadelesi bu makalede öncelikle ele alınacak konular arasındadır. Bu mücadele için Edhem Bey'in kullandığı en önemli araç ise *Balkan gazetesi* olmuştur. Edhem Ruhi Bey tarafından Filibe'de yayınlanan *Balkan gazetesi* bir taraftan Osmanlı topraklarında anayasal yönetime geçilmesi için mücadele ederken bir taraftan da Bulgaristan topraklarında bulunan Müslüman Türklerin haklarını savunmak için var gücüyle çabalamıştır. Bu yönleriyle Edhem Ruhi Bey ve onun *Balkan gazetesi* Jön Türk hareketi içerisinde ayrı bir noktada konumlanmaktadır. Bu çalışmada, *Balkan gazetesi*'nin şekilsel özelliklerinden yola çıkarak önce bu gazete hakkında oldukça detaylı tanıtıcı bilgi verilmeye çalışılmış ardından da Edhem Ruhi'nin mücadelesinde kilit rol oynayan yazıları ayrıntılı bir incelemeye tabi tutulmuştur.*

Anahtar Kelimeler: Edhem Ruhi Balkan, Sultan II. Abdülhamit, *Balkan gazetesi*, Jön Türk basını, Bulgaristan.

A FEARLESS YOUNG TURK IN BULGARIA: EDHEM RUHİ BALKAN AND BALKAN NEWSPAPER (1907-1908)

ABSTRACT

*The life of Edhem Ruhi Balkan, who was one of the unknown figures of the Young Turks, the opponents of Sultan Abdulhamit II's absolute power, in the empire and abroad, and his continuous political opposition to either Sultan Abdulhamit II or the Bulgarian governments for the rights of Muslim Turkish minority, are going to be discussed in this paper. His main instrument for this political opposition was his *Balkan newspaper*. *Balkan*, which was published by Edhem Ruhi in Plovdiv, was struggling for a constitutional regime in the Ottoman Empire on one hand and for the rights of the Muslim Turkish minority in Bulgaria on the other hand. His efforts against the absolute regime of the Sultan and the pressures of the Bulgarians on the Muslim Turkish minority in Bulgaria put him in a different position in the Young Turk movement. In this paper, first, the characteristics of *Balkan newspaper* and the articles of Edhem Ruhi in this newspaper was analyzed in detail.*

Keywords: Edhem Ruhi Balkan, Sultan Abdulhamit II, *Balkan newspaper*, Young Turk press, Bulgaria.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 26.02.2020; Yayına Kabul Tarihi: 15.03.2020

* Bu çalışma, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı'nda Mustafa Kemal Sincer'in "Edhem Ruhi Balkan ve *Balkan Gazetesi* (1907-1908)" isimli Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

** Doktora öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, İSTANBUL; ORCID: 0000-0003-2765-2669, E-posta: mkemalsincer@gmail.com

Giriş

Bu çalışma, bütün hayatı boyunca Osmanlı Devleti'nin daha iyi bir şekilde yönetilmesi ve Türk milletinin muasır medeniyet seviyesine ulaşması için çaba harcayan Edhem Ruhi Balkan'ın hayatını, eserlerini ve onun Bulgaristan'da bulunduğu süre içerisinde, bu uğurda mücadele etmek için çıkardığı *Balkan* gazetesini incelemeyi hedeflemektedir. Bu bağlamda öncelikle Edhem Ruhi Balkan'ın hayatı ele alınacak, ardından eserlerine değinilecek ve Edhem Bey'in çıkardığı ve Bulgaristan Türklerinin sesi olan *Balkan* gazetesi genel hatlarıyla incelenecektir.

1. Edhem Ruhi Balkan'ın Hayatı

Edhem Ruhi Bey, 1873 yılında İstanbul Fatih Atikali Mahallesi'nde, Zincirlikuyu Karakol Sokak'ta dünyaya gelmiştir. Babası, Şirket-i Hayriye'ye bağlı "İnayet" gemisinin başçarkçısı Hacı Ahmet Efendi, annesi ise Hafize Hanım'dır. Edhem Ruhi Bey'in eğitim hayatı Canfeda Hatun Okulu'nda başlamış, ardından sırasıyla Fatih Askeri Rüştiyesi ve Kuleli Askeri Tıbbiye İdadisi ile devam etmiştir. İdadiyi bitiren Edhem Ruhi, doktor olma yolunda önemli bir adım atarak Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye girmeyi başarmıştır (Canlı Tarihler 1947: 3-5).

Edhem Ruhi'nin zihnindeki, gençlik yıllarını şekillendirecek inkılapçılık düşüncesi ilk olarak Kuleli Askeri İdadisi'ndeki Fransızca öğretmeni Muhtar Bey'in sözleriyle uyanmaya başlamıştır. Muhtar Bey bir gün ona ve sınıf arkadaşlarına, "Bu vatanın istikbali sizlere mevdudur. Aranızda geçinen zadegan çocuklarının kordonlarına imrenmeyiniz. Memleketin hakiki evlatları, fazilet ve namusun timsali onlar değildir. Buna ancak sizler layıksınız." diyerek onların millî duygularını harekete geçirmeyi başarmıştır (Canlı Tarihler 1947: 6).

Edhem Ruhi'nin Kuleli'den sonraki adresi olan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane dönemi ise hayatını derinden etkileyecek tanışıklıkların başlangıç yeridir. Burada kendisinden daha üst sınıflarda bulunan ve İttihatçılık düşüncesinin fikir babaları kabul edilen isimlerle tanışmıştır. İlk İttihatçılardan İshak Sukuti'nin desteği ve himayesiyle aralarına karışma şansı bulan Edhem Ruhi, hemen eylemlere katılmaya başlamıştır. Kendisine "Küçük Edhem" lakabı verilen Edhem Ruhi'nin ilk faaliyeti bir dağıtım işi olmuştur. Kitabet muallimi Recep Bey'in Mahkeme-i Kübra isimli, Sultan Abdülhamid'in yargılanmasını ve cezalandırılmasını hikâye eden eseri çoğaltılarak, bir Kadir gecesinde İstanbul'un bütün selatin camilerinde dağıtılmıştı. Ayasofya Camii'nde eseri dağıtacak grup arasında ilk İttihatçılık eylemine katılan Edhem Ruhi de hazır bulunmuş ve hafiyelere yakalanmadan görevini yerine getirmeyi başarmıştır. Diğer bir vaka ise Edhem Ruhi Bey'in arananlar listesine girmesine sebep olmuştur. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı olarak da bilinen Teselya Savaşı'nın bitişini takip eden günlerde, muharebeden galibiyetle ayrılan Osmanlı Devleti, anlaşma masasından Yunanistan'a toprak kaybederek kalkmıştı. Bu durum karşısındaki rahatsızlıklarını bir beyanname şeklinde kaleme alan Edhem Ruhi ve arkadaşları, bayram sabahı Eyüp Cami önünde bunları halka dağıtmışlardır. Bu hareket Sultan Abdülhamid'i çok kızdırmış ve Padişah tarafından olaya karışanların mutlak suretle yakalanmaları emredilmiştir. Böylece Edhem Ruhi Bey'in ismi Saray'ın kayıtlarına da geçmiştir (Canlı Tarihler 1947: 8-10). Fakat yapılan tutuklamalarda Edhem Ruhi yerine yanlışlıkla İzmirli İbrahim Edhem tevkif edilmiştir (Zaimoğlu 2019: 16).

Edhem Ruhi'nin bir diğer önemli eylemi ise onun sürgünle tanışmasına neden olmuştur. Sultan Abdülhamid'e karşı suikast hazırlığı yapan bir grup arasında yer alan Küçük Edhem, bu planın Saray tarafından öğrenilmesinin ardından aranmaya başlamıştır. Okuldan izinli çıkmak üzere hazırlandığı bir gün, mektep müdürü Kaymakam İhsan Bey'in

emriyle tutuklanıp bir odaya kapatılan ancak odanın arka penceresinden kaçmayı başaran Edhem Ruhi, bir süre farklı dostlarının evlerinde saklandıktan sonra Sıddık Han isminde İngiliz tabiiyetine mensup bir Hintlinin evinde kalmaya başlamıştır. Avrupa'ya kaçma fikrini kafasına koyan Edhem Ruhi Bey, kendisini kaçırarak gemiye binmek üzere evden ayrıldıktan sonra yolda Kabasakal Mehmet Paşa tarafından yakalanmıştır. Yıldız Sarayı'na gönderilen Edhem Ruhi Bey, yapılan sorgulamanın ardından Taşkışla'da hapsedilmiştir (Canlı Tarihler 1947: 11-13).

Edhem Ruhi, Taşkışla'da askerî mahkemede yargılanmış ve hakkında önce idam ceza verilmiş, ardından da bu ceza müebbet kürek mahkûmluğuna çevrilmiştir (Bal 2002: 363). 102 günlük bir hapis döneminin ardından Trablusgarp'a sürgüne gönderilmesine karar verilen Edhem Ruhi, kendisi gibi sürgüne gönderilen 78 kişiyle birlikte, ayağı prangalı halde, "Şeref" isimli vapura bindirilmiştir (Kuran 1956: 144). "Şeref" vapurunda, Edhem Ruhi gibi idama mahkûm edilip sonra cezaları kürek mahkûmluğuna çevrilenler arasında Yusuf Akçura, Doktor Ali ve Ahmet Cevat Bey de bulunmaktadır (Canlı Tarihler 1947: 13).

Vapur yolculuğu esnasında zor şartlar altında ayakta kalmaya çalışan genç Edhem Ruhi, Trablusgarp'a ulaşıldığında kale hapsine alınmıştır. Aynı vapurla sürgün edilen arkadaşlarının bir kısmıyla hapisane günlerini geçirmeye başlamıştı. Bir süre sonra İshak Sukuti'nin sarayla kurduğu bağlantı ve yaptığı anlaşma sonucunda tüm mahkûmlara kale içinde serbest dolaşma hakkı verilmişti. Bu yarı serbestlik hali Edhem Ruhi'ye yetmeyince Trablusgarp'tan Avrupa'ya kaçma planları yapmaya başlamıştı. İttihat ve Terakki'nin Trablusgarp şubelerinden yol masrafını alan Edhem Ruhi Bey, yanında Nazmi Asaf ile birlikte Tunus ve Marsilya güzergâhını takip ederek Cenevre'ye ulaştı (Canlı Tarihler 1947: 14-20).

Edhem Ruhi Bey'in Avrupa macerası Cenevre'de başlamıştı. Burada İttihat ve Terakki'nin önderlerinden Abdullah Cevdet ve İshak Sukuti'nin çıkardığı ve cemiyetin yayın organı kabul edilen *Osmanlı* gazetesinde çalışmaya başlamıştır. İlk makalesini "Adalet-i İlahiye" başlığıyla ve Tıp Talebesi Edhem Ruhi imzasıyla yayınlamıştır (Edrem Ruhi 1899: 4). Edhem Ruhi Cenevre'de Çürüksulu Ahmed, Murad, İshak Sukuti, Abdullah Cevdet, Mustafa Ragıp, Mithat Şükrü, Şefik Bey, Tunalı Hilmi, Doktor Hasan, Akil Muhtar, Nuri Ahmed ve Reşid Bey gibi güçlü bir Jön Türk kadrosuyla birlikte hareket etmiştir (İnan 1978: 134).

Bir süre sonra Bab-ı Ali tarafından İshak Sukuti Roma sefaretinde, Abdullah Cevdet ise Viyana sefaretinde değişik memuriyetlere tayin edilmiştir (Bal 2002: 363-364). Gazetenin çıkarılmasında görevli olan Halil Bey ve Nazım Bey'in, Cenevre zabıtası tarafından Cenevre'de ikamet etmelerine izin verilmemesi nedeniyle bu kişiler matbuat malzemelerini Edhem Ruhi Bey'e teslim etmiştir (BOA, Hariciye Siyasi 1763: 4). Roma'daki görevinin başına giden İshak Sukuti, arka plandan işleri yönetebilmek amacıyla, cemiyetin başına sıradan bir Jön Türk olarak gördüğü, fazla sivrilmeyen Edhem Ruhi'yi getirmiştir. Gazetenin yönetimi ise Nuri Ahmedî'ye verilmiştir. Bir süre sonra Edhem Ruhi gazetenin yönetim işlerine de müdahale etmeye başlamış ve Nuri Ahmedî'yle araları açılmıştır (Hanioglu 1995: 174). Gazete 61. sayıya kadar burada çıkmıştır. Daha sonra İstanbul'dan Avrupa'ya kaçan Damat Mahmut Celalettin Paşa ve oğulları gazeteye maddî destek vermeye başlamıştı. Sultan II. Abdülhamid, Almanya'nın da kendisine yardım etmesiyle İsviçre makamları üzerinde siyasi baskı kurmayı başarmış (Oğuz 2007: 141) ve gazete önce Londra'ya ardından da Manş Denizi kıyısında bir ticaret kenti olan Folkestone'a taşınmak zorunda kalmıştır (Osmanlı 1900: 1).

Edhem Ruhi, Damat Mahmut Celalettin Paşa'nın ölümünden sonra, oğullarından Sabahattin Bey'le fikir ayrılığına düştü. Sabahattin Bey "Adem-i Merkeziyet" düşüncesini savunuyor, Edhem Ruhi ise bu düşüncenin Osmanlı Devleti'ni içinde bulunduğu zor durumdan çıkarmaktan ziyade iç karışıklıkları ve kopuşları hızlandıracağını belirtiyordu. Maddi güçlüklerin de etkisiyle gazeteyi bir süreliğine Mısır'a taşıma kararı alan Edhem Ruhi, Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa'nın himayesiyle *Osmanlı* gazetesini Mısır'da neşretmeye başlamıştır. İstanbul'daki annesinin Yıldız Sarayı'nda sorgulanması ve hapse atılması, hapiste hayatını kaybetmesi Edhem Ruhi'nin kinini arttırmıştı. Bunun sonucunda, Sultan Abdülhamid'e karşı olan muhalefetini sertleştirmiştir. Edhem Ruhi Bey Padişah'a karşı organize ettiği başarısız suikast girişiminin sonucunu Mısır'da öğrendikten sonra, Abdullah Cevdet ile anlaşarak gazeteyi tekrar Cenevre'ye taşıma kararı almıştır (Hanioglu t.y.: 48-49). *Osmanlı* gazetesinin yayın hayatı 141. sayıdan sonra son bulmuştur.

İçinde bulunduğu sıkıntılı durumdan kurtulmak için İstanbul'a daha yakın olmak isteyen Edhem Ruhi, Paris Sefiri Salih Münir Paşa aracılığıyla saraya başvurmuş ve eğitimini tamamlamak için izin istemiştir. Saraydan gelen cevapta, eğitimi için izin verilmeyeceği ama isterse bir memuriyete tayininin yapılabileceği bildirilmiştir. Buna mukabil Edhem Ruhi, 1500 kuruş maaşla Sofya Komiserlik Dairesi'nde memuriyete başlamıştır (BOA, Dahiliye Şifre 353: 28). Kendisine Balkanlar'da meydana gelen siyasi meseleleri raporlama görevi verilmiştir. Görevindeki başarılarından dolayı Sofya Komiseri Sadık Elmüeyyed Paşa'nın takdirini kazanmayı başarmıştır. Sakin geçen birkaç aydan sonra yine eski heyecanları ve kini alevlenen Edhem Ruhi, 21 Temmuz 1905'te İstanbul'da Sultan Abdülhamid'e karşı düzenlenen suikasta karışmıştır. Olayın sonunda yapılan soruşturmalarda Edhem Ruhi'nin, eylemi gerçekleştiren kişilerin Bulgaristan'dan İstanbul'a geçişlerine yardım ettiği ortaya çıkmıştır. Sefaretnamede çalışması münasebetiyle biriken maaşlarının ödeneceği bahanesi öne sürülerek, padişahın emriyle bir an önce İstanbul'a gelmesi istenmiştir (BOA, Hariciye Paris Sefareti 798: 61). İşlerin kendisi için kötüye gittiğini fark eden Edhem Ruhi, memuriyetten istifa ederek, Filibe'ye kaçmıştır. Filibe'de gazetecilik mesleğine geri dönüş yapmış ve tedarik ettiği malzemelerle *Rumeli* adını taşıyan gazetesini çıkarmaya başlamıştır. 8 Aralık 1905'te yayınlamaya başladığı ve toplam 31 sayı çıkan gazetenin ilk sayılarında, bölgede yaşayan Müslüman halkın tepkisinden de çekindiği için, geçmişe oranla daha yumuşak bir üslup kullanan Edhem Ruhi, zaman ilerledikçe tekrar sert muhalefet diline geçiş yapmıştır (Canlı Tarihler 1947: 31-33). İlerleyen günlerde gazetenin yanına *Rumeli Telgrafları* isimli bir ek çıkarmaya başlamıştır.

Edhem Ruhi, 22 Temmuz 1906'da en kapsamlı ve uzun soluklu gazetesi haline gelecek olan *Balkan* gazetesini "İfade-i Meram" başlıklı yazısıyla çıkarmaya başlamıştır (Edhem Ruhi 1322 (1906): 1). Bu neşriyatında meşrutiyet yönetiminin mutlaka geri gelmesiyle ilgili yazılar yazmış ve Kanun-i Esasi'nin ilanının tek çıkar yol olduğunu savunmuştur. Bulgaristan Türkleri ve onların haklarının korunması için de çaba gösteren gazete, çeşitli teknik aksaklıkların dışında Cuma ve Pazartesi günleri hariç her gün çıkmıştır.

23 Temmuz 1908'de Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet ilan edildi ve Edhem Ruhi en büyük emellerinden birine ulaşmıştır. 13 Ağustos 1908 günü, yanında Balkan Ermeni Komitesi reisi ve aynı zamanda *Razmik* gazetesi yazarı Zartaryan Efendi, *Balkanski Novini* gazetesi yazarı ve 40 vatandaşla birlikte mahalle kütüphanesine giden Edhem Ruhi, Cami-i Kebir hatibi huzurunda, Kanun-i Esasi'ye kanlarının son damlasına kadar sadık kalacaklarına, bundan sonraki bütün hareketlerinde devletin ve milletin saadetini ve selametini gözetmeye çaba sarf edeceklerine dair yemin etmiştir (BOA, Sadaret

Bulgaristan 170: 15). Daha sonra kendisine verilecek talimatları almak için İstanbul'a gelen Edhem Ruhi, İttihatçıların önder kadrosuyla görüştüktan sonra, Hüseyin Hilmi Paşa, Talat Bey ve Cavit Bey'in telkinleriyle Bulgaristan'a geri dönmüştür. 31 Mart Vakası sırasında Edirne ve Selanik'teki ordu merkezleriyle sıkı irtibat kuran Edhem Ruhi, ordu kumandanlıklarının, *Balkan* gazetesini ordu içine girebilecek tek gazete ilan etmelerinden sonra gazetenin baskı sayısını arttırmıştır. İsyân esnasında yaptığı yayınlardan ötürü Mahmut Şevket Paşa'dan bir teşekkür telgrafi almıştır.

Bu dönemde Bulgaristan, Osmanlı Devleti'nden tamamen ayrılmış ve bağımsızlığını kazanmıştı. Filibe'de gazetesini çıkarmaya devam eden Edhem Ruhi, bölgede kalan Müslüman Türklerin haklarını korumaya ve sözcülüğünü yapmaya devam etmiştir. Bulgaristan'da Kral Ferdinand'ın hükümeti kurma görevini verdiği Manilof, Türklere karşı şiddet hareketlerine başlayınca Edhem Ruhi de bu hareketlere muhalif yazılar yazmaya başlamış ve bunun sonucunda gözaltına alınmıştır. Filibe'deki Balkan Bankası'nın yarı hissesine sahip olan Mehmet Raşit Bey'in ödediği 50.000 frank önce kefaletle serbest bırakılmıştır (Canlı Tarihler 1947: 34-35)¹, mahkeme sürecinin sonunda ise 2 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır (BOA, Hariciye Paris Sefareti 843: 83). Hapse gönderilen Edhem Ruhi, buradan da Balkan'a yazılar yazmaya devam etmiştir. Kendisini haptisten kaçırmayı teklif eden İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi arkadaşlarına verdiği cevap, mücadelecî ruhunun bir örneği olarak görülebilir: "Biliyorsunuz ki hapis edilmekten kılım bile kıpırdamaz. Serçeden korkan darı ekmez! Sol tarafıma yattım, bir sene geçti; sağ tarafıma da yatarım, ikinci bir sene geçer! Fakat kaçarsam, bir daha Bulgaristan'a dönemem. O zaman bütün emellerimiz mahvolur." (Canlı Tarihler 1947: 35-44)

Edhem Ruhi'nin Bulgaristan'da haptiste olduğu sırada İstanbul'da, Samakov muhacirlerinden İbrahim, Beyazıt Meydanı'nda kahveci muhacir Ali Rıza ve Fatih'te Tekkezade Konağı'nda mukim Samakov muhacirlerinden Halil imzasıyla Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'ne bir dilekçe verilmiştir. Bu kişiler dilekçelerinde Edhem Ruhi'nin Bulgaristan'da tutuklandığını bildirmişlerdir. Yıllardan beri Bulgaristan'daki Türk ve Müslüman nüfusun haklarını savunan ve sırf bundan dolayı haksız bir şekilde, bir bayram günü ailesinin yanındayken bir canı gibi tutuklanan Edhem Ruhi'nin serbest kalması için gerekli adımların atılmasını istemişlerdir. Dilekçe sahipleri Bab-ı Ali'den, bir Cuma günü Fatih Meydanı'nda protesto mitingi yapılmasını, Bulgar hükümetinin bu haksız hareketine karşı İstanbul'daki Bulgar Eksarhlığı'nda görevli memur, gazeteci gibi unvanlarla memleketimiz aleyhine faaliyet gösteren kişilerin tutuklanmasını ve Rumeli'de artan Bulgar propagandasına karşı yerel gazetelere destek verilmesini talep etmişlerdir (BOA, Dahiliye Emniyet-i Umumiye 5: 3). Kanaatimizce bu taleplerin de etkisiyle bir süre sonra Sofya sefiri Asım Bey duruma müdahil olmuş ve onun çabalarıyla Edhem Ruhi serbest bırakılmıştır. Filibe'deki Müslüman Türklerin düzenlediği faaliyetlere aktif olarak katılmaya devam eden Edhem Ruhi, 1911 senesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından Selanik, Köprülü, Üsküp ve Manastır'da düzenlenen konferanslarda konuşmalar yapmış, Selanik konferansı sırasında Mustafa Kemal'le tanışmıştır.

¹ (BOA, Hariciye Paris Sefareti 833: 85) isimli dosya içerisinde bulunan *Balkan* gazetesinin 20 Şubat 1324 tarihli 680 numaralı sayısında, Edhem Ruhi'nin gözaltına alınması ve kefaletle serbest kalışı anlatılır. Aynı gazetede kefaletin miktarı ve kefaleti ödeyenler değişiklik göstermektedir. Bu durum gazetenin ikinci sayfasındaki "Muharririmizin Tevkifatı ve Kefaletle Rabtı" başlıklı haberde şu şekilde ifade edilmektedir: "Muteberan ahaliden maruf komisyoner Ahmed Faik Efendi'yle eşraf-ı beldeden Şerif Beyzade Şefik Bey ve bilhassa fedakaran-ı milletten ve esnaf-ı muteberandan Numanoğlu Hafız İsmail Efendi derakıb kefalet-i nakdiyeyi temin ederek muharririmizi bir dakika bile taht-ı tevkifte bırakmamışlardır." Kefalet bedeli de 2100 frank olarak belirtilmiştir.

Balkan Savaşları arifesinde faaliyetleri Bulgar makamları tarafından izlemeye alınan Edhem Ruhi Bey, savaşın başlamasının ardından ilk önce ev hapsine alınmış, ardından da tutuklanarak Filibe Kışlası'na hapsedilen Edhem Ruhi Bey yeniden işkencelere maruz kalmıştır. Bu sırada matbaası da Bulgarlar tarafından talan edilmiştir. Edhem Ruhi, Balkan Savaşları'nın son günlerinde hükümeti kurma görevi verilen Radoslayof'la olan dostluğu sayesinde serbest kalmayı başarmıştır. Bu durumdan rahatsız olan eski hasımları tarafından iki kez suikasta maruz kalmış fakat kurtulmayı başarmıştır. Hatta Radoslayof tarafından Sofya'ya çağırılmış ve Bulgaristan hükümeti ile Bab-ı Ali arasında münasebetleri geliştirmesi planlanan heyete dâhil edilmiştir. Böylece kısa bir süre önce Bulgar hapishanelerinde çile çeken Edhem Ruhi, iki ülke arasında arabuluculuk yapacak heyetin bir üyesi haline gelmiştir. Görevini başarıyla yerine getirerek Bulgaristan'a dönen Edhem Ruhi, 1914 yılında yapılan seçimlerde Radoslayof'un liderliğini yaptığı Liberal Parti'den Gümölcine milletvekili seçilmiş ve Bulgar Millî Meclisi Sobranya'da görev yapmaya başlamıştır. Kendisi ile birlikte 17 Türk arkadaşı daha milletvekili olmuştur.

Bulgaristan, I. Dünya Savaşı'nda Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu'yla aynı safta İttifak Devletleri grubunu oluşturmuş ve savaşın sonunda mağlup devletlerden biri olmuştur. Bu sırada ülkede hükümet değişmiş, Bulgar Kralı yeni hükümeti kurma görevini Çiftçi Partisi'ne vermiştir. Radoslayof'un Liberal Partisi'nin I. Dünya Savaşı'nda alınan yenilginin sorumlusu olarak görülmesi sebebiyle, Edhem Ruhi de yeni hükümet tarafından vatana ihanet suçlamasıyla tutuklanmıştır. Radoslayof'un partisiyle ilişkisi kalmadığına dair bir belge imzalayarak serbest kalma hakkını elde eden Edhem Ruhi, Çiftçi Partisi hükümeti tarafından Bulgaristan Türk Mektepleri Genel Müfettişliği'ne tayin edilmiştir. Bulgaristan'da yarattığı rahatsızlık yüzünden bir kere daha vatana ihanet suçlamasıyla karşı karşıya kalan Edhem Ruhi, yargılanma sürecinde bir İngiliz treniyle gizlice İstanbul'a kaçmayı başarmıştır (Deliorman, Necmettin 1972: 11). Osmanlı Hariciye Vekaleti'nden yazılan bir şifrede, Edhem Ruhi'nin Osmanlı tebaasından ayrılarak Bulgar tabiiyetini aldığını ve Osmanlı sınırını geçmesi teşebbüsünde, kabul edilmeyerek iadesinin gerektiği bildirilmiş olmasına rağmen Edhem Ruhi İstanbul'a ulaşmayı başarmıştır (BOA, Hariciye Paris Sefareti 876: 49). Değerlendirmemize göre bir taraftan Bulgaristan'daki Müslüman Türkler için mücadele eden, diğer yandan da Bulgar hükümeti tarafından Türk-Bulgar ilişkilerinin geliştirilmesi için çabalayan Edhem Ruhi iki tarafa da yaranmayı başaramamıştır.

Millî Mücadele dönemini İstanbul'da geçiren Edhem Ruhi, 1923 yılından sonra hukuk eğitimi alarak avukatlık yapmaya başlamıştır. Kışlarını Eyüp'te, yazlarını Yeşilköy'de geçirmiştir (Deliorman, Altan 2009: 13). Soyadı Kanunu'ndan sonra "Balkan" soyadını almıştır. 1946 yılında Türkiye'de çok partili hayata geçilmesiyle, marangoz Selahattin Yorulmazoğlu, emekli mülkiye kaymakamı Mehmet Şükrü Sekban, gazeteci Necmettin Deliorman, makinist İrfan Recep Nayal, çiftçi Ali Esenkova ve gazeteci İbrahim Tokay'la birlikte Türkiye İşçi ve Çiftçi Partisi'ni kurarak Türk siyasetine atılmıştır. Genel başkanlığını yaptığı parti, milliyetçi bir teşekkül olarak ortaya çıkmıştır. Devletçi ekonomiyi savunan ve laik bir parti olan Türkiye İşçi ve Çiftçi Partisi, 21 Temmuz 1946'da yapılan seçimlere Liberal Demokrat Parti ve Yalnız Vatan Partisi ile birlikte Cumhuriyet Halk Partisi'nin yanında katılmış, 16.000 civarında oy alabilmiştir (Bayır 2011: 63). Edhem Ruhi 1946 seçimlerinde aldığı seçim başarısızlığı üzerine siyasi kariyerini sonlandırdı ve partinin genel başkanlığından ayrılmıştır.²

---

² Parti kimliğiyle ilgili bilgilere (BCA 79-524-20, 30-10-0-0) dosyasından da ulaşılabilmektedir.

Edhem Ruhi Balkan, üç evlilik yapmıştır. İlk eşini 1920'de Bulgaristan'dan kaçıış esnasında eski mebus arkadaşı Kırcaalili Salim Nuri'ye emanet etmişti ve sonrasında bu arkadaşının, eşine zorla sahip olduğunu öğrenmişti (Edhem Ruhi 1340(h): 15). İkinci eşi Türkiye'de tanıştığı Refika Hanım'dır. Refika Hanım da amansız bir hastalığa yakalanarak vefat etmiştir. Üçüncü eşinin ismine herhangi bir kaynakta rastlanmamıştır. Çocuğu bulunmamaktadır (Deliorman, Necmettin 1972: 11-12). 1949 yılında Sarıyer'de hayatını kaybeden Edhem Ruhi'nin cenazesi, dolayı İstanbul Belediyesi tarafından kaldırılarak Sarıyer Kabristanı'na defnedilmiştir. Türk Basın Birliği Derneği de, Edhem Ruhi'nin vefatından dolayı bir mesaj yayınlamış ve cenaze işleriyle ilgili üyelerini bilgilendirmiştir (Zaimoğlu 2019: 25).

2. Edhem Ruhi Balkan'ın Eserleri

Gazetecilik hayatı boyunca, bir dönem Jön Türklerin en önemli yayın organlarından biri olan *Osmanlı* gazetesinin baş yöneticisi olan Edhem Ruhi, ayrıca kendi başına çıkardığı *Rumeli* ve *Balkan* gazeteleriyle de basın tarihindeki yerini almıştır. Edhem Ruhi; *Eyyam*, *İleri*, *Çiftçi Bilgisi*, *Ahali*, *Türk Muallimler Mecmuası*, *Sebillürreşad* ve *Sıratı müstakim* gibi süreli yayınlarda da köşe yazıları neşretmiştir. Gazeteciliğinin yanında *Şehid Evladları*, *Rüya*, *Bulgaristan Osmanlılarının Ah u Figanı*, *Kırk Haramiler Saltanatı*, *İslamiyet Yaraları* ve *İbrahim Hakkı Konyalı ve Eserleri* isimli kitapları yazmıştır. Ayrıca 1900 yılında Londra'da basılan 19 sayfalık *Mısır'da "Sancak" gazetesi müdürü Ali Saib Bey'e* isimli, siyasi mektuplardan oluşan bir eseri de mevcuttur.

Edhem Ruhi'nin *Bulgaristan Osmanlıların Ah u Figanı* isimli eseri, Hüseyin Sami tarafından 1909 senesinde basılmıştır. 14 sayfadan oluşan kitapçıkta, Bulgaristan'da Müslüman Türklere yapılan işkenceleri ve kötü davranışları anlattığı makalelerinden dolayı yargılanan Edhem Ruhi'nin, kendisine sorulan sorular karşısında mahkemede verdiği ifade yer almaktadır. Edhem Ruhi, savcının suçlamaları karşısında kendisini savunurken, Bulgaristan'ın kanunlarına uygun davrandığını, yaptığı eleştirilerin Bulgaristan anayasasınca suç sayılamayacağını ve eleştiri hakkını kullandığını anlatmaya çalışmıştır.

Edhem Ruhi'nin bir diğer eseri olan *Kırk Haramiler Saltanatı* adlı kitabı, İstanbul'da Necm-i İstikbal Matbaası'nda 1 Ramazan 1340 (28 Nisan 1922) tarihinde basılmıştır. Kitap "*Balkanlar'da geçen yirmi senelik bir mücadele-i milliyenin akıbet-i mukadderesidir*" iç kapak yazısıyla okuyuculara sunulmuştur. 22 sayfalık eserde, Kırcaalili'de yıllardan beri dağları kendine yurt tutmuş olan Hacı Yunusoğulları adlı bir eşkıya sülalesinin, meşrutiyetin ilanı ile beraber şehre inmesi, bu aileden Salim Ağa isimli bir şahsın İttihat ve Terakki şubesinin başına geçmesi ve bu kişinin yaptığı kötülükler anlatılmaktadır.

Edhem Ruhi'nin bir diğer eseri, Edirne müdafaasında şehit düşen Trabzonlu sınıf arkadaşı Yüzbaşı Rüştü'ye ve Balkan savaşlarındaki bütün şehitlere ithaf ettiği *Şehid Evladları* isimli kitabıdır. Kitap, 1913 senesinde Filibe'de kendi gazetesini de çıkardığı Balkan matbaasında basılmıştır. 24 sayfalık eserin, iç kapak sayfasında "*Hayalden ziyade fecaat-i ictimaiyye-i İslam sefahat-i müellimesini musavver, millî bir hatıradır*" yazmaktadır. Edhem Ruhi, bir şehit evini ve ailesini tasvir ederek başlayan eserinde, şehit ailelerinin yaşadıklarını romansı bir havada anlatmaya çalışmıştır.

Edhem Ruhi'nin *İbrahim Hakkı Konyalı ve Eserleri* isimli kitabında, sanat tarihi, arşivcilik, epigrafi ve gazetecilik alanlarında eserler vermiş olan İbrahim Hakkı Konyalı'nın hayatı ve kişiliği hakkında bilgiler bulunmaktadır. 1941 senesinde Kültür Matbaası'nda basılan eser 35 sayfadır (Bayhan vd. 2015: 5).

Edhem Ruhi, *Mısır'da "Sancak" Gazetesi Müdürü Ali Saib Bey'e* isimli, açık mektup tarzında yazılmış eserinde, Ali Saib Bey ve gazetesinin politikasını eleştirmiştir. 1900 yılında hazırlanan ve 19 sayfadan oluşan bu kitapçık Edhem Ruhi'nin kendi el yazısıyla yazılmıştır. Eserde Sancak gazetesinin Osmanlı Devleti ve Müslümanların menfaatini yeterince koruyamadığı ve Ali Saib Bey'in de bu sorumluluğu üstlenmekte çok ağır kaldığı sert bir şekilde eleştirilmiştir.

3. Balkan Gazetesi ve Gazetenin Şekil Özellikleri

Balkan gazetesi, 9 Temmuz 1322 (22 Temmuz 1906) tarihinde, yine Edhem Ruhi'nin çıkardığı *Rumeli* gazetesine ek olarak yayınlanmaya başlamıştır. *Rumeli* gazetesi, 25 Teşrinisani 1321 ile 21 Temmuz 1322 (8 Aralık 1905-3 Ağustos 1906) arasında 31 sayı yayınlanmış, ardından da *Balkan* ismiyle basılmaya devam etmiştir.

Gazetenin çeşitli dönemlerde baskı ve idare yerinin değiştiği görülmektedir. *Balkan*'ın ilk dönemi 22 Temmuz 1906 ile 1 Aralık 1912 arasında Filibe'de görülmektedir. 1 Şubat 1914 ile I. Dünya Savaşı'nın sona erdiği 1918 senesinin sonlarına kadar Sofya'da neşredilen gazete, 15 Mart 1919 ile 14 Aralık 1920 tarihleri arasındaki dönem tekrar Filibe'de çıkarılmıştır. 1906-1912 arası dönemde dört sayfa, iki sütun olarak 21x29 cm. boyutlarında hazırlanan *Balkan* gazetesi, 1914-1920 yılları arasında dört sayfa, üç sütun düzeniyle 23x32 cm. olarak yayınlanmıştır. Tiraj sayısı 1600 olarak belirtilmektedir (Okday t.y.: 38-39).

Görsel 1: *Balkan* Gazetesi'nin 9 Temmuz 1922 tarihli ilk sayısındaki yer alan serlevhası

Gazetenin ilk sayısındaki biçimsel özellikler incelendiğinde; sol üst köşede nüsha numarası, üst orta bölümde yayınlandığı günün adı, sağ üst köşede de Rumi takvime göre yayınlandığı tarih görülmektedir. Gazetenin isminin yazıldığı ve kalın çizgilerle ayrılmış orta bölümde logonun solunda Osmanlı Türkçesiyle "*Adres: Filibe'de Kinaz Bogoridova sokağında 10 numaralı daire-i mahsusadır*" yazarken, alt satırda Latin harfleriyle Fransızca olarak Filibe'deki Rumeli Matbaası'nda redakte edildiği belirtilmektedir. Adres bölümü 33. sayıdan itibaren "*Filibe'de [Rumeli] idaresi*" olarak, 319. sayıdan sonra ise "*Filibe'de [Balkan] idarehanesi*" şeklinde değiştirilmiştir. Bu bölümün altındaki satırda gazetenin ilan

fiyat politikası “İlanatın satırından elli santim³ alınır.” yazısıyla açıklanırken, gazetenin fiyatı “Nüshası 5 santimdir” diye belirtilmektedir. 50. sayıyla birlikte ilan fiyatının yazdığı bölüm kaldırılmış ve yerine “Sahib ve muharriri: Edhem Ruhi” yazılmıştır. 111. sayıda “Sahibi ve muharriri: Asaf Mehmed” ifadesi bulunurken, 112. sayıdan sonra aynı yerde “Muharrerat idare namına gönderilmeli” açıklaması yer almaktadır. 510. sayıda gazetenin fiyatı “Nüshası 10 paradır” şeklinde değiştirilmiştir. Logonun sağ bölümde ise abonelik şartlarının “Altı aylığı hariç için 14 frank, Bulgaristan’a 7 frank, üç aylığı hariç için 7 frank, Bulgaristan’a 4 frank” olduğu bildirilmektedir. Logonun altındaki ayrılmış bölümde ise “Cuma ve pazartesiden maada her gün çıkar ‘Rumeli’ ilavesidir” yazmaktadır. Bu bölümde zaman içerisinde değişiklikler meydana gelmiştir. Yazı, 24. sayıdan itibaren “Pazartesiden maada her gün çıkar ‘Rumeli’ ilavesidir” olarak, 319. sayıyla birlikte ise “Pazartesiden maada her gün çıkar bitaraf Türk gazetesidir” şeklinde değiştirilmiştir.

3.1. Balkan Gazetesi'nin İçerik Özellikleri

9 Temmuz 1322 tarihinde yayınlanmaya başlayan *Balkan* gazetesi, ilk sayısında amacını belirten bir başyazıyla basın dünyasına adım atmıştır.

“Görüyoruz ki ahalimiz ekseriyetle makalat-ı ilmiye ve hissiyeden ziyade havadisat okumak istiyor. Bundan evvelce bu ihtiyaca göre ‘Rumeli Telgrafları’ namıyla bir ilave çıkarmış idiysek de gerek vukuat-ı cariyeinin ehemmiyetsizliği ve gerek mezkur nüshaların hacimsizliği matlub derecede revaç ve rağbet hasıl edemedi. İşte o günden beri gerek mürettepler yetiştirmek gerek sair esbab-ı maddiye ve maneviyeyi temin ve izhar için elden geldiği kadar çalıştık ve lehü'l hamd ‘Rumeli’ye ilave-i mahsusa olmak ve dünyanın en mühim havadisleri hülasasını neşr ile karilerin rağbet ve teveccühünü celb eylemek üzere şu gazeteciği tesis eyledik. Her halükarda gayret ve hulus niyet bizden, tevfik ve nusret Allahtandır.”
(Edhem Ruhi 1322a (1906): 1)

Gazetenin çalışmamıza konu olan 1 Kanunusani 1322 ile 22 Temmuz 1324 (14 Ocak 1907-4 Ağustos 1908) tarihleri arasında kalan nüshalarını, 118 ile 512. sayılar arasını, incelediğimizde ortaya çıkan bölümler ve bölümlerin içeriklerini ise aşağıdaki şekilde tasnif etmek mümkündür.

3.1.1. Başyazılar ve Köşe Yazıları

Balkan gazetesinin başyazıları genellikle Edhem Ruhi Bey tarafından yazılmıştır. Bu yazıların büyük bir bölümünde kendi imzasını kullanan Edhem Ruhi'nin, dil ve üslubundan anlaşıldığı üzere imzasız yazdığı makaleler de bulunmaktadır. Edhem Ruhi'nin başyazılarında değindiği konular arasında Makedonya sorunu, Balkan muvazenesi, müftüler meselesi, Avrupa devletlerinin Balkanlar üzerindeki politikaları, Bab-ı Ali ve Düvel-i Muazzama arasındaki ilişkiler, Osmanlı Devleti'nde Kanun-i Esasi'nin ilan edilmesini savunan fikirler, veliaht meselesi, devletin geleceğiyle ilgili duyulan endişe, Müslümanların eğitimsizliği ve çektikleri sıkıntılar önemli bir yer tutmaktadır. Edhem Ruhi Bey, bu konuların yanı sıra gazetecilik mesleği, tiyatronun medeniyete katkısı ve İslamiyet'in özellikleri üzerine de makaleler yazmıştır. Ayrıca Edhem Ruhi, 166 ve 168. sayılarda “Bir İntikad-ı Tarihi”, 188 ve 189. sayılarda da “Tarihçe-i Zağra Mukaddimesi” başlıklarıyla, Zağra Müftüsü Hüseyin Raci Efendi'nin 93 Harbi'ni anlattığı eseri olan *Tarihçe-i Vak'a-i Zağra* isimli eserini tanıtıcı yazılar kaleme almıştır.

³ Bulgar para birimi Lef'in %1'i olan Stotinka'nın Türkçe söylenişi. Türk para birimindeki kuruşun karşılığı.

Gazetede Edhem Ruhi dışında da başyazılar ve köşe yazıları neşreden yazarlar bulunmaktadır. Birden fazla köşe yazısı bulunan yazarlardan El Hac Mustafa Zihni, 161. sayıda “Maarif-i İslamiyemiz Hakkında”, 225. sayıda “Makale-i Mahsusa”, 381. sayıda “Bir Şikayetname”, 396. sayıda “Avidaranyan Efendiye Cevap”, 426. sayıda “Ey Kardeşler Açın Gözünüzü!” başlıklarıyla köşe yazıları yayınlamıştır. Darülmualim mezunlarından Hatibzade Abdurrahman 274, 275 ve 276. sayılarda “Terbiye-i Etfal” başlığıyla bir başyazı dizisi ortaya koymuştur. Hafız İsmail Hakkı 329. sayıda “Yaşayın Evlatlar!”, 354. sayıda “Asar-ı Edebi”, 369. sayıda “İnsan Ne Bulursa Ağzıyla Bulurmuş” ve 398. sayıda “Maarifi Baltalıyorlar” başlıklarıyla makaleler yazmıştır. Meşhur İttihatçılardan İbrahim Temo 342. sayıda “İstanbul Matbuat-ı Muhakimine Cevap”, 344 ve 345. sayılarda ise “Makedonya Komedyaları” isimleriyle üç başyazı kaleme almıştır. Hayali ismiyle yazılan makalelerin başlıkları ise 352 ile 353. sayılarda “Romanya’da Talebe-i Ulum-ı İslamın İhtilali” ve 373. sayıda “Mecidiye’de Seminari Meselesi”dir. Yohans Avidaranyan tarafından yazılan 368. sayıdaki “Menazıra-i Dini” ve 388. sayıda çıkan “Makedonya Meselesi Fenalaşıyor?” isimli makaleler özellikle din adamlarından büyük tepki çekmiş ve buna karşılık yazılan cevap mektupları da gazetede yayınlanmıştır.

Bu yazarların dışında, bazen yabancı yazarlardan tercüme edilen makaleler de başyazı olarak neşredilmiştir. General Fran Yugoslavski’nin 436 ve 437. sayılarda yayınlanan “Harb ve Hissiyat-ı Namus Silah Arkadaşlığı İtaat-i Askeriye” makaleleri ve Jan Jak Russo’nun 426 ve 427. sayılardaki “Çocuğa Tarih ve Coğrafya Öğretmek Abestir”, 446, 448, 456 ve 457. sayılardaki “Terbiye Üzerine Ahval-i Umumiye-i Tabiat” ve 458. sayıdaki “Meşe-i Harb” başlıklı yazıları tercüme makalelere örnek gösterilebilir.

Balkan’da ayrıca, yurt içi ve yabancı basında faaliyet gösteren diğer basın yayın organlarından da köşe yazıları alıntılanarak neşredilmiştir. *Terakki*, *Tercüman*, *İkdam*, *Şura-yı Osmani*, *Şura-yı Ümmet* gibi Türk gazetelerinden ve *Times*, *Veçirna Posta* gibi yabancı mecmualardan alınan köşe yazıları gazete sayfalarında kendine yer bulmuştur.

3.1.2. Telgraf Havadisi ve İstanbul Haberleri

Balkan gazetesinin sürekli yer alan köşelerinden biri de Telgraf Havadisi köşesidir. Bu bölümde yurt içi ve yurt dışından gelen telgraflar değerlendirilerek okuyucularla buluşturuluyordu. Paris, Petersburg, Selanik, Varşova, Tahran, Londra, Berlin, Washington, Odessa, Sivastopol, Tiflis, Belgrad, Zıstovi ve Bükreş başta olmak üzere çeşitli şehirlerden gelen bazı telgrafların altına, gazetenin yorumu “*Balkan*” ibaresi başlık olarak kullanılarak yapıyordu. Bu yorumlar kimi zaman takdir ifadesi belirtmek amacıyla yazılıyorken kimi zaman da alaycı bir eleştiri üslubu kullanılarak yayınlanıyordu. Rusya’da hükümete karşı eleştiride bulunacak parti liderlerine kesilecek cezanın yorumlanması buna bir örnektir.

“10 Kanunusani, Petersburg:

Moskova valisi yeni neşrettiği bir beyannamede, intihabat-ı umumiye esnasında hükümete karşı ağızdan laf kaçırarak avratorlara yani nutuk söyleyici parti reislerine 500 ruble ceza-yı nakdi kesmiştir.

Balkan

Bak lafını tart da öyle söyle! Yoksa adamın ağzına böyle kilit vururlar!...”
(*Balkan* 1322 (1907): 3)

Genellikle gazetenin 2. veya 3. sayfasında okuyucuya sunulan Telgraf Havadisi köşesi 187. sayıdan sonra yerini daha önce kendi alt başlığı olarak yayınlanan İstanbul Haberleri bölümüne bırakmıştır. Yurt dışından gelen telgraflar artık “Harici” ismiyle ayrı bir bölümde değerlendirilmeye başlamıştır. Burada İstanbul’dan gelen telgraflar

yayınlanmaktadır. Bu telgraflarda Osmanlı Devleti yönetiminin çıkardığı kanunnameler, devlet içinde gerçekleştirilen atamalar, padişahın sağlığıyla ilgili haberler, üst düzey devlet memurlarının yaşadıkları, padişahın yabancı devlet görevlileriyle yaptığı görüşmeler anlatılmaktadır. Yine bu telgrafların bazılarının altında gazetenin yorumu yer almaktadır. İstanbul Haberleri 216. sayıya kadar devam etmiş, daha sonra gelen telgraflar haberleştirilerek kendi başlıkları altında yayınlanmıştır.

3.1.3. Dâhili ve Harici Haberler

Balkan gazetesinin Dâhili haberler bölümü incelemeye başladığımız ilk sayıdan son sayıya kadar devam etmiş bir bölümdür. Bu bölümde Bulgaristan hakkındaki haberlere yer verilmiştir. Bulgar Prensi'nin gezileri ve sağlığı ile ilgili bilgiler, Bulgar meclisi Sobronya'da görüşülen konular ve alınan kararlar, hükümetin faaliyetleri ve çıkarılan kanunnameler, grev ve anarşi gibi toplumsal olaylar bu bölümde değerlendirilmiştir. Burada da bazı olaylar haber şeklinde verildikten sonra altına yorum eklenmiştir. Sofya'da okullarda yer bulamayan öğrencilerin, eğitim istekleriyle ilgili aşağıdaki haber buna örnek gösterilebilir:

"Sofya gimnazyalari o derece talebe ile dolmuştur ki her gün akın akın mektebe yazılmaya giden Bulgar çocuklarını müdürler geri çevirmekte imiş. Mekteplerde yer bulamayan birçok gençler ministere kadar gidip mektep isteriz diye ağlaşmakta imişler.

Balkan

Bulgar milletinin şu teşnik-i ilim ve maarifine ve bir de bizim mektepsizliğimize ve kitapsızlığımıza bakıp bakıp da talihin bu derece-i şeametine lanetler etmemek elde değil. Şu koca Filibe rüşdiyesinde acaba kaç çocuk okuyor? Her sınıfta beş veya on çocuk ya çıkar ya çıkmaz. Ama memlekette çocuk mu yok? Çocuk çok ama okuyup yazmak, insan olmak hevesi yok. Koca koca kuşak içinde kama bıçak taşımak, feleğe yan bakmak dururken hiç ne lazım okumak, hiç ne lazım insan olmak?! Yazık bize yazık!..." (Balkan 1323 (1907): 2)

"Harici" bölümünde yazılan haberler ise dünyanın dört bir yanından gelen telgrafların yanı sıra, yabancı gazetelerden elde edilen bilgiler de kullanılarak hazırlanmaktadır. Özellikler Rusya Buhranı, Romanya İhtilali, Fas Meselesi ve Lahey Konferansı gibi konular uzun sayılar boyunca gazetede kendisine yer bulmuştur. Bunların yanı sıra Çin, Sırbistan, Japonya, İran, Avusturya, Hindistan, İngiltere, Fransa, İtalya, İspanya, Almanya ve Amerika ile ilgili haberlere de yer verilmiştir. Devletlerin birbirleriyle ilişkilerinin yanı sıra kendi içlerinde yaşadıkları sıkıntılar da bu haberlerin konusu olmuştur. Mesela Almanya'nın Paris elçisinin Fransa Hariciye Nezareti'ne verdiği nota gazetede şu şekilde yer almıştır:

"Almanya'nın Paris sefiri Fransa hariciye nezaretine vermiş olduğu bir notada Fransa hükümetinin Kazablanka'da baraklar "yani gemilerden eşya nakleden sandallar" liman dahilinde eşya naklini askeriyle men etmesini ticaret-i umumîye nokta-i nazarından muzır bularak protesto etmiştir. Daha doğrusu Almanya bu işi kendisi için muzır bulmuştur.

Balkan

Dur bakalım daha neler olmayacak!" (Balkan 1324 (1908): 3)

3.1.4. Mektuplar

Balkan gazetesi, okuyucusuyla iletişim halinde olan ve onlardan gelen mektuplara sayfalarında yer veren bir gazetedir. Bulgaristan topraklarında yaşayan Müslüman Türklerin çektiği sıkıntılar, müftüler meselesi, Türk mekteplerinin sorunları ve Sobronya'da Müslümanlarla ilgili alınan kararlara yönelik tepkiler ve *Balkan*'a yönelik eleştiriler gazeteye gönderilen mektupların başlıca konularıdır. Bir konu üzerine yazılan mektuplara, başka kişiler de gönderdikleri mektupla cevap vermişlerdir. *Balkan* başlığıyla bazı mektupların gazete tarafından yorumlandığı da görülmektedir. Mesela, Vidin'den yazılan ve Türk öğretmenlerinin yardıma muhtaç öğrenciler için daha fazla çaba göstermelerinin arzulandığını belirten bir mektup gazete sütunlarına şu şekilde yansımıştır:

"Vidin'den:

Efendim! 128 numaralı cürre-i muteberinizde "Silistre yavrularıyla gayur muallim" efendilerini tebriki mutazammın görülen mektubun bütün Bulgaristan muallimin-i İslamiyesine bir numune-i imtisal olmasını arzu ederiz. Çünkü ekseri etfal-i müsliminin ihtiyaçları pederleri tarafından layıkıyla tesviye olunamadığından mektepleri terke mecbur olduklarını görüyoruz. Binaenaleyh milel-i sairenin hafta geçirmeyerek bu maksatla birçok cemiyetler, tiyatrolar teşkil eylediklerini dahi aşikâr olarak gördüğümüzden bizim dahi muallim efendilerimiz bu hususta zahmetlerine acımasalar ne olurdu.

Sabık kasabamız muallimlerinden bu maksata hizmet edenlerini kemal-i iftiharla gördük. Fakat bu seneki muallim efendilerimizin hiçbirinde böyle bir vazife-i mukaddesiyeye hizmet edecek fikir görülmemesi cidden şayan-ı teessüf değil mi?" (Balkan 1322a (1908): 3-4)

Başka bir örnek ise, önceki mektuba cevaben yazılan ve gazetede yer bulan aşağıdaki satırlardır:

"Balkan'ın 136 numaralı nüshasında Vidin'den yazılmış M. Lütüfi imzalı bir mektup okuduk. Bu mektubun sahibi, ahiren Silistre'de yapılan tiyatronun takdirinden söz açarak, Vidin'in bu seneki muallimlerini böyle gayretler göstermiyorlar diye itham etmek istiyor. Lakin bize kalırsa bu efendilerin hatası şudur: Böyle bir emr-i hayrın husulü için muallimlerden evvel Vidin'in encümen-i maarifini ikaz etmek lazım idi.

Ne garip şey!... Biz bazı yerlerde maarif menfaatine tiyatro yaptığımız için itham olunuyorduk; burada ise aksine olarak, tiyatro vermemekliğimiz gayretsizliğimize delil tutuluyor. Halbuki böyle bir işe mesai edebilmek için Cuma tatillerimizi dahi feda etmek maatteessüf mümkün olamıyor.

Şu kadarcık bir suale müsaade olunur zannederiz:

Vidin'in bu seneki muallimleri de Lütüfi Efendi'nin dediği gayreti gösterecekler farz etsek, sahne-i ibrette iyi bir şey meydana koyabilmek için, burada, zükür ve inas tamam bir heyet-i eşhas mümkün mü?

Balkan

Vidin mekteb-i rüşdiyesi muallimlerinin bilada münderic mektubu Vidin'de olsun, saire kasabalarda olsun ufak ufak tiyatrolar vererek, piyango biletleri yayarak okumak yazmak isteyen Müslüman evlatlarının fakir aksamına muavenet edilmesi için ahalimiz arasında ittifak, uygunluk mevcut olmadığını gösteriyor.

Halbuki şimdi hep ahalimiz senliği benliği bir tarafa bırakıp millet menfaatine olan şu gibi meselelerde, safvet-i vicdan ile çalışmalıyız.

Misal bakınız Filibe'de geçen ay birkaç erbab-ı hayr tarafından edilen teşebbüs üzerine mektep menfaatine verilen tiyatroya ne kadar güzel oldu, ve herkesin hoşnudiyesini mucib oldu. Alehusus birtakım fukara evlatları esvab; kundura giydi. Böyle bir emr-i hayrın müsebbiblerine herkes Allah razı olsun dedi.

Aman kardeşler! Dirliksizliği mutlaka bertaraf edip, mekteplerimizin terakkisi esbabını el birliğiyle ne yapıp yapıp ihzara çalışmalıyız.” (Balkan 1322b (1907): 3)

3.1.5. Papagal

Gazetenin mizah köşesi olarak nitelendirilebilecek Papagal, düzensiz aralıklarla yayınlanmış bir bölümdür. İncelenen sayılarda bu bölümün toplam 47 defa yayınlandığı görülmektedir. Papagal, bir hayal sahnesini anlatmış gibi yazılan, mizah ve eleştiri ağırlıklı bir köşedir. Bir levha veya sahne üzerinde canlandırılan bir olayın tasviri yapılmaktadır. Seçilen konular ağırlıklı olarak Avrupa siyasetidir. Bazı sayılardan anlaşıldığı üzere, gazete bu köşeyi başka bir yerden alıp sayfalarına koymaktadır. Fakat nereden alındığıyla ilgili bir bilgi verilmemiştir. Papagal köşesinden vereceğimiz aşağıdaki ilk örnek İtalya iç siyasetini tasvir etmektedir:

“Bu haftaki Papagal'de Şark'a ait yani Balkan mesailine ait bir şey yok. İtalya'nın dahili politikasını gösteriyor.

Levhanın manzara-i umumiyesi, yani Papagal'in gösterdiği politika İtalya'da Papa ile Liberallerin, yani papazlar ile genç fikirlilerin musaresini gösteriyor.

Sağ tarafta süslü tabir edilen büyük çalgıyı Vatikan çalıyor. Diğer taraftaki uzun boylu, kırmızı külahlı keman çalan da Liberaldir. Orta yerdeki dans edenler hep taraftarlardır. Biri bir havaya uymuş diğeri öbürüne. Herkes bir tarafta oynuyor. Bir karnavaldır gidiyor.” (Balkan 1322c (1907): 4)

Bir başka sayıda ise İngiltere-Rusya ilişkilerine yönelik bir anlatı yer almıştır:

“Bu hafta Papagal İngiltere'nin Rusya'da oynadığı rolü gösteriyor.

Levhanın ortasında görülen ayı Rusyadır. Onun zincirini tutan sarıklı Türkiye, onun boynunda asılı olan davul üstündeki yazıda Ermeni meselesidir.

Şimdi bu ayı ile zincirini tutan Türk'ün sol tarafında bir elini İstanbul yazılı iskemleye dayamış diğeri eliyle menafi yazılı ekmeği kemiren İngiliz, sağ tarafta duran mavi esvaplı sarı şeritli zabıt Japonyadır ki bu Japon eliyle işaret ederek ve ayıyı göstererek “Ben bu ayıyı iyice tanırım. Onu ben çok güzel oynatmıştım. Fakat şimdi de onu Türk oynatıyor. Parsayı İngiliz topluyor” diyor.

Papagal müellifi bununla demek istiyorki İngiltere Rusya'yı şimdi kendi menafii hesabına ileri sürüyor. Halbuki o zavallı ayının boynundaki zinciri Türk tutuyor. Demek oluyorki onu şimdi Türk oynatıyor.” (Balkan 1324a (1908): 4)

Başka bir Papagal örneğinde ise dünyadaki tüm kötülüklerin Müslümanlar veya Türklerden kaynaklandığını belirten bir yazı yer almaktadır:

"Bu hafta Papagal'i hiç yazmak istemedik, çünkü esasen bu Papagal'i uyduran Müslüman, Türk, daha doğrusu insaniyet düşmanı bir Rumdur. Yani bir Bizans yadigarıdır. Bu adam hangi bir tablo neşretmiş, hangi sahne göstermiş ise onda mutlaka ya Müslümanları, ya Türkleri dünyada ne fezahat varsa onunla itham etmek, öyle tasvir etmek istemiştir. Halbuki her nedense bizim amcacıklarda buna büyük bir barka-i siyasi imiş gibi ika-yı cehaletle büyük bir ehemmiyet atfediyorlar. Birçok taraflardan Papagal tercümesine her hafta devamımız mutlak surette isteniyor.

Bunu yapan Rum esasen kendi hayalhanesinde kurduğu şeyleri Fransızca, İngilizce olarak birkaç satırla ima etmek istiyorsa da ne Fransızcası Fransızcaya, ne de İngilizcesi İngilizceye benzemediği için merhum Rum diplomatının tasviratından mana istihracı pösteki üstünde muamahal etmekten farklı kalmıyor.

Bu hafta yapmış olduğu levhada Fransa'yı, Avusturya'yı, İngiltere'yi, Almanya'yı birer ata bindirmiş Bab-ı Ali'ye karnavala gönderir gibi sevk ediyor. Bab-ı Ali'nin kapısı önünde de koca sarıklı beyaz sakallı ağzı açık elinde pala bir Türk yapmış güya Türk bu Avrupalılara karşı "Süvari efendiler! Siz daima ıslahat istiyorsunuz. Halbuki ben sizin Hıristiyanlarınızı da kendi milletimi de himaye etmekteyim. Sizin karnaval seyrinize koşmanıza hacet yok. Çabuk geri dönünüz. Yoksa şimdi karakolları çağıracağım" diyor.

Bundan anlaşıldığına göre bu Bizans diplomatı Makedonya meselesinin hal-i hazırını bir karnavala benzeterek hem Avrupalıları icraatsızlıkla hem de Türkleri belahatle şekavetle itham etmek istiyor.

Zaten dünya böyledir. El oğlu bu! Kendi bilmem nesindeki merteyi görmez de alemin gözündeki çöpü görür. Rumlar Makedonya'da yapmadık edepsizlik, Girit'te, Sisam'da irtikap etmedik hainlik bırakmazlar, sonra yine Türkler kabahatlidir. Onlara Bulgarların göstermiş olduğu hiss-i nefret ve adavet azdır bile!.." (Balkan 1323a (1908): 3-4)

3.1.6. İlan, Reklam ve Duyurular

Balkan gazetesi ilan ve reklamlar için çoğu zaman son sayfasını kullanmıştır. Reklamlar ve ilanlar matbaa işleri, doktor ve muayenehane reklamları, hayır satışları, bisiklet, tiyatro, kumpanya, kitap tanıtımı ve sağlık ürünleri gibi konulardan oluşmaktadır. Bazı günler bir sayfanın tamamı ilan ve reklamlarla doldurulabiliyorken bazı günlerde ise hiçbir ilan ve reklamın yer almadığı görülmektedir. Aşağıda gazetede yayınlanan reklamlardan bazı örneklere yer verilmiştir:

"Mecidiye mekteb-i iptidaiyesi müdürü Abdülatif Efendi'nin telifgerdesi olan yeni ilmihallerden idarehanemizde var. Yarım frank fiyatıyla satılıyor." (Balkan 1324b (1908): 4)

"Fransız Elektrik, İngiliz Parimiye velospetleri gayet ucuz fiyatla ayda otuz frank ödemek suretiyle fûruht edilmektedir.

Kevork Tokluyan Efendi'nin dükkanına müracaat edecek ihvan-ı diniyenin gerek malik-i nefaseti ve gerek ahaviyyet cihetiyle son derece memnun kalacaklarını kendisi bilhassa temin eylemiştir." (Balkan 1324c (1908): 4)

Gazetenin basımıyla ilgili problemlerin anlatıldığı açıklama yazılarının bazen ilk sayfalarda neşredildiği görülmektedir. Mesela gazetenin basılmadığı bir günle ilgili yapılan açıklamaya şu şekilde yer verilmiştir:

"Evvelki günü büyük yortu olmak münasebetiyle matbaalar kapalı olduğundan dünkü nüshamız intişar edemediyse de dünkü nüshamız yerine bugün tatil günümüz olduğu halde gazetemizi yine neşr ediyoruz."
(Balkan 1322d (1907): 4)

Abonelik ücretlerinin gönderilmesi ile ilgili bilgilendirme duyuruları da genellikle son sayfada kendisine yer bulmuştur.

"Ay nihayeti geldi. Bu ayın hesaplarını ay nihayeti hemen göndermeyen, gelecek ayın başına kadar hesabı vasil olmayan müvezzilerimiz, adem-i irsalatımızdan dolayı asla gücenmesinler." (Balkan 1323b (1907): 4)

Balkan gazetesi, şekil ve içerik özellikleri bakımından, Bulgaristan'da yayınlanmaya başlayan diğer Jön Türk gazetelerinin yolundan ilerlemiştir. Meşrutiyet taraftarı yayın politikasının yanı sıra, bölgedeki Müslüman Türklerin sorunlarıyla derinlemesine ilgilenmiş ve onların sahipsiz olmadığını göstermeye çalışmıştır. Kimi zaman sesini duyurmaya çalıştığı bu grubun sert eleştirilerine maruz kalan gazete, özellikle Müslümanların ana sorunları olarak gördüğü cehalet ve İslam'dan uzaklaşma konularında (Düzcü 2018: 40), Edhem Ruhi'nin fikirsel liderliğinde hedeflediği yolda yürümekten geri durmamıştır. Dünya siyasetini yakından takip eden ve okuyucularına hızla ulaştırmaya çalışan *Balkan* gazetesi, bu açıdan bakıldığında modern bir basın yayın organı görüntüsü ortaya koymuştur.

Sonuç

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın sonlarına mali bunalımlar, Avrupa'nın değişen siyaset dengesi ve yönetim sisteminin değişmesini isteyen genç bir neslin estirdiği muhalefet rüzgarı ile girmiştir. Ardı ardına gelen toprak kayıplarının yanında devlet, genişlemesine ve bir cihan imparatorluğu olmasına vesile olan bölgeleri de yavaş yavaş terk etme tehlikesiyle baş başa kalmış ve Avrupa'nın büyük ülkelerinin yaptığı siyasi hamlelere de karşılık verememiştir. Edhem Ruhi (Balkan), böyle bir dönemde Fatih'te başlayıp, Sarıyer Kabristanı'nda sona eren çalkantılı bir hayat sürmüştür.

Eğitim amacıyla başladığı Askeri Tıbbiye'de tanıştığı, yaşadıkları döneme başkaldıran genç beyinlerin etkisinde kalmış, bir anda kendini sokaklarda yönetime muhalefet ederken bulmuştur. Savunduğu fikirleri ve yaptığı eylemleri hiçbir zaman inkâr edecek bir kişilikte olmadığını anladığımız Edhem Ruhi, hapis ve sürgünleri göze almış, ailesini bu uğurda feda edecek kadar gözü kara bir insan profili çizmiştir.

Jön Türk olarak başladığı gençlik yaşlarını, İttihatçı olarak tamamlayan Edhem Ruhi, hapis, sürgün ya da kaçak hayatı yaşadığı zamanlarda bile ideallerinden taviz vermemiş, tutarsız düşüncelere sahip olmamıştır. Özgürlüklerin ve adaletin çiğnendiğini, vatan ve millet uğruna hizmet etmenin unutulup, kendi kesesini doldurmayı amaçlayanların çoğaldığını, o yıllarda hüküm süren Osmanlı Devleti yönetim anlayışının, bütün bu olumsuzluklara çanak tutacak bir yapıda olduğunu ifade etmekten çekinmemiştir.

Bulgaristan yılları ise Edhem Ruhi'nin fikirlerinin ve duygularının olgunlaşım, geliştiği, hatta zirveye çıktığı dönem olmuştur. Bölgedeki Müslüman Türklerin içinde bulunduğu sıkıntılar yaşadığı hislerin kuvvetlenmesini sağlamıştır. Bulgaristan Müslümanlarının eğitim sıkıntılarında adalet arayışlarına, çektikleri işsizlikten dini yöneticilerinin umursamazlığına kadar birçok konuyu hem çıkardığı *Balkan* gazetesine taşımış hem de halk arasında katıldığı toplantılarda gür bir sesle dile getirmiştir. Zaman zaman konunun muhataplarına sert eleştirilerde bulunmuş, zaman zaman da yazdıklarını yanlış anlayanlarca veya yazdıklarından dolayı çıkarları zedelenenlerce aynı sertlikte

eleştirilmiştir. Kendisine yapılan eleştirileri kulak arkası etmemiş ve mutlaka cevaplandırmaya çalışmıştır.

Gazete, Bulgaristan'daki Türklere karşı ortaya koyduğu bu koruyucu yaklaşım sayesinde bölge halkı tarafından da dikkatle izlenir ve önemsenir hale gelmiştir. Edhem Ruhi'nin de gazetenin bu işlevsel halinden memnun olduğu ve hedeflediği ilgiyi çekmeyi başardığı, bu yüzden de ilgisinin ve eleştirilerinin dozunu arttırarak yayınlarına devam ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca başyazılarda konuk yazar veya çeviri biçiminde önemli yazarlara da yer verildiği görülmektedir. İbrahim Temo gibi meşhur bir İttihatçının makaleleri ve General Fran Yugoslavski ile Jan Jak Russo gibi önemli yabancı isimlerin yazıları gazete sütunlarında kendine yer bulmuştur.

Balkan'ı, dünyanın değişik noktalarından gelen telgrafları da kullanarak, modern bir görüntüye kavuşturmak istemiş ve gazetesini Bulgaristan'da yaşayan Müslüman Türklerin habercisi, aynı zamanda da sözcüsü haline dönüştürmüştür. Gazete içerikleri incelendiğinde, dönemin daha tirajlı yayın organlarından aşağı kalmadığı görülmüştür. Gazetenin Osmanlı yönetimi tarafından da dikkatlice takip edildiği, Edhem Ruhi'nin gıyabında verilen cezalardan anlaşılmaktadır.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki süreçte de İttihat ve Terakki Cemiyeti yöneticileri tarafından, kendisine Bulgaristan'da kalması tavsiye edilmiş, Bulgar Meclisi Sobranya'da vekillığe kadar yükselmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla sert dili, fevri çıkışları ve Bulgaristan'da değişen iktidarlara ayak uyduramayışı orada da tutuklanmasına sebep olmuştur. Ayrıntıları hakkında yeteri kadar bilgi sahibi olamasak da Millî Mücadele dönemini İstanbul'da geçiren Edhem Ruhi Bey, ardından başladığı avukatlık mesleğine sıkı sıkıya sarılmıştır. Devam eden yıllarda, eski alışkanlıklarını hatırlayarak, hâlâ vatan-millet uğruna bir şeyler yapabileceğini göstermek amacıyla siyasete atılmıştır. Parlak bir siyasi başarı elde edemeyince, bu sefer eski inatçı yapısının aksine vazgeçmeyi tercih etmiştir.

Sonuçta, bu çalışmamızda, klasik bir İttihatçı, yani cesur, kafasına koyduğunu yapmak için hiçbir şeyden çekinmeyen, bazen düşüncesizce hareket eden ama serdengeçti ruhuyla savunduğu davanın peşinden koşan bir adam olan Edhem Ruhi Bey'i, eserlerini ve çıkardığı en önemli gazete olan, ki bu gazeteye verdiği ismi Soyadı Kanunu'ndan sonra kendine soyadı olarak almıştır, *Balkan*'ın II. Meşrutiyet'e giden 1907-1908 yılları arasındaki sayılarından hareketle gazetenin bütünü hakkındaki değerlendirmelerimizi ortaya koymaya çalıştık.

KAYNAKÇA

- BAL, H. (2002). "Ethem Ruhi Balkan ve Filibe'de Yayınladığı Balkan Gazetesi". *Balkanlarda İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*. İstanbul: İRCİCA Yayınları: 363-379.
- BAYHAN, A. Ali. – M. Z. ERTEKİN (2015). "Eserlere Adanmış Bir Hayat: İbrahim Hakkı Konyalı Hayatı ve Eserleri". *Şehirlerin Sevdalısı İbrahim Hakkı Konyalı Armağanı*. Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- BAYIR, Ö. E. (2011). "Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Solda Partileşme". *İ. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*. 45: 45-72.
- Canlı Tarihler: Ethem Ruhi Balkan Hatıraları* (1947). İstanbul: Türkiye Yayınları.
- DELİORMAN, A. (2009). *Kırık Kanatlı Jön-Türk*. İstanbul: Bayrak Yayınları.

- DELİORMAN, M. N. (1972). "Balkanlar Mücahidi: RUHİ". *Türk Dünyası*. 24: 10-12.
- DÜZCÜ, L. (2018). "Balkan Gazetesinin Yazar ve Okur Köşesinden Bulgaristan Türklerinin Sorunları (1906-1908)". *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. IV/5: 33-81.
- HANİOĞLU, M. Ş. (1995). *The Young Turks in Opposition*. New York: Oxford University Press.
- HANİOĞLU, M. Ş. (t.y.). *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*. İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- İNAN, Y. Z. (1978). *Jöntürklerden İttihat ve Terakki Cemiyetine*. İstanbul: Bayramşık Yayınları.
- KURAN, A. B. (1956). *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Millî Mücadele*. İstanbul: Baha Matbaası.
- OĞUZ, G. (2007). "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Yayın Organı Osmanlı Gazetesi". *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 6: 135-156.
- OKDAY, İ. H. Te. (t.y.). *Bulgaristan'da Türk Basını*. İstanbul: Hürriyet Ofset.
- ZAIMOĞLU, S. A. (2019). *Doğu Rumeli Türklerinin Sesi Balkan Gazetesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Arşiv Belgeleri

- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA). Yer nr.79-524-20, Fon nr.30-10-0-0
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Dahiliye Nezareti (DH.) Şifre Kalemi (ŞFR.), Nr.353/28.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Hariciye Nezareti (HR.) Siyasi (SYS.), Nr.1763/4.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Dahiliye Nezareti (DH.), Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti Evrak Odası (EUM. VRK.), Nr.5/3.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Hariciye Nezareti (HR.) Paris Sefareti Belgeleri (SFR.) (04), Nr.833/85
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Sadaret Eyalât-ı Mümtaze Kalemi Belgeleri (A. MTZ.) Bulgaristan (04), Nr.170/15.

Diğer Süreli Yayınlar

- Başlıksız (1324.04.01). *Balkan*: 2.
- "Ağızlara Kilit!" (1322.Kanunusani.18). *Balkan*: 1.
- "Dahili" (1323.09.20). *Balkan*: 2.
- Edhem Ruhi (1322.07.09). "İfade-i Meram". *Balkan*: 1.
- Edhem Ruhi (1340h). *Kırk Haramiler Saltanatı*. İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası.
- Edhem Ruhi (1899) (Kânunuevvel 15). "Adalet-i İlahiye". *Osmanlı*: 1.
- "Harici" (1324.04.11). *Balkan*: 2.
- "İhtar-ı Mühim" (1900.09.15). *Osmanlı*: 1.
- "İlan" (1324.03.25). *Balkan*: 4.
- "İtizar" (1322.Kanunusani.8). *Balkan*: 1

“Mektup” (1322.02.02). *Balkan*: 2.

“Müvezzilerimize” (1323.Teşrinievvel.3). *Balkan*: 1.

“Papagal” (1322.Kanunusani.11). *Balkan*: 3.

“Papagal” (1323.Kanunusani.17). *Balkan*: 3.

“Papagal” (1324.Haziran.20). *Balkan*: 3.

“Vidin’den Mektup” (1322.02.23). *Balkan*: 2.

DEMOKRAT PARTİ KOCAELİ MİLLETVEKİLİ NÜZHET UNAT'IN SİYASİ HAYATI VE YASSIADA MAHKEMELERİNDEKİ YARGILANMA SÜRECİ (1954-1961)

Bilal TUNÇ*

ÖZET

Demokrat Parti Türk Siyasi tarihinde derin izler bırakmış ve 1950 ile 1960 yılları arasında iktidarda kalmış önemli bir siyasi partidir. 27 Mayıs 1960 Askeri darbe neticesi bu iktidar partisinin varlığı sona erdirilmiştir. 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi neticesi bütün DP'li milletvekilleri gözaltına alınarak Yassıada Mahkemelerinde yargılanmışlardır. Yargılan DP'li milletvekillerinden birisi de iki dönem halinde Kocaeli milletvekilliği yapmış olan Nüzhet Unat'tır. Kocaeli siyasi tarihindeki önemli aktörlerden birisi olan Nüzhet Unat, 1954 ve 1957 yıllarında iki dönem halinde Kocaeli milletvekilliği yapmıştır. Milletvekili olmadan önce uzun yıllar boyunca kamu sektöründe tarımla ilgili alanda çalışan Unat, bu alanda önemli görevler üstlenmiştir. Özellikle Kocaeli Valiliği bünyesinde bulunan Tarım İl Müdürlüğü'nde çeşitli kademelerde görev aldıktan sonra uzunca bir süre İl Tarım Müdürlüğü yapmıştır. 1954'te milletvekili olan Nüzhet Unat 1960 yılına kadar milletvekili olarak görev yaptığı TBMM'de iki dönem halinde Ziraat Komisyonlarında yer almış ve tarımla ilgili bazı önemli kararların çıkmasını sağlamıştır. Nüzhet Unat, 27 Mayıs 1960 tarihinde yapılan askeri darbe neticesi gözaltına alınmış ve Yassıada Mahkemelerinde Anayasa'yı ihlal ve Gayrimeşru Servet İktisabı davalarında yargılanmıştır. Bu çalışmanın hazırlanmasındaki amaç, Nüzhet Unat'ın milletvekilliği dönemi ve Yassıada Mahkemeleri'ndeki yargılama sürecini ana hatlarıyla ortaya çıkarmaktır. Bu amaç doğrultusunda Yassıada Mahkemeleri'nde yargılan milletvekillerinin yargılamalara ve bu yargılamaların hukuki sürecine bakışlarının Unat'ın gözüyle ortaya çıkarılması hedeflenmektedir. "Demokrat Parti Kocaeli Milletvekili Nüzhet Unat'ın Siyasi Hayatı ve Yassıada Mahkemelerindeki Yargılanma Süreci (1954-1961)" adlı makale, başta Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi'nden elde edilen belgeler ve konuyla ilgili araştırma ve inceleme eserlerinden istifade edilerek hazırlanmıştır. Bu çalışma, nitel bir çalışma olup; yapılan çalışmada veriler doküman analizi tekniği kullanılmak suretiyle elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kocaeli, Milletvekili, Nüzhet Unat ve Yassıada Mahkemeleri.

THE POLITICAL LIFE OF THE DEMOCRAT PARTY KOCAELİ DEPUTY NUZHET UNAT AND THE PROCESS OF THE JURISDICTION IN THE COURT OF YASSIADA (1954-1961)

ABSTRACT

The Democratic Party left deep traces in Turkish Political history and was an important political party that remained in power between 1950 and 1960. As a result of the military coup on 27 May 1960, the existence of this ruling party was ended. As a result of the May 27, 1960 Military Coup, all DP deputies were detained and tried in Yassıada Courts. One of the deputies from the DP who was tried was the deputy of Kocaeli Nüzhet Unat. Nüzhet Unat, one of the important actors in the political history of Kocaeli, was a deputy of Kocaeli in two terms in 1954 and 1957. Mr. Unat, who has been serving in the public sector for many years before becoming a deputy, has undertaken

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 13.05.2020; Yayına Kabul Tarihi: 01.06.2020

* Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, AĞRI; ORCID: 0000-0001-5361-8494, E-posta: btunc@agri.edu.tr

important duties in this area. He worked as a Provincial Director of Agriculture for a long time, especially after working in various levels in the Provincial Directorate of Agriculture under the Governorship of Kocaeli. Nüzhet Unat, who was elected as a member of parliament in 1954, took part in the Agricultural Commissions in two terms in the TGNA, where he served as a deputy until 1960, and he made some important decisions about agriculture. Nüzhet Unat was arrested as a result of the military coup on 27 May 1960 and he has been tried in Yassıada Courts for violating the Constitution and Illegal Wealth Acquisition cases. The purpose of the preparation of this study, is to outline the period when Nüzhet Unat was a member of parliament and the trial process in the Yassıada Courts. In line with this purpose, it is aimed to be revealed through the eyes of Mr. Unat the views of the deputies tried in Yassıada Courts towards these trials and the legal processes of these trials. The article titled "Political Life of Democrat Party Kocaeli Deputy Nüzhet Unat and Trial Process in Yassıada Courts (1954-1961)", was prepared primarily by using the documents obtained from the Presidential Republic Archive and by making use of the research and investigation works related to the subject. This study is a qualitative study; In the study, the data were obtained by using document analysis technique.

Keywords: Kocaeli, Deputy, Nüzhet Unat and Yassıada Courts.

Giriş

Türkiye’de 1946 yılında çok partili hayata geçilmiştir. Bu bağlamda, 7 Ocak 1946 tarihinde DP’nin resmen kurulmasıyla Türkiye’de yeni bir demokrasi deneyimi yaşanmıştır (Ahmad 2010: 51). 1946 seçimlerine katılan DP, CHP karşısında düşük oy almış ve muhalefet partisi olarak TBMM’de dört yıl boyunca görev yapmıştır (Çavdar 2013: 407-411). 1946 ile 1950 yılları arasındaki dört yıllık süreç, DP’nin muhalefette olduğu yıllardır. Dört yıllık muhalefet döneminden sonra 14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan seçimleri kazanan DP, iktidara gelmeyi başarmıştır (Lewis 1993: 311). Böylece Türk Siyasi Tarihi’nde on yıl sürecek olan DP devri başlamış oluyordu. Zira 1950’den sonra yapılan 1954 ve 1957 seçimlerini de kazanan DP, siyasi varlığını daha da güçlendirmeyi başarmıştır (Zürcher 2000: 321-324).

Çok Partili Hayata geçildikten sonra DP’nin güçlü bir parti ortaya çıkışı, Türkiye Tarihi ve Türk Demokrasi Tarihi’nde son derece önemli bir durum arz etmektedir. Ancak DP’nin kuruluşu ve hızlı bir şekilde büyümesi, CHP’yi hem düşünce, hem yapı açısından değişikliğe uğratmıştır. DP’nin kurulması üzerine il, ilçe, ocak teşkilatlarında istifalar ve pek çok yerdeki idare kurullarında çözümler görülen CHP yeni idare kurulları teşekkül ettirmiş; pek çok yerde yeni ocaklar açmıştır. DP, bu şekilde büyürken CHP tarafından birçok baskı ve engellemelerle karşılaşmıştır (Tunç 2015: 65). Bunlara rağmen DP siyaseten büyümüş ve büyük bir parti olarak varlık gösterebilmiş ve yapılan 1950,1954 ve 1957 milletvekili seçimleri kazanarak iktidarını devam ettirebilmiştir.

DP, Bütün eksikliklerine rağmen partinin ekonomi politikası, görev yapma isteği ve bunu istekle yapma isteği, Türkiye’nin toplumsal yaşantısında son derece önemli bir dönemin açılmasına yol açmıştır. DP devrinde tarım alanında ve diğer alanlarda yapılan önemli çalışmalar ve yatırımlar, Türk toplumunun gelişimini sağladığı gibi DP’nin de toplum tarafından daha da benimsenmesini sağlamıştır. Bu bağlamda, DP’nin ortaya çıkış süreci ve sonraki dönemlerdeki faaliyetleriyle halkın taleplerine cevap verebilmiş bir partidir (Karpas 2010: 504). Söz konusu nedenler, DP’nin 10 yıl boyunca neden iktidarda kaldığını gösteren önemli emareler olarak değerlendirilebilir. DP’nin iktidarı 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesiyle sonuçlanmıştır. Söz konusu tarihte gerçekleşmiş olan askeri darbe, sadece bir askeri darbe değil aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne geçmiş olan bir anlayışın devamıdır. Bu anlayışa göre, Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinde başlamış olan batılılaşma hareketleriyle askerin ülke yönetimindeki ağırlığı ve ülke yönetimini ele geçirme şeklinde ortaya çıkmıştır (İlyas

2016: 165). Bu bağlamda, darbeler Türk Demokrasi Tarihi açısından olumsuz sonuçlar doğurmuş ve ülkenin gelişimine engel olmuştur şeklinde değerlendirilmektedir.

DP'nin Türk siyasetindeki varlığı, 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi'ne kadar devam etmiştir. 27 Mayıs 1960 tarihinde DP'nin ülkedeki iktidarına son veren askeri darbe sonucunda Yassıada Mahkemeleri süreci başlamıştır. Bu süreç, 14 Ekim 1960 tarihinde başlamış ve 15 Eylül 1961'e kadar devam etmiştir (Kurt Güveloğlu 2016: 25). Bu süreçte tutuklanarak Yassıada'ya gönderilen kişi sayısı 150'dir (Arslan 2015: 114). Yassıada'ya gönderilen milletvekillerinin sorgulanmasına 1960 yılı Ağustos ayında başlanmış ve bu kişiler Anayasa'yı İhlal Suçları kapsamında yargılanmışlardır (Yüksel 2016: 376). Bu 150 kişi arasında bulunan ve Anayasa'yı İhlal Davası kapsamında yargılanan DP'li milletvekillerinden birisi de Nüzhet Unat'tır. Yassıada Mahkemeleri'nde Nüzhet Unat ile birlikte Kocaeli'nin diğer dört milletvekili de yargılanmışlardır. Bu çalışmanın yapılmasındaki temel amaç da, Nüzhet Unat üzerinden DP'li milletvekillerinin 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi'nden sonra yargılanma süreçlerini detaylı olarak ortaya çıkarmaktır.

Nüzhet Unat'ın Hayatı

Nüzhet Yunus Unat 1908 (1324) yılında Yunanistan'ın Drama kasabasında doğmuştur. Nüfus Mübadelesi¹ sonrasında ailesiyle birlikte Edirne'ye yerleşmiş ve daha sonra da İzmit'te bulunan Mustafakemalpaşa mahallesinde ikamet etmiştir². İlkokula Edirne Uzunköprü'de başlayıp Tekirdağ Gelibolu'da devam edip İstanbul'da tamamlamıştır. 1923 yılında ortaokuldan mezun olduktan sonra 1924 yılında İzmit Lisesi'ne kayıt olmuştur. Liseye devam ettiği dönemde Bursa'da bulunan 1891 yılında açılan Bursa Ziraat Okulu³ tarafından yapılan sınavı kazanarak okumaya başlamış ve buradan 1928 yılında pekiyi derecesiyle mezun olmuştur. Ziraat okulunda eğitimini tamamladıktan sonra bir süreliğine spor cemiyetinde çalışmıştır⁴.

Bu çalışmalarında bisiklet sporuyla ilgilenmiş ve Türkiye Bisiklet Şampiyonu olmuştur. Milli takımla birlikte Amsterdam Olimpiyatlarına katılmış ve üç ay süreyle Paris'te kalarak bisiklet tekniği üzerinde incelemelerde bulunmuştur (Öztürk 2000: 579).

1929 yılında iş hayatına başlayan Unat, 1929 yılında Kocaeli Valiliği Fen Memurluğuna atanmıştır. Burada memur iken; 1931 yılında askere gitmiş ve 1932'de terhis olmuştur. Askerlik dönüşü Kocaeli Valiliği bünyesinde olan Merkez Ziraat Memurluğuna atanmıştır. Ağustos 1937 yılında Kocaeli'nde tarım öğretmenliğine, 1941 yılında Kocaeli Valiliği 2. Sınıf Ziraat Mühendisliğine ve 1944 yılında ise Kocaeli Ziraat Müdürlüğüne atanmıştır. Bu arada, Nüzhet Unat, 1932 yılında 26 yaşındayken Zehra ile evlenmiştir. Evliliklerinin 30. Yılında yani 1962 yılında Zehra Unat'ın ölmesiyle, Unat 1963 yılında Semahat Hanım ile evlenmiştir. Kendisinin Bilün, Nükhet ve Nazan olmak üzere üç çocuğu olmuş ve bu çocukların tamamı ilk eşi olan Zehra Unat'tan olmuştur (Arslan 2011: 641). Unat, memuriyeti sırasında yani milletvekili olmadan önce yazarlık da yapmış ve iki

¹ **Nüfus Mübadelesi**, Türk-Yunan 'nüfus mübadelesi', Lozan Konferansı'nda Türkiye ve Yunanistan arasındaki öncelikli sorunlardan birisi olmuş ve 30 Ocak 1923 yılında, Türkiye ve Yunanistan arasında imzalanan 'Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol'ün imzalanmasıyla çözüme kavuşturulmuştur (daha fazla bilgi için bk. Yücel Bozdağlıoğlu, "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Sonuçları", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 180 (2014): 10.

² Nüzhet Unat, *Zat ve Sicil Dosyası*, TBMM Defter No: 805.

³ 21 Mart 1891'de yine aynı şekilde Bursa'da eğitim süresi üç yıl olan bir **Ziraat Ameliyat Mektebi** daha açılmıştır (Sevtaç Kadioğlu, "Osmanlı Döneminde Türkiye'de Ziraat Okulları Üzerine Notlar", *Kutadgubilig Felsefe Bilim Araştırmaları Dergisi*, 2005, 239-257.

⁴ Nüzhet Unat, *Zat ve Sicil Dosyası*, TBMM Defter No: 805.

adet eser yazmıştır. Bu eserlerden birisi 1934 yılında yazılmış “Hedef” isimli piyes iken; diğeri de 1936 yılında kaleme alınan ve Gökçe Kitabevi tarafından basılan “Kırk Gelin Pınarı” adlı romandır (BCA, Fon Kodu: 10.90.0.0, Yer No: 50.148.2/2)⁵. Unat’ın bunlardan başka yazdığı eserler de bulunmaktadır. Söz konusu durum, onun edebi yönden de kendisini geliştirmiş olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Nüzhet Unat, 1953 yılında Tarım Bakanlığı tarafından tarım alanında bilgi ve görgüsünü arttırması için Amerika’ya gönderilmiştir. Burada beş ay kalan Unat, tarım alanında eğitimler almış ve değişik üniversitelerde eğitim ile ilgili olarak birtakım araştırmalarda bulunmuştur. Daha sonra Tarım Bakanlığı tarafından İtalya’ya gönderilmiş ve burada tarımla alakalı bilgiler almak amacıyla incelemelerde bulunmuştur. Bu çalışmalarını 1954 yılında Kocaeli milletvekili olarak seçilmesine kadar devam etmiştir (Öztürk 2000: 580). İşte milletvekili olmadan önce böylesine bir yaşantısı olan ve Kocaeli’nde tarımın geliştirilmesinde ciddi katkısı olduğu değerlendirilen Unat’ın hem hayatını araştırmak hem de milletvekillik dönemiyle Yassıada Mahkelemeri’ndeki sürecini işlemek bu çalışmanın temel amacı olmuştur. Söz konusu çalışmayla sadece Nüzhet Unat’ın siyasi hayatı değil; Nüzhet Unat sayesinde DP’li diğer milletvekillerinin Yassıada Mahkemeleri’nde nasıl bir durum içinde buldukları da ortaya çıkarılmış olunacaktır.

Nüzhet Unat’ın Milletvekillik Dönemi ve TBMM’deki Faaliyetleri (1954-190)

Nüzhet Unat, 1954 yılında DP’den milletvekili seçilmiştir. Seçimlerden önce DP Kocaeli Başkanlığı seçimler öncesinde milletvekili adaylarını belirlemek için aday yoklamaları yapmıştır. Bu doğrultuda 1954 yılı Mart içerisinde il ve ilçe teşkilatlarında kapsamlı faaliyetler yürütülmüş ve adaylar belirlenmiştir. Buna göre partinin adayları, Ziya Atıg, Ekrem Alican, Turan Güneş, Selami Dinçer, Sefer Göksel, Cemal Tüzün, Saadettin Yalım, Nüzhet Akın, Hamdi Başak, Kazım Meriç ile Nüzhet Unat olmuş ve sonradan bu kişilere Kazım Meriç ile Hamza Osman Erkan da dâhil edilmiştir (Bizim Şehir, 3 Nisan 1954, Sayı: 582; Tunç 2016: 582). Görüldüğü üzere, seçimlerden önce DP tarafından aday yoklamasında Kocaeli milletvekili adayları olarak belirlenmiştir.

Yapılan aday yoklamaları neticesinde DP’nin Kocaeli adayları belirlenmiş ve seçimlere gidilmiştir. 2 Mayıs 1954’te yapılan milletvekili seçimlerinde Türkiye genelinde katılım beklenenden fazlaydı, ayrıca Kocaeli’ndeki katılım oranı Türkiye ortalamasının çok üstünde yer almıştır. Bu seçimlerde DP, Kocaeli’ndeki oy sayısını arttırmış ve CHP’den 60.000 fazla oy almış ve vilâyetin bütün milletvekillerini 1950’deki seçimler gibi tek başına çıkarmıştır. Bu seçimler sonucunda DP, Kocaeli’nden 11 milletvekili çıkarmıştır ve bu vekillerden birisi Nüzhet Unat’tır (Bizim Şehir, 4 Mayıs 1954, Sayı: 600; Tunç 2016: 582). Nüzhet Unat, Kocaeli’nde yapılan seçimler sonucunda 126.911 oy alarak milletvekili olmaya hak kazanmıştır (BCA, Fon Kodu: 30.10.1.0, Yer No: 78.515.65; Nüzhet Unat’ın 4 Mayıs 1954 tarihli Seçim Mazbatası). Seçimlerin akabinde TBMM 14 Mayıs 1954 tarihinde TBMM açılmış ve Kocaeli’den Nüzhet Unat’ın da dahil olduğu 11 milletvekili TBMM oturumuna katılmışlardır (TBMMTD, Dönem X, C. I (14 Mayıs 1954): 4). Söz konusu durum, Kocaeli’nin büyükşehirlerden birisi konumunda olduğunu ve 11 milletvekiliyle Meclis’te temsil edildiğini açık bir biçimde ortaya çıkarmaktadır.

TBMM’nin 24 Mayıs 1954 tarihinde yapılan oturumunda milletvekillerinin hangi komisyonlarda çalışacağı belli olmuştur. Söz konusu çalışmalar neticesinde Kocaeli Milletvekili Nüzhet Unat, Maliye Komisyonu’na seçilmiştir (TBMMTD, Dönem X, C. 1 (24

---

⁵ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi’nden elde edilen verilerden yer numarasının yanında slashın yanında verilen numaralar sayfa numarasıdır.

Mayıs 1954): 45). TBMM çalışmaları içerisinde son derece önemli komisyonlardan birisi olan adı geçen komisyonda Nüzhet Unat ile birlikte 20 kişi yer almıştır. Böylece Unat, TBMM'nin 10. Döneminde Meclis'teki aktif milletvekillerinden birisi olmuştur şeklinde değerlendirilebilir.

Nüzhet Unat'ın TBMM'de Maliye Komisyonu'ndaki görevi 10 Kasım 1954 tarihine kadar devam etmiştir. Bu tarihten sonra Nüzhet Ziraat Encümeni Komisyonluğuna seçilmiştir (TBMMTD, Dönem X, C. 2 (10 Kasım 1954): 38). Bilindiği üzere, Unat milletvekili seçilinceye kadar Kocaeli Valiliği bünyesinde Tarım Müdürlüğü'nün belirli kısımlarında çalışmış ve son olarak da İl Tarım Müdürlüğü yapmıştır. Bu kapsamda, tarım ile ilgili alanlarında çalışan bir kişinin Tarım Komisyonu'na seçilmesi olumlu bir gelişme şeklinde düşünülebilir.

19 Ocak 1955 tarihinde Nüzhet Unat'ın içinde olduğu bir komisyon tarafından Meclis Başkanlığına bir önerge verilmiştir. Önergeye göre, önceleri asker olup da sonradan memuriyete geçenlerin 788 Sayılı Kanun'dan istifade edebilmeleri için gerekli düzenlemelerin yapılması talep edilmiştir. Bu memurlar arasında Milli Mücadele'ye katılmış olanlara ise ayrıca birtakım imtiyazların verilmesi talep edilmiştir (TBMMTD, Dönem X, C. 4 (19 Ocak 1955): 4). Bu durum, Nüzhet Unat'ın toplumu ilgilendiren konularda kanun maddelerinin görüşülmesini sağladığı olarak anlaşılabilir.

4 Şubat 1955 tarihinde Nüzhet Unat'ın yer aldığı Tarım Komisyonu tarafından Meclis Başkanlığı'na bir kanun önergesi verilmiştir. Söz konusu önerge şudur:

"Memleketimizde açılacak olan Birleşmiş Milletler Çayır, Mera ve Yem Nebatları Yetiştirme Merkezi için teknik yardım yapılması hakkında Türkiye Cumhuriyeti Hükümetiyle Birleşmiş Milletler Gıda ve Ziraat Teşkilâtı arasında imzalanan 12 sayılı Ek Anlaşmanın tasdiki hakkında olan kanun lâyihası, encümenin 18.01.1955 tarihli toplantısında hükümet mümessillerinin huzurunda müzakere edilmiş, gerek anlaşma ve gerek kanun metninde yazılı «Tarım» kelimesi mukabili Teşkilâtı Esasiye Kanunu ile Meclis Dâhilî Nizamnamesinde «Ziraat» olarak yazılı olduğundan «Tarım» kelimesi yerine «Ziraat» kelimesinin ikamesi suretiyle ve mevcut azanın ittifakıyla kabul edilmiştir" (TBMMTD, Dönem X, C. 5, (11 Şubat 1955): 5).

Söz konusu önergeyle tarım yerine ziraat kullanılmaya başlanmış ve Tarım Komisyonu'nun adı da Ziraat Komisyonu olarak değiştirilmiştir. Yukarıda belirtildiği üzere Nüzhet Unat, özellikle sosyal alanlarda kanunların görüşülüp yasallaşmasını sağlamıştır. Bu çalışmalar kapsamında, şu kanunun çıkarılmasını sağlayan milletvekillerinden birisidir:

"1955 yılına ait Umumi Muvazene Kanununa bağlı (D) cetvelinde gösterilen 50 liralık kadrolarla, Devlet teşkilâtında hademe, işçi, bekçi, bahçıvan, hastabakıcı ve sair namı altında çalıştırılan müstahdemlerin ellerine ayda 47,50 lira geçmektedir. Bu kadar az bir para ile bir ailenin geçiminin temin edilmesine imkân bulunmadığı gibi birçok yerlerde bu ücretlerle işçi dahi bulunamamakta ve bu vazifeler gördürülememektedir. Bu mucip sebeplerle bu müstahdemlerin (50) liralık ücretlerinin (75) liraya çıkarılması için ilgili vekâlet ve umum müdürlüklerin bütçelerinin ilgili fasıllarına ilâve edilmesi maksadıyla bu teklifimizin Umumi Heyetçe görüşülmesine başlandığı gün Heyeti Umumiye 'ye arz edilmesine ve ilgili vekâlet ve umum müdürlükler sarf bütçeleri görüşülürken takririmizin nazarı itibara alınmasına yüksek müsaade ve delâletinizi saygılarımızla rica ederiz" (TBMMTD, Dönem X, C. 5, (21 Şubat 1955): 420).

Bu kanunla devlet teşkilatında çalışıp da az maaş alan ve geçimlerini sağlayamayan kişilerin maaşlarının artırılması için gerekli ortam oluşmuştur şeklinde düşünülebilir.

Nüzhet Unat, 23 Şubat 1955 tarihinde buna benzer bir kanunun yine Meclis'in gündemine gelmesini sağlamıştır. Söz konusu kanun şu önerisi şu şekildedir:

“Milli orduda vazife gören subay ve askerî memurların emekli dul ve yetimlerini bünyesinde toplayan ve bunlara içtimai yardımda bulunan ve menafii umumiyeye hadim cemiyetlerden olan Eski Muharıpler cemiyetine de Malûl Gaziler umumi bütçeden yardım yapılması bir emri zaruridir. Bu itibarla 1955 yılı bütçesinin Maliye Vekâleti yardımlar kısmında yeniden 663 numaralı bir fasıl açılarak Eski Muharıpler Cemiyetine yardım tertibine 15 000 liranın tahsisat olarak bütçeye konulmasını arz ve teklif ederiz (TBMMTD, Dönem X, C. 5, (23 Şubat 1955): 578-579).

Nüzhet Unat, sosyal alanlarda kanun görüşülmesini sağladığı gibi aynı zamanda Ziraat Komisyonu'nda yer aldığı ziraatla ilgili alanlarda da kanun önergelerinin verilmesini sağlamıştır. Bu bağlamda, Nüzhet Unat ve Ziraat Komisyonu'nda yer alanlar 9 Nisan 1955'te ormanlarla ilgili bir kanun önergesi vermişlerdir. Verilen önergeyle ormanlarla ilgili olarak araştırma mevzuunda Türkiye'ye Teknik Yardım temini hususunda Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Teşkilâtı arasında imzalanan anlaşmanın tasdiki istenmiştir (TBMMTD, Dönem X, C. 6, (25 Nisan 1955): 3). Esasında Türkiye gibi ormanlar bakımından zengin bir ülke açısından, bu tür kanun görüşmeleri ormanların korunması açısından son derece önemlidir. Adı geçen milletvekili de bu kanun önergesini veren grubun içinde yer almakla ormanların korunmasına ne derecede önem verdiğini bir kez daha ortaya çıkarmaktadır.

Nüzhet Unat ve Ziraat Komisyonu'nda görevli üç milletvekili Meclis Başkanlığına bir kanun önergesi vermişlerdir. Unat ve bahsi geçen üç vekil 28 Mayıs 1956 tarihinde Ziraat Vekâleti ve bu vekâlete bağlı genel müdürlüklerin kadrolarında görevli teknik elemanların maaş derecelerinde değişiklik yapılması teklif edilmiştir (TBMMTD, Dönem X, C. 11, (28 Mayıs 1956): 484). Nüzhet Unat, daha önce vermiş olduğu kanun önergelerinde olduğu 28 Mayıs 1956'da da ziraatla ilgili bir kanun önerisi vermiş ve Ziraat Bakanlığı'nda çalışan teknik personelin maaşlarının artırılmasının talep edildiği anlaşılmaktadır.

Nüzhet Unat ve iki arkadaşı tarafından ziraat konusunda 24 Aralık 1956 tarihinde iki adet kanun teklifi verildiği görülmektedir. Söz konusu kanunlar teklifleri şunlardır: Ankara Tarım Alet ve Makineleri Yüksek Uzmanlık Okulu mezunlarına «ziraat makineleri mühendisi» unvanının verilmesi ve zirai meslek öğretimi yapan ziraat okulları mezunlarına meslekî tekâmül kursları açılması ve kurs görenlere (ziraat mühendisi) unvanı verilmesi (TBMMTD, Dönem X, C. 15, (24 Aralık 1956): 244). Esasında Tarım Müdürlüğü yapmış ve ziraat mühendisliği eğitimi almış birisinin Meclis'te yukarıdaki iki kanunda olduğu gibi benzer kanun tekliflerinin görüşülmesini sağlamış olması, son derece doğal bir durum olarak değerlendirilebilir.

Nüzhet Unat onuncu dönemde olduğu gibi on birinci dönemde de Kocaeli milletvekili olmak için aday müracaatında bulunmuştur. Bu tarihlerde DP Kocaeli Başkanlığı 9 Ekim 1957'de milletvekili adaylarını belirlemiştir. DP Kocaeli İl Başkanlığı tarafından belirlenen adaylar, DP'nin kurucularından ve TBMM Başkanı Refik Koraltan, Cemal Tüzün, Saadetin Yalım, Ömer Cebeci, Nüzhet Unat ve Dursun Erol'dur (Bizim Şehir, 8 Ekim 1957, S. 1652; Tunç 2016: 280).

DP tarafından Kocaeli milletvekili adayları belirlenmiş ve seçimlere gidilmiştir. 27 Ekim 1957 tarihinde yapılan Milletvekili Genel Seçimleri neticesinde DP 48.832 oy alarak

Kocaeli'nde birinci parti olmayı başarmıştır. Seçimler sonunda DP'nin Kocaeli milletvekili adayları Refik Koraltan, Cemal Tüzün, Saadetin Yalım, Ömer Cebeci, Nüzhet Unat ve Dursun Erol seçim mazbatalarını alarak 1 Kasım 1957'de TBMM'de göreve başlamıştır (Bizim Şehir, 29 Ekim 1957, S. 1669; Tunç 2016: 281). Nüzhet Unat, bu seçimde 49.447 oy almış ve milletvekili olmaya hak kazanmıştır (Nüzhet Unat'ın 29 Ekim 1957 tarihli Seçim Mazbatası). Nüzhet Unat, ikinci defa milletvekilliğine seçilip on birinci dönemde TBMM'de çalışmalara başladığında yeniden Ziraat Komisyonu'nda yer almıştır (TBMMTD, Dönem XI, C. I, (22 Aralık 1957): 38). Bu durum, DP iktidarının Unat'ın komisyondaki çalışmalarından memnun olduğu için; ona bu görevi yeniden verdiği şeklinde yorumlanabilir.

Nüzhet Unat, 1957'den 1960 yılına kadar TBMM'de görev yaptığı dönem içerisinde ziraat alanında bazı kanun maddelerinin görüşülmesini ve bunların kanunlaşmasını sağlamıştır. Bunlar içerisinde en önemli olanlardan birisi 15 Ocak 1958 tarihli Nüzhet Unat tarafından verilen kanun teklifine göre, Ziraat Vekâleti ve bu vekâlete bağlı umum müdürlükler kadrolarında vazifeli teknik elemanların maaş derecelerinde birtakım değişiklikler yapılmasını sağlamıştır (TBMMTD, Dönem XI, C. I, (15 Ocak 1958): 481). Unat tarafından verilen kanun teklifi sayesinde Ziraat Bakanlığı'nda teknik sınıfta çalışanların maaşları artmış ve bu alanda görev yapanların itibar ve önemleri artmıştır olarak anlaşılabilir.

Nüzhet Unat'ın Yassıada Mahkemeleri Süreci

27 Mayıs 1960 tarihinde yapılan askeri darbeyle ordu yönetime el koymuştur (Kurt, 2016: 54). Yani DP iktidarı ordunun yönetime müdahale etmesiyle sona ermiştir (Aydemir 2016: 19; Tunç 2019: 43). 27 Mayıs 1960 askeri darbesiyle birlikte halkın oylarıyla iktidara gelen ve üç dönem boyunca halkın beğenisini kazanarak yapılan üç genel seçimde başarılı netice elde eden DP iktidarı bu şekilde sona ermiş oluyordu. Darbe sonunda bütün DP'li milletvekilleri derdest edilerek gözaltına alınmışlardır.

27 Mayıs 1960 Darbesi'nden hemen sonra Nüzhet Unat'ın da aralarında bulunduğu Kocaeli milletvekilleri, tutuklanarak Yassıada'ya gönderilmişlerdir. Onun gibi diğer Kocaeli mebusları arasında yer alan Cemal Tüzün, Ömer Cebeci ve Dursun Erol da tutuklanmıştır. Hemen akabinde DP'li Kocaeli milletvekillerinin hemşerilikten çıkarılmaları için bazı kişiler tarafından İzmit Belediye Başkanlığına müracaatta bulunulmuştur. Ayrıca bu hususu belirten binlerce beyanname, şehre ve köylere uçaklarla atılmıştır. Bu yolla Nüzhet Unat'ın ve diğer mebusların Kocaeli ile bağlantılarının olmadığı ve bunların hemşeri olarak görülme istenmediği ifade edilmek istenmiştir (Tunç 2017: 178; Türk Yolu, 20 Haziran 1960). Böylece Nüzhet Unat'ın milletvekilliği düşürülmüş ve Yassıada Mahkemeleri süreci başlamıştır.

27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi sonucunda yargılamaların yapıldığı mahkemelerde Yüksek Adalet Divanı kurulmuş ve yargılanmalar söz konusu yüksek mahkeme tarafından yapılmıştır. Yassıada'da kurulan mahkemelerde Nüzhet Unat'ın da dahil olduğu toplamda 592 kişi 19 davada yargılanmışlardır. Yargılanmaların temelini genel olarak Anayasa İhlal Davası oluşturmuştur. Davalar arasında "Bebek" ve "Köpek" gibi davalar da yer almıştır. Adnan Menderes'in yargılanmış olduğu bu davalar dışında diğer davalar görüşülmüştür. Davalar sırasında sanıklara son derece kötü davranılmış ve aileleriyle dahi görüşmelerine izin verilmemiştir. Yüksek Adalet Divanı tamamen 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi sonrasında oluşturulan Milli Birlik Komitesi'nin denetiminde olmuştur. MBK'nın isteği genel olarak sanıkların idamı yönünde olmuştur (Topçu 2017: 67). Bu durum, Yassıada Mahkemeleri'nin tamamen MBK'nın denetiminde olduğunu ve onların isteğiyle yürütüldüğü şeklinde değerlendirilmektedir.

DP'li milletvekillerinden oluşan 402 kişi hakkında Anayasa'yı İhlal suçu bağlamında Yüksek Soruşturma Komisyonu Başkanlığı tarafından soruşturma başlatılmış ve söz konusu 402 kişi yargılanmak üzere Yassıada'ya gönderilmiştir. Bu kişilerden birisi de Kocaeli Milletvekili Nüzhet Unat'tır. Unat, Türk Ceza Kanunu'nun 141/3 ve 146. maddeleriyle Ceza Muhakemeleri Usulu Kanunu'nun 104. maddesi kapsamında yargılanmıştır (BCA, Fon Kodu: 10.90.0.0, Yer No: 5.15.1). Bu arada söz konusu 402 kişiden 149'u doğrudan doğruya Anayasa'yı İhlal suçu kapsamında yargılanmıştır. Bunlardan birisi de Nüzhet Unat'tır (BCA, Fon Kodu: 10.90.0.0, Yer No: 1.4.1). Yukarıda da izah olunduğu üzere bahsi geçen milletvekili Anayasa'yı İhlal Suçu kapsamında yargılanmıştır. O dönemin ceza kanununda 141/3 ve 146. Maddelerin cezası idamdır. Bu bağlamda, Nüzhet Unat idam cezasıyla yargılanmıştır.

Nüzhet Unat'ın yargılandığı dosyalar iki bölüme ayrılmaktadır. Birinci bölümde Gayrimeşru Servet İktisabı Davası ve ikinci bölümde de Anayasayı İhlal Davasıdır. DP'li milletvekillerin tamamı hakkında gayri meşru servet iktisabı davası açılmıştır (Yüksel 2016: 373). Bu davada Nüzhet Unat'ın da içinde bulunduğu milletvekillerinin haksız yollardan kazanç sağladığı ve milletvekili olduktan sonra hem para hem de mal mülk bakımından haksız olarak zenginleştikleri iddia edilmiştir.

Nüzhet Unat hakkında açılan Gayrimeşru Servet İktisabı Davası kapsamında araştırma yapılmış ve Kocaeli Tapu Müdürlüğü'nden bilgi talep edilmiştir. Bu kapsamda, 16 Eylül 1960 tarihinde Kocaeli Tapu Sicil Muhafızı Şakir İnal tarafından rapor gönderilmiş ve Nüzhet Unat'ın sahip olduğu mallar ve bankada bulunan hesapları hakkında bilgi verilmiştir (BCA, Fon Kodu: 10.90.0.0, Yer No: 271.829.1/9). Söz konusu rapordaki veriler incelendiğinde Nüzhet Unat'ın 1950'de milletvekili olduğu tarihten 27 Mayıs 1960 tarihinde gözaltına alındığı döneme kadar sahip olduğu mal ve mülkte herhangi bir artışın olmadığı tespit edilmiştir ve bu da Yüksek Soruşturma Kurulu raporuyla da sabittir (BCA, Fon Kodu: 10.90.0.0, Yer No: 271.829.1/3). Bu durum, Nüzhet Unat'ın milletvekili olduğu dönem boyunca herhangi bir haksız kazanç sağlamadığını açık bir biçimde ortaya koymaktadır şeklinde değerlendirilebilir.

Yukarıda izah edildiği üzere, Nüzhet Unat'ın Gayrimeşru Servet İktisabı Davası kapsamında suçsuz olduğu ve herhangi bir biçimde haksız kazanç sağlamadığı ortaya çıkmıştır. Bu durum, Yüksek Soruşturma Komisyonu tarafından 11 Ocak 1961 tarihli raporda şöyle izah edilmiştir:

“Bugün 11 Ocak 1961 Çarşamba günü saat 16.00'da Yüksek Soruşturma Kurulu, mahsus salonda Fazlı Öztan'ın başkanlığında aşağıda adları yazılı üyelerin iştirakıyla toplandı. Nisabın mevcut olduğu anlaşılınca, Birinci Soruşturma Kurulu'nun 13 Aralık 1960 tarih ve 1960/214 sayılı kararlarla birlikte takdim olunan 371 sayılı dosyası içindeki evrak okunarak gereği müzakere ve münakaşa olundu. Sabık Kocaeli Mebusu Nüzhet Unat'ın kendisine, eşine ve velayeti altındaki çocuklarına ait olmak üzere verdiği, 14 Mayıs 1950-27 Mayıs 1960 dönemine ait Varlık, Gelir ev Masraf Beyannamelerini ihtiva eden dosyanın ve bu dosyada mevcut istihbarat vesikalarının bilirkişiler tarafından incelenmesi neticesinde gayrimeşru servet iktisabının mevcut olduğunu ifade edecek bir husus görülmediğinden tetkikatın derinleştirilmesine lüzum ve mahal bulunmadığı kanaatine varıldığı anlaşılınca dosyanın 1 Sayılı Kanunu'nun 24. Maddesinin uygulanması bakımından mal beyanına müteallik unsurların takdir edilmek üzere Yüksek Adalet Divanı'na sevkine ve kurulca malları üzerine koyulmuş bulunan ihtiyati tedbirlerin kaldırılmasına oy birliği ile karar verildi” (BCA, Fon Kodu: 10.90.0.0, Yer No: 271.829.1/1; BCA, Fon Kodu: 10.90.0.0, Yer No: 271.829.1/2; BCA, Fon Kodu: 10.90.0.0, Yer No: 271.829.1/3).

Söz konusu rapordan Nüzhet Unat'ın haksız bir kazanç elde etmediği açıkça ortaya çıkarılmış ve mallarına konulan tedbirin kaldırılmasıyla da suçsuz olduğu belgelerle kanıtlanmış oluyordu şeklinde değerlendirilmektedir.

Nüzhet Unat'ın yargılandığı bir diğer dava ise Anayasa'yı İhlal Davası'dır. Yassıada duruşmaları 14 Ekim 1960 günü "Anayasa'yı ihlal" davası ile başlamıştır (Bulut 2009: 143). Bu dava kapsamında Nüzhet Unat da yargılanmış ve bundan dolayı hüküm giymiştir. Nüzhet Unat, özellikle Tahkikat Komisyonu'nu hazırlayanlar arasında olduğu ve içerisinde yer aldığı gerekçesiyle yargılanmıştır (BCA, Fon Kodu: 10.90.0.0, Yer No: 50.148.2/4). Bu arada Nüzhet Unat'ın kurulmasında yer aldığı iddia edilen Tahkikat Komisyonu, CHP'nin ve bir kısım basının yıkıcı olduğu iddia edilen faaliyetlerini araştırmak amacıyla kurulmuştur (Esen 2010:167). İddianamenin devamında ise Nüzhet Unat'ın Tahkikat Komisyonu'nun çalışmalarına katılması ve yapılan tahkikatı murakabe etmesi nedeniyle de suçlanmıştır (BCA, Fon Kodu: 10.90.0.0, Yer No: 50.148.2/3). Ayrıca Unat'ın Meclis'te çıkmasını sağladığı kanunlar ve izlemiş olduğu tutumlarıyla devlet rejimini diktaya götürmekle de itham edilmiştir (BCA, Fon Kodu: 10.90.0.0, Yer No: 1.4.1/78). Yani Nüzhet Unat, mensup olduğu iktidar partisi olan DP'nin dikta rejimi kurmak için Anayasa'yı ihlal edici çalışmalarda bulunmakla suçlanmıştır. Esasında, Unat'ın Tahkikat Komisyonu içerisinde yer alması ve görevi gereği kanun görüşmelerine katılmasının Anayasa'yı İhlal Davası kapsamına değerlendirilmesi ve bundan dolayı da idamla yargılanması düşündürücüdür.

Nüzhet Unat 1 Eylül 1960 tarihinde Yassıada Mahkemesi duruşmalarında yukarıda verilen iddianamelerden dolayı ifade vermiştir. Unat, iddiaları kabul etmediğini beyan etmiş ve iddialara karşı şunları söylemiştir: "*Ben iktidarın dikta rejimini tesis için Anayasa hükümlerini ihlal ettiğini ve onu ilgaya kararlı olduğunu kabul etmiyorum. Herhangi bir iştirak ve reyim de mevzubahis değildir. Aynı suretle Cumhuriyet ve demokrasi prensiplerine aykırı olarak devletin idaresini veya şahıs eline terk etmeye mütemayil bir faaliyetini kabul etmiyorum ve iştirakım da mevzubahis değildir*" (BCA, Fon Kodu: 10.90.0.0, Yer No: 1.4.1/78). Unat'ın bu ifadesinde, kendisi Anayasa'yı İhlal edebilecek herhangi bir faaliyetinin veya oyunun olmadığını beyan etmiş ve bu yönden yapılan yargılamanın da adil olmadığını düşünmüştür, şeklinde değerlendirilebilir.

Unat'ın ifadesinin devamı şu şekildedir:

"Memleket son zamanlarda ortaya çıkan üzücü şayialar Halk Partisi'nin bizim iktidarımız hakkında Türk kız ve kadınlarının Amerikalılara satıldığı yolunda yayılıyor, yer altı faaliyeti yapılıyor ve NATO camiasındaki güvenliğimizin sarsılması şeklinde tecelli ediyordu. Bu yaygın şayia ve telkinlerin menşeiini araştırmak icap ediyordu. Bu saikle iktidarımız Meclis olarak bir tahkikat encümenin kurulmasına karar verdi. Maksat işin iç yüzünü öğrenmekti, fakat o celselerde bulunan Halk Partililer o kadar telaş ettiler ki diyebilirim ki Meclis'in en karışık günü bu müzakerelere rastladı. Kendi kendime düşündüm, Halk Partisi neden bu kadar telaşlanıyor, bir kusuru olmazsa bu kadar endişe etmez. İşte bu saikle ve kanaat içerisinde encümenin teşkiline ve Salahiyet Kanunu'na müspet oy kullandım. Kanun Anayasa'ya aykırı değildir. Tahkikatı selamete götürecektir tedbir mahiyetindedir" (BCA, Fon Kodu: 10.90.0.0, Yer No: 50.148.2/1).

Bilindiği üzere Nüzhet Unat asıl olarak Tahkikat Komisyonu çalışmalarında bulunmasından dolayı Anayasa'yı İhlal suçundan dolayı yargılanmıştır. Nüzhet Unat, ifadesinde söz konusu komisyonda bulunduğunu kabul etmiş ve çalışmalarında yer

aldığını belirtmiştir, ancak bu komisyonun haklı olarak kurulduğunu ve bunun da suç teşkil edecek bir durum olmadığını altını çizmiştir.

Nüzhet Unat, 1 Eylül 1960 tarihinde yapılan duruşmadaki ifadesine ek olarak 8 Ağustos 1961 tarihinde Yüksek Adalet Divanı Başkanlığına bir yazılı savunmada bulunmuştur. Yazılı savunmasında bahse konu iddiayla ilgili şunları ifade etmiştir: *“Müdafaamda bunlardan bahsetmenin kanunun aradığı suç delilleri bakımından belki hukuki bir değeri yoktur. Ama ben iddia makamının bile birtakım faraziyelerden ileriye gidemediği bu davada, kendimi tecrim ve müdafaa edecek bir suç, bir fiil bulamadığım için yüksek huzurunuzda grubumun bir azası sıfatıyla karakterimin, vicdanımın, mizacımın ve bunların bir hasılası olan davranışlarımın nasıl bir anlayış ve inançla beslendiğini izah etmek zorunda kaldım”* (BCA, Fon Kodu: 10.90.0.0, Yer No: 50.148.2/1). Unat, savunmasında açık bir biçimde yapılan suçlamanın delillerinin hukuki olmadığını ve kendisinin belgelerden ziyade farazi bilgilerle yargılandığını ifade etmiştir. Bu da Unat’ın yapılan yargılamaya güvenmediği ve adil bulmadığı şeklinde analiz edilebilir.

Nüzhet Unat 12 Haziran 1961 tarihinde yeniden mahkeme huzuruna çıkarılmış ve burada Anayasa’yı İhlal Davası’ndan dolayı 1 Eylül 1960 tarihinde vermiş olduğu gibi ifade vermiştir. Nüzhet Unat, ifadeden sonra yazılı olarak Yüksek Adalet Divanı Başkanlığı’na ek ifade vermiştir (BCA, Fon Kodu: 10.90.0.0, Yer No: 50.148.2/9). Söz konusu yazılı ifadede özellikle Tahkikat Komisyonu ile ilgili kısımlara vurgu yapılmıştır: *“Dikkatle takip ettiğim müzakereler sonunda temel fikrin; vatan, millet ve nihayet rejimin selameti endişeleri olduğuna göre ve Anayasa’ya aykırı olamayacaklarına samimiyetle inanarak, gerek Tahkikat Komisyonu’nun teşkili kararına gerekse salahiyetleri kanununa rey verdim”* (BCA, Fon Kodu: 10.90.0.0, Yer No: 50.148.2/12). Burada açıkça görülebileceği üzere Nüzhet Unat, Tahkikat Komisyonu’nda bilerek ve isteyerek katıldığını ve bunun gerekli olduğuna inandığı için yer aldığını beyan etmiştir. Nüzhet Unat, bunu söyleyerek Tahkikat Komisyonu’nun oluşturulmasının suç teşkil etmediğini ve bunun da Anayasa’ya aykırı olmadığını açıkça beyan etmiştir.

İfadenin devamında Nüzhet Unat, konuyla ilgili olarak şunları söylemiştir:

“Dolaşan şayialar, memleket sathına yayılmış ve vatandaşlar arasında tereddütler ve endişeler yaratmakta olan, milli birliği ayırıcı bir istikamette tahrip eden birtakım gizli faaliyetlerin mevcudiyetine delalet ediyordu. Soruşturmada arz ettiğim gibi, bu faaliyetlerin altında solcu cereyanların bulunduğu kani oldum. Bunların ne derece hakikate uygun olduğunun, ne gibi maksatlarla çıkarıldığının, milli bünyede ciddi ve tehlikeli tahribata sebebiyet verecek mahiyette olup olmadığının araştırılmasında bir mebus olarak lakayt kalamazdım. Bunu bir önemli murakabe ve milli vazife adettim” (BCA, Fon Kodu: 10.90.0.0, Yer No: 50.148.2/12).

Yukarıda izah edildiği üzere, Nüzhet Unat milletvekili olarak kanun görüşmelerinde görevi gereği bulunduğunu ve görevini yaparken devlete zarar verebilecek olumsuz durumları araştırdığını ifade etmiştir. Bunlar bir bütün olarak, onun Yassıada Mahkemelerinde kendisine yapılan suçlamaları kabul etmediğini ve hukuki bulmadığını da ortaya çıkarmaktadır şeklinde değerlendirilebilir. Yassıada’da DP üyeleri Yüksek Adalet Divanında, en önemli dava olan Anayasayı İhlal Davasından yargılanmış ve en büyük hükmü bu davadan giymiştir. Bunlardan birisi de Nüzhet Unat’tır. 14 Eylül 1961 tarihinde mahkeme tarafından açıklanan neticeler kapsamında 14 kişi için idam kararı ve 30 kişi için de müebbet hapis kararı verilmiştir (Emiroğlu 2011: 23-24). Her ne kadar Nüzhet

Unat da Anayasa'yı İhlal Davası kapsamında yargılanmış olsa da kendisi için verilen ceza daha hafif olmuştur.

Yüksek Adalet Divanı Başkanlığı tarafından Nüzhet Unat için verilen karar şu şekildedir: "Anayasa'yı İhlal suçundan 146/3 ve 173'ncü maddeler hükmünce beş sene ağır hapsine ve amme hizmetlerinden müebbetten memnuniyetine, bir sene sekiz ay Kocaeli'nde umumi emniyet nezareti altına alınmasına, 182 Lira 50 Kuruş maktu harcın tahsiline oy birliği ile karar verilmiştir" (BCA, Fon Kodu: 10.90.0.0, Yer No: 105.330.1/57). Yukarıda da izah edildiği üzere Nüzhet Unat, Anayasa'yı İhlal Davası kapsamında yargılanmasına rağmen; kendisi için çıkan karar müebbet veya idam değil; 5 yıl süreli hapis cezası olmuştur. Bu cezanın da üçte birini yani bir sene 8 ay hapis yatmıştır.

Sonuç

Nüzhet Unat'ın milletvekili olmadan önce gençlik yıllarından itibaren son derece renkli bir yaşantısı olmuştur. Başta spor ve yazarlık olmak üzere birçok alanda etkin olan Nüzhet Unat'ın memuriyet hayatında da başarılı olduğu anlaşılmaktadır. Küçük bir fen işleri memuru iken; sonrasında Tarım İl Müdürlüğü'nde göreve başlayan Unat, kısa zaman içerisinde kendisini geliştirmiş ve Kocaeli İl Tarım Müdürü olmuştur. Bilhassa Tarım İl Müdürü olarak görev yaptığı dönemde Kocaeli'nde tarımsal faaliyetlerin gelişimine katkıda bulunmuştur. Yukarıda izah edildiği üzere kendisinin edebiyata da ilgisi bulunmaktadır. Hem memuriyet hayatında hem de öncesinde yazdığı piyes ve romanlarla kendisinden söz ettirmeyi başarmış bir kişidir.

Nüzhet Unat, 1954 yılında Kocaeli milletvekili seçilmiş ve TBMM'de Kocaeli'yi temsil etmiştir. Her ne kadar Onuncu Dönem Meclis'in ilk dönemlerinde Maliye Komisyonu'nda yer almış olsa da, çok kısa bir süre sonra asıl işi olan Ziraat Komisyonu'nda yer almaya başlamış ve 1957 yılında yeniden milletvekili seçildikten sonra da bahsi geçen komisyonda görev almaya devam etmiştir. Nüzhet Unat'ın her ne kadar Meclis oturumlarında çok fazla konuşması olmasa da, DP iktidarı döneminde çıkarılan çoğu yasada imzası bulunmuştur. Bilhassa ziraat alanında çalışan teknik personellerle ilgili birtakım kanunların verilmesini sağlamış ve ziraat mühendislerinin çalışma ve maaş şartlarının iyileştirilmesinde öncü rol oynamıştır. Bunun dışında ülkede ormanların korunması ve ormanlığın geliştirilmesi konusunda da birtakım önemli girişimleri olmuştur.

Milletvekilliği döneminde Nüzhet Unat'ın çok sayıda sosyal alanda kanun önergesi verdiği ve bunların yasallaşmasını sağladığı da görülmektedir. Örneğin kolluk kuvvetlerinin maaşlarının artmasını sağlamış ve kamu sektöründe işçi olarak çalışan kişilerin özlük haklarının iyileştirilmesinde rol almıştır. Aynı şekilde üniversite öğrencilerinin burslarının arttırılmasında ve şehit ya da gazi yakını olan kişilerin de devletten maaş almalarını sağlayan kanun tekliflerinde ve görüşmelerinde yer almıştır. Bu da, kendisinin sosyal alanlarda aktif birisi olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi'nden sonra bütün DP'li milletvekilleri tutuklanarak Yassıada'ya gönderilmişlerdir. Bunlardan birisi de Nüzhet Unat'tır. Nüzhet Unat, burada iki davadan yargılanmıştır. Söz konusu davalar, Anayasa'yı İhlal Davası ve Gayrimeşru Servet İktisabı davalarıdır. Bu süreçte iki defa Yüksek Adalet Divanı'nda yargıçlara ifade veren Nüzhet Unat, söz konusu ifadelerden sonra iki defa da yazılı olarak savunma yapmıştır.

Unat'ın yargılandığı davalardan birisi Gayrimeşru Servet İktisabı iddialarıdır. Bu konuda hakkında detaylı bir araştırma yapılan Unat'ın milletvekilliği süresince mal ve mülkünde herhangi bir artışın olmadığı ortaya çıkarılmıştır. Aslında DP'li

milletvekillerinin tamamı söz konusu suç iddiasından dolayı yargılanmışlardır ve aralarında ceza alanlar da olmuştur. Ancak Nüzhet Unat'ın bu konuda herhangi bir yanlısının olmadığı belgelerle ortaya çıkarılmıştır. Bu da, Nüzhet Unat'ın bu suç iddiasından dolayı haksız yere muhakeme edildiğini ortaya çıkarmaktadır.

Nüzhet Unat'ın yargılandığı asıl olay, Anayasa'yı İhlal Davası'dır. Burada yargılanmasının sebebi ise, Tahkikat Komisyonu'nun hazırlanmasında ve araştırma yapmasında aktif rol oynamasıdır. Bu konuyla ilgili olarak Unat, Yüksek Adalet Komisyonu'na hem yazılı hem de sözlü olarak ifade vermiştir. İfadelerinde bir milletvekilinin komisyonlarda yer almasının ve buralarda çalışmasının bir görevi olduğunu beyan eden Unat, yaptığı işten dolayı yargılanmasının doğru olmadığını belirtmiştir. Özellikle yazılı ifadesinde hakkında hiçbir delil olmadığını ve kendisinin delilsiz olarak yargılandığını ifade etmiştir. Bu da, onun yapılan yargılamaların adil olmadığını düşündüğünü açık bir biçimde ortaya çıkarmaktadır şeklinde düşünülebilir.

KAYNAKÇA

- AHMAD, F. (2010). *Demokrasi Sürecinde Türkiye*. 4. Baskı. İstanbul: Hil Yayınları.
- ARSLAN, Z. (2011). *Türk Parlamento Tarihi TBMM-XI. Dönem (1957-1960)*. Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları.
- ARSLAN, Z. (2015). "Demokrat Parti Trabzon Milletvekili Hüseyin Pertev Sanaç (1954-1961)". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. 48: 111-123.
- AYDEMİR, S. S. (2016). "27 Mayıs 1960 Askeri Darbesine Giden Süreçte Üniversite'nin Etkisi". *International Journal Of Eurasian Education And Culture*. 1: 9-22.
- BOZDAĞLIOĞLU, Y. (2014). "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Sonuçları". *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 180: 9-32.
- BULUT, S. (2009). "Üçüncü Dönem Demokrat Parti İktidarı (1957-1960): Siyasi Baskılar ve Tahkikat Komisyonu". *Gazi Akademik Bakış Dergisi*. II/4: 125-145.
- ÇAVDAR, T. (2004). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1945)*. 3. Baskı. İstanbul: İmge Yayınevi.
- EMİROĞLU, A. (2011). "27 Mayıs 1960 İhtilali ve Demokrat Parti'nin Tasfiyesi". *Selçuk Üniversitesi Kadınhanı Faik İçil Meslek Yüksekokulu Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi*. I/1: 13-27.
- ESEN, S. (2010). "18 Nisan 1960 Tarihli Tahkikat Komisyonu". *Mülkiye Dergisi*. XXXIV/267: 167-192.
- İLYAS, A. (2016). "27 Mayıs Askeri Darbesi'nin Sancıları ve Orduda Tasfiyeler 1960-1964". *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*. XI/22: 163-178.
- KARPAT, H. K. (2010). *Türk Demokrasi Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- KADIOĞLU, S. (2005). "Osmanlı Döneminde Türkiye'de Ziraat Okulları Üzerine Notlar ve Tedrisat-ı Ziraiye Nizamnam". *Kutadgubilig Felsefe Bilim Araştırmaları Dergisi*: 239-257.
- KURT, S. (2016). "27 Mayıs Darbesi ve Cumhuriyet Dönemi Darbelerine Olası Etkileri". *I. Uluslararası Demokrasi Sempozyumu: Darbeler ve Tepkiler (15-16 Aralık 2016)*. Giresun.

- KURT GÜVEOĞLU, G. (2016). "Demokrat Parti'nin Kadın Milletvekillerinden Nazlı Tlabar (1950-1960)". *Tarih ve Gelecek Dergisi*. II/2: 9-35.
- LEWİS, B. (1993). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. 5. Baskı. (çev. Metin Kıratlı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖZTÜRK, K. (2000). *Türk Parlamento Tarihi TBMM-X. Dönem (1954-1957)*. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları.
- TOPÇU, İ. - S. A. TOPÇU, (2017). "Adnan Menderes'in Yargılanması ve İdamı". *Akademik Bakış Dergisi*. 61: 59-80.
- TUNÇ, B. (2016). *Demokrat Parti Dönemi Kocaeli (1950-1960)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- TUNÇ, B. (2019). "27 Mayıs Askeri Darbesinin Vilayetlerdeki Yansımaları: Bitlis Örneği". *Tarih ve Gelecek Dergisi*. V/1: 38-51.
- TUNÇ, B. (2017). "Demokrat Parti Kocaeli Milletvekili Cemal Tüzün (1954-1961)". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. XIV/54: 171-187.
- TUNÇ, B. (2015). "Demokrat Parti'nin Kuruluş Süreci ve DP-CHP Siyasî Mücadelesi (1945-1947)". *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*. I/2: 31-69.
- YÜKSEL, E. (2016). "Refik Koraltan'ın Anayasayı İhlal Davasında Yargılanması: Suçlamalar ve Savunma". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 40: 373-395.
- ZÜRCHER, E. (2000). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. 7. Baskı. (çev. Yasemin Saner Gönen). İstanbul: İletişim Yayınları.

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

- BCA, Fon Kodu: 10.90.0.0, Yer No: 1.4.1/78.
- BCA, Fon Kodu: 10.90.0.0, Yer No: 5.15.1/301.
- BCA, Fon Kodu: 30.10.1.0, Yer No: 78.515.6.
- BCA, Fon Kodu: 10.90.0.0, Yer No: 105.330.1/57.
- BCA, Fon Kodu: 10.90.0.0, Yer No: 271.829.1/1.
- BCA, Fon Kodu: 10.90.0.0, Yer No: 271.829.1/2.
- BCA, Fon Kodu: 10.90.0.0, Yer No: 271.829.1/3.
- BCA, Fon Kodu: 10.90.0.0, Yer No: 271.829.1/9.
- BCA, Fon Kodu: 10.90.0.0, Yer No: 50.148.2/1.
- BCA, Fon Kodu: 10.90.0.0, Yer No: 50.148.2/2.
- BCA, Fon Kodu: 10.90.0.0, Yer No: 50.148.2/3.
- BCA, Fon Kodu: 10.90.0.0, Yer No: 50.148.2/4.
- BCA, Fon Kodu: 10.90.0.0, Yer No: 50.148.2/9.
- BCA, Fon Kodu: 10.90.0.0, Yer No: 50.148.2/12.

TBMM Arşivi

Nüzhet Unat, Zat ve Sicil Dosyası, TBMM Defter No: 805.

Nüzhet Unat'ın 4 Mayıs 1957 tarihli Seçim Mazbatası.

Nüzhet Unat'ın 27 Mayıs 1954 tarihli Seçim Mazbatası.

TBMM Zabıt Cerideleri

TBMMTD, Dönem X, C. I (14 Mayıs 1954): 4.

TBMMTD, Dönem X, C. 1 (24 Mayıs 1954): 45

TBMMTD, Dönem X, C. 2 (10 Kasım 1954): 38

TBMMTD, Dönem X, C. 4 (19 Ocak 1955).

TBMMTD, Dönem X, C. 5, (11 Şubat 1955): 5.

TBMMTD, Dönem X, C. 5, (21 Şubat 1955): 420.

TBMMTD, Dönem X, C. 5, (23 Şubat 1955): 578-579.

TBMMTD, Dönem X, C. 6, (25 Nisan 1955): 3.

TBMMTD, Dönem X, C. 11, (28 Mayıs 1956): 484.

TBMMTD, Dönem X, C. 15, (24 Aralık 1956): 244.

TBMMTD, Dönem XI, C. I, (22 Aralık 1957): 38.

Diğer Süreli Yayınlar

Bizim Şehir Gazetesi

Türk Yolu Gazetesi

EKLER

DEVLET ARŞİMLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

145

Yassıada 151
1/9/1960

Başkan : Mehmet Ünülu
Uye : Hilmi Aydın
Uye : Orhan Erdoğan
Katip : Saadet Görken

Sanık : Nüzhet Unat, İbrahim oğlu, Kaıkadan 1324 tarihinde doğma, İzmitin Kavalpaşa mahallesinde nüfusa kayıtlı, ziraat müdürü, sanık Kocaeli milletvekillerinden, olduğunu, evli, 4 çocuklu, sabıka-sız bulunduğunu bildirdi.

İsnat olunan suç anlatıldı, soruldu:
1964 senesinde milletvekili seçildi, 4 Haziran 1960 tarihinde ciznat teslim olarak nezaret altına alındım.

Ben iktidarın dikta rejimini tesisini için anayasaya hükümlerini ihlal ettiğini ve onu ilgaya kararlı olduğunu kabul etmiyorum. Her hangi bir iştirak ve reyim de mevzu bahis değildir.

Aynı suretle cumhuriyet ve demokrasi prensiplerine aykırı olarak devletin idaresini züme veya şahıs eline terk etmeye müvazir bir faaliyetini kabul etmiyorum bir iştirakin de mevzu bahis değildir.

Memlekette son zamanlarda çıkan Üstüçü şayiası halk partisinin bizim iktidarımız hakkında Türk kız ve kadınlarının Amerikada satıldığı yolunda yayılıyor yer alı faaliyet yapıyor ve Nato cemiasındaki güvenliğimizi sarımsa şeklinde teceilli ediyordu. Bu yaygın şayia ve tekinlerin menşini araştırmak icab ediyordu. Bu saikle iktidarımız meclis olarak bir tahkikat encümeninin kurulumasına kara verdi maksat için iç yüzünü öğrenmekti, fakat o celseelerde bulunan Halk Partililer o derecede telaş ettiler ve gürültü yaptılar ki, diyebilirim ki meclisin en karişık günü bu müzakerelere rastladı. Kendi kendine düşündüm, Halk partisi neden bu kadar telaşlanıyor, bir kusuru olmadı endişe etmez, işte bu saikle ve kanaat içerisinde encümeninin teşkiline ve celahiyet kanununa müsbet oy kullandık. Kanun anayasaya aykırı değildir. Tahkikatı seziyete görecek tedbir mahiyetindedir. Başkaca diyeceği olmadığını söyledi tutulan zabıt varakası okundu izza edildi. 1/9/1960

Başkan Uye Uye Katip Sanık
Nüzhet Unat

EK 1: Nüzhet Unat'ın Yassıada Mahkemeleri'ndeki Yargılanma Nedeni

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

Örnek : 62

Tevkif Müzekkeresi

Kararı veren mahkeme
ve dairesinin adı : Yüksek Soruşturma 4 Nolu Kurulu
Esas kayıt numarası : _____
Tarihi : _____
1 — Sanığın : _____
Adı ve soyadı : Nüşhet Unat
İşi : Kocaeli eskinillet vekili
Doğum tarihi : _____
Hangi yaşta gözüktüğü : _____
İkametgâh ve meskeni : _____
Bulunduğu yer : Yassıada
2 — Eşkalı : _____
Cüssesi : _____
Boyu : _____
Sakal : _____ Bıyık : _____ Saçları : _____
Alâmeti farikası : _____
Yüz : _____ Göz : _____
Alın : _____ Burun : _____
Ağız : _____ Diş : _____
3 — Aleyhine isnat olunan suç : T.C.K.nun 141/3, 146. maddeleri
4 — Tevkifin sebebi : C;M;H;K'nun 104. maddesi

Müzekkereyi infaza memur
makamın adresi : Yassıada Garnizon Komutanlığına
Ceza Muhakemeleri Usulü Kanununun 104 üncü maddesi hükmüne
tevfikan yukarıda yazılı sebeplerden dolayı tevkifine karar verilmiş ~~XXX~~
~~olduğundan gereği~~ için müzekkeredir

Katip
M

/ /195

Mühür ve İmza

010 09 5 15 1

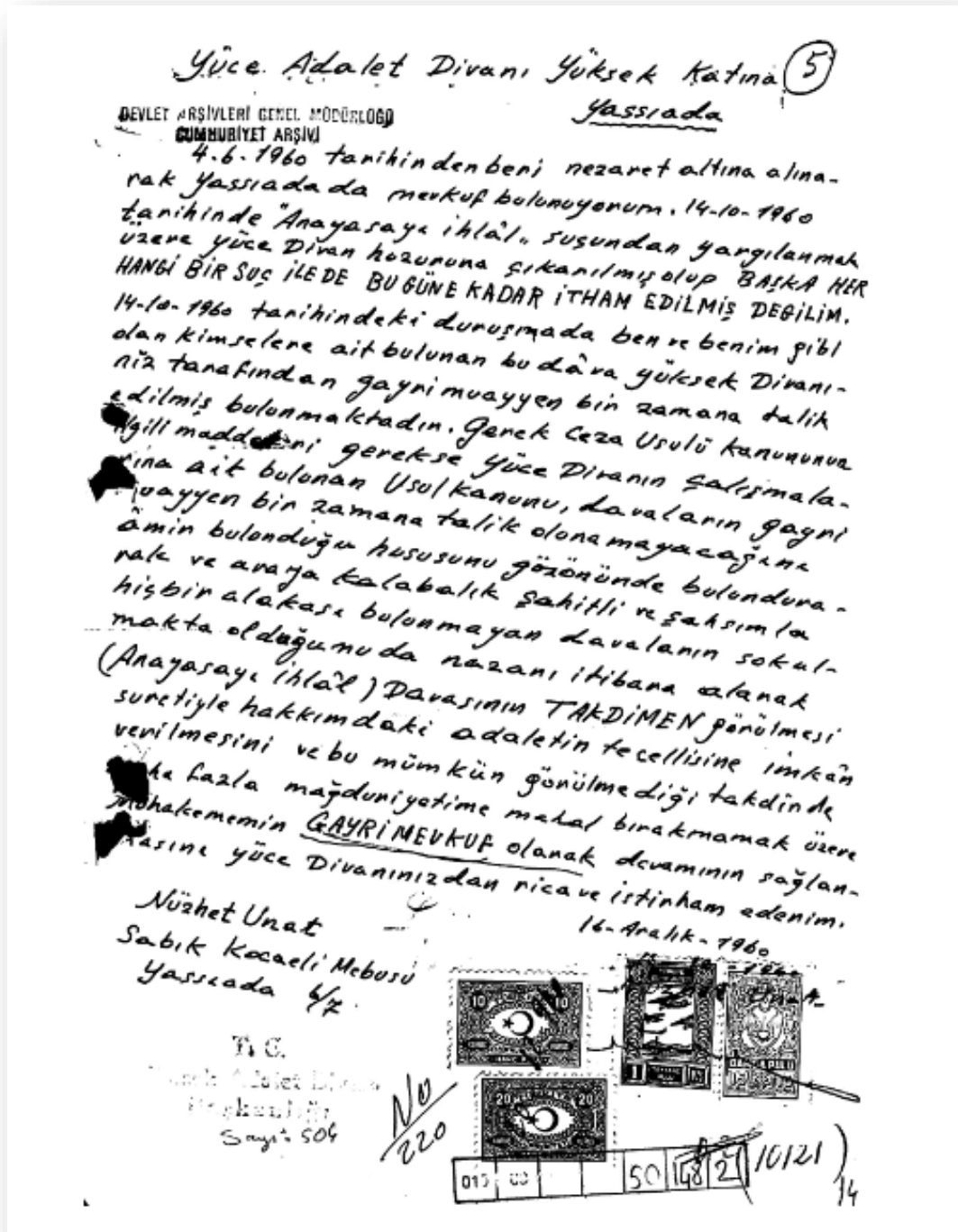
301

EK 2: Nüşhet Unat'ın Yassıada Mahkemeleri'ndeki Yargılandığı CMK ve CMUK'un ilgili maddeleri

- Madde: 106** Maznunun tevkifi hâkim tarafından verilen bir tevkif müzekkeresiyle jara olunur. Tevkif müzekkeresinde maznun mümkün olduğu kadar açıkça kim olduğu ve şekil ve aleyhine isnat edilen suç ve tevkifin sebebi yazılır. Tevkif müzekkeresi, maznun yakalanması anında ve bu mümkün olmazsa hangi suç için tevkif edildiği bildirilmekle beraber tevkifhaneye konulduğunun nihayet ertesi günü 33 üncü madde mucibince tebliğ edilir.
- Madde: 108** Maznun tevkif müzekkeresi üzerine tutulduğundan derhal ve nihayet tutulduğu günü salâhiyetli hâkim huzuruna çıkarılır. Hâkim hemen ve nihayet tutulduğunun ertesi günü maznunun zan altında bulunduğu husustan dolayı sorguya çeker. Maznun sorgu sırasında aleyhindeki vaziyet ve hallerden haber verir. Sorguya çekme maznunun kendi lehine meydana konacağı delillere mâni olmayacak tarzda cereyan etmelidir.
- Madde: 109** Maznun tutulduğu günü salâhiyetli hâkim huzuruna gönderilmezse, isterse hemen ve en geç tutulduğu aynı günde en yakın sulh hâkimi huzuruna çıkarılır. 108 inci maddenin iki ve üçüncü fıkraları hükümleri burada da caRIDIR. Sorguya çekilmede, tevkif müzekkeresinin geri alındığı veya tutulan kimse'nin tevkif müzekkeresinde yazılan şahıs olmadığı anlaşılırsa tutulan kimse hemen salıverilir.
- Madde: 110** Maznun bir cürümden dolayı verilmiş tevkif müzekkeresine istinaden mevkufl bulunuyorsa tevkif müzekkeresinin iptası veya geri alınması yahut 117 inci madde hükümleri dairesinde muamele yapılması için maznunun talebiyle karar hâkimi huzurunda duruşma yapılır. Maznun razı olmadıkça talep tarihinden bir hafta sonraya duruşma için gün tâyin edilemez. Birinci ve ikinci fıkralara veya 112 inci maddeye göre evvelce duruşma yapılmış olsa bile maznunun talebi üzerine münasip görülürse duruşma icrasına karar verilir.
- Madde: 111** Tevkifin tebliğinde tevkif kararına karşı itiraz olduğu maznuna bildirilir. Tevkif bir cürümden dolayı vukubulmuşsa itiraz yerine 110 uncu maddeye tevfikân duruşma yapılmasını talebe dahi mezun olduğu bildirilir.
- Madde: 117** 104 üncü maddenin ilk fıkrasının ikinci bendi hükmü haricindeki sebeplerden dolayı tevkifine karar verilen maznunun kefalet vermesi şartıyla tevkifinden vazgeçilebilir. Mükerrirler bu madde hükmünden istifade ettirilmez.
- Madde: 118** Kefalet gerek para ve gerekse Devlet esham ve tahvilleri tevdiî suretiyle olabileceği gibi muteber kimselerin malî kefalet vermesiyle de olabilir. Kefaletin miktar ve nev'inin takdiri hâkimindir.
- Madde: 154** 3 — Kanun tarafından kendilerine verilen veya kanun dairesinde kendilerinden istenilen adliyeye mütaallik vazife veya işlerde suüstimal ve yahut ihmal ve terahileri görülen Devlet memurlarıyla Cumhuriyet Müddeiumumisinin şifahi veya yazılı talep ve emirlerini yapmakta suüstimal

EK 3: Nüzhet Unat'ın Yassıada Mahkemeleri'ndeki Yargılandığı CMK ve CMUK'un ilgili maddelerin açıklaması

EK 4: Nüzhet Unat'ın yargıldığı davalardan birisi olan Anasaya'yı İhlal Davası Dolayısıyla Yüksek Adalet Divanına vermiş olduğu Yazılı Savunması

Y. G.
YÜKSEK SORUŞTURMA
1 NO.LU KURUL

Basıs No :
Karar No : 1960/214

DEVLET ARŞİMLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

K A R A R

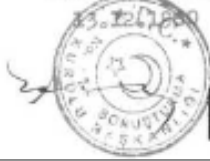
Başkan : Hakki Kâmil BEŞE
Uye : Sarri KALAYOĞLU
Uye : Adil YÜCEFER
Kâtip : Neyran ÇELİKEL

Kurulmuşda görevli 6 Bilirkişi tarafından tanzim edilip ilâşikte sunulan 3 sahifelik listede isim ve hüviyetleri kayıtlı 255 (ikiyüzellibeş) şahsın kendilerine, eşlerine ve çocuklarına ait olmak üzere verilen Varlık, Gelir ve Masraf Beyannamelerini ihtiva eden dosyalar ve bu dosyalarda mevcut istihbarat vesikalarının bahsi geçen Bilirkişiler tarafından incelenmesinde gayrimeşru servet iktisabının mevcut olduğunu ifade edecek ve buna delâlet edecek bir husus görülmediğinden tetkikâtan derinleştirilmesine lüzum ve mahâl bulunmadığı kanaatine varıldığı anlaşılmakla buna istinaden mezkûr dosyaların ekli olarak Yüksek Soruşturma Kurulu Başkanlığına sunulmasına oybirliği ile karar verildi.

Ankara, 13.12.1960

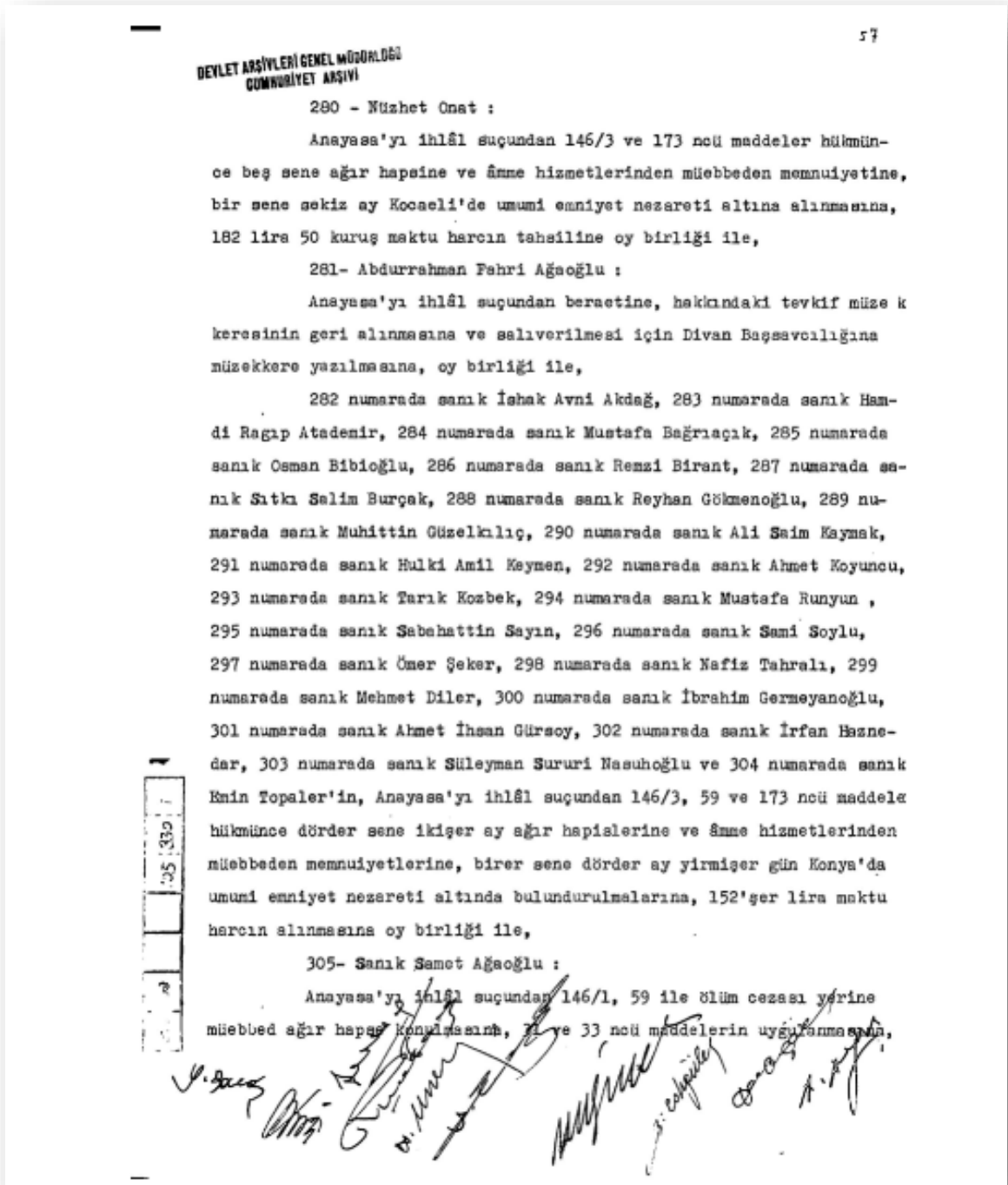
BAŞKAN	UYE	UYE	KÂTİP
İmza	İmza	İmza	İmza

ASLININ AYNI DİR

010	09	2718291
-----	----	---------

EK 5: Nüzhet Unat'ın yargılandığı davalardan birisi olan Gayrimeşru Servet İktisabı Dolayısıyla Herhangi bir suçunun olmadığını gösteren rapor.

EK 6: Nüzhet Unat'ın Yassıda Mahkemeleri'ndeki Yargılanması Sonucunda Aldığı Cezalar

KARADENİZ BÖLGESİ İLE MACARİSTAN KUMAN-KIPÇAK COĞRAFYASININ KARŞILAŞTIRMALI HALK İNANÇLARI

Ayşe ÖZTÜRK*

ÖZET

Kültürel değerlerin zamanla kaybolup gitmesi nedeniyle bir yörenin kültürel dokusunun tespiti önem arz etmektedir. Bu aynı zamanda o yörenin farklı coğrafyalardaki kültürel dokuyla olan ortaklığı veya farklı oluşunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte ayrı bölgelerdeki aynı toplulukların kültür bütünlüğü tarihi, siyasi ve sosyal olarak iki bölge arasında köprü kurmaktadır. Bu çalışmada, Karadeniz Bölgesi ile Macaristan Kuman-Kıpçak coğrafyasındaki halk inançları ele alınmış ve karşılaştırma yapılarak benzerlikler ve farklılıklar belirlenmeye çalışılmıştır. Elde edilen veriler, iki bölgedeki yaygın halk inanışlarında eski Türk inançlarının izlerinin yörelerdeki varlığını sunmaktadır. Macaristan'daki Kuman-Kıpçaklar, Hristiyanlığın etkisi ve Macar Devleti'nin uyguladığı kanunlar ve yasaklamalar sonucunda kültürel değerlerinin birçoğunu kaybetmiştir. Diğer taraftan her iki coğrafyaya bakıldığında özellikle de doğum ve ölüm gibi geçiş dönemlerindeki birçok inanç ve uygulamaların benzediği görülmüştür. Araştırılan bölgelerdeki güneş ile ilgili inançlar ve ritüeller, albasti, çocuklara ad verme, nazar değmemesi için yapılan uygulamalar, eşik kutsama, ölüm olduğu zaman uygulanan ritüeller, mezarlıklara önem verilmesi gibi Türklere ait doğacılık ve ruhçuluk simgeleri binlerce yıllık kökü olan bir birikimin yansımalarıdır.

Anahtar Kelimeler: Kuman-Kıpçaklar, Karadeniz, Macaristan, Kültür, İnanç.

COMPARATIVE FOLK BELIEFS FOR THE BLACK SEA REGION AND HUNGARY CUMAN-KIPCHAK GEOGRAPHY

ABSTRACT

The determination of the cultural fabric of a region is important because the cultural values disappear over time. This also reveals the partnership or differentiation of that region with the cultural fabric in different geographies. However, the cultural integrity history of the same communities in separate regions bridges the two regions politically and socially. In this study, the folk beliefs in the Black Sea Region and Hungarian Cuman-Kipchak geography are tackled and similarities and differences are tried to be determined by making a comparison. The data obtained presents the presence of traces of old Turkish beliefs in the regions in common folk beliefs in the two regions. Cuman-Kipchak in Hungary lost many of their cultural values as a result of the influence of Christianity and the laws and prohibitions implemented by the Hungarian State. On the other hand, when we look at both geographies, it is seen that many beliefs and practices are similar, especially in transitional periods such as birth and death. The natural and spirituality symbols belonging to Turks such as sun beliefs and rituals, albastia, names for children, practices for not touching the evil eye, threshold blessing, rituals applied when death occurs, and cemeteries are reflections of a thousand-year-old accumulation.

Keywords: Cuman-Kipchaks, Black Sea, Hungary, Culture, Faith.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 20.05.2020; Yayına Kabul Tarihi: 01.06.2020

* Uzman; Genel Türk Tarihi, SAMSUN;

ORCID: 0000-0001-7258-2327, E-posta: ayseozturk2030@hotmail.com

Giriş

Kuman-Kıpçaklar, çeşitli özellikleri ile diğer Türk boylarından ayrılmaktadır. Onların en belirgin özelliklerinden birisi, Türkler içerisinde sarışın, mavi gözlü tek topluluk olmalarıdır (Tellioğlu 2015: 60). Kuman-Kıpçakları Macarlar “Kun”, Bizans ve Latinler “Kumanos, Komani, Comanus”, Ruslar “Polovets”, Almanlar “Falben” ve Ermeniler “Khardes” gibi isimlerle anılmışlardır. Bu isimlerin ortak anlamı solgun, sarı, sarımsı, sarışıdır (Yücel 2002: 420). Kuman-Kıpçaklar Altaylardan Anadolu ve Balkanlara, Rus bozkırlarından Kuzey Afrika’ya kadar olan geniş bir coğrafyada siyasi ve kültürel açıdan derin izler bırakmıştır (Çoğ 2015: 58). Doğu Avrupa bozkırlarında yaşayan Kuman-Kıpçaklar ve Macar Krallığı arasındaki ilişki Kuman-Kıpçakların Macaristan’a yerleşmesinden çok daha önce başlamıştır. Bu ilişkide tarafların bazen düşman oldukları bazen de aynı ittifak içinde yer aldıkları görülmektedir (Nagy 2013a: 159).

Kuman-Kıpçakların Macaristan’a akını 1091 yılında meydana gelmiştir ve amaçları toprak işgali değildir (Kafesoğlu 2011: 182). Kuman-Kıpçaklar 1237 yılından itibaren Moğol akını ile Avrupa’ya göç etmeye başlamışlardır. Özellikle 1240-1241 yılları Moğolların Rus ve Kıpçak topraklarına akın ettiği yıllardır. Bunun üzerine Kuman-Kıpçakların bir kısmı Macaristan’a gitmiş ve Macar Kralı II. Stefan (İstvan) tarafından kabul edilmişlerdir. Kral IV. Bela (1235-1270) döneminde başka Kumanlar da gelerek Macaristan’a yerleşmişlerdir (Yücel 2011: 727). 1238 yılında Moğol akınları başlayınca Bağbuğ Köten idaresinde kırk bin kişilik bir Kuman grubu 1239 yılında Macaristan’a gelmiştir. Kralın tabiiyetinde bulunmak ve Hristiyanlığı kabul etmek koşuluyla Macaristan’a sığınmışlar¹ ve Tuna ile Tisa arasına iskân edilmişlerdir (Nagy 2013a: 159). Gelenlerin hepsi Hristiyanlığı kabul etmiştir (Yücel 2011: 727).

Kuman-Kıpçakların göçebe yaşayış tarzının yerleşik Macarları rahatsız etmesi ve onların Moğollarla ittifak yaptıkları şeklinde haber yayılması ile birlikte olaylar çıkmış ve Köten öldürülmüştür. Bunun üzerine Kuman-Kıpçak halkı Macar topraklarını terk ederek Bulgar topraklarına gitmiştir (Nagy 2013a: 160). Böylece askeri yönden zayıflayan Macar ordusu Moğollar karşısında büyük bir yenilgi almıştır. Macar Kralı IV. Bela, Kumanları geri çağırılmış (Şahin 2017: 186) ve onlar da Köten’in bağlı olduğu Terteroba ailesi hariç geri dönmüşlerdir. IV. Bela, Kumanları kendine bağlamak için oğlu V. Etien’i, Kuman Han’ın kızıyla evlendirmiştir (Yücel 2011: 727-728).

Kuman-Kıpçaklar 1279 yılında Macar kralı tarafından yürürlüğe konulan Kuman Kanunu uyarınca Tuna-Tisa Nehri arasına, Köröş-Maros Nehri kenarına ve Büyük Macar Ovası’nın günümüzdeki Büyük Kumanistan topraklarına yerleşmişlerdir. Buna rağmen göçebe olarak yaşamışlar ve XVI. yüzyıla gelindiğinde eski hayat biçimini terk ederek yerleşik hayata geçmişlerdir. Kumanların hakları, Kuman Kanunu ile güvence altına alınmış olup bu özel haklar, otonomi hakkı ile birlikte XIX. yüzyılın ortalarına kadar yürürlükte kalmıştır. Yavaş yavaş asimile olmaya başlamakla birlikte, hayat biçimlerinde Doğuya özgü özellikleri yani Atlı Göçebe Bozkır Kültürünü uzun süre muhafaza

---

¹ “Transilvanya’da Nagyvarad rahibi ve Moğol akınlarına Macar Krallığı’nda şahit olan İtalyan vakanüvis Rogerius, “Carmen Miserabile (Acıklı Şarkı)” adlı eserinde bu olaydan bahsetmektedir. “Kral muazzam bir ihtişamla ta ülkenin sınırına, Köten’i karşılamaya gitti. Ona ve adamlarına öyle olağanüstü bir şeref verdi ve büyük bir saygı gösterdi ki bu ülkenin insanları akılları erdiğinden beri böyle bir şey ne yapmıştır ne de işitmiştir. Sonunda büyük bir yığılma olması yüzünden ve o yerde rahat ikamet edemeyecekleri için çünkü bu halk sert ve yabaniydi ve buyruk altına girmek nedir bilmezdi. Macarlara zarar vermesin ve onlar da bunlardan mağdur olmasın diye kral, onları ülkenin merkezine götürmesi ve her birinin söylendiği gibi hizmetçilerin dışında yaklaşık kırk bin kişiydiler, masrafının karşılanması için kendi adamlarından birini onların yanına kattı” (Korkmaz 2016: 19-20).

etmişlerdir. Bunda en önemli etken Kumanların kapalı bir topluluk olarak yaşamaları olmuştur (Bartha 2019: 250). Bu nedenler, Kuman dilindeki özellikle coğrafi adların, özel adların, hayvancılıkla ilgili kelimeler ile örf ve adetlerinin büyük bölümünün bu zamana kadar muhafaza edilmesini sağlamıştır.²

Macaristan'da Kumanların günümüzde yaşadıkları başlıca iki bölge bulunmaktadır. Bunlardan biri Büyük Kumanlık sahasının da dâhil olduğu Jász-Nagykun-Szolnok, diğeri Küçük Kumanlık sahasının bulunduğu Bács-Kiskun bölgesidir. Jász-Nagykun-Szolnok bölgesi Macaristan'ın doğu topraklarının iç kısmında bulunmaktadır. Bács-Kiskun bölgesi ise Macaristan'ın en büyük alana sahip olan bölgesidir (Vardan 2018a: 317). Macaristan'da yaşayan Kumanlar, kendi kimliklerini unutmamışlardır ve kimlikleri sorulunca "Kun" yani "Kumanım" demektedirler.³ Günümüzde Macaristan'da yaşayan Kumanlar, köklerinin Türkistan sahasına, Göktürkler ve Türgişlere uzandığı görüşünü savunmaktadır (Vardan 2018a: 69).

Kuman-Kıpçakların göç ettiği yerlerden birisi de Karadeniz Bölgesi'dir. Kuman-Kıpçakların M.Ö. 336 yılında Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yer aldıkları hakkında bilgiler vardır (Gürcistan Tarihi, 2003). Bununla birlikte bu bilgiyi veren Leonti Mroveli'nin yaşadığı dönemde, bildiği "Kıpçak" adını zaman farkı gözetmeksizin anakronik olarak kaydettiği belirtilmektedir (Patacı 2016: 16-17). Doğu Karadeniz bölgesindeki Kuman-Kıpçak yerleşimine bakıldığında bunun üç aşamalı olarak gerçekleştiği görülmektedir. Birinci aşamada Gürcü Kralı IV. David (1089-1125)'in derebeylerin gücünü kırmak ve Selçukluları ülkesinden uzaklaştırmak amacıyla Kuman-Kıpçaklardan merkezi ve güçlü bir ordu kurmasıyla olmuştur. Böylece Gürcistan'a göç eden Kıpçakların bir bölümü Selçuklu sınırına yerleştirilmiştir. 1118 yılında ülkeye gelen Kuman-Kıpçakların bir kısmı Haziran 1124'te Çoruh Vadisi, Oltu ve Pasin-İspir arasındaki Türkmenleri bölgeden çıkararak buraları yurt tutmuştur. İkinci aşamada ise Kraliçe Tamara döneminde Gürcistan'dan ayrılan Kuman-Kıpçaklar Artvin-Rize-Trabzon arasına yayılmaya başlamıştır. Dolayısıyla XII. yüzyıl sonları ile XIII. yüzyıl başlarında Gürcistan'dan göç eden bazı Kıpçak oymaklarının Karadeniz bölgesine yerleşmiş olduğunu söylemek mümkündür. Komnenoslar döneminde onların Rize'ye kadar yayıldığı anlaşılmaktadır. Trabzon Rum Devleti zamanında artık Kıpçakların bölgedeki varlığı daha görünür hale gelmiştir. Kıpçakların Doğu Karadeniz bölgesine yerleşmesinin üçüncü aşaması, Moğol istilası devrinde meydana gelmiştir. Bu göç aynı zamanda Kıpçakların bölgeye yoğunlaşmasındaki en önemli dönüm noktalarından birisidir. Moğollar Gürcistan'ı ele geçirdiklerinde ülkede büyük huzursuzluklar ortaya çıkmıştı. Bunlardan birisi de Kıpçakların bir kısmının Gürcü Krallığı ile çatışmasıydı. O dönemde Moğolların önünden çekilen bazı Kıpçak oymakları Gürcü Kralına, Moğollara karşı kendileriyle işbirliği yapmak ve Gürcistan'a yerleşmek istediklerini bildirmişlerdi. Kral Giorgi (1213-1222) de bunu kabul etmeyerek bu Kıpçak grubu üzerine ordu göndermiş ancak Gürcü kuvvetleri yenilmişti. 1222/1223 arasındaki Moğol akını sırasında Moğollarla birlikte hareket eden Kuman-Kıpçak oymaklarının sonradan ülkeye gelenlerden olduğu düşünülmektedir. Moğollar Gürcistan'ı ele geçirdikten sonra ise bu ülkede yerleşik Kıpçaklardan Sargis önderliğinde olan grup,

² Ahıska bölgesindeki Kuman-Kıpçaklara ait adlar, Macaristan'daki adlarla benzerlik gösterir bk. Uyğur 2017a: 587-635; aynı konu için bk. Rasonyi 1966-1969: 71-144; Rasonyi 1993: 136-155; adlar konusunda bk. Baski 2019: 1-12; Çoban 2007: 123-142; Macaristan'daki Kumanların tarihi ve kültürü hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Berta 1998: 133-142; Macaristan, Kuman Türkleri Özü Türk Belgeseli, 2008; Nagy 2013a: 157-170; Nagy 2013b: 31-42; Vardan 2018a; Vardan vd. 2018: 64-71; Bartha 2019: 250-252.

³ Imre Baski, Piroska Baski, Balint Kun, Attila Cseppentö, Imre Gergely, Gal Roza, Katalin Kovacs Gabor, Maria Fesztö Varga, Sandor Fazekas, kendilerine kimlikleri sorulduğunda "Kun" yani *Kumanım* demektedirler. bk. Macaristan, Kuman Türkleri Özü Türk Belgeseli, 2008.

Moğollarla bir anlaşma yapmıştır (Telliöglü 2015: 61-66). Bu anlaşmaya göre Gürcistan'ın Anadolu'ya bakan kısımlarında Azgur, Ahılkelek, Ahıska'dan Rize'deki Fırtına vadisine kadar olan kıyı kesimi ile Artvin, Borçka, Şavşat, Ardanuç, Yusufeli, İspir, Oltu, Tortum, Ardahan ve Çıldır Kıpçakların idaresine bırakılmıştır. Böylece 1267 yılında Kıpçak Atabekler Hükümeti kurulmuştur. Artık bu bölge bundan sonra Gürcüler tarafından "Atabeyler Yurdu" (Sa Atabego) adıyla anılmaya başlanacaktır (Kırzioğlu 1953: 454-455; 2013: 15-17; Telliöglü 2015: 65-66; Ateş 2015: 168-172).

1223 yılındaki Kalka Savaşı'nda Moğolların, Kıpçak-Rus birliklerini dağıtması üzerine Kuman-Kıpçakların bir kısmı Kırım'a gitmiştir. Daha sonra Suğdak üzerinden Sinop'a gelmişler ve buradan Karadeniz'e yayılmışlardır (Cöhçe 1988: 482; Manay 2019: 115). Bu olaydan sonra özellikle de deniz ticaretindeki asayiş bozulmuş ve malları soyulan tacirler, Sultan I. Alâaddin Keykubâd'a şikayette bulunmuşlardır. Bunun üzerine Moğolların çekilmesiyle birlikte sahipsiz kalan Suğdak'a 1227 yılında sefer yapılmıştır (Ayan 2009: 122-123). İbni Bibi'nin eserinde (2014: 332-334), Selçuklu komutanı Hüseyin Çoban'ın Suğdak'a düzenlediği bu sefer sırasında ele geçirilen ganimet ve esirler arasında çok sayıda Kıpçak kökenli kadın ve erkeğin var olduğu, onları Sinop ve Kastamonu'ya gönderdiği kaydedilmiştir.

Kuman-Kıpçaklar, Karadeniz Bölgesi'ne yayılmışlardır. Günümüzde İslamiyet'i benimsemiş bir halde özellikle Artvin, Rize ve Trabzon'da Kuman-Kıpçak antropolojik özelliklerine sahip Türkler çoğunluktadır (Telliöglü 2005: 9). Karadeniz Bölgesi'nde Kuman-Kıpçaklara ait dil özellikleri, yer ve kişi adlarının izleri ile kültürel izler mevcuttur. Karadeniz Bölgesi'nde Kuman-Kıpçaklara ait kültürel doku daha fazla muhafaza edilmişken⁴ Macaristan Kumanlarında özellikle de Hristiyanlığın etkisi ile Macar Devleti'nin kanunlarla yasaklamaya gitmesi ve sıkı yöntemleri sonucunda pek çok kültürel değer yitirilmiştir (Korkmaz 2014: 100-104; Vardan 2018a: 239, 241, 298-302; Baski 2019: 1-12; Bartha 2019: 250-252; Bartha, 2020).

İki Bölgedeki Karşılaştırmalı Halk İnançları ve Uygulamaları

Eski Türk inanç sistemi "Yer su" yani tabiat kuvvetlerine inanma, "Atalar kültü" ve Gök Tanrı inancından oluşmaktadır. Eski Türklerde Gök Tanrı dini hakimdi. Gök Tanrı, bozkır kavimleri inancında, tek yaratıcı olarak görünmekte ve din sisteminin merkezinde yer almaktadır. O, tek iktidar sahibi idi ve aynı zamanda semavi niteliğe sahipti. Bundan dolayıdır ki kaynaklarda birçok defa "Gök Tanrı" adı ile zikredilmiştir.⁵ Atalar kültü ise ölmüş atalara saygı duyma, pederşahi ailede baba hâkimiyetinin inanç sahasındaki belirtisi sayılmaktadır. Telakkiye göre baba ve genellikle atalar, öldükten sonra dahi

⁴ Kuman-Kıpçak izleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Korkmaz 1965: 227-249; Caferoğlu, 1994; Çebi, 2000; Kırzioğlu 2001: 12-17; Telliöglü 2004: 118-136; Bilgin 2010: 137-188; Karaörs (Tarihsiz): 1-32; Korobeinikov 2015: 29-44; Ayçiçek, 2016; Köse, 2017; Uyğur 2017b: 457-473; Kıldıroğlu 2015: 123-136; Kıldıroğlu 2018a: 412-429; Kıldıroğlu, 2018b; Memiş 2018: 231-232, 250-251.

⁵ Gök Tanrı itikadının esaslarını Orhun Kitabeleri'nden az çok tespit etmek mümkündür. Tanrı yaratıcıdır, hayat verir. Öldüren de can veren de odur. Göktürklerin Çin'den ayrılarak müstakil bir devlet kurmaları Tanrının isteği ile olmuştur. Hakanı, Türklere Tanrı vermiştir. Ancak halk, hakanı terk ettiği için Tanrı onları perişanlığa sürüklemiştir. Yani Tanrı, Türk milletinin hayat ve istiklali ile ilgilenen ulu varlık durumundadır. Başarıları için gereken bilgeliği Tanrı ihsan etmiştir. Bumin ve İstemi kağanları, Türk töresini yürütmeleri amacıyla Tanrı tahta çıkarmıştır. Türk milleti yok olmasın diye hür ve müstakil olsun diye İlderis Hakan ile hanımı İlbilge Hatunu, Tanrı, göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmış, yükseltmiştir. Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye Bilge Kağan'ı tahta O oturtmuştur. Savaşlarda Tanrı'nın iradesi ile zafere ulaşılmıştır. Tanrı, Türk'ün hayatına vasıtasız olarak müdahale eder ve emreder. İradesine boyun eğmeyi cezalandırır. Bağışladığı iktidar ve kısmeti layık olmayanlardan geri alır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ergin 2009: 2-3, 6-7, 12-13, 16-19, 26-27, 32-33, 36-49 vd.; Kafesoğlu 2002: 20-34, 42-44.

ruhları vasıtasıyla aile bireylerini korumaya devam ettiklerinden, onlara karşı duyulan minnet hissi türlü şekillerde ortaya konmaktadır (Kafesoğlu 2002: 46-55). Diğer taraftan eski Türkler tabiatta birtakım gizli kuvvetlerin olduğuna inanıyorlar ve onları kutsallaştırıyorlardı. Bunlar dağ, tepe, vadi, mağara, ırmak, ağaç, orman, volkanik göl, deniz, demir ve kılıç gibi unsurlardır ve bunlar aynı zamanda birer ruh idiler. Ayrıca güneş, ay, yıldız, şimşek, yıldırım ve gök gürültüsü birer kutsal ve semavi ruh olarak tasavvur edilmiştir (Kafesoğlu 2011: 290). Halk inançları ile eski Türk inancına dair bilgi veren kaynaklar “iye” veya “sahip” karşılığında ruh ifadesini kullanmışlardır (Kalafat 2009: 386-387). Eye, idi, ie, ezi, izi, iye ve yiye⁶ olarak bilinen bu ruhlar iyi (ak) ve kötü (kara) olarak adlandırılmaktadır (Kalafat 2009: 386-387). Türklerin inanışlarına göre her dağın, kutlu göl ve ırmakların, pınarın, ağaç ve kayaların bir “izi” yani sahibi vardır. Bunların hepsine Göktürk kitabelerinde “Yer su” denilmektedir. Göktürkler bu yer su denilen ruhları, Türk yurdunun koruyucusu saymışlardır. Bu görüş daha sonra da devam etmiştir. Altaylıların inancına göre bu izi’ler kişiöğlundan kurban isterler. Sunmayanlara ise zararları dokunur. Türklerde görülen birçok inanç ve uygulamanın kökeni buraya dayanmaktadır. Bu inanç Türklerin İslamiyet’i kabul etmesinden sonra da devam etmiş ve günümüze kadar gelmiştir. Ağaca çaput bağlama, nehirden geçerken taş atma gibi uygulamalar hep bu inançtan kaynaklanmaktadır. Abdülkadir İnan (1962: 39-42), eski Osmanlı Türkçesindeki “issi”⁷ kelimesinin, eski Türkçedeki “izi-si” kelimesinin XVI. yüzyılda aldığı yeni şekli olduğunu belirtmektedir.

Kuman-Kıpçakların inanç sistemi de ağırlıklı olarak eski Türk Dini çerçevesinde şekillenmiştir. Gök Tanrı inancı ile “Yer su” ve “Atalar kültü” varlıklarını derinden hissettirmişlerdir (Yücel: 520). Codex Cumanicus’un yüze yakın yerinde Tanrı anlamında “Tengri”, “Tengeri”, “Tengerni” kelimeleri ile “Tengrilik”, “Tengrilik us” ve “Tengeri sözi” gibi kavramlar geçmektedir (Grønbech 1992: 182-183). Bu kavramlar Kuman-Kıpçaklar arasında Gök Tanrı inancının olduğunu göstermektedir. Bilindiği üzere Türklerde Tanrı kelimesi ile Gök Tanrı ifade edilmiştir (Yücel: 520). Kuman-Kıpçaklarda güneş, ay ve yıldız kültü de mevcuttur. Kuman-Kıpçaklar eski Türk inancının unsurları olarak demiri, güneşi, ayı, yıldızları, ateşi, tabiat olaylarını ve at, kurt, köpek gibi hayvanları kutsal sayarak ritüellerini gerçekleştirmişlerdir. Tabiatdaki varlıkların ruhları olduğuna inanmışlar ve bu ruhları iyi ve kötü olarak adlandırmışlardır. Tek Tanrı inancı, ibadetlerde kurbanın önemi, ruhun ölmezliği ve ahiret inancı ile fütihat ve savaş düşüncesi ön plana çıkmıştır. Kuman-

⁶ “İzi” terimi Kitâbu Dîvânu Lugâti’t-Türk’te; “Sahip, efendi, Tanrı” olarak açıklanmıştır. Mahmûd el-Kâşgarî 1333: 81-82; “izi” eski Türkçedeki Tanrı adlarından biri olup, Oğuznâme’nin Uzunköprü nüshasında ایدی şeklinde geçmektedir ve “Tanrı” anlamında kullanılmıştır. “İzi rüzi kıldı bir oğlan anga (Tanrı ona bir oğlan nasip etti), “Nökerlerge aydı izim bir ü bar bize yarı-çı-dur köngül kalma tar”, (Maiyetine “bir ve var olan Tanrı bize yardımcıdır; gönülünüzü daraltmayın” dedi)”. Muhtemelen 13. ve 14. yüzyıla ait olduğu düşünülen metinde İslami olduğu halde “Allah” yerine Tanrı, Rab ve izi, cehennem karşılığında ise “Tamug” kelimelerinin kullanılması dikkate değerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Erarslan 1976: 176-177, 180-181, 186-189; Kitâb-ı al-İdrâk li-lisân al-Atrâk’ta “İdi” kelimesi geçmekte olup “Tanrı” anlamında kullanılmıştır. Abû Hayyân 1931: 37; Et-Tuhfetü’z-Zekiyye’de “iye”, مالك و صاحب “mâlik ve sâhib” olarak açıklanmıştır. Al-Turk 2006: 162; “Altaylılar, dağ ve su ruhlarına Tu iyesi (dağ sahibi), Su iyesi (su sahibi) derler”, bk. Radloff 1954: 133; Tanrı, sahip anlamına gelen “İdi” sözcüğünün; Vogul, Ostyak, Çeremis, Samoyer dillerine Türkçeden geçtiği ve bu dillerde “sahip, peri, kötü ruh” anlamlarına geldiği belirtilmektedir. Çağatay 1967: 210; Türk Dil Kurumu sözlüğünde, “İye: Kendisinin olan bir şeyi, yasaya uygun olarak dilediği gibi kullanabilen kimse, sahip” şeklinde geçmektedir. *Türk Dil Kurumu*; “İzi” kelimesi, çeşitli metin ve lügatlerde izi, ize, idi, iye, ike, i’e, ie, ige, ege, (Tanrı, Rab, bey, sahip, efendi) şeklinde geçmektedir. bk. Erarslan 1976: 193.

⁷ Kâmûs-i Türk-î’de اصی şeklinde geçmekte olup, “Sâhib {Bir mal ve malın vesâir şeyin isi/issi, mutasarrıf, mâlik: evin sâhibi, bu koyunların sâhibi kimdir?” şeklinde açıklanmıştır. bk. Şemseddin Sami 2009: 801; konu hakkında ayrıca bk. Beydilli 2004: 269-277.

Kıpçaklar Hristiyanlık ve İslamiyet gibi dinleri kabul etseler de eski dini geleneklerini devam ettirmişlerdir.⁸

Karadeniz Bölgesi'ndeki "Güneş duası" ve "Sayı kurmak" gibi günümüzde de devam eden eski Türk gelenekleri bugün Müslümanlığı benimseyen Kıpçakların bir izi olarak hala yaşamaktadır (Caferoğlu 1994: XIII, XXV, 143-144, 265; Tellioglu 2004: 130-136; Tellioglu 2005: 9; Ayçiçek 2016: 58-59).

Güneşi davet etmek için yapılan "Güneş duası" Artvin (Köse 2017: 56), Rize (Caferoğlu 1994: XVIII-XIX, 265; Ayçiçek 2016: 58-59), Trabzon (Caferoğlu 1994: XVIII-XIX, 143-144; Coşar 2000: 153-166), Gümüşhane (Demir 2007: 1-4), Ordu (Çebi 2000: 98-100) ile Azerbaycan (Caferoğlu 1956: 65-72), Gürcistan (Memmedli 2015: 36-39) ve Kumuklarda (Kazanferkızı 2018: 57-61) tespit edilmiştir. Artvin'in Ardanuç ilçesindeki Güneş duasında çocuklar el ele tutuşup "Güneş gel, güneş gel / Saçlı kızın ağlıyor / Tekne bocuk bağıyor / Güneş gel, Güneş gel" demektedirler.⁹ Ardeşen'deki Büyük Yayla'da taşlarla çevrilmiş üstü açık ve yaklaşık on kişinin namaz kılabilceği bir mescit bulunmaktadır. Dua Tepesi denilen bu yerde, namaz kılındıktan sonra "Af ve Güneş duaları" yapılmaktadır. Yörede düzenlenen Bubirdak merasiminde çocuklar evlerden toplanmış yağdan bir miktar sağa sola ve havaya atarlarken "Allah'ım yarın kırmızı güneş ver" derler.¹⁰ Çamlıhemşin'de açıklık ve güneş kelimelerini üçer kez söylerler.¹¹ Trabzon'da ateşli odunlar gökyüzüne atılır ve "Kırk gün yağmur oldu, kırk gün de güneş olsun" denir. Güneş duası törenlerinde Rize yöresinde açık bir şemsiye ile bir kukla, bir çalı süpürgesi veya tahta parçaları eklenerek hazırlanan kukla gezdirilirken,¹² Trabzon yöresinde ayı postuna bürünmüş bir çocukla birlikte başka çocuklar tarafından gerçekleştirilir.¹³ Ordu'da ise Çambaşı Yaylası'nda toplanan çocuklar bir değneğe kırmızı bir bez geçirirler ev ev dolaşarak "Kut Kut Ana / Kut isteriz / Allah'tan Güneş isteriz / Verene bin bereket / Vermeyenin tenceresine küflü sıçan" derler.¹⁴ Evlerden un, yağ, şeker, kaymak gibi yiyecekler toplanır ve lapa, hoşmeri veya hoşmeli denilen yemek hazırlanır ve yenilir (Uzun 2015: 326-330; Anadolu'nun Gözleri, 2016; Çebi 2000: 98-100).

⁸ Bahsedilen konularda ayrıntılı bilgi için bk. Kurat 1972: 104-107; İnan 1976: 61; 1986: 84, 101-102, 199; Kırzioğlu 1992: 131; Gökbel 2000: 209-265; Rubruk 2001: 42-43; Altınkaynak 2008: 97-119; Karatay 2009: 79; Ahincanov 2010: 183-187; Mahmûd el-Kâşgarî 2013: 550; Korkmaz 2014: 120-127; Vardan, 2018a; Vardan 2018b: 1-15; Bartha 2019: 250-252.

⁹ Kuvvetli rüzgar estiği zaman anasının ilk çocuğu olan kişi, bir süpürgeyi direğe bağlarsa rüzgarın duracağına inanılır (Köse 2017: 56-57).

¹⁰ Ardeşen'de "Allah'ım yarın kırmızı güneş ver." derler (Ayçiçek 2016: 58-59); Çamlıhemşin'de ise evlerden toplanılan malzemelerle helva yapılır ve bunun üzerine çıkan yağdan havaya atarlarken başlarını yukarı kaldırarak "açıklık, açıklık, açıklık, güneş, güneş, güneş" şeklinde bağırlar (Tikbaş Apak 2013: 10).

¹¹ Çocuklar gezerken ezgili bir şekilde "Babrabubrik ne ister / Kaşık kaşık yağ ister / Gadelden (yağın konulduğu kap) kaymak ister / Verene bir koç oğlan, vermeyene kör topal bir kız" sözlerini söylerler (Tikbaş Apak 2013: 10).

¹² Kuklaya kırmızı renk elbise giydirilir ve çocuklar ellerine alarak ev ev dolaşırlar (Uzun 2015: 326-330; Anadolu'nun Gözleri - Çamlıhemşin, 2016; Tikbaş Apak 2013: 10); "Çocuklar yaylayı kaplayan yoğun sisin kalkması için çalı süpürgesine ağaç dalı takarak onu çocuk iskeleti hâline getirirler. Daha sonra üzerine bir elbise giydirirler ve ellerine alıp ev ev dolaşarak hep bir ağızdan mani söylerler (Caferoğlu 1994: XVIII-XIX, 143-144).

¹³ Guç gucura töreni öncesinde akşam hazırlık yapılır. Töreni icra edecek olan "Çırakmançı", gece eline çıra veya gaz feneri alır. Bu törendeki topluluğa kemençeci ile türkü söyleyen birisi eşlik eder. Türkü söyleyip horon oynayarak oba veya yayladaki evleri dolaşırlar ve un, yağ, şeker ve kaymak gibi yiyecekler toplanır, pişirilip yenir (Uzun 2015: 326-330).

¹⁴ "Güneş duasına bütün çocuklar katılmalydı ki dualarımız kabul olsun. Bizlere böyle söylerlerdi büyüklerimiz. 30-40 çocuktan oluşan grubumuz ev ev dolaşırdık ve içimizden birisi yüksek sesle mani söylerdi. Evlerden un, şeker ve yağ toplardık. Bundan helva yapılırdı. Herkes birer top aldıktan sonra kalanını fakir, yetim ve yaşlı kimselerin evlerine kadar gider dağıtırdık" (Çebi 2000: 98-100).

Burada eski inanç, son din olan İslam inancının içerisine yerleştirilmiştir. Sağa sola yağlardan birer parça atılması, helvanın dağıtılması ve ateşli odunların gökyüzüne atılması görünmeyen od, yer ve ev iyelerine yapılan bir saçıdır. Güneş duası Rize yöresinde “Babruk Pubrik veya “Publik”,¹⁵ Ardeşen’de “Bubirdak”,¹⁶ Hemşin ve Çayeli’nde “Ablik-Bublik”,¹⁷ Çamlıhemşin’de “Publik Publik”,¹⁸ Çamlıhemşin’in Yazlık Köyü’nde ve Pazar ilçesinde Babra Bubrik,¹⁹ Çayeli’nde “Heyva Heyva”, Abrik Bubrik” ve “Ablik Bublik”,²⁰ Trabzon’da “Guç gucura”, “Gucukura”, “Gus gus gera”,²¹ Yomra’da “Güneş Duvası”,²² Ordu’da ise “Güneş Duası” olarak telaffuz edilmektedir (Çebi 2000: 98-100).

Azerbaycan’daki Güneş duası, Karadeniz Bölgesi ile Kumuklardaki Güneş duasıyla benzerlik göstermektedir. Güneşi çağırma törenleri “Godu godu, Hodu hodu, Kodu kodu” olarak bilinir.²³ Azerbaycan kültüründe yağmuru kesmek için ailenin ilk çocuğu, bir bakır

¹⁵ Rize’de Güneş duası, “Babra bubrik ne ister / Kaşuk kaşuk yağ ister” şeklindedir (Uzun 2015: 327, 330).

¹⁶ Ayçiçek 2016: 58-59.

¹⁷ Gönüllü 2002: 229-250.

¹⁸ Çamlıhemşin’de, “Publik publik yağ isteriz / Allah’tan Güneş isteriz / Veren cennet kuşu olsun / Vermeyen cehennem kütüğü” şeklinde söylenir (Anadolu’nun Gözleri – Çamlıhemşi, 2016).

¹⁹ “Babrabubrik”, “Barbaburbik veya “Babrikbubrik” şeklinde de söylenir (Tikbaş Apak 2013: 10); Pazar ilçesindeki güneş duası; “Babra bubrik ne ister / Kaşuk kaşuk yağ ister / Folden yumurta isder / Tekneden kaymağ isder / Verenin oğlu olsun / Vermiyenun da kör topal kizi olsun / Allahdan güneş ister” şeklindedir (Caferoğlu 1994: XVIII-XIX, 265).

²⁰ Çayeli’deki Güneş duası; “Heyva heyva kış çıksın da yaz gelsin / Tepeler güneş ister / Irmaklar serin ister / Tekneler kaymak ister / Kaşık kaşık yağ ister / Petek petek bal ister / Verenun ocağı şen olsun / Vermiyenun ocağı siranluk (ısırgan) kalksun” şeklindedir. Bir başka biçimi; “Abrik bubrik ne ister / Allah’tan güneş ister / Yağ kabinden yağ ister / Kaymak kabinden kaymak ister / Un kabinden un ister / Peynir kabinden peynir ister / Tuz kabinden tuz ister / Verene üç doğurmuş bir kısır / Vermeyene iki kısır sığır ve çocuğu ölsün” şeklindedir (Gönüllü 2002: 229-250).

²¹ Maçka’nın Akoluk Köyü’nde Güneş duası, “Guza guza / Gut guruza / Allah’tan Güneş, kadınlardan kaymak / Verenin teknesine bin bir bereket / Vermeyenunkine de fare düşsün” veya “Guçkuçura ne istersin / Yağ isterim bal isterim / Allah’tan Güneş isterim / Verisan ver gidelim / Vermesan kov gidelim / Verenin teknesine bin bereket / Vermeyaninkine de başım kadar bir pospol (fare)” şeklinde söylenir. Sürmene’de ise “Guza guza gus gunuza / Allah’tan Güneş isteriz / Hatunlardan kaymak / Verene bereket / Vermeyenin kaymağına başım kadar pospol / Guç gucura ne istersin / Allah’tan Güneş isterim / Hatunlardan baş yağ isterim / Verursan ver gidelim / Vermezsan kov gidelim” şeklindedir. Bundan başka, “Guçkucura ne istersin / Yağ isterim bal isterim / Allah’tan Güneş isterim / Ey yaylacı sütanne / Rezil eyleme bizi / Düşmanların kör olsun / Guçkuçura ne istersin / Peynir yağ ve un ver / Yoksa küleğini kıracağım”, “E yaylacı sütana / Teknelerin şen olsun / Pişman eyleme bizi / Düşmanların kör olsun / E yaylacı sütana / Yağ isterim bal isterim / Verirsan ver gidelim / Vermezsan kov gidelim / Guçkucura ne istersin / Yağ isterim bal isterim / Verirsan ver gidelim / Vermezsan kov gidelim / Usta kesarlan yaptı / Dört omuzlu çatiyi / Ne mutli gözlerime / Yengem açti kapiyi”. Çaykara’nın Dernekpazarı Köyü’nde, “Allah’tan Güneş isteriz / Kadınlardan kaymak isteriz / Verenin ki şen olsun / Vermeyeninkine fare düşsün” şeklindedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Uzun 2015: 326-330.

²² Yomra’daki Güneş duası, “Guza guza gus guruza / Allah’tan Güneş isteruz / Hatunlardan gaymak isteruz / Verenun teknesine bereket / Vermiyenun teknesuna başım kadar / Bir kokmuş sıcan düşsün” şeklinde söylenir (Caferoğlu 1994: 143-144).

²³ Azerbaycan’daki Güneş duası, “Hodu-hodunu gördü mü / Hoduya salam verdin mi / Hodu buradan geçende / Gırmızı günü gördün mü / Göyçeliğe gedirdim / İt baldırımı daladı / Yağ verin yağlamağa / İp verin bağlamağa / Verenin oğlu olsun / Vermeyenin gızı olsun / Başı keçel olsun / Gözleri kor olsun / Gırmızı bişsin” şeklindedir (Adıgüzel 2006: 147-148). Başka bir biçimi; “Bulut get gün gel / Bulut get gün gel / Keçel qızı evde qoy / Nazlı qızı götür gel / Qodu qodu dursana / Çömçeni doldursana / Qoduya durup baxsana / Qodunu yola salsana / Qodu batdı palçığa / Qarmaladım çıxartdım / Qızıl qaya içinden / Qırmızı qaya çıxartdım” şeklindedir (Azerbaycan Folkloru Antologiyası, 2005: 31); diğer bir biçimi ise “Güdü-güdü ha güdü güdü / Güdü-güdüni gördünüz mü / Güdüye salam verdiniz mi / Güdü burdan ötende / Gırmızı günü gördünüz mü / Güdü palçığa batmışdı / Garmaladım götürdüm / Gızıl gaya dibinden / Gırmızı gün götürdüm / Gara toyuh ganadı / Kim bürdü kim sanadı / Göyçeliğe getmişdim / İt baldırımı daladı / Yağ verin yağlamağa / İp verin bağlamağa / Verenin oğlu olsun / Vermeyenin gızı olsun / Bir gözü de kor olsun / Tendire düşsün / Gırmızı bişsin” şeklindedir. Bir grup adamın yağmur yağarken balçıklı, çok rutubetli yerlerden geçerek “Godu kün çharmasa / Gözlerin oymag gerek” dedikleri de kayıtlıdır (Düzgün 2014: 82-88); Azerbaycan’daki diğer bir

kazan götürür ve taşla döverek “Men anamın ilkiyem / Ağzı gara tülküyem / Men kesirem / Sen de kes” demektedir (Azerbaycan Folkloru Antologiyası 2004: 63). Oğuz Memmedli'nin,²⁴ Azerbaycan'ın Kolayır kentinde 1931 yılında doğan Aliyeva Seher Allahverdi kızı'ndan derlediği merasimin sözleri ise sayışmacaya benzemektedir.

Kumuklarda yağmur ve güneşi çağırma töreni “Zemire”²⁵ olarak bilinmektedir. Kumuklarda oyun olarak bilinen “Gün çık”, Azerbaycan folklorunda “Qodu qodu” törenlerinde okunan manilerdir. Kumuk ve Azerbaycan folklorundaki güneşi çağırma töreninde söylenen sözler birbirinden çok farklı değildir. Gün çık merasimini çocuklar yapmaktadır. Zamanla çocuklara geçmesi, gün çık merasiminin kadim bir tarihi olduğunu ve eskiden güneşi çağırma töreninin Kumuklarda ciddi bir karakter taşıdığını göstermektedir.²⁶

Gürcistan Borçalı'da yağmuru kesmek için evin ilk çocuğu maşayla bir köz alarak güneşin karar tuttuğu tarafa tutar ve mani söyler. “Güneşin gözünü yandırmak” olarak bilinen Güneş duasının ilk iki dizesi Azerbaycan'daki ile aynı olup, “Men anamın ilkiyem / Ağzı gara tülküyem / Men seni yandırdım / Sen de meni yandı” şeklindedir. Bununla birlikte yağmuru kesmek için Çömçehatun merasimi düzenlenir ve çömçeye kırmızı elbise giydirilerek üzerine kül atılır. Ayrıca Godu godu gezdirmek merasimi de yapılır ve çocuklar kırmızı renk elbiselerden bir oyuncak hazırlayarak ev ev dolaşırlar.²⁷ Güneş

---

versiyonu ise “Bulut get-gün gel / Bulut get-gün gel / Keçel qızı evde goy / Nazlı qızı götür gel” şeklinde veya “Gün çık, gün çık / Keher atı min çık / Keçel qızı evde qoy / Saçlı qızı götür çık” şeklinde söylenmektedir (Kazanferkızı 2018: 57-61).

²⁴ Memmedli'nin, Azerbaycan'ın Kolayır kentinde 1931 yılında doğan Aliyeva Seher Allahverdi kızı'ndan derlediği merasimin sözleri bir sayışmaca şeklindedir. “Biren biren / İken iken / Gemze başı / Gara tiken / Evvel altı / Saymadığım / Doğrucuğum / Baharcığım / Gün çıh” (Memmedli 2015: 36-39).

²⁵ İmre-İmre: Volga boyunca yaşayan Tatarların geleneksel doğaüstü varlıkların mitolojik bir motifine denir. Nogaylarda da “Emire” adıyla bilinen varlığı insanların göremediğine inanırlardı. İmre, İmre veya Emire, İlkbaharda görünüp, titrek bir ışık saçarak gökyüzüne yükselen bir yer ruhudur. Sonra buradan buzların üzerine düşerek onları eritir ve tekrar yerin içine girer. Böylece ısınmış olan topraktan buhar çıkar. Ekin işlerine bu dönemden sonra başlanır ve hayvanlar bundan sonra otağa çıkarılır. Kumuk halk kültüründe “z” sesiyle, Bulgar karakterli “Zemire” adında bir motif vardır. Bu kavramın başka versiyonları da Anlaut, Kıpçak ve Nogay dillerinde görülmektedir. N. Dmitriyev bu ruhun adını Kumuk dilinde “nem, buhar, yağ, su” anlamına gelen “Zemre” ile ilişkili vermektedir. Bazı araştırmacılar ise bu temele dayanarak aynı sözcüğü eski Türkçede “duman, sis, kara bulut” anlamına gelen “Emir” ile karşılaştırmışlardır. Anadolu Türklerinin dilindeki “Cemre” sözcüğü, Şubat ayında başlayan ve önce havaya sonra suya ve daha sonra da toprakta meydana gelen sıcaklığın artmasıdır. Azerbaycan Türklerinin yaratılışla ilgili eski mitolojik inançlarından gelen ve Nevruz Bayramı'ndan önce yılın son Çarşamba gününde yapılan “Boz ayın dört çarşamba”m bildiren “Cemle” sözcüğü de “Cemre” ile aynı sözcüktür. Büyük olasılıkla “Cemle” sözcüğü köken itibarıyla “İmir, imere, emire” köküyle bağlıdır ve onun Arap dilinden geldiği söylenemez (Beydilli 2004: 262-263).

²⁶ Kumuklarda güneş duası, “Gün çık / Gün çık, gün çık / Düşmanlanı janı çık / Ariv (güzel) kızını alıp çık / Erşi (çirkin) kızınıq / Eşik artda qoyup çık” şeklinde iken Azerbaycan'da ise “Bulut get-gün gel / Bulut get-gün gel / Keçel qızı evde goy / Nazlı qızı götür gel” şeklinde veya “Gün çık, gün çık / Keher atı min çık / Keçel qızı evde qoy / Saçlı qızı götür çık” şeklinde söylenmektedir (Kazanferkızı 2018: 57-61).

²⁷ Borçalı'da Güneş Duası; “Godu-godunu gördün mü / Goduya salam verdin mi / Godu gapıdan ötede / Gırmızı gün gördün mü / Pay verin oğlu olsun / Vermeyenin gızı olsun / Tendire düşşün gırmızı bişsin / Adı da olsun Fatma garı” biçimindedir. Diğer bir versiyonu ise “Godu-godunu gördün mü / Goduya salam verdin mi / Godu burdan ötede / Gırmızı gün gördün mü / Yağ verin yağlamağa / Bal verin ballamağa / Godu gülmek isteyir / Goymayın ağlamağa” şeklindedir. Başka bir biçimi ise “Goduya gaymag gerek / Gablara yaymag gerek / Godu gün çıxarmasa / Gözlerin oymag gerek / Yağ verin yağlamağa / Bal verin ballamağa / Godu gülmek isteyir / Goymayın ağlamağa / Getmişdim Göyçeliğe / Yoldaşım endi çeliye / Baldırın it daladı / Hönkür hönkür ağladı / Yağ verin yağlamağa / Bal verin ballamağa / Godu gülmek isteyir / Goymayın ağlamağa” şeklindedir. Güneşin çıkması için başka bir törende ise çocuklar bir tepenin üzerine çıkarak mani okurlar. “Gün çıh, çıh, çıh / Keher atı min çıh / Oğlun gayadan uçdu / Gızın tendire düşdü / Keçel gızı goy evde / Saçlı gızı götür çıh” veya “Gün çıhdı su içmeğe / Gırmızı don biçmeğe / Gün gözünü yetirecek / Keçel gızı aparacak / Saçlı gızı getirecek” veya “Gün getdi dağ başına / Örtüb duvağ başına / Könlü şamama isteyen / Dolansın dağ

dualarında görülen “Godu “ kelimesinin güneşle ilgili olduğu ancak bu kelimenin anlamının tam olarak bilinmediği belirtilmektedir (Memmedova 2017: 44). Hikmet Tanyu (1980: 54-55) ise “Godu” kelimesini “Godi” olarak vermektedir. Ayrıca X. yüzyıla ait olan ve Uygur diline çevrilen “Kalyanamkara ve Papamkara” hikayesinde geçtiğini ve “aşağı” anlamında olup Anadolu’daki yağmur dualarında söylendiğini de eklemektedir. Dilaver Düzgün (2014: 86-88, 91), “Godu”nun çocukların Güneş duasına çıkarken hazırladıkları ve ellerine alıp gezdirdikleri kuklaya denildiğini, Azerbaycan’da yağmurlu günlere son veren güneşi sembolize ettiğini belirtmektedir.

Ordu, Rize, Trabzon ile Artvin, Azerbaycan, Gürcistan ve Kumuklardaki Güneş duaları karşılaştırıldığında; Artvin, Azerbaycan, Gürcistan ve Kumuklardaki güneş’in farklı olduğu görülmektedir ve eski Türklerdeki tabiat varlıklarının ruhu olduğu inancının izleri mevcuttur. Güneş, doğrudan kendisine seslenilen canlı bir varlık olarak algılanmaktadır. Karadeniz Bölgesi’nde ise “Allah’tan güneş isteriz” dizesiyle daha İslami bir görünüme bürünmüştür. Güneşi çağırma töreninin Karadeniz Bölgesi ile Azerbaycan, Borçalı ve Kumuklarda olması, bu törenin kadim bir tarihi olduğunu ve söz konusu yörelerin kültürel olarak ortaklığını ortaya koymaktadır.

Karadeniz Bölgesi’ndeki diğer bir inanç ve uygulama ise güneş ve ay tutulması esnasında görülür. Samsun yöresinde eskiden güneş tutulduğu zaman bunun “cazu karının peştemalini güneşin önüne çektiği” için olduğu düşünülürdü. Güneşi kurtarmak amacıyla silah atılır, tenekelere vurulur ve dua okunurdu (Öztürk, 2019). Ay tutulduğunda da bunu kötü iyelerin yaptığına inanılır ve ayın onların elinden kurtulması, salınması için silah atılır, tenekelere vurulur ve ezan okunurdu (Şişman 1994: 78). Rize’de güneş tutulurken tüfek, tabanca atılır herkes uyandırılırdı. Cami hocaları dâhil herkes dua yapardı. Amaç ise güneşin tutulmasını önlemektir. Yani güneşi kurtarmaya çalışırlardı (Ayçiçek 2016: 60). Karabük ve Kastamonu’da ay ve güneş tutulması sırasında teneke veya kap kaçak çalınır, silah atılır. Ayrıca ezan okunur, namaz kılınır ve dua edilir (Mazıcı 2012: 194; Karabüber 2017: 127-128).

Macaristan Kuman-Kıpçaklarında Güneş duası ile ay ve güneş tutulması sırasındaki inançlarla uygulamalar hakkında bir bilgi veya bunlara dair bir iz tespit edemedik. Bununla birlikte Kumanlar doğum yapacak kadının yatağını, ışığı göstermek amacıyla doğu yönüne koyarlardı. Babanın, yeni doğan çocuğunu kutsamanın ilk adımı olarak doğan güneşe doğru tutup kaldırması (Vardan 2018a: 247, 252), Kumanların doğu yönüne ve doğan güneşe saygı duyduklarını göstermektedir. Diğer taraftan mezar doğu-batı yönünde yapılır ve ölü oturur hale getirilirse yüzü doğuya bakar. Bu Macarlar ve özellikle de Kumanlara has olan bir husustur.²⁸ İbnü’l Esir, Kıpçakların doğmak üzere olan güneşi ululadıklarını kaydetmektedir (Ahincanov 2010: 185).

Güneş ve ay kültü, eski çağlardan beri Orta Asya kavimlerinde mevcuttur (İnan 1986: 29). Türk inanç sisteminde güneş, koruyucu vasfı itibariyle gök, ay ve yıldızlar gibi bir iye mevkiindedir. Hun çağından buyana Türkler, güneşi “Kün” şeklinde adlandırmıştır. Bugün ise “gün” anlamında kullanılmaktadır (Kalafat 2010: 176-178). İslamiyet’ten önce Türklerin inanç ve kültür hayatında gökyüzü iyelerinden güneş ve ay koruyuculuk özelliğinden dolayı önemli bir yere sahip olmuştur. Türkler bu gök cisimlerinin yapılarını ve hareketlerini anlamlandırmış, bunları kutsal saymış ve bunlara karşı bir takım ritüeller

başına” şeklindedir (Memmedli 2015: 36-39). Başka bir biçimi ise “Dodu-dodunu gördün mü / Doduya salam verdin mi / Dodu burdan ötende / Gırmızı gün gördün mü / Mehlenize gelende / İt baldırımı daladı / Yağ verin yağlayak / İp verin bağlayak” şeklindedir (Düzgün 2014: 88).

²⁸ Babaanesi bebeği eline alınca kapı eşiğinde durup yukarıya doğru kaldırırdı (Bartha, 2020).

göstermiştir (Kiyak 2010: 134,143). Ancak güneş tapınılan bir varlık değildir. Türklerin güneş veya başka nesnelere hürmet göstermesi ve ululaması, Tanrı'nın onlara verdiği inanan olağanüstü niteliklerden kaynaklanmaktadır. Güneş tutulması sırasında göge doğru tüfek, tabanca atılarak ve davul veya teneke çalınarak gürültü çıkarılması Türk inanç sisteminde görülen ak ve kara iyeler ile ilgili inançtan kaynaklanmaktadır. Güneşin yüzünü "kara iyelerin" kapattığına ve ışığın yeryüzüne inmesine engel olduklarına inanılırdı. Bu yüzden onları korkutup kaçırmak amacıyla bu uygulamalar yapılırdı (Kalafat 2010: 176-181). Altay Türkleri, güneş ve ay tutulması sırasında bağırıp çağırırlar ve davul çalarlardı. Böylece bu gürültülerin kötü ruhları korkutacağına inanılırdı (Gömeç 2003: 88). Slavlaşmadan önce Bulgarlarda, Kırgızlarda, XII. yüzyılda Kimeklerde ve Kara Hitaylarda rastlanması bu kültün Kimeklerle iç içe olan Kıpçaklar arasında da olabileceğini göstermektedir (Gökbel 2000: 212).

Güneş kültüyle bağlantılı olan "Doğu" kültü, çeşitli kavimler arasında yayılmıştır. Türk kağanları güneşe hürmetlerinden dolayı otağlarının kapısını doğu tarafına yaparlardı²⁹ ve kapı doğuya doğru açılırdı (Beydilli 2004: 227). Yakutistan'ın üçra yerlerinde evlerin kapısı doğuya doğru açılır (Barthold 1947: 536). Samsun'daki bazı ailelerin evlerinin dış kapısı doğu yönüne bakmaktadır (Bozkurt, 2019; Öztürk, 2019). Altaylılar, kurban olarak kestikleri atın derisini bir sıriğa geçirerek at şeklini verip asarlardı ve bunun başı doğuya doğru bakardı (Radloff 2008: 47). Kuman-Kıpçaklar ölen kişilerin mezarının üzerine veya yakınına ya da bir ovaya insan biçimli heykel dikerdi ve bunlar da yine doğuya bakardı.³⁰ Göktürk kağanlarının otağlarının kainat timsali olması geleneği de vardı ve bu, hakanların tahta çıkış töreninde de görünüyordu. Söz konusu törende hakanlar bir halı üzerine oturur ve devlete tabi boy beyleri tarafından otağın çevresinde döndürülürdü. Böylece Türk hakanı, yeryüzü etrafında döndüğü düşünülen güneşe mümasil kılınıyordu (Esin 1985: 417). Diğer taraftan kağanlar koruyuculukta güneş gibiydi ve kötülüklerle mücadele eder, bereketi ve huzuru sağlardı (Kalafat 2010: 176-178). Samsun'daki sözlü kültürde olan; kötü, imkanı olduğu halde iyilik yapmayan insanlar için çok kullanılan "Güneş olsa kimsenin üzerine doğmaz" sözü ile rahat, sıkıntısız ve huzurlu hiçbir gün yaşamayan anlamında "Bir gün yüzü görmedi" veya "Hiç gün yüzü görmeden öldü gitti" sözleri, bereketin sabah evin kapısına üç kere geldiğine, her gelişinde kapı kapalıysa gittiğine inanılmasından dolayı bereket olması için sabah güneş doğmadan kalkılması ve evin kapısını açarak biraz beklenmesi, erken kalkmayanlar için söylenen "Haydi kalk! Gün bir urgan boyu çıktı" deyimini (Öztürk, 2019) bu inanışların izleri niteliğindedir.

Rize'de "Şükür"ün simgesi veya nazarın değmesini önlemek gibi amaçlarla keçi, geyik gibi hayvanların kafatasları evin giriş kapısının üzerine asılır. Ayrıca nazardan korunmak için yumurta kabukları da asılmaktadır (Ayçiçek 2016: 71). Karabük'te evin dış tarafına nazardan ve bazı kötülüklerden korunmak için geyik boynuzu asılır (Mazıcı 2012: 169). Artvin'de haneyi koruduğuna inanıldığı için evin balkonlarına at kafası asılmaktadır (Köse 2017: 56). Zonguldak'ta nazar değmemesi için tarlanın veya bahçenin ortasına bir sırik dikilir ve at ile öküz kafatası asılır (Atalan 2000: 55). Samsun'da ahırların kıpısının üst tarafına veya bahçeye bir sırikla koçboynuzu asılır ve böylece bakanların nazarları bu nesneye çekilir. Ancak etini yemek veya adak için kesilen hayvanınki değil sadece kurban

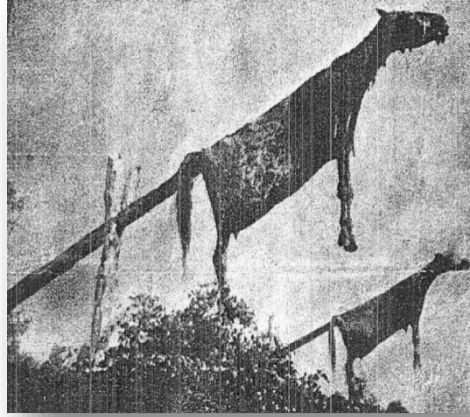
²⁹ Göktürk hakanı Ötüken'de otururdu ve otağı doğu yönüne bakardı (Barthold 1947: 534; Ercilasun 2019: 35).

³⁰ Kumanlar, mezarların üzerine bir tepe yaparlar. Bu tepenin üzerine doğu yönüne dönük ve karnının üzerinde elinde bir kase olan heykel yaparlardı (Rubruk 2001: 42-43). Ayrıntılı bilgi için bk. Altınkaynak 2008: 98-114.

olarak kesilen koçun boynuzları asılır. Diğer taraftan bir kişi ilk kez kurban keseceği zaman koç kesmesi gerektiğine inanılır. Bundan sonraki kurban için koyundan koç, sığırdan inek kesmek iyi sayılırdı. Kurban edilen hayvanların kemikleri köpeklere verilmez, çöpe atılmaz, toprağa gömülür.³¹

Macaristan Kumanlarında ise bahçedeki hayvanları nazardan korumak amacıyla bir sırığa veya ahırın kapısının önüne at ve koç kafatası asılırdı.³² Türklerde kurban edilen hayvanların kemikleri kırılmaz, köpeklere verilmez, ateşte yakılır ya da toprağa gömülür. Bazı özel ayinlerden sonra ise kemikler bir kaba konularak kayın ağacına asılır. At kurbanlarının kafatası bir sırık üzerine konulur. Bu gelenek oldukça yaygındır. Altaylılar ve Yakutlar kurban olarak kestikleri atın derisini bir sırığa geçirerek at şeklini verip asarlar. Buna Altaylılar “Baydara”, Yakutlar ise “Tabık” demektedirler. XIII. yüzyılda Kıpçaklar da buna benzer derileri asmışlardır. Ancak bu derilere ne ad verdikleri bilinmemektedir.³³ Kıpçaklar da “Baydara” demiş olmalıdır. Çünkü Mısır Kıpçaklarında,³⁴ Altın Orda Devleti’nde³⁵ ve 1590’lı yıllarda Ahıska’da³⁶ “Baydara” adı bulunmaktadır.

Şekil 1: Kurban olarak kesilen atın başı ve derisinin bir sırığa geçirilerek at şeklini verip asılması (İnan 1986).

³¹ Bozkurt, 2019; Öztürk, 2019; Eski Türklerde kurban için erkek cinsi üstün sayılırdı. Attan aygır, koyundan koç, deveden buğra kesilirdi (Dede Korkut Masalları 1968: 81).

³² Bu gelenek çobanlar arasında XX. yüzyılın ortalarına kadar varlığını sürdürmüştür. Günümüzde ise gelenekleri muhafaza eden gruplar içinde yaşamaktadır (Bartha, 2020; Macaristan, Kuman Türkleri Özü Türk Belgeseli, 2008).

³³ İnan 1986: 101-102. Eski Türklerde en büyük kurban, at idi (Kafesoğlu 2002: 25); atın kurban edilmesine ve önemine dair veriler oldukça fazladır. Birçok kurganda at iskeletleri bulunmuştur. Kumanların mezarlarında da at iskeletleri ele geçmiştir (Kurat 1972: 104; Ögel 1984: 62-68, 292-301; bk. Erten, 2006; Latinlerin müttefiklerinden olan Kuman prensi Jonah, 1241 yılında ölünce Konstantinopolis kent surlarının dışında bir höyüğe gömüldü. Cenaze töreninde, anısına yirmi altı atın kurban edildiği belirtilir (Vasary 2008: 78). Kumanların at derisi asmasıyla ilgili bk. Rubruk 2001: 42-43.

³⁴ Saltanat naibi olan Emir Bedreddin Baydara, Memlük Sultanını öldürerek yerine geçmiştir; ancak ertesi gün öldürülmüştür (Gezen 2019: 60-62).

³⁵ Özbek Han’ın üçüncü eşi Beylon Hatun, Bizans imparatorunun kızı idi. Çocuğunu İstanbul’da doğurmak istemiş ve Özbek Han da buna izin vermiştir. Böylece Beylon Hatun beş bin askerle birlikte Emir Baydara refakatinde Bizans sınırına kadar götürülmüştür (Birol 1991: 24).

³⁶ Kuzey Kafkasya’dan Suriye ve Mısır’a köle olarak getirilip Memlük Devleti’nde yönetici olan Kıpçaklarda görülen çok sayıda isimden birisi “Baydara” olup 1595 tarihli Ahıska Mufassal Defteri’nde de yer almaktadır (Uyğur 2017a: 606).

Rize yöresinde, köpeğe değer verilirdi ve sürüleri koruduğu için özellikle beslenirdi. Köpek öldürmek insan öldürmek kadar önemli bir suçtu. Üçlü mısır koçanları, bereketin simgesi kabul edilir ve bu koçanlardan ikisinin köpeğin hakkı olduğuna inandıklarından dolayı köpeklere yedirilirdi.³⁷ Macaristan Kumanlarında bulunan “Komondor” adlı bir tür çoban köpeğini, Kumanlar Macaristan’a göç ederken beraberlerinde getirmişlerdir.³⁸ “Komandur/Kumandur”, Kuman-Kıpçaklardaki bir boyun adıdır (Rasonyi 1966-1969: 119; Kırzioğlu 1992: 172-173). Aynı zamanda 1573 yılındaki Ardahan-ı Büzürg (Büyük Ardahan) Sancağı’ndaki bir yerleşim yerinin adı da “Komandur”dur (Kırzioğlu 1992: 172-173). Köpek, Kuman-Kıpçaklar için önemli bir hayvan olmuştur. Kaynaklarda onları “köpek” ve “it” olarak adlandırdıkları ve köpeklerin özelliklerine göre adlar verdikleri kayıtlıdır.³⁹ Bunlardan “barak” (Barag) ve “it” gibi kelimeler Macaristan’daki Kumanlarda mevcuttur.⁴⁰ Diğer taraftan Kırım Çokrak’taki Kuman-Kıpçak mezarında köpek iskeleti bulunmuştur (Rodoplu 2019: 103). Ayrıca Kuman-Kıpçaklar başka halklarla yaptıkları yemin etme törenlerinde sadakatlerini göstermek amacıyla köpeği kurban etmişlerdir (Gökbel 2002: 369; Korkmaz 2014: 122). Köpeği mukaddes bir hayvan sayan Kuman-Kıpçaklar “it” ve “barak” kelimeleri ile birçok kişi ve yer adı vücuda getirmişlerdir. 1190 ve 1193 yıllarına ait Rus vekayinamelerinde “İtoğlu”, “İtler/İtler” şeklinde kişi adları ile “İtapa” adlı bir yer adı kayıtlıdır (Caferoğlu 1961: 1-11; Rasonyi 1966-1969: 106). 1288 yılı kaynağında Macaristan Kumanlarında “İtük-İtik” (İt yavrusu) adı yer almaktadır.⁴¹ 1185 yılı Rus kaynağında “barak” adı geçer. 1327 yılından önce Kuman-Kıpçaklarda hem kişi adı olarak hem de kabile adı olarak kullanılmıştır. Macaristan Kumanlarında bir soyun adı da olmuştur (Caferoğlu 1961: 1-11; Rasonyi 1966-1969: 86-87). “Barak”, kişi adı olarak 1595 tarihli Ahışa Liva’sı Mufassal Defteri’nde de yer almaktadır (Uygur 2017a: 606). Bunlardan anlaşılacağı üzere eskiden Kuman-Kıpçaklarda köpek kültürü geniş ve canlı bir gelişme sahası bulmuştur (Caferoğlu 1961: 1-11) ve günümüzde de “köpek” eskisi kadar olmasa da önemini korumaktadır.

Her iki coğrafyada “ters” ile ilgili inançlar bulunmaktadır. Rize Ardeşen’de küçük çocuğun bacaklarının arasından arkaya doğru ters bir şekilde bakması birinin öleceği anlamına gelirken (Ayçiçek 2016: 70), Samsun ve Karabük’te misafir geleceğine yorumlanır (Mazıcı 2012: 163; Öztürk, 2019). Rize ve Samsun’da giyilen kıyafetin ters olması, işlerin olumsuz gideceği manasına gelmektedir (Ayçiçek 2016: 70; Öztürk, 2019). Bununla birlikte Ardeşen’de kız istemeye gidildiği zaman kız tarafı kıyafetleri ters giyerse kızı vermeye gönüllerinin olmadığını işareti iken, Samsun’da kız istemeye giden kişi işinin rast gitmesi ve olumlu sonuç almak için içteki görünmeyen bir kıyafetini ters giyerdi (Ayçiçek 2016: 70; Öztürk, 2019). Rize’deki cenazelerde kara elbiseler giyilir, bazen de kıyafetler ters giyilirdi (Ayçiçek 2016: 70). Kıpçak-Köldönön boyu da cenazelerde kıyafetlerini ters giyer ve ters oturlardı (İnan 1986: 199). Bunlara ilave olarak sabahları önemli bir iş yapmaya gidilirken veya yolculuk yapmak için evden çıkılırken önüne çıkan kişi erkekse işlerin yolunda gideceği, eğer kadınsa işlerin ters gideceği inancı mevcuttur (Ayçiçek 2016: 70; Öztürk, 2019). Macaristan’da ise bebek anne sütünü içmediğinde, anne

³⁷ Ayçiçek 2016: 71. sayfanın 437. dipnotu.

³⁸ Komondor adının Kuman + dur “hakiki Kuman ol”, “Kumana ait” veya “Kuman cinsi” manasına geldiği belirtilmektedir (Rasonyi 1939: 414; 1966-1969: 119; 1993: 145). Konu hakkında ayrıca bk. Macaristan, Kuman Türkleri Özü Türk Belgeseli, 2008; Nagy 2013a: 166.

³⁹ Tazi: av köpeği, gılbarg: av köpeği, gubas: bir cins köpek, barak: çoban köpeği, eger/eğer: kurt köpeği, köbelek: tüyü çok olan çoban köpeği, parla: tüyü az olan köpek. Köpek yavrusuna “enik”, dişi köpeğe ise “kancık” denilmiştir (Caferoğlu 1973: 30; Safran 1989: 210-211; Al-Turk 2006: 145).

⁴⁰ Barag, uzun tüylü köpeğe denir (Rasonyi 1966-1969: 86-87, 106; Nagy 2013b: 37).

⁴¹ Macaristan’da Karpat Havzası’nın dışında doğdukları varsayılan Kuman kişi adlarından birisi de “İtik-İtik” adıdır (Baski 2019: 2, 6-8); köpek hakkında ayrıca bk. Caferoğlu 1961: 1-11; Rasonyi 1966-1969: 86-87, 106.

loğusalığı boyunca keneye dokunmaz, elbise silkelemez ve derenin üzerinden geçmez. Geçmek zorunda kalırsa arkası dönük olarak suya eğilir ve elindeki kabı suyun akış yönünün tersine doğru çeker. Daha sonra suda beklediği düşünülen kötü ruhların yıkıcı gücünü yanlış yönlendirmek için bu sudan üç yudum içer. Bununla birlikte loğusa kadın, albastıdan korunmak için gömleğini tersyüz giyer (Vardan 2018a: 255-258). Ters motifi, halk inanmalarında bir kült oluşturmuştur. Bu uygulama şekliyle adeta diğer aleme, gidişatın tersinin olması mesajı verilir. Olacak bir kötü olayın olmaması dileği iletilir (Kalafat 2009: 110).

Araştırılan bölgelerde “eşik” ile ilgili inançların olduğu görülmektedir. Kastamonu ve Zonguldak’ta eşiğe oturmak (Atalan 2000: 61; Karabüber 2017: 179), Samsun’da ise eşiğe oturmak veya eşikte ayakta durmak iyi sayılmaz, aksi halde yapan kişinin iftiraya uğrayacağına inanılır (Öztürk, 2019). Macaristan Kumanlarında eşik, dünyalar arası geçişin sembolü sayılır. Bu nedenle cenaze defnedildikten sonra eşiğe toprak sürahi veya testi koyarlar. Sürahi veya testi devrildiğinde bunu, ölen kişinin ruhunun geldiğinin işareti olarak görürler. Loğusayı albastıdan korumak için eşiğe tuz bırakırlar. Zaman zaman ruhlarla aralarında keskin bir sınır çektiklerini göstermek amacıyla eşiğe kesici alet koyarlar. Bununla birlikte havanın kötü olduğu zamanlarda şimşek çarpabilir diye çocukların eşiğe basmalarına ya da eşikte durmalarına izin verilmez (Vardan 2018a: 255-258, 313).

Macaristan Kumanlarında çocuk sahibi olmak için birtakım uygulamalar yapılmaktaydı. Kötü ruhların ele geçirdiği talihi geri döndürmek ve şifa bulmak amacıyla kurşun dökülürdü (Vardan 2018a: 241). Abdülkadir İnan (1952: 29), kurşun dökmeye “kut kuyma” denildiğini ve bunun “kut dökme” anlamına geldiğini, kötü ruhların çaldığı kutu yani talihi, saadeti geri döndürmek amacıyla yapılan bir sihir ayini olduğunu belirtmektedir. Ancak Macaristan Kumanlarındaki bu geleneksel uygulama 1930-1940’lı yıllarda sağlık çalışanları ve devletin sıkı denetimleri ile bırakılmıştır. Diğer taraftan günümüzde Macaristan’ın kuzeydoğusunda yer alan Miskolc’taki eskiden beri kayın ormanı dibinde bulunan Ujhuta (eski adı Bükkszentkereszt) Köyü’nde, taşların ve ağaçların iyileştirici gücü olduğuna, insanın enerjisini yenilediğine inanılmaktadır. Yapılan araştırmalarda açıklanamayan şekilde burada yaşayanların şifa buldukları belirtilmektedir. İnsanlar kayın ağaçlarını kucaklarlar ve kayalara otururlar (Vardan 2018a: 241). Hunlar, ilkbahar ve sonbaharda atalara kurban kestikten sonra civara kayın ağacı dikerlerdi ve bunlar kutlu orman oluştururdu (Kafesoğlu 2002: 27). Göktürk ve Uygur dönemlerinde Ötüken ormanlarının mukaddes sayıldığı bilinmektedir. Bununla birlikte bazı ağaçlar da takdis edilir ama Şamanlar en çok kayın ağacını sayarlar. Altaylı, Sagay, Şor, Kaç, Teleüt gibi ulusların kamları kayın ağacı olmadan ayin yapmaz. Kayın ağacı aynı zamanda tapınılan bir varlık olmuş ve ona kurban sunulmuştur. Altaylılarda her ruh ile Tanrıya yapılan kurban ayini çeşitli olur. En uzun süren, Ülgen adına yapılan ayindir. Bu ayin üç bölümden oluşur. Bir çadır kurulur ve çadırın ortasına yeşil bir kayın ağacı dikilir. Çadırın tepesindeki dallar bırakılır ve oraya bayrak bağlanır. Burada at kurban edilir. Kurbanın derisi, başı, ayağı ve kuyruğu bir sırığa asılır. Sonra Kam, çeşitli ritüeller yapar ve göğre çıkararak kurbanı Ülgen’e takdim eder (İnan 1986: 63-64, 103-108). Kayın ağacı, gücü ve dayanıklılığı ifade etmektedir. Altay-Türk mitolojisinde göğün direği, gök ve dünya ağacı için “bay kaying” tabiri kullanılmaktadır. “Bay kaying” resmi, Altay şaman davullarında da yer almaktadır (Toprak 2011: 560-561).

Erzurum’un Oltu ilçesinde hamile bir kadın çocuğunun kime benzemesini istiyorsa ona bakar. Vahşi hayvanlara bakması iyi sayılmaz, aksi halde çocuk o hayvana benzer (Dağaşan 2013: 13). Samsun ile Kastamonu’nun Tosya ilçesi ve Karabük’ün Safranbolu

ilçesinde bir kadın hamileyken kanlı çiğere veya kırmızı güle dokunup vücudunun neresine değdirdiyse, çocuğun aynı yerinde doğum lekesi olacağına inanılır (Mazıcı 2012: 111; Karabüber, 2017: 41; Öztürk, 2019). Doğu Azerbaycan'da hamile bir kadın çiğere elini değdirdiğinde ya da çiğere yerken vücuduna dokunduğunda çocuğun aynı yerinde ben olacağı inancı vardır (Sardarinia 2016: 38). Karabük'te hamile kadın birine çok kızarsa veya birini sevmezse çocuğunun ona benzeyeceğine inanılır (Mazıcı 2012: 110). Samsun'da hamile bir kadın güzel bir kişiye bakarsa çocuğunun güzel olacağına, birine çok kızarsa veya birini sevmezse çocuğunun ona benzeyeceğine inanılır. Bununla birlikte ölüye bakarsa, çocuğunun soluk renkli olacağı inancı da vardır (Öztürk, 2019). Macaristan'daki Kumanlarda benzer inançlar bulunmaktadır. Hamile bir kadın çiğere dokunup, kanını vücuduna değdirdiğinde oluşan lekenin çocukta da olacağına inanılır. Beyaz tenli hamile bir kadın meyve veya bir bitkiyi kucagında taşıdığına çocuğun yüzünde ona benzer bir doğum lekesi olacağına inanılır. Tiksinerek, şaşırarak ya da ürpererek baktığı şeylere benzeyeceği inancı vardır. Anne hamileyken vahşi hayvan eti yerse çocuğunun vücudunda yara çıkacağına inanılır. Eskiden, hamile olan bir kadın bunu inkar ederse çocuğunun dilsiz olacağına inanırlardı. Ayrıca hamile bir kadın, ölüye bakarsa çocuğu soluk renkli olur (Vardan 2018a: 242).

Karadeniz Bölgesi'nde yeni doğan çocuklarla ilgili birtakım inançlar ve uygulamalar bulunmaktadır. Samsun ve Karabük'te bebeğin kafası, şekle sokmak için sarılırdı.⁴² Aynı uygulama Macaristan Kumanlarında da vardır (Vardan 2018a: 248). Ardeşen ilçesinde yeni doğan çocuğun kırkı çıkana kadar bazı kötülüklerden korunması için yastığının altına köpek pislği, nane ve bıçak koyulur (Ayçiçek 2016: 64). Rize'nin Çayeli ilçesinde anne ve bebek alkarısından korunmaları için yalnız bırakılmaz, eğer bırakılacaksa çocuğun yattığı yere süpürge, ekmek, kömür ve Kur'an-ı Kerim konulur (Kabataş 2006: 34). Trabzon Akçaabat'ta odaya Kur'an-ı Kerim konulur ve loğusanın başına kırmızı çember örtülür veya kurdele takılır (Kolot 2017: 50). Artvin Ardanuç'ta çocuğun odasında ışık yakılır ve kapıya süpürge konulur (Köse 2017: 22, 24). Şavşat'taki Ahıska Türklerinde loğusa kadın yalnız bırakılmaz. Yalnız kalması durumunda yanına Kur'an-ı Kerim bırakılır ve yatağının yakınına keçi kılından yapılmış ip ile süpürge konulur (Akkoyun 2009: 250). Samsun'da eskiden kötü ruhlardan korunmaları için kırk gün boyunca bebeğin kundağına kırmızı başörtüsü, odaya ise sarımsak, süpürge ve En'am Suresi'nin yazılı olduğu küçük kitapçık konurdu (Bozkurt 2019). Sinop Boyabat'ta kırklı kadın dışarı çıkmak zorunda kaldığında beşiğin yanına süpürge konurdu (Saraç 2014: 49). Kastamonu Tosya'da bebek yalnız bırakıldığında yanına süpürge, makas veya urgan, yastığının altına ise bıçak ve bebeğin kordonunun kesildiği jilet konulur, kapıya soğan asılır. Kundağa veya bebeğin koluna kırmızı kurdele bağlanır ya da yüzüne kırmızı örtü örtülür (Karabüber 2017: 75-76). Zonguldak'ta loğusa kadın ve bebeğin odasına Kur'an-ı Kerim asılır. Anne ve bebeğin odasında geceleri ışık yakılır ve bebek yalnız bırakılmaz. Annenin başına kırmızı renk bir başörtüsü ve bebeğin yüzüne de kırmızı renk bir tülbent örtülür. Annenin yastığına iğne batırılır. Bebeğin yanına süpürge ile maşa konulur (Atalan 2000: 39, 61). Karabük Safranbolu'da anne ve bebek yalnız bırakılmaz, bırakılacaksa odaya Kur'an-ı Kerim asılır ve yanlarına süpürge konulur (Mazıcı 2012: 114). Erzurum Oltu'da anne kırk gün yalnız bırakılmaz ve yakasına iğne takılır. Bebeğin bulunduğu odaya Kur'an-ı Kerim asılır ve çocuğun yanına soğan veya demirden bir eşya konulur (Dağaşan 2013: 16-17, 43). Ardahan'da anne ve bebek kırk gün yalnız bırakılmaz. Annenin başına kırmızı eşarp

⁴² Bebek yatarken kafası sürekli bir tarafa dönük yatarsa, kafasının o tarafı yassı olur. Bu nedenle bebeğin kafasının normal bir şekilde büyümesi için sarılırdı. Bununla birlikte eskiden beşiğin üzerine konulan örtü, bir süre sağdan, bir süre sol taraftan açık bırakılırdı ki bebek uyanık olduğunda o açık taraftan bakardı. Böylece kafasının bir tarafı yassı olmazdı (Öztürk, 2019). Karabük'teki bu uygulama hakkında bk. Mazıcı 2012: 111.

bağlanır ve başucuna Kur'an-ı Kerim, yatağına demir ve süpürge konulur (Saltaş 2016: 29-30).

Bu inançlar ve uygulamalar Macaristan'daki Kumanlarda da görülmektedir. Macaristan'daki Kumanlarda "alkarısı" inancı bulunmaktadır. 2010 yılında doğumda ölen bir kadını ve bebeğini akrabaları hiç konuşmadan memleketine götürmüşlerdir. Albastının, loğusa kadına kötü bir haber verildiğinde, loğusa bir şeyden korktuğunda ya da yalnız bırakıldığında ortaya çıktığına inanılır. Bu nedenle albastıdan korunmak için birtakım uygulamalar yapılır. Bebeğin yanına kutsal kitap konulur. Doğumdan itibaren anne ve bebek yalnız bırakılmazlar. Kırk gün boyunca loğusanın odasının ışığı söndürülmez. Annenin, bebeğinin yanından ayrılması gerektiğinde kapıya süpürge veya benzer bir nesneyi koyarlar. Çünkü süpürge pistir ve alkarısı pis nesnelere gelmez. Bebeğin yanına tarak bırakılır. Yatağın kenarına bıçak, çatal, tuz ve biber konulur. Eşiğe tuz bırakma, yatağa tuz serpmeye, sarımsak koyma, yatağın yanına domuz gübresi bırakma, kapının üst pervazına sarımsak hevengi asma gibi önlemler alınmıştır. Loğusa kadın gömleğini tersyüz giyer. Saçına, boynuna ya da bileğine kırmızı kurdele bağlanır. Bebek elini açincaya kadar kırmızı kurdele bağlanır ve yatağının önüne de kırmızı eşarp konulur (Vardan 2018a: 255-258).

Samsun ve Rize yöresinde, çocuğun çarpılmasını önlemek için kırkı çıkana kadar ki süreçte yıkanılan çocuğun suyu gece dışarı dökülmez (Kabataş 2006: 32; Ayçiçek 2016: 64; Öztürk, 2019). Samsun, Trabzon ve Rize'de bebeğin dışarı asılan çamaşırları gece olmadan toplanır (Kabataş 2006: 32; Kolot 2017: 50; Öztürk, 2019). Rize'de kırklı kadının bulunduğu eve özellikle de odaya dışarıdan getirilmiş et (çiğ et) sokulmaz. Et getirmek gerekiyorsa et önce yere konulur. Kırklı çocuk evin üst tarafına götürülür ve üç kez yukarıya kaldırılır. Böylece etin çocuğu veya annesini basması önlenmiş olur (Ayçiçek 2016: 64). Samsun'da benzer uygulama bulunmakta olup, çocuk bir kere yukarı kaldırılır. Bununla birlikte cenaze törenine katılan kişiler evlerine geldikleri zaman insanların cenaze basığı olmamaları için ev halkı ayağa kalkar ve bebek yukarı kaldırılır. Ayrıca loğusa bir kadın ile bebeğinin kırkı dolmadan dışarı çıkmaması sağlanırdı (Öztürk, 2019). Trabzon Akçaabat ile Kastamonu Tosya'da kırklı kadın ve bebeğinin kırk günden önce dışarı çıkması uygun bulunmaz (Kolot 2017: 49; Karabüber 2017: 54, 56). Macaristan Kumanlarında ise annenin kırkı dolmadan sadece bir yakını vefat ettiğinde ölenle vedalaşması için yatağından kalkıp başka insanlarla karşılaşması söz konusu olabilirdi. Aksi halde yatağında kalması uygun bulunurdu. Zarar verici ruhlardan anne ve bebeği korumak amacıyla insanlar bebek görmeye kırk gün dolduktan sonra kabul edilirdi (Vardan 2018a: 255, 259).

Rize yöresinde yeni doğan bebek üç ay olana kadar her gün sabah akşam, Trabzon yöresinde kırk gün boyunca her gün yıkanır (Ayçiçek 2016: 65; Kolot 2017: 43). Karadeniz Bölgesi'nde kırk gün dolunca anne ve bebek yıkanır ve buna "Kırklama/Kırklanma" denir (Savaş 2007: 11; Saraç 2014: 51; Köse 2017: 22-23; Karabüber 2017: 60-61; Bozkurt, 2019; Öztürk, 2019). Macaristan Kumanlarında ise Hristiyanlığın etkisiyle çocuk dinsiz sayılır, vaftiz oluncaya kadar kiliseye de sokulmaz. Çocuk hemen yıkanmaz, silinir. Daha sonra kutsamanın ilk adımı olarak güçlendirmek ve arındırmak için toprağa koyarlar. Yere koydukları çocuğu babası iki eliyle tutarak göğe doğru kaldırır ve eğer güneş varsa doğan güneşe doğru tutar veya atın sırtına koyardı. Son olarak da şapkasını çocuğun üzerine koyardı ki bu hareketiyle aileye kabul edildiğini teyit eder ve sonra bir ayağıyla evin içine adım atardı. Bir Kuman baba, yeni doğan çocuğunu topraktan alarak güneşe doğru tutar. Günümüzde de bu gelenek devam etmektedir. Çocuğun ilk banyosuna büyük önem verilir ve banyo suyuna bazı bitkiler koyulur. İnançlarına göre zaten henüz dinsiz sayılan ten

solmaya başladığı zaman sadece bir iki haftalıkken gökyüzünden direkt bir kaba yağın yağmur suyuyla yıkamaya çalışırlar. Bebeği yıkadıkları suyu bir kaba koyup, temiz bir yere koyarlar ve altına damlamasını sağlarlar. Bunu da şanslarını kötüye çevirmemek, kötü ruhları güçlendirmemek için gece yapmazlar. Kırkıncı gün bir takım ritüellerle hazırlanan su ile yıkanınca artık kötü ruhlara karşı savunmasız oldukları dönemden kurtulduklarına inanırlar. Kırkıncı annenin ilk gezisi, rahibin kendisini ve bebeğini kutsayacağı kiliseye yapılır. Anne, mabetten eve dönüşte çocuğun aylak olmaması için kimseyle selamlaşmaz, konuşmaz ve arkasına bakmazdı.⁴³

Moldova Gagauz Özerk Cumhuriyeti'nin Kıpçak ve Komrat köylerindeki Gagauzlar'da da benzer uygulamalar vardır. Kırkıncı kadın ve bebeği kötü ruhlardan korumak için loğusanın cebine demir çivi, vida gibi eşyalar ile anne ve bebeğin yastığının altına makas ve bıçak konulur. Loğusa kadın ve bebek kırk gün boyunca yalnız bırakılmaz. Bırakılacaksa mutlaka odaya süpürge, sarımsak ve soğan konulur. Kötü ruhları uzaklaştırmak için loğusanın ve bebeğin odasında kırk gün ışık yakılır. Ayrıca bebeğin dışarı asılan çamaşırları akşam olmadan toplanır (Malacılı 2002: 175-177; Petrovici 2009: 197-198).

Doğum dönemindeki inançlar ve uygulamalar eski inançların bakiyeleridir. Bazılarına ise İslami giysiler giydirilmiştir. Kişioğlundan kaynaklanan ve zararlı olabileceklerine inanılan kuvve doğum sonrası için de söz konusudur. Hayvan pisliği, süpürge, sarımsak, tuz, biber, demirden yapılan nesnelere ile kırmızı rengin anne ve bebeği kötü ruhlardan koruduğuna inanılır. Korunma alkarısı, karakura, cin gibi görünmeyen ve fenalık yapabileceklerine inanılan güçlere karşı yapılır (Kalafat 2009: 30). Türklere süpürge etrafında oluşan adet ve gelenekler, inanışlar ve uygulamalar oldukça fazladır. Bu inanışlardan birisi de süpürge'nin kötü ruhlardan koruduğu, onların zararlı etkilerini engellediği yönündedir. Sarımsak ve soğan kara iyelerden korunmada kullanılır ve söz konusu bitkiler bu tür kötü ruhlara karşı koruyucu olarak bilinirler (Kalafat 2016: 60). Ayrıca demirin ve kırmızı rengin koruyucu özelliği bulunmaktadır (Şimşek 2017: 105). Kıpçaklar, Argınlar ve Kazaklar loğusayı albastıdan korumak için çekiç ile bir demir parçası alıp "demirci geldi, demirci geldi" diye bağırırlar. Ayrıca Kırgız, Yabaku, Kıpçak ve başka Türk boyları demiri kutsal sayarlar ve demirle ant içerler (İnan 1986: 84). Tüm bunlar Gök Tanrı inanç sisteminde olan birer kutsal kültürdür (Kalafat 2009: 30).

Araştırılan yörelerdeki diğer bir uygulama ise çocuk dünyaya geldikten sonra kesilen kurbandır. Samsun, Sinop, Rize ve Trabzon'da çocuklar doğduğu zaman Hekike/Akika denilen kurban kesilir (Saraç 2014: 53; Ayçiçek 2016: 62; Kolot 2017: 39-40; Bozkurt, 2019). Söz konusu uygulama Macaristan Kumanlarında da vardır ve kurbanı, babanın kardeşleri keser ve bu kurban tavuktur (Vardan 2018a: 254).

Türkler, çocuğa verilen adın onun kaderini de belirleyeceğine inanmışlar ve ad vermeyi çok önemsemişler, ad seçilirken büyük özen göstermişlerdir (Türktaş 2019: 36). Rize'de çocuklara ad, kulağına Ezan okunarak ve üç kez adı söylenerek verilir. Çocuklara genelde kayınvalide veya kayınpederin belirlediği ad konulmaktadır. Yeni ölen dedesi veya babası, annesi ve büyükannesi gibi birinci dereceden yakınlarının adı tercih edilmektedir. Bu adlar da genellikle büyüklerinin adını yaşatmak amacıyla verilmektedir. Çocuğa ad

⁴³ Vardan 2018a: 252-253, 259, 261; Samsun'da eskiden bir çocuk zamanı geldiği halde yürüyemiyorsa ve yakın bir zamanda bir cenaze töreninden çocuğun bulunduğu eve gelen olduysa çocuğun cenaze başığı olduğu düşünülür ve elli ikisi dolmamış bir kişinin mezarına götürülüp, mezarın ayakucunda çocuğun başından aşağıya su dökülürdü. Çocuk üç kez toprağa bastırılarak "Sen beni bastın, ben seni basayım." denirdi. Anne eve dönüşte kimseyle selamlaşmaz, konuşmaz ve arkasına bakmazdı (Öztürk, 2019).

verirken bu adın çocuğa hayırlı olup olmamasına da dikkat edilmektedir. Çocuklar zamanı geldiğinde yürüyemiyorsa “basılmış” olabileceğine inanılır. “İsim çocuğa gelişmedi” tabiri kullanılır ve verilen ismin çocuğa iyi gelmediği düşünülür. Basılmış çocukların düzelmesi için bu çocukların adları değiştirilmektedir. İkinci adlar verilirken tanınan, sağlıklı, güçlü, kuvvetli ve örnek alınan insanların adlarını vermeye dikkat ederler. Bu sadece yürüyemeyen çocuklar için değil sık sık hastalık geçiren, dili tutulan çocuklar için de geçerlidir (Ayçiçek 2016: 65-66). Samsun’da çocuklara ad, kulağına Ezan okunarak ve üç kez adı söylenerek verilir. Çocuklara genelde kayınvalide veya kayınpederin belirlediği ad konulmaktadır. Ölmüş atalarının adları verildiği gibi büyükannesi veya büyükbabası kendi adını torununa vermektedir. Çocuklar zamanı geldiği halde gelişmiyorsa veya sık sık hastalanıyorsa, verilen ismin iyi gelmediğine inanılır. “İsmi çocuğa yaramadı” tabiri kullanılır ve adı değiştirilir (Öztürk, 2019). Macaristan Kumanlarında eskiden çocuk doğunca ebe, çocuğa göbek adını verirdi. Göbek adı vermek, çocuğu korumak amacıyla yapılırdı. Çünkü bebeğin ailesi bu ismi değiştirecektir. Böylelikle kötü ruhlar yanıltılmış oluyordu (Vardan 2018a: 263). Anadolu ve Balkanlarda Türk halk sufizmine göre, çocuklara iki ad verilmesi onları büyüden korumak için yapılmaktadır. Büyü yapıldığı zaman birinci ad büyü kapsamına girmekte, ikinci ad ise büyüün etkisini gidermektedir (Ayçiçek 2016: 65-66).

Türkler doğum sonrasında meydana gelen hiçbir hadiseyi bir tesadüf olarak görmemişlerdir. Tam tersine ruh aleminin yeni bir tezahürü addediyorlardı. Bu sebeple doğduğu esnada yağmur yağması ile bir Kumanı “Yangorta” (Yağmurlu), ayaz olduğu bir zamanda doğanı ise “Ayaz” olarak adlandırmışlardır (Rasonyi 1939: 413; 1993: 144). Altın Orda Devleti’nin Hanı Muhammed Özbek’in dördüncü eşinin adı Ordaca idi. Ordu yerinde yani karargâhta doğduğu için bu ad verilmiştir. Ordaca, Türk uluslarından birinin emiri olan İsa Bey’in kızıdır (Birol 1991: 154). XV.-XVI. yüzyıl kaynaklarında Kuman-Kıpçak asıllı Rumen devlet adamları içinde “Ordu” adı mevcuttur (Kırzioğlu 1992: 98). 1595 tarihli Ahışa Mufassal Defteri’nde, Ahıska’da kişi adı olarak “Ordubeg” adı kayıtlıdır (Uyğur 2017a: 630). Çocuk doğduğunda annenin gördüğü ilk eşyanın adının çocuğa ad olarak verilmesi, eski Türklerde yaygın bir uygulamadır. Bunlar Ayna, Balta, Bıçak, Çaruha, Çomaka, Közgülü, Tugbeg,⁴⁴ Çakan, Çubuk, Kurman (ok kutusu), Torsuk gibi isimlerdir. Bundan başka, çocuğun kaderini tayin eden isimler de verilebilir. Mesela Kolbas (ordu yu yen). Bu isim önce ileri gelen bir Kumanın adı idi. Daha sonra buna izafeten geniş bir sahanın ismi olmuştur. Kırgızlar çocuklarına bu ismi takmaktadırlar (Rasonyi 1939: 413). Diğer bir isim ise Tepresün, Tepremez (Hareket etme)’dir.⁴⁵ Macaristan Kumanlarında

⁴⁴ 1595 tarihli Ahışa Mufassal Defteri’nde, bölgede kısmi Oğuz unsurundan bahsetmek mümkünse de esas kitlenin Kuman-Kıpçaklardan oluştuğu tespit edilmiştir. Rasonyi’nin “Kuman Özel Adları” adlı eserinde yer alan yüz Kuman-Kıpçak adlarından, “Apa, Balaban, Barak, Barkan, Beke, Belük, Berk, Buga, Bugaç, Çomak, Kaban, Kaçmaz, Kaplan, Kara, Karaça, Kaytar, Koça, Kurman, Közel, Kubasar, Kuman, Küre, Satan, Satuk, Sauk, Sonkur, Tatar, Tolmaç, Tuman, Ulaş, Uzur” gibi 30 kadarının bu defterde geçmesi ve aynı zamanda Memlük Devleti’nde yönetici olan Kıpçaklarda görülen “Akbuga, Arslan, Ayna Beğ, Balaban, Baydara, Bayram, Belek, Canı Bek, Çerik, Dilenci Elik, Gözel, İl Begi, Kaçmas, Kapan, Kara, Kara Arslan, Karaca, Karagöz, Karaman, Kazan, Korkmas, Oruç, Saruca, Satı, Satılmış, Sunkur, Surgatmış, Tagrı Bermiş, Tarhan, Temür, Togan, Tulu, Yağmur” gibi birçok ismin yine bu defterde geçiyor olması bu bölgelerin ortaklığını oluşturan Kıpçakların varlığını göstermektedir. Bugün Atabek Yurdu’nda yaşayan veya sürgün edilmiş halkın dilindeki Kıpçak Türkçesinin ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı özelliklerinin mevcudiyeti ile halihazırda bu bölgede yaşayanların 1595 yılında kayda geçirilmiş halkla aynı olduklarını göstermektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Uyğur 2017a: 587-635. Gürcistan’ın Aspindza, Ninotsminda ve Ahilkelek ilçelerini kapsayan Cavakheti yöresinde tespit edilen Türkçe adlar için bk. Şenel vd. 2010: 217-241; konu hakkında bk. Rasonyi 1966-1969: 143.

⁴⁵ “Tepret” kelimesi Codex Cumanicus’ta “Tepret- (-ur): Harekete geçirmek; “Tepretmek: Hareket etme” şeklinde geçmektedir (Grønbech 1992: 184). “Tepret” sözcüğü, Karacay-Malkar Türkçesinde “Tebret” şeklinde geçer (Tavkul 2003: 22). Konu hakkında bk. Rasonyi 1939: 413; Nagy 2013b: 36-37.

1230'lu yıllarda "Tepremez" kişi adı olarak kullanılmıştır (Baski 2019: 6-8). Günümüzdeki Debrecen şehri bundan neşet etmiştir. Koruyucu isimler de vardır. Bu adlar ile kötü niyet besleyen ruhlarla karşı yeni doğan çocuğun ebeveyni için kıymetli olmadığı inandırılmaya çalışılmaktadır. Bunlar Bolmaz (Olmaz), Bokluğ, Murdar ve Satmaz gibi isimlerdir (Rasonyi 1939: 413). Çocuklara kötü adlar vermek adeti de vardır. Bunun sebebi ölüm meleğinin kötü adı olanlardan nefret etmesinden dolayı gelmediğine inanılmasıdır. Kırgızlarda İtalmas (köpek bile almaz), Kabanbay (yabani domuz) gibi adlar hep bu inanca göre verilmiş adlardır. Troytsk civarındaki Kıpçaklarda çocuğu yaşamayan Cetpisbay Ağa, oğluna, yaşaması için Rusça Andrey adını vermiştir (İnan 1986: 174-175). Hayvan adları da ehemmiyetlidir. Alpra (Al-Bura), İlan (yılan), Çurtan (turna balığı) gibi. "Çurtan" adı, Kuman-Kıpçak boyundan birinin adıdır.⁴⁶ Başka bir isim de Karsak'tır. Kuman-Kıpçaklarda sık kullanılan bir kişi adıdır. Macaristan'ın bugünkü Karcag şehri bundan neşet etmiştir (Rasonyi 1939: 413; Rasonyi 1966-1969: 110; Doğru 1985: 35). Macaristan'ın Karcag şehrinin anlamı "Bozkır tilkisi" dir⁴⁷ ve kutsal bir hayvandır.⁴⁸

Çocuk ömrünün korunması için birçok yerde şu adet vardır. Ailenin fazla sayıda çocuğu ölecek olursa anne yeni doğurduğu çocuğunu, hiç çocuğu ölmemiş yani kötü ruhları darıltmamış bir kadına biraz para karşılığında satmaktadır. Bu kadın bebeği giydirmek için bir gömlek dikmektedir. Böyle bir çocuğun adı Satılmış'tır (Rasonyi 1963: 71-72; İnan 1986: 173-175). Bu uygulama Zonguldak'ta da vardır (Atalan 2000: 40-41). Müslüman Başkurtlarda ise çocuğu yaşamayan kişiler, çocuk doğunca ebe eline alıp birkaç ev dolaştıktan sonra çocuğun evinin penceresinden içeriye "Yabancı ülkeden bir çocuk getirdim. Satın alan var mı?" diye seslenir. Pazarlık başlar ve çocuğun ağırlığında demir verip satın alırlar. Çocuğa Demir, Satıpdı veya Satılmış gibi adlar verirler (İnan 1986: 175-175). Çocuğun yaşamasını sağlamak amacıyla Yaşar, Dursun, Tursun, Turmuş, Durmuş, Durdu, Ölmezbay, Taştan, Kurc (çelik) adları da verilmektedir (Rasonyi 1963: 71-72; İnan 1986: 173-175). Samsun'da sürekli çocuğu ölen kişiler, yaşaması için çocuğa Yaşar, Dursun gibi isimler verirler (Bozkurt, 2019; Öztürk, 2019). Tursun-gül, Satmaz, Satı, Satan, Satuk, Satılmış gibi kişi adları Kuman-Kıpçaklarda da mevcuttur.⁴⁹ Karadeniz Bölgesi'nde Yaşar, Satı, Satılmış, Dursun, Durmuş gibi kişi adları vardır.

⁴⁶ Kötü ruhları dahi korkutan veya onlardan üstün kudrete sahip, süratli hayvanların adları ya da bunlarla sıkı ilişki gösteren "Arslanapa", Kaplan, Bars, Çortan gibi adlar, koruyucu ad olarak kullanılmıştır. Deşt-i Kıpçak'ta XIV. yüzyılda "Çurtan" adında bir kabile vardı. 1341 yılında Macaristan'da kişi adı olarak kullanılmıştır (Rasonyi 1939: 413; 1966-1969: 80, 95, 101, 141-143, 185). Macaristan'ın Tuna ile Tisa nehirleri arasına "Çertan (Çerthan: çortan-çurtan "turna balığı")" boyu yerleşmiştir (Nagy 2013a: 160-161). Kuman-Kıpçakların "Çortan" boyu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kıldıroğlu 2015: 123-136. Kıpçakların "Çortan" boyu hakkında bk. Kumekov 2001: 387, 390.

⁴⁷ Karsak adı Kuman-Kıpçaklarda "bozkır tilkisi" anlamına gelmektedir (Rasonyi 1966-1969: 110; Al-Turk 2006: 61; Codex Cumanicus 2015: 493; Macaristan, Kuman Türkleri Özü Türk Belgeseli, 2008). Karsak adı Osmanlı Arşiv belgelerinde قارسق biçiminde geçmektedir ve "Karsak", "Bir aded siyah dilkü (tilki) ve iki aded samur ve bir aded karsak kürk ile", "Karsak ve beyaz tilki kürkleri", "Karsak kürk", "Karsak vesair postlar" ve "Karsak postu" şeklinde yer almaktadır. bk. BOA, MAD.d., 23206, 29.12.1194; BOA, C.ML., 98/4370, 06.05.1205; BOA, AE.SSLM.III, 88/5316, 19.11.1215; BOA, D.BŞM.ZMT.d., 13944, 30.07.1222; BOA, AE.SMHD.II, 90/7438, 15.02.1224; BOA, C.AS., 15/668, 17.02.1225; BOA, C.ML., 9/356, 25.07.1225; İslam Ansiklopedisi'nde Karsak, "Karsak, vulpes corsac; Türkistan'dan Moğolistan'a kadar olan bölgede bulunan bir cins tilki, Karagan tilkisi" şeklinde açıklanmıştır (Karaca 2002: 568).

⁴⁸ Tilkinin bir totem olduğu belirtilir (Rasonyi 1939: 413); ancak Türklerde Totemizm yoktur. bk. Kafesoğlu 2011: 285-287.

⁴⁹ "Satılmış" adı, Gürcistan'da da bulunmaktadır. Tarihi ve modern Gürcüceden derlenen "Adilbega, Atabega, Altuna, Bairama, Bega, Gozala, Deniza, Donguza, Vermişa, Tatar, Tanyria, Turka, Satılmışa, Sayira, Solaya, Uzuna, Ulubega, Uluxana, Qazaxa, Qaradaya, Qarakuma, Qizia, Qirmiza, Şaqla, Xazara, Xatuna" gibi kişi adları da mevcuttur (Janashia 2010: 115-129); bu adların Gürcistan'daki Hristiyan Kıpçakların adları olduğu

Macaristan Kumanlarında, çocuğun ilk isminin seçimini gelenekler düzenlemekte idi. İlk erkek çocuğa, babanın dedesinin ya da babasının isminin verilmesi atalardan miras kalmıştır. Kızlarda durum o kadar sıkı olmamakla birlikte genellikle annenin büyükannesinin ismi verilir. Günümüzde Macaristan Kumanları arasında da artık az olmakla birlikte çocuğa isim verirken bu adet uygulanabilmektedir. Ad verme töreni ise yavaş yavaş azalmış ve daha sonra tamamen bırakılmıştır. Jász kun sahasında kötü ruhları aldatmak için bebeğe sesleniş çoğunlukla gerçek veya hayali kelimeler kullanılarak yapılırdı. Bunlar; mókár (canavar şeklinde çirkin bir şey anlamında), mókus (sincap), markoláb (ejderha gibi hayali yaratık), mumus (Umacı), ördög (şeytan), rézfaszú bagoly (bakır renkli baykuş), kéményseprő (fırın ya da baca temizleyicisi), zsákos ember (çantalı adam), gyerekszedő (çocuk toplayan), táltos (kam), kutya (köpek), farkas (kurt) gibi kötü ruhların bebeği tahrif edemeyecekleri koruyucu isimler kullanılır. Böylece kötü ruhların, bebeğin gerçek adını bilmesi güçleştirilir. Kumanların atalarının kötü ruhları yanıltıcı, koruyucu olarak kullandıkları bir takım anlam içeren isimler günümüzde sadece coğrafi ad olarak kalmıştır. Örneğin Szatymaz (günümüzde Macaristan'ın kuzeydoğusunda Szabolcs-Szatmár-Bereg bölgesinde yer adı), Bolmaz/Balmaz (Alfold Ovası'nda Balmazújvaros adında bir yer), Baltabay (günümüzde Baltazar), Bugac (Kiskunsağ'ta Atalar Kurultayı'nın da düzenlendiği köyün adı) gibi (Vardan 2018a: 264-266).

Erzurum'da çocuğun ilk çıkan dişini gören her kim ise ona yeni bir elbise alıp giydirir veya hediye verir (Dağaşan: 2013: 15). Sinop, Trabzon ve Rize'de çocuğun ilk çıkan dişini gören her kim ise, çocuğa hediye vermek zorundadır (Saraç 2014: 53; Ayçiçek 2016: 66; Kolot 2017: 42). Bu hediye ne olacağı veren kişiye bağlıdır. Söz konusu hediyeler, çocuğa yakınlık derecesi veya kişinin maddi durumuna göre değişmektedir. Verilen hediyeler altın, para, kıyafet veya oyuncak gibi şeyler olabilmektedir (Ayçiçek 2016: 66). Macaristan Kumanlarında da aynı uygulama vardır (Vardan 2018a: 269).

Karadeniz Bölgesi'nde aile kurmaya büyük önem verilir. Aile kurmanın ilk şartı evlenmektir. Rize Tunca'daki evliliklerde kızların sülale dışına verilmediği göze çarpmaktadır. Bundaki amaç aile dışına kız vermeyip bütünlüğü sağlamaktır. Kızın dışarıya verilmemesi yok olmaya karşı bir korunma şeklidir. Bunun yanı sıra anlaşamadıkları sülalelere de kız vermemektedirler. Kafeli, Orta Kafeli ve Mapipere sülaleleri kendi içinde evlilik yoluyla akrabalık kurmaktadır. Orta Kafeli olarak adlandırılan sülale, Mapiperelerle mecbur kalmadıkları sürece evlilik yoluyla akrabalık kurmamaktadırlar. Bu durum günümüzde dahi devam etmektedir. Çünkü eskiden gelen anlaşmazlıkları halen sürmektedir (Ayçiçek 2016: 66).

Evlilik yaşına gelmiş bireylerin evlendirilmesi kararı anne-babanın veya ailenin büyüklerinin kararı doğrultusunda gerçekleşirdi. Kızlar 5, 8, 10 yaşlarına geldiklerinde "bu kız benimdir" derler ve kızın başına mandil (yazma/başörtüsü) takarlardı. Bu yapıldıktan ve kızın ailesi de onayladıktan sonra o kıza başka birisi talip olmazdı ve herkese duyurulurdu. Düğün için bu kızlar evlilik yaşına gelene kadar beklenirdi. Bu evlilikler "Başlık Parası" karşılığında yapılmaktaydı ve kızın güzelliğine göre bu paranın miktarı artmaktaydı. "Başlık Parası" adı altında sadece nakit para değil, toprak, hayvan veya altın verilmekteydi. Bu tür evliliklerin yanında bir de "menemdi" dedikleri değiş tokuş şeklinde de evlilikler yapılmaktaydı. Bu evlilikte, kız verilen aileden kız alınıyordu. Ancak bu uygulamaların günümüzde etkinliğini yitirdiği görülmektedir (Ayçiçek 2016: 66-69). Samsun'da evlilik yaşına gelmiş bireylerin evlendirilmesi kararı anne-babanın veya ailenin

belirtilmektedir (Uygur 2017b: 459); konu hakkında bk. Rasonyi 1963: 63-87; 1966-1969: 124, 142; Uygur 2017a: 587-635.

büyüklerinin kararı doğrultusunda gerçekleşirdi. Erkek tarafı kız tarafına “Başlık Parası” verirdi ve bu sadece para idi. Eskiden kız alınan aileye kız veriliyordu. Akraba evlilikleri olduğu gibi sülale dışından da kız alınıp kız verilmektedir (Öztürk, 2019; Bozkurt, 2019).

Rize’de düğün gününe yakın gelin sandığı hazırlanır. Gelini odadan çıkarmadan önce sandığının üzerine genellikle çocuk olmak üzere biri oturtulurdu ve bu kişiye para verilmeden sandık üzerinden inilmezdi. Buna “Sandık hakkı” denirdi. Gelin evden çıkarılırken bir bıçak, kılıfına dualar eşliğinde üç kez sokulup çıkartılırdı. Daha sonra bıçak yedi kat iple bağlanır, ertesi gün düğümler açılırdı. Bunu yapmalarındaki maksat bağlanmayı önlemektir (Ayçiçek 2016: 66-69). Samsun’daki düğünlerde gelin ve damadın sağdıçı olurdu. Eskiden gelinin başına yüzünü örtecek şekilde arkası yeşil, ön tarafı kırmızı renk olan örtülerden duvak yapılırdı ve örtülürdü. Gelin at üzerinde veya öküz arabasının üzerinde baba evinden alınırdu. Gelin, yengesi veya sağdıçıyla birlikte bu arabada otururdu. Gelini alınca, koca evine bunu haber veren ilk kişiye bahşiş verilirdu. Gelin, koca evine geldiği zaman kayınpederi geline bir dana veya inek vermeden gelin attan, arabadan aşağıya inmezdi. Gelin, koca evine geldiğinde eve girmeden önce eline bir bardak verilir ve tek vuruşta kırması istenirdi. Böylece baba evinden gelen bütün sıkıntıların ve dertlerin gittiğine inanırlardı. Ayrıca gelinin güçlü olup olmadığını ölçerlerdi. Daha sonra eline bir ekmeğe, Kur’an ve tere yağ verilirdu. Yağ, gelin kendi odasının kapısının üst kısmına sürerdi ve bu yağ ile ekmeği (Gelin ekmeği) yemek çok sevap sayılırdı (Bozkurt, 2019; Öztürk, 2019). Rize ve Erzurum’da gelin koca evine geldiğinde erkek çocuğunun olması için kucağına bir erkek çocuk oturtulurdu (Dağaşan: 2013: 44; Ayçiçek 2016: 66-69).

Evlilik konusunda Macaristan ile Karadeniz Bölgesi’nde benzerlikler bulunmaktadır. Macaristan’daki Kuman-Kıpçaklarda da aile kurmanın ilk şartı evlenmektir. Bu nedenle evlenmeye ve evlenmeye dair geleneklere büyük önem vermişlerdir. Kuman-Kıpçak aileleri, bekar kızlarını veya evlenecek çağdaki “satılık kızlarını” evlendiklerinde yadırgamamaları için güzel elbiseleriyle çalıştırırlar. Eskiden kiminle evlenileceğine aileler karar verirlerdi. Gençlerin yaşadıkları yerin dışına çıkmaları çok mümkün değildi. Bu sebeple eşlerini aynı köyden seçmekteydiler. Bununla birlikte arazinin miras yoluyla başka bir aileye geçmesini önlemek için evlenecek kişinin büyükleri tarafından yakın akrabalarından kız seçilmekteydi. Özellikle de yaşadıkları yerin yerlisi olan kişilerde endogami vardır. Günümüzde akraba evliliği olmadığı belirtilmiştir ancak kanunların yasakladığı da eklenmiştir (Vardan 2018a: 81-120).

Macaristan Kumanlarında çeyiz hazırlama ve sandıkta biriktirme geleneği mevcuttur (Vardan vd. 2018: 64-71). Günümüzde Nagykun bölgesinde gelin çeyizi bir sandıkta biriktirilmektedir (Vardan 2018a: 98). Eskiden gelinler bu sandıkları hayatlarının sonuna kadar misafir odalarında saklamaktaydı (Özü Türk Belgeseli, 2008). Kumanlar arasında “Kalın” denilen başlık parası bulunmaktaydı. Damadın babası belirlenen para, hayvan vb. gibi taşınır mülkü gönderir ve kızı alırdı (Vardan 2018a: 182; Bartha 2019: 251).

Gelin eskiden at üzerinde veya at arabasıyla baba evinden alınırdu ve yolda yabancılara görünmemesi, gözle görünen ve görünmeyen tüm kötü gözlerden korumak için başına yüzünü örtecek şekilde kırmızı veya özel işlemeli örtü örtülürdü. Gelinlerin başlarına takılan ve yüzü örtülen duvak bu geleneğin devamıdır. Gelin evden çıktıktan sonra yengesi veya sağdıçıyla birlikte bir at arabasında oturur ve gençler arabanın etrafında dönerler. Delikanlılardan geline ilk ulaşan kişi ödül olarak şal veya mendil alır ve atının yularına bağlar. Düğün sahibi tarafından atın yularına veya arabaların aynalarına takılan başörtüsü, mendil, kurdele gibi nesnelere bu geleneğin devamıdır ve Macaristan

Kumanlarında düğün simgesidir (Vardan 2018a: 81-120). Atların başına takılan başörtüsü, Orta Asya'daki Kazakların simgesiyle paralellik göstermektedir (Bartha 2019: 251). Ekmeğe muhtaç olmaması için gelinin eline ekme verilir. Dini nikah sonrasında gelin ve damadın başından aşağı buğday ve pirinç saçılır. Pirinç, çiftin yakın bir zamanda çocuk sahibi olmaları için saçılır. Gelin koca evine varınca oğlan çocuğu olsun diye kucağına erkek çocuk verilir. Tiszajenő'de gelinin ileride kolay doğum yapabilmesi için ateşe lapa atarlar (Vardan 2018a: 118-120).

Türklerin yaşadığı diğer yörelerde olduğu gibi Karadeniz ve Macaristan yörelerinde de ölümle ilgili birçok inançlar ve uygulamalar bulunmaktadır. Kastamonu, Sinop, Samsun, Rize ve Ardahan'da köpeğin "kurt gibi uluması" iyi karşılanmaz. Köpek kimin evinin önünde veya kimin arazisinin üzerinde kurt gibi ulursa o aileden birinin öleceğine inanılır (Kabataş 2006: 69-70; Saraç 2014: 74; Ayçiçek 2016: 71; Saltaş 2016: 133; Karabüber 2017: 104; Bozkurt, 2019; Öztürk, 2019). Aynı inanç Deliorman (Bulgaristan)'da da bulunmaktadır (Kaderli 2004: 341). Erzurum Oltu'da köpeğin uzun uzun uluması ölüme işarettir (Dağaşan 2013: 31). Bununla birlikte Rize Ardeşen'de, "Lipardi" ya da "Pardi", Trabzon'da "Bardi" denilen dişi çakalın da kurt gibi uluması ölüm olacağı anlamına gelmektedir (Çelik 1998: 37; Ayçiçek 2016: 71-72). Köpeğin uluması, gözüne kötü ruhların görünmesi sebebiyledir. Bütün köpeklerde kötü ruhları görme hassası yoktur. Sadece alnında "Görmekçi" denilen iki beneği olan köpekler bu kara iyeyi görür ve görünce ağlar bir şekilde ulur. Anadolu'da köpeğin kurt gibi uluması iyi sayılmaz (Kalafat 2004: 96). Kuzey Kafkasya'da Kumuk ve Avar gibi Türk költürlü halklarda da köpeğin kurt gibi uluması ölüm haberi olarak algılanmaktadır. Kırım Türklerinin genelinde köpeğin kurt gibi ulumasının uğursuzluk olduğu inancı çok yaygındır. Yol gösterici ve geleceğin iyi haberlerinin müjdeleyicisi olarak bilinen kurdun, kendisini ifade ediş şeklinin, köpek tarafından isteyerek veya istenmeyerek taklit edilmesi halinin, uğursuzluğa yol açtığı şeklinde yorumlanmasıdır (Ayçiçek 2016: 71-72). Türkler arasında kurt költü oldukça yaygındı. Göktürklerin başbuğunun sancağının tepesinde kurt başı vardı. Oğuz ve Kıpçaklarda bozkurt kutsalı.⁵⁰ Kıpçak boyunun tamgası kurttur ve Kıpçakların kutsal hayvanıdır (Şekil 2; Kalafat vd. 2011: 66). Bunun yanı sıra Kumanların Macaristan'daki ilk yerleşim yerlerinden biri olan Gyöngyös şehrinin armasında, koşan bir kurt ve üzerinde bir ay ve bir yıldız bulunmaktadır (Şekil: 2).⁵¹ Kuman-Kıpçak Kağanın kızı ve Macar Kralı V. Istvan'ın karısı Kraliçe Elizabeth'in mühründe Kraliçe Elizabeth, yüz tarafı kurt başlı bir tahtta oturmaktadır (Şekil: 2; Korkmaz 2014: 172). Kurt, gücün, akıllılığın, haşinliğin ve affetmezliğin simgesidir. İnanca göre Kıpçaklar, insan ile dişi kurttan türemiştir. Söz konusu beraberlikten on beş çocuk dünyaya gelmiştir. Bu on beş çocuk Kıpçakların on beş atasını oluşturmaktadır (Kalafat vd. 2011: 66). Kuman-Kıpçak hanı Bonyak, 1099 yılında Macarlarla gireceği bir savaştan önce gece yarısında ayağa kalkıp, ordusundan uzaklaşmış ve kurt gibi ulumaya başlamıştır. Bir kurt onun ulumasına cevap vermiş ve birçok kurdu çağırmıştır. Geri dönen Bonyak, kurtların uluyarak cevap vermesini, bu savaşın galibinin kendileri olacağına yorumlamış, "yarın Macarları yeneceğiz" demiştir ve Macarları yenmişlerdir (Yücel 499; Ahincanov 2010: 186-187). Kurtlar, Bonyak'ın başdanışmanı ve geleceğini haber veren kişiler durumundadır. Dolayısıyla Bonyak, kurdu ilk ataları olarak

⁵⁰ Ahincanov 2010: 186; X.-XII yüzyıllarda Oğuz ve Kıpçakların esas kutsal hayvanının beyaz kurt (Ak Böri) olduğu belirtilmektedir (Ashirov 2015: 218).

⁵¹ Türk költürü açısından en dikkat çekici armalardan birisidir. Gyöngyös şehrinin en eski arması XVII. yüzyıla ait siyah beyaz renk bir gravür mühründen kalmadır. Daha sonra renklendirilmiştir. Kuman bel çantası şeklinde yapılan kalkan figürünün taban kısmında yeşil, daha sonra mavi renk bir zemin oluşturulmuştur. Zemin üzerinde koşan kurdun üzerindeki "ay" gümüş renkli, "yıldız" ise sarı renkli yapılmıştır. Arma, şehrin belediye binasının girişinde de yer almaktadır (Vardan 2018b: 9, 14).

kabul eden Kıpçak boyunun temsilcisi olarak kurtlara müracaat etmektedir. Han ve rahip görevini birleştiren Bonyak'ın kurt totem ve koruyucuyla bağlantısı olduğu düşünülmektedir. Pek çok Türk kabilesinde çocuk doğumuyla ilişkilendirilen kurt inancı hayli yaygındı. Örneğin Andican Kıpçakları doğumu kolaylaştırmak için kadına bir parça kurutulmuş kurt ciğeri verirler (Ahincanov 2010: 186-187). Doğu Azerbaycan'da loğusa kadını albastıdan korumak için yatağının altına kurt derisi koyarlar, bebeğin beşiğine de kurdun elini asarlardı. Ayrıca bir kadının doğum yaptığı gün köye kurt inerse o kadının 8/9 yıl çocuğunun olmayacağına inanırlar (Sardarinia 2016: 27, 58). Bu inanç ve uygulamaların derinliklerinde "Ata ruhu", "Kurt ata" inancı vardır. Türk inanç sisteminde, ata ruhlarının insanları birtakım görünmeyen güçlerin zararlarından koruyacaklarına inanılırken, kurt ve onun ruhu da ata ruhu olarak düşünülüp ona inanılıyordu (Kalafat 2016: 81).

Şekil 2: Solda Kıpçak Boyunun Tamgası (Kalafat vd. 2011: 66). Ortada Gyöngyös Şehri'nin XVII. yüzyıla ait Arması (Vardan 2018: 14). Sağda Kuman-Kıpçak Kağanının Kızı ve Macar Kralı V. Istvan'ın Eşi Kraliçe Elizabeth'in 1272-1277 Yılları Arasında Kral Naibesi iken Kullandığı, Üzerinde "Kuman-Kıpçak Hanın Kızı" Yazan Mührü. Kraliçe Elizabeth, Yüz Tarafı Kurt Başlı Tahtta Oturmaktadır (Korkmaz 2014: 172).

Samsun, Sinop Boyabat ve Rize Ardeşen'de gece evin önünde veya bacada baykuş öterse o evden birinin öleceğine inanılır. Öten bu baykuşu ölümü atlatmak için öldürmeye çalışırlar (Saraç 2014: 74, 96; Ayçiçek 2016: 71; Öztürk, 2019). Artvin Ardanuç'ta evin etrafında veya bacasında baykuş öterse o evden ölü çıkacağına inanılır (Köse 2017: 45, 62). Yusufeli'nde baykuşun evin çatısı ya da yakınında uzun uzun ötmesi halinde o evden birinin öleceği inancı vardır (Kalafat 2016: 95). Trabzon Akçaabat'ta bir evin yanında baykuş öterse o evden cenaze çıkacağına inanılır (Kolot 2017: 120). Ardahan, Zonguldak ve Erzurum Oltu'da baykuş öterse ölüm olacağına inanılır (Atalan 2000: 62; Dağaşan 2013: 31; Saltaş 2016: 133). Baykuş ötüncü ölüm olacağı inancı, Türk Halk Şiiri'nde, Karadeniz yöresinde şu şekilde yer almaktadır (Kaman 2015: 1142);

"Karaağaç dalında/Bayguşlar bağıruyi
Domuz gocan ölecek/Eceli çağırui."

Doğu Azerbaycan'da çatıda baykuş ötmesi o evden cenaze çıkacağına habercisi olarak görülür (Sardarinia 2016: 121). Macaristan Kumanlarında da benzer inanç vardır. Bir evin etrafında yoğun bir şekilde baykuş öterse, o evden birinin öleceğine yorumlanır. Bu nedenle baykuşa ölüm kuşu da denilmektedir (Vardan 2018a: 316).

Ardahan, Erzurum, Kastamonu ve Rize'de yıldız kayması bir kişinin öleceğine işaretir (Sezen 1993: 100; Kabataş 2006: 70; Saltaş 2016: 134; Karabüber 2017: 129). Bu

inanç Azerbaycan'da ve Ahıska Türklerinde de bulunmaktadır (Sardarinia 2016: 121; Cicioğlu 2017: 464; Najafov 2019: 12). Samsun'da her insanın üç yıldızı olduğuna, ikisi kaydığında ölümün yaklaştığına, üçüncü yıldız kaydığında da o kişinin öleceğine inanılır. Ayrıca bir kişi kolayca hasta oluyorsa veya bir kişiye çok nazar değişirse "Yıldızının düşük" olduğuna inanılır (Öztürk, 2019). Macaristan Kumanlarında ise çocuğun yılın hangi döneminde ve ayın hangi durumunda doğmuşsa kaderinin buna göre şekilleneceğine inanılır. Çocuğun geleceği hakkında buna göre tahminlerde bulunurlar. Bu sebeple talihle ilgili olarak "Şans yıldızı altında doğmuş" veya "Şanssız (sönmüş) yıldız altında doğmuş" denir. Bununla birlikte göğe yani cennete giden ruhun bir yıldız olarak görülebileceğine inanılır (Vardan 2018a: 312). XIV. yüzyılda Kumanların yıldızlara ilgi duydukları, onlardan birtakım hükümler çıkardıkları ve yıldızları kutsal sayarak ululadıklarından bahsedilmektedir (Gökbel 2000: 208).

Türkçede yas adeti içinde değerlendirilen ölü gömme törenine "yuğ" ve bu törende söylenen sözlere "ağıt" denilmektedir (Hacıgökmen 2013: 395). Bununla birlikte ağıtmak, ağıtlama, ağat, ağut, deme, deşek, deyiş, diyeşek, mersiye, sagu, sağı, sağunç, savu, sayma, şivan, türkü ve yakım gibi kelimelerle birlikte ağıt etmek, ağıt düzmek, ağıt havası, ağıt koparmak, ağıt söylemek, ağıt tutmak, ağıt yakmak, ağıt yapmak, ağıt yitirmek, bayatı söylemek, sağı kılmak, sağı sağma, sağı sağmak, şivan etmek, yakım yakmak, yas çağırarak, yas etmek, yas kaldırmak ve yası tutturmak gibi deyimler de kullanılmaktadır (Şenel 1988: 472). Trabzon ve Rize yöresindeki "Sayı yapmak" veya "Sayı kurmak" olarak bilinen adet, ölen kişinin ardından duyulan acıyı makamlı bir şekilde ifade etmektir ve günümüzde de Müslümanlığı benimseyen Kıpçakların bir izi olarak hala yaşamaktadır (Tellioglu 2015: 9; Ayçiçek 2016: 73).

Rize'de "Sayı yapmak" veya "Sayı kurmak" olarak bilinen adette, ölen kişi hakkındaki fikirler, yaşarken yapmış olduğu şeyler, ölmesiyle insanlara ne gibi üzüntüler verdiği gibi konular anlatılır. Genellikle ölen kişinin birinci dereceden akrabaları olan kadınlar tarafından yüksek sesle gerçekleştirilir ve sırayla yapılır. Bununla birlikte bu ağlama şekli sonraki kuşaklara kalsın diye küçük yaştan itibaren kızlara öğretilmektedir. Bu şekilde ağlama günlerce sürmektedir ve böyle ağlanmayan cenaze törenleri oldukça yadırganmaktadır (Ayçiçek 2016: 73). Atalarının kökeni Rize'ye dayanan ve uzun zamandır Samsun'da yaşayan bazı ailelerde ise bu adete "Saya saya ağlamak" denir. Genellikle ölen kişinin birinci dereceden akrabaları olan kadınlar tarafından yüksek sesle, ölen kişi hakkındaki düşünceler, yaşarken yapmış olduğu şeyler, ölmesiyle insanlara ne gibi üzüntüler verdiği gibi konular anlatılır. Cenaze törenlerinde, ölen kişinin akrabaları ağlamadığında, bu cenaze törenleri oldukça yadırganmaktadır (Öztürk, 2019). Bu değişiklik, eski Türklerde ölü başında melodili olarak yaptığı iyilikleri sayarak ağlamak anlamına gelen "sagu" kelimesinin sayıya dönüşmesi ile meydana gelmiştir.⁵² Bunlar da eski Türklerin bu yörelerdeki etkileri olarak görülmektedir. Zira XII. yüzyılda Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçaklarda, kadınların ölen aile üyeleri için yas tuttıkları ve feryat ederek ağladıkları, bunu, ailenin diğer fertlerinden biri ölünceye kadar sürdürdükleri ayrıca böyle yas tutmayı kızlarına öğrettikleri hakkında kayıtlar vardır.⁵³ Ayrıca Kıpçak kızı Gürcü Kraliçesi Tamara, babasının ölümüyle saçlarını yolmuş, elleriyle yanaklarını tırmalamış ve

⁵² "Sagu", ölü için söylenen melodili ağıt ve mersiye anlamına gelmektedir. "Sagu sağmak" ise feryat figan ederek ağlamak manasına gelmektedir (Ögel 2000: 471).

⁵³ "Orada kadınların ölmüş anne ve babaları için bütün gün ve gece ağlayıp yas tutmaları, adettendir. Buna oğullarından, kızlarından veya ailenin diğer üyelerinden biri ölünceye kadar devam ederler ve aile üyeleri kendilerinden önce ölenlere yas tutar. Kızlarına matem tutmayı öğretirler. Geceleyin inleyip feryat ederler" (Karatay 2009: 79).

gözyaşlarına kan karışmıştır (Kırzioğlu 1992: 131). Kıpçaklar, İslamiyet'ten sonra ölen insanların ardından yüksek sesle ağarlardı ve özel ağlayıcılar getirirlerdi. Bunlar, böyle yas şeklinin Kuman-Kıpçaklarda bulunduğunu ve İslamiyet'le birlikte zamanla şekil değiştirerek ve hafifleyerek varlığını devam ettirdiğini göstermektedir (Gökbel 2000: 257-258). Macaristan Kumanlarında yas törenlerinin, Eski Türklerden izler taşımakla beraber ağıt yakma, ağlama konusunda yavaş yavaş değişime uğradığı görülmektedir (Bartha, 2020). XVIII. yüzyılın sonlarında ağıt yakan "yoğcı" veya "sığıtçılar"ın cenaze evine gittikleri konusunda kayıtlar mevcuttur. Kumanlar ölen kişinin ruhunun geri gelmesinden korkarlar ve sevdiklerinin yanı sıra profesyonel ağlayıcılar gürültü çıkararak ölen kişinin ruhunu uzak tutmaya çalışırlar ayrıca üzüntüyü pekiştirirler (Vardan 2018a: 281-283, 288, 313). Ölü yanında bir gece ağıt yakılır ve ağlayıcılar getirilirdi. Ancak bu XX. yüzyıla kadar özellikle de Katolik Kumanlar arasında yaşamıştır (Bartha, 2020). Karsag, Ujszallas ve çevresinde Tatar baskınından sonra 1698 yılında söylenen bir ağıtın ilk dördlüğü şöyledir (Vardan 2018a: 283);

"Soldurdun ve kuruttun yetimi sen Büyük Kumanlık!

Çok uzun zaman önce ıssız bir çoraktı topraklar,

Yazık, komşuların şimdi üzgün veya tatsız,

Özgürlüğe ihtiyacı olanlar."

Eskiden beyi ölen bir kadın altı ay yas tutardı. Evin avlusuna çıkmaz, ahıra gitmez, yemek yemeye masaya dahi gitmezdi. Atalara büyük saygı duyarlar. Evin hanımı, eşi öldüğünde yatak odasını olduğu gibi bırakırdı. "Bundan sonraki hayatları o evde sürmez" anlayışı bulunmaktaydı.⁵⁴ Macaristan Kumanlarında yas rengi, gök rengi yani koyu mavidir. 1920 yılına kadar tabutlar maviye boyanmıştır (Özü Türk Belgeseli, 2008; Vardan 2018a: 287, 310). İnsanlar yas tuttuğu zaman koyu mavi renkte kıyafet giymişlerdir. Nitekim bu adet aslında Büyük Kumanistan'dan Sırbistan'a giden insanlarda XX. yüzyılın başına kadar yaşamıştır (Bartha 2019: 251). Yas rengi Hristiyanlığın etkisiyle siyah olmuştur (Vardan 2018a: 287, 310). Eski Türklerde siyah, beyaz ve mavi (gök rengi) yas renkleridir (Seyidov 1988: 33-52; Hacıgökmen 2013: 398-401).

Samsun ve Rize'de ölüyü yıkarken ölünün bedeni yumuşaksa ve uzun bir zaman donmazsa kırk gün sonra bir kişinin daha öleceğine inanılır (Kabataş 2006: 72; Öztürk, 2019). Samsun'da ölünün bedeni yumuşak ve yüzü beyaz nur inmiş gibi veya sarı renk ise iyi bir kişi olduğuna, kararmışsa makamının iyi olmadığına inanılır. Ayrıca ölen kişinin eli açıksa cömert biri olduğuna, kapalıysa cimri olduğuna inanılır (Öztürk, 2019). Kastamonu Tosya'da da benzer inançlar vardır. Ölen bir kişi yıkanırken bedeni yumuşak ve benzi sarı ise iyi bir kişi olduğuna, yüzü eğriyse ve kararmışsa makamının iyi olmadığına inanılır. Bununla birlikte ölü yıkanırken vücudu yumuşaksa veya ölürken eli açıksa cömert bir insan olduğuna, vücudu sert veya ölürken eli kapalıysa cimri olduğuna inanılır (Karabüber 2017: 114-115).

Samsun ve Rize'de ölen kişinin üzerine demir veya bıçak koyarlardı (Kabataş 2006: 72; Bozkurt 2019; Öztürk 2019). Boyabat'ta ölünün şişmemesi için üzerine bıçak veya makas, Akçaabat'ta bıçak konulur (Saraç 2014: 76; Kolot 2017: 124, 127-128). Ardanuç ve Tosya'da ölünün şişmesini ve kötü ruhların yaklaşmasını engellemek amacıyla karnına bıçak konulur (Karabüber 2017: 111; Köse 2017: 47). Aynı uygulama Deliorman Türklerinde de vardır ve ölünün üzerine bıçak, makas ve maşa gibi demirden yapılmış

⁵⁴ Vardan 2018a: 296. sayfanın 83. dipnotu, 296-297.

nesnelere konular. Demirden yapılmış aletlerin ölüyü kötü ruhlardan koruduğuna inanılır (Kaderli 2004: 360). Ahıska Türkleri de ölünün karnına şişmemesi için makas koyarlar (Akkoyun 2009: 275; Şakiroğlu 2016: 74). Macaristan Kumanları ise cenaze evde iken kötü ruhlara karşı bedeninin üzerine orak, ayaklarının üzerine balta veya nacak koyarlar (Vardan 2018a: 311). Samsun'da ölüm olan evde üç gece ışık yakılır (Öztürk, 2019). Macaristan Kumanlarında odaya kem göz veya cadı girmemesi için bütün gece mum veya lamba yakılır (Vardan 2018a: 258).

Rize'de ölünün hayatta iken kullandığı sabunu kullanmak iyi sayılmaz. Yapılırsa o kişinin erken yaşlanacağına inanılır (Ayçiçek 2016: 74). Samsun'da ölünün üzerindeki kıyafetler ile ölüyü yıkamakta kullanılan sabun kullanılmaz. Bir kişi öldüğünde üzerinde bulunan kıyafetler, ölüyü yıkamakta kullanılan sabunla yıkanır ve bu kıyafetlerle sabun gömülür (Bozkurt, 2019; Öztürk, 2019). Macaristan Kumanlarında, ölen bir kişinin öbür dünyaya temiz gitmesi gerektiğine inanılır ve ölü yıkanır (Vardan 2018a: 286, 288). Ölüyü yıkamada kullanılan sabun ise kullanılmaz, çöpe atılır (Bartha, 2020). Samsun ve Rize'de ölen insanların bazı şahsi eşyaları yakınlarına verilmektedir. Eşyaları alan insanlar bu eşyaları gördükçe ölüyü tekrar anmaktadır ve rahmet dilemektedir (Ayçiçek 2016: 73; Öztürk, 2019). Trabzon'da ölünün üzerindeki kıyafetler gömülürken diğerleri dağıtılır (Kolot 2017: 143-144). Ahıska Türklerinde ölünün üzerindeki kıyafetler yakılırken diğer eşyaları dağıtılır. Mezar dönüşünde ölümü uzaklaştırmak amacıyla arkalarına bakmazlar ve eve geldiklerinde el ve yüzlerini yıkarlar (Dadayeva 2018: 32, 38-40). Definden sonra mezar dönüşünde arkaya bakmama Ardanuç'ta da vardır ve eğer geriye bakılırsa ölünün aklının dünyada kalacağına ve ölen kişinin yakınlarından bazılarını yanına alacağına inanılır (Köse 2017: 48). Samsun'da mezar ziyaretinden dönerken arkaya bakılmaması gerektiğine, ölen kişinin kendisine baktığına, ziyarete giden kişi geriye bakarsa artık ölen kişinin onu göremeyeceğine inanılır. Ayrıca ölen kişinin ruhunun kırk gün evin bacasına geldiğine dair inançlar bulunmaktaydı. Cuma geceleri evin bacasına gelip kendisi için dua okuyorlar ve onun hakkında iyi şeyler konuşuyorlarsa mutlu olup gittiğine, eğer kötü konuşuyorlarsa beddua edip gittiğine inanılırdı (Bozkurt, 2019; Öztürk, 2019). Kastamonu'da ölen kişinin kırk gün eve geldiğine inanılır. Cuma ve Pazar geceleri ise bacaya gelip kendisi için Kur'an okuyup okumadıklarına ve evin düzenine baktığına eğer okuyorlarsa ve evin düzeni yerinde ise mutlu olarak gittiklerine, yapmıyorlarsa ve evin düzeni kötüyse "Siz de bize dönün" diyerek kırgın ayrıldıklarına inanılır (Karabüber 2017: 109-121). Ölen kişinin ruhunun geri geldiği inancı Macaristan Kumanlarında da mevcuttur ancak ruhun gelme süresi kişiden kişiye değişkenlik göstermektedir. Bu süreler birinci gün, birkaç gün, bir hafta, dokuz ve kırk gün olarak değişmektedir. Düğün yemeklerinde, masada, ölen anne ve babanın yeri boş bırakılır (Vardan 2018a: 308-309, 315). Bu ölen atalarının ruhunun aileyi ziyaret ettiği inancı, "Atalar kültü"nü'nün olduğunun göstergesidir.

Macaristan Kumanlarında ölen kişinin kıyafet ve eşyaları vasiyeti yoksa bazıları hatıralarını saklamak için ayrılır ve kalan kısmı ihtiyaç sahiplerine dağıtılır. Cenaze evindeki tüm aynaların üzeri, kötü niyetli ruhları uzaklaştırmak için örtülür. Ölen kişinin ruhunun gitmesi için evin pencereleri açılır. Ateş ve ocak söndürülür. Ölüm olan bir evde, aile bireyleri mutluluğunu, neşesini kaybettiğinden, ateşin-ocağın söndürülmesi bunu ifade eder. Diğer bir görüşe göre ateşin, ruhu besleyip güç vermesini ve böylece gitmesini zorlaştıracığı için evdeki bütün ateş ve ocak söndürülür. Tümülsüz ve mezar ziyaretinden dönerken ruhların kendileriyle birlikte gelmemesi amacıyla mezarlar arasında haşhaş tohumu serpererek onları çembere alırlar. Bakıldığında ışıltı veren metalik veya gök rengini andıran gri nesnelere Türklerin ritüellerine hep eşlik etmişlerdir. Haşhaş tohumu da gri veya maviye çalan bir renktedir (Vardan 2018a: 312-316). Türkler kötü ruhlardan

korumak için loğusa kadın ve bebeğini demirden nesnelere korumaya alırlar. Bununla birlikte Göktürklerle giden Doğu Roma elçisi Zemarchus'a, Türkler demir vermişlerdir.⁵⁵ Kırgız, Yabaku, Kıpçak ve başka Türk boyları demiri kutsal sayarlar ve ant içme sırasında kılıcı kınından çıkararak "Bu kök kirsün, kızıl çıqsün" derlerdi. Söz konusu ifade "Anlaşmayı bozarsam bu mavi renkli demir-kılıç kana bulanarak kızıl çıksın ve demir öcünü alsın" anlamına gelmektedir. Bu, onların kılıç tarafından öldürüleceğini, çünkü büyük kudrete sahip olduğuna inandıkları demirin onlardan intikam alacağını anlatır (Mahmûd el-Kâşgarî 2013: 550). Macaristan Kumanları, ruhun geri gelip bulmasını önlemek için cenazeden eve dönerken avluya kum/toprak serpererek ayak izlerini kapatırlar. Bununla birlikte ölen kişi ile aynı evde yaşayanlar ve yakın akrabaları mezarlıktan dönünce suyla yıkanarak, kıyafetlerini değiştirerek ve ateş yakıp dumanını dağıtarak temizlenirler (Vardan 2018a: 312-315). Eskiden bir kişi öldüğünde mezarının önünde ateş yakılırdı ve bu, gece yarısına kadar sürerdi (Bartha, 2020). Ateşle temizlenme Türklerin kadim bir adettir. Göktürklerle giden Doğu Roma elçilik heyeti Soğd bölgesine vardığında yanlarına şamanlar gelip kötü ruhları kovmak amacıyla tütsü yapmışlar, çeşitli sözler söyleyerek tütsünün dalları yanarken onların etrafında dönmüşler ve Zemarchus'u ateşin üzerinden atlatmışlardır (Özcan 2014: 31). Samsun ve Rize'de bir kişinin mezarı üzerinde ışık görünmesi o kişinin iyilerden olduğunun yani amelinin iyi olduğunun işareti sayılırdı (Ayçiçek 2016: 75; Öztürk, 2019). Samsun, Trabzon ve Rize'de cenaze evinde üç gün yemek pişirilmez. Komşular yemek götürürler.⁵⁶ Erzurum'da cenaze evinde yemek pişirilmez komşular götürür veya komşuları ziyeye gelenleri yemek yedirmek için kendi evlerine götürürler (Dağaşan 2013: 34). Kastamonu ve Zonguldak'ta cenaze olduğu gün evde yemek pişirilmez komşular ve akrabalar yemek götürürler (Atalan 2000: 51; Karabüber 2017: 122). Samsun'da cenaze evinde zeminde insanın topuğuna kadar görülmeyen kanların olduğuna inanılırdı (Bozkurt, 2019). Bu kanların etrafa bulaştığına inanıldığından dolayı kaplar yıkanılmaz ve dolayısıyla yemek pişirilmez. Ertesi gün ev ve eşyalar temizlenir (Şişman 2001: 462-463). Evdeki bütün sular boşaltılır (Öztürk, 2019). Ardahan'da ölü olan evde ağız açık her şey dökülür, su dolu kaplar boşaltılır. Çünkü Azrail (as.)'in kılıcını bu sulara yıkadığı düşünülür. Ayrıca ölünün yanından geçerken ölen kişinin kanlarının yerde olduğuna inandıklarından dolayı eteklerini toplarlar (Saltaş 2016: 137). Ahıska Türklerinde üç gün ateş yakılmaz ve yemek pişirilmez (Cicioğlu 2017: 465; Dadayeva 2018: 32, 35; Topçu 2018: 124, 126). Azrail (as.) can alırken kanların o eve ve komşu evlere sıçradığına inanıldığından dolayı bu evlerdeki sular boşaltılır (Şakiroğlu 2016: 77). Ardanuç'ta da bir mahallede ölüm olduğunda dolu olan kapları boşaltırlar. Yapmadıklarında Azrail (as.)'in kılıcını bu evlerdeki su ile yıkayacağına inanılır ve öyle bir şey olursa o evde de ölüm gerçekleşeceği düşünülür (Köse 2017: 46-47). Ardahan'da ölü olan eve, Rize ve Samsun'da ise ölünün odasına su serpilirdi (Saltaş 2016: 144; Ayçiçek 2016: 74; Öztürk, 2019).

Rize'de ölü defnedildikten sonra hatırlamak ve öbür alemde rahat etmesi amacıyla ölümünün üçünde, kırkında ve yıldönümlerinde, Samsun'da ise yedisinde, elli ikisinde ve yıldönümlerinde "mevlid" yapılmaktadır. Söz konusu törenlerde gelenlere "mevlid şekeri" dağıtılmaktadır (Ayçiçek 2016: 74; Öztürk, 2019). Doğum anlamına gelen "Mevlid" in cenaze törenlerinde yapılıyor olması tezat gibi görünse de Türklerin yuğ töreni düzenlemeleri İslamiyet'le birlikte İslami bünyeye bürünmüştür. Türklerin eski

⁵⁵ Menander, Türklerin kendilerine satmak için demir sunduklarını ve Türklerin demir madenini bildiklerini göstermek amacıyla verdiklerini belirtmiştir. Ancak kendisi burada yanılmaktadır (Özcan 2014: 31). Göktürklerde demircilik sanatı oldukça gelişmiştir. Bu konu hakkında bk. Liğeti 1998: 63-64.

⁵⁶ Samsun'da cenaze olan evde üç gün boyunca yemek pişirilmez. Eğer pişirilirse bu yemeğe "Kerif" denir ve yenilmesi iyi sayılmaz (Öztürk 2019). Konu hakkında bk. Kabataş 2006: 82; Kolot 2017: 142.

inançlarından olan kansız kurban çeşitlerinden biri olan “saçı”, mevlid törenleri gibi İslami bir gelenek olarak görülmüştür. Mevlid töreninde, içinde çeşitli otların bekletildiği su, dinleyicilere serpilmekte ve buna saç denilmektedir. Diğer taraftan mevlid törenlerinde “mevlid şekeri” olarak ayrı bir ad alan şekerlerin de bu törenlerde dağıtılması bir saçtır (Bayat vd. 2008: 149, 153).

Macaristan Kumanlarında ölenin ruhunun geri geleceğinden korktukları için ölenin ruhunu hoş tutmak amacıyla ne gerekiyorsa yaparlar. Ölenin ardından yağ yani ölü aşı verirler. Bu her yerde böyledir. Cenaze evinde yemek pişmez ve komşular ile ölen kişinin yakınları yemek götürürler. Cenaze evde iken ateş yakmak, pişirmek ve yıkamak yasaktır. Cenazenin yakınları gücüne göre yiyecek içecek dağıtır. Cenaze yemeğinde yerel olarak küçük farklılıklar görülür. Ölen kişi evde iken “son saygı” dedikleri veda yemeği verirler. Tiszaörs'te ölü gömüldükten sonra veya birkaç gün sonra simit pişirilip yoksullara dağıtılır. Definden sonra sekizinci gün yoksullar için yemek verilir. Günümüzde Nagyunsag'ta definden sonra mezarlığa gidenler cenaze yemeği yerler. Ölenin ardından maddi ve manevi olarak onun hayrına sevap işlenmesi, atalarının ruhu ile mezarının kült sayıldığını göstermektedir. Ölenin ruhuna dua okuma/okutma, yemek verme, sadaka verme gibi hayırlar yapılır. Bu hayırlar, dini aylarda ya da ölüm yıldönümlerinde tekrarlanır. Kunhegyes'teki Kumanlar, ölüm yıldönümlerinde para karşılığında mabedin çanını çaldırır ve dua ettirirler (Vardan 2018a: 295-296, 309, 312-314). Göktürkler döneminde ölüyü anma töreni için mezar üzerine yapılan ölünün heykeli ve tapınak bu atalar kültürünün daha olgunlaşmış şekinden oluşmaktaydı. Göktürkler bu ölümler kültüne büyük önem vermişlerdir. Yapılan kazılarda ölümlerin heykelleriyle beraber tapınakların kalıntıları bulunmuştur. Ölümler için yağ ayini de bu ölü heykelinin yanında yapılırdı. Bu dini gelenek Göktürklerden sonra XII. yüzyılda Hristiyan Kıpçaklarda görülmüştür. Müslüman Türklerden Kırgız-Kazaklar son zamanlara kadar muhteşem yağ (aş) töreni yapıyorlardı. Türklerin asırlar boyunca türlü dinlere girip çıkmalarına rağmen eski Türk dini gelenekleri, bütün Türklerin manevî hayatlarında derin izler bırakmıştır (İnan 1986: 61).

Sonuç

Karadeniz Bölgesi ile Macaristan'da Kuman-Kıpçaklardan kalan kültürel izlere rastlanılmaktadır. Bu izlerden yola çıkılarak söz konusu Türklerin yaşadıkları yerleri tespit edebilmekteyiz. Bununla birlikte özellikle Artvin, Rize, Trabzon, Sinop ve Kastamonu yöreleri ile Macaristan'da Kuman-Kıpçaklardan kalma yer ve kişi adları bulunmaktadır. Kuman-Kıpçakların manevi hayatları ağırlıklı olarak Eski Türk Dini çerçevesinde şekillenmiştir. Gök Tanrı inancının içerisinde yer alan Yer-su ve Atalar kültü, iki coğrafyada varlıklarını derinden hissettirmişlerdir. Karadeniz Bölgesi'nin kültürel dokusunun şekillenmesinde Türk kültürü oldukça baskın olmuştur. Bölge halkının Müslüman olmasına rağmen İslam öncesi Türk inanışlarının yoğun bir şekilde yaşatıldığı görülmektedir. Macaristan'daki Kuman-Kıpçaklar Hristiyanlığın etkisi, Macar Devleti'nin uyguladığı kanunlar ve yasaklamalar ayrıca Macar toplumuyla kaynaşmaları sonucunda kültürel değerlerinin birçoğunu kaybetmiştir.

Kuman-Kıpçaklar, Eski Türk inancı unsurları olan göğe, güneşe, yıldızlara, ateşe ve tabiat olaylarına inanarak dini ritüellerini gerçekleştirirlerdi. Araştırılan bölgelerde tabiatta bazı güçlerin bulunduğu dair inançların var olduğu belirlenmiştir. Söz konusu yerlerdeki insanlar arasında Güneş Kültü, Yer-su Kültü ve Ateş Kültü ile Atalar Kültü değişimlere uğramakla birlikte varlığını sürdürmektedir.

Her iki coğrafyaya bakıldığında birçok inanç ve uygulamaların benzediği görülmektedir ve bunlar iki bölgenin kültürel açıdan ortaklığını ortaya koymaktadır. Karadeniz Bölgesi'nde yer alan ve Kuman-Kıpçakların izleri olarak görülen "Güneş Duası"na veya buna dair bir ize Macaristan'da rastlayamadık. Bununla birlikte doğum, evlilik ve ölüm gibi geçiş dönemlerinde gerçekleştirilen inanç ve uygulamalarda benzerlikler olduğunu tespit ettik. Doğum dönemindeki; hamilelik sürecindeki ritüeller, kırklı kadın ile ilgili inanç ve uygulamalar, çocuk doğunca kurban kesme, ad koyma, diş hediyesi, evlilik dönemindeki; aile kurma, başlık parası, duvak, sağdıç, gelin alma, gelin koca evine gidince yapılan uygulamalar, ölüm dönemindeki; baykuş ötüşünün ölüm haberi olarak algılanması, cenaze olan evde yemek pişmemesi, ölünün kıyafetlerinin dağıtılması, ölüyü yıkamakta kullanılan sabunun kullanılmaması, ölen kişinin ruhunun geri geleceği inancı, ölü aşı gibi konulardaki inanç ve uygulamalar iki coğrafyada da bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abû Hayyân (1931). *Kitâb-ı al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*. (nşr. Ahmet Caferoğlu). İstanbul: İstanbul Matbaası.
- ADIGÜZEL, S. (2006). "Azerbaycan'da Nevruz Kutlamaları". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. VII/1: 143-152.
- AHİNCANOV, S. M. (2010). *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- AKKOYUN, T. (2009). *Artvin İli Şavşat İlçesi Yavuzköy Köyü Özelinde Ahıska Türkleri Üzerine Sosyal Antropolojik Bir Araştırma*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ALTINKAYNAK, E. (2008). "Deşt-i Kıpçak Balbalları". *Turkish Studies*. III/4: 97-119.
- AL-TURK, G. (2006). *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye Üzerine Bir Dil İncelemesi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ASHİROV, A. (2015). "Türk Halklarının Dünyaya Bakışında Totemizm". *I. Uluslararası Türklerde Tarih Bilinci ve Tarih Yazıcılığı Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (23-25 Ekim 2014). Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları: 217-219.
- ATALAN, Ş. (2000). *Zonguldak İlinde Kutsal Mekan Anlayışı ve Yaygın Halk İnançları*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ATEŞ, E. (2015). *XII-XIII. Yüzyıllarda Güney Kafkasya'da Kıpçaklar*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- AYAN, E. (2009). "Selçuklu-Kıpçak İlişkileri". *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*. II: 105-127.
- AYÇİÇEK, A. (2016). *Rize'de Kıpçak İzleri*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Azerbaycan Folkloru Antologiyası* (2004). IX. Bakı: Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Folklor Enstitüsü.
- Azerbaycan Folkloru Antologiyası* (2005). XIII. Bakı: Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Folklor Enstitüsü.

- BARTHA, J. (2019). "Macaristan'da Yaşayan Bir Türk Etnik Gurubu: Kumanların Halk Kültür Mirası". *X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu* (17-19 Ekim 2019). Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları: 250-252.
- BARTHOLD, W. (1947). "Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair". (çev. Abdülkadir İnan). *Bellekten Dergisi*. XI/43: 515-539.
- BASKİ, I. (2019). "Orta Çağ Macaristan'ına Yerleşmiş Göçebe Kıpçak Kumanların Şahıs Adlarının En Eski Katmanı Üzerine". *Antalya Birinci Yörük Sempozyumu* (6-8 Aralık 2019). Antalya: 1-12.
- BAYAT, F. - M. N. CİCİOĞLU (2008). "Türklerde Cenaze Törenleri Bağlamında Mevlid Okuma Geleneği". *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. X/19: 147-155.
- BERTA, A. (1998). "Kumanların Kökeni Macaristan'daki Kumanların Erken Tarihi". (çev. Emine Yılmaz). *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. 9-10: 133-142.
- BEYDİLLİ, C. (2004). *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*. (çev. Eren Ercan). Ankara: Yurt Kitap Yayınları.
- BİLGİN, M. (2010). *Doğu Karadeniz Tarih-Kültür-İnsan*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- BİROL, N. (1991). *İbn Battuta Çağında Deşt-i Kıpçak ve Türkistan*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- CAFEROĞLU, A. (1956). "Azerbaycan ve Anadolu Folklorunda Saklanan İki Şaman Tanrısı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. I-IV: 65-75.
- CAFEROĞLU, A. (1961). "Türk Onomastiğinde "Köpek" Kültü". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*. IX: 1-11.
- CAFEROĞLU, A. (1973). "Kıpçakça Eponimler". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 21: 25-36.
- CAFEROĞLU, A. (1994). *Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve Yöresi Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CİCİOĞLU, M. N. (2017). "Kırgızistan'da Yaşayan Ahıska Türklerinin Cenaze Törenlerinde Kültürel Unsurlar: Stepnoye Köyü Örneği". *Erzincan Üniversitesi Uluslararası Ahıska Türkleri Sempozyumu* (11-13 Mayıs 2017). Erzincan: Erzincan Üniversitesi: 463-468.
- Codex Cumanicus* (2015). (hzl. Mustafa Argunşah-Galip Güner). İstanbul: Kesit Yayınları.
- COŞAR, A. M. (2000). "Trabzon Yöresinde 'Güneş Duası' ve 'Sis Kovma' Uygulamaları". *Uluslararası Anadolu İnançları Kongresi Bildirileri*. Ankara: 153-166.
- CÖHÇE, S. (1988). "Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçaklar'ın Rolü". *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri* (13-17 Ekim 1986). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi: 477-484.
- ÇAĞATAY, S. (1967). "Yeni Farsçada Türkçe ve Moğolca Unsurlar". *Türk Dili Araştırma Yıllığı - Bellekten*. XV: 205-212.
- ÇEBİ, S. (2000). *Ekonomik-Sosyal-Kültürel ve Turizm Yönleriyle Çambaşı Yaylası*. Ordu: Yokuşdibi Belediyesi Yayınları.
- ÇELİK, A. (1998). "Trabzon Yöresinde Bazı İnanmalar". *Milli Folklor Dergisi*. 39: 35-37.

- ÇOBAN, E. (2007). "Tapu Tahrir Defterlerine Göre Batı Macaristan'daki Türkçe Kökenli Yer Adları Üzerine". (ed. *Turcology in Turkey*, L. Karoly). Szeged: Studia Uralo-Altaica. 47: 123-142.
- ÇOĞ, M. (2015). "Ortaçağ'da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar". *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*. 19: 57-74.
- DADAYEVA, S. (2018). *Sürgünden Günümüze Kazakistan'daki Ahıska Topluluğunun Sosyo-Ekonomik Durumu ve Problemleri Üzerine Bir Araştırma*. Ardahan: Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- DAĞAŞAN, E. (2013). *Oltu ve Yöresi Folkloru*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Dede Korkut Masalları* (1968). (hzl. Aydın Tataroğlu). İstanbul: Keloğlan Yayınları.
- DOĞRU, A. M. (1985). *Yukarı Kür Boylarının Yer Adları Üzerinde Bir Araştırma*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Yayınları.
- DÜZGÜN, D. (2014). "Türkiye ve Azerbaycan'da Sergilenen Bir Yağmur Ritüelinin Karşılaştırmalı Tahlili". *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 53: 81-94.
- ERARSLAN, K. (1976). "Manzum Oğuznâme". *Türkiyat Mecmuası*. XVIII: 169-244.
- ERCİLASUN, A. B. (2019). "Türklerde Ev ve Mesken Kavramı". *Altay Toplulukları Mesken ve Mesken Kültürü*. (ed. İlhan Şahin vd.). İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları: 27-40.
- ERGİN, M. (2009). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- ERTEN, O. (2006). *Türklerde Mezarlara At Gömme Geleneği Sanat Tarihi Açısından Bir Bakış*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ESİN, E. (1985). *Türk Kültür Tarihi ve İç Asya'daki Erken Safhalar*. I. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- GEZEN, N. (2019). *Memlûk Devleti, Delhi Türk Sultanlığı ve Türkiye Selçukluları'nda Saltanat Nâipliği*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- GÖKBEL, A. (2000). *Kıpçak Türkleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- GÖKBEL, A. (2002). "Kıpçaklarda Sosyo-Kültürel ve Dini Yapı". *Türkler Ansiklopedisi*. III: 341-378.
- GÖMEÇ, S. (2003). "Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet". *Tarih Araştırmaları Dergisi*. XXII/33: 79-104.
- GÖNÜLLÜ, G. (2002). "Doğu Karadeniz'de Mahalli Kelimeler ve Güneş Duası". *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri*. II. Trabzon: 223-250.
- GRØNBECH, K. (1992). *Kuman Lehçesi Sözlüğü*. (çev. Kemal Aytaç). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gürcistan Tarihi* (2003). (Gürcüceden çev. Marie Felicite Brosset). (çev. Hrand D. Andreasyan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- HACIGÖKMEN, M. A. (2013). "Türklerde Yas Âdeti Temelleri ve Sonuçları". (ed. Hasan Bahar-Mustafa Toker-Mehmet Ali Hacıgökmen-Gül Küçükbezi). Konya: Selçuk Üniversitesi Matbaası: 393-422.
- İbn Bibi (2014). *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye Fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye Selçuk Nâme II*. (çev. Mürsel Öztürk). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İNAN, A. (1952). "Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. I/4: 19-30.
- İNAN, A. (1962). *Hurâfeler ve Menşeleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- İNAN, A. (1976). *Eski Türk Dini Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- İNAN, A. (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- JANASHIA, M. (2010). "Gürcü Dilindeki Türkçe Kökenli Özel İsimler". (çev. Ali Ertuğrul-Alexander Chulukhadze). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*. XVII/2: 115-129.
- KABATAŞ, F. (2006). *Rize ve Çevresindeki Yaygın Halk İnanışları*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KADERLİ, Z. (2004). *Deliorman (Bulgaristan) Türk Sözel Kültüründe Geçiş Törenleri*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KAFESOĞLU, İ. (2002). "Eski Türk Dini". *Türkler Ansiklopedisi*. III: 575-608.
- KAFESOĞLU, İ. (2011). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- KALAFAT, Y. - M. V. N. GÜVEN (2011). "Altay Türk İnançlarından Anadolu'ya Dair Bazı Tespitler". *Notes on the Folkloric Beliefs of the Altay - Turks Concerning Anatolia*. 6: 60-75.
- KALAFAT, Y. (2004). *Altaylar'dan Anadolu'ya Kamizm Şamanizm*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- KALAFAT, Y. (2009). *İslamiyet ve Türk Halk İnançları*. Ankara: Berikan Yayınları.
- KALAFAT, Y. (2010). *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*. Ankara: Berikan Yayınları.
- KALAFAT, Y. (2016). *Türk Halk İnançlarından Hayvan Üslubunda Mitolojik Devridayım-III*. Ankara: Berikan Yayınları.
- KALAFAT, Y. (2016). *Türk Kültürlü Halklarda Pir Kültü*. Ankara: Berikan Yayınları.
- KAMAN, S. G. (2015). "Baykuş Kelimesi ve Baykuşla İlgili İnançlar Üzerine". *Turkish Studies*. X/8: 1137-1154.
- KARABÜBER, T. (2017). *Tosya Halk İnanışları*. Çankırı: Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KARACA, F. (2002). "Kürk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. XXVI: 568-570.
- KARATAY, O. (2009). "Ratisbonlu Petahya'da Türkler ve Yurtları Hakkındaki Bilgiler". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. IX/1: 75-86.

- KAZANFERKIZI, A. (2018). *Azerbaycan-Qumuq Folklor Elaqleri*. Bakü: Azerbaycan Kumuk Folklor İlişkileri.
- KILDIROĞLU, M. (2015). "Kıpçakların Çortan / Çorton / Curtan / Cordan / Yortan / Yordan Boyu Hakkında". *Belgü Dergisi*. 2: 123-136.
- KILDIROĞLU, M. (2018a). "Kişi, Yer, Boy Adlarına Göre Ahıska ve Çevresindeki Kıpçaklar Kumanlarla Diğer Türk Boylarının Bağlantıları". *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*. 40: 412-429.
- KIRZIOĞLU, F. (1953). *Kars Tarihi*. I. İstanbul: Işıl Matbaası.
- KIRZIOĞLU, F. (1992). *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KIRZIOĞLU, F. (2001). "Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu'da Hristiyan Atabekler Hükûmeti-I (1268-1578)". *Bizim Ahıska Dergisi*. 10: 12-17.
- KIRZIOĞLU, F. (2013). "Ahıska Bölgesi ve Türklük". *Bizim Ahıska Dergisi*. 30: 15-17.
- KIYAK, A. (2010). "İslamiyet'ten Önce Türklerde Güneş ve Ay İle İlgili İnanışlar". *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*. 6: 133-143.
- KOLOT, B. (2017). *Geçiş Dönemi Âdetlerinde Mitolojik Unsurlar / Demirci (Trabzon-Akçaabat) Köyü Örneği*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KORKMAZ, A. (2014). *11. Ve 14. Yüzyıllar Arasında Doğu Avrupa'da Bir Türk Kavmi: Kuman-Kıpçaklar*. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KORKMAZ, A. (2016). "1239'da Kuman-Kıpçakların Macar Krallığı'na Göçleri ve Bu Göç Hareketinin Sonuçları". *International Symposium on Migration & Culture Göç ve Kültür Sempozyum Bildiri Kitabı*. (ed. Nazan Kahraman-Çiğdem Dürüst-Timur Yılmaz). I: 13-26.
- KORKMAZ, Z. (1965). "Bartın ve Yöresi Ağızlarındaki Lehçe Tabakalaşması". *Türkoloji Dergisi*. II/1: 227-249.
- KORBEİNİKOV, D. (2015). "The Cumans in Paphlagonia". *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*. 18: 29-44.
- KÖSE, E. (2017). *Ardanuç'ta Türk Halk İnançları*. Artvin: Artvin Çoruh Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KUMEKOV, B. E. (2001). "XII-XII. Asrın Başında Batı Deşt-i Kıpçak'taki Kıpçak Boy Birliklerinin Etnonimleri Hakkında". (çev. Mehmet Kıldıroğlu-Çingiz Samudinov). *KTMU Sosyal Bilimler Dergisi*. 1: 380-395.
- KURAT, A. N. (1972). *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Türk Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- LİGETİ, L. (1998). *Bilinmeyen İç Asya*. (çev. Sadrettin Karatay). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mahmûd el-Kâşgarî (2013). *Dîvânü Lugâti't Türk*. (çev. Besim Atalay). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- MALACILI, I. (2002). *Kıpçak Köyü Monografisi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- MANAY, F. K. (2019). *Kıpçak Göçleri*. Sinop: Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- MAZICI, B. (2012). *Safranbolu İlçesi Halk Edebiyatı ve Halkbilimi Ürünleri Üzerinde Bir Araştırma*. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- MEMİŞ, G. (2018). *Bayburt Tarihi (Tarih, Kültür, Yer Adları)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- MEMMEDLİ, O. (2015). *Borçalı İlinde Eski Türk İnançlarının İzleri*. Niğde: Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- MEMMEDOVA, M. (2017). "Azerbaycan ve Anadolu Folklorunda Mevsimi Oyun ve Temaşalar". *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*. V/11: 39-46.
- NAGY, E. K. (2013a). "Yok Olan Bir Halk ve Yok Olan Bir Dil Macaristan'daki Kumanlar ve Kumanca". *Tehlikedeki Diller Dergisi*. II/2: 157-170.
- NAGY, E. K. (2013b). "Kazan'dan Kazan'a Türklerin Macarlara Kültürel Etkisi Alıntı Sözcükler Işığında". *I. Uluslararası Ankara - Kazan Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu* (6-7 Kasım 2012). Ankara: T.C. Kazan Belediyesi Kültür Yayınları: 31-42.
- NAJAFOV, A. (2019). *Azerbaycan Halk İnanışları*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ÖGEL, B. (1984). *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖGEL, B. (2000). *Türk Kültür Tarihine Giriş*. IX. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ÖZCAN, A. T. (2014). "Menander Protector'un Doğu Roma Elçisi Zemarcus'un Göktürk Kağanlığı'na Yaptığı Seyahate İlişkin Kaydı". *KUBABA - Arkeoloji - Sanat Tarihi - Tarih Dergisi*. 23: 27-36.
- PATACI, S. (2016). "Arkeolojik Veriler Işığında Türk Fetihlerine Kadar Ardahan Tarihçesi ve Ardahan Adının Kökeni". *Ardahan Kale ve Kuleleri*. (ed. Sami Patacı). Ardahan: Serhat Kalkınma Ajansı Yayınları: 14-23.
- PETROVİCİ, N. (2009). *Komrat Kasabasının Monografisi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- RADLOFF, W. (1954). *Sibiryadan*. (çev. Ahmet Temir). I. İstanbul: Maarif Basımevi.
- RADLOFF, W. (2008). *Türklük ve Şamanlık*. (hzl. Nurer Uğurlu). İstanbul: Örgün Yayınları.
- RASONYI, L. (1939). "Tuna Havzasında Kumanlar". *Bellekten Dergisi*. III/11-12: 401-422.
- RASONYI, L. (1963). "Türklükte Kadın Adları". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Bellekten*. XI: 63-87.
- RASONYI, L. (1966-1969). "Kuman Özel Adları". *Türk Kültürü Araştırmaları*. III-IV-V-VI: 71-144.
- RASONYI, L. (1993). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

- RODOPLU, F. (2019). *Bulgar Tarih Yazımında II. Bulgar Devletinin Kuruluşu ve Kuman/Kıpçaklar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- RUBRUK, W. v. (2001). *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*. (çev. Ergin Ayan). İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- SAFRAN, M. (1989). *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lugatlara Göre Kuman/Kıpçaklar'da Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- SALTAŞ, E. (2016). *Ardahan'ın Merkez Köylerinde Geçiş Dönemleri*. Ardahan: Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- SARAÇ, Ö. (2014). *Halkbilimi Ürünleri Açısından Boyabat'ta Kültürel Değişim*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- SARDARİNİA, E. (2016). *Doğu Azerbaycan Halk Kültüründe Geçiş Dönemleri*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- SAVAŞ, H. (2007). *Safranbolu ve Çevresi Halk İnanışlarının Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- SEYİDOV, M. (1988). "Gök, Ak ve Kara Renklerinin Eski İnançlarla Alakası". (çev. Orhan Yavuz). *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. 52: 33-52.
- SEZEN, L. (1993). *Erzurum Şehir Folkloru*. I. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ŞAHİN, A. Ç. (2017). "Bir İstila Bir Dönüşüm: Moğol İstilasının Kuman-Kıpçaklara Etkisi". *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*. V/10: 181-190.
- ŞAKİROĞLU, R. (2016). *Sosyal-Kültürel ve Dini Yönleriyle Azerbaycan'ın Saatli İline Bağlı Şirinbey Köyü (Ahıska Türkleri Örneği)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Şemseddin Sami (2009). *Kâmûs-i Türk-î*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- ŞENEL, M. - M. MESKHIDZE (2010). "Gürcistan'ın Cavakheti Bölgesi Ağzında Türkçe Söz Varlığı". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. 27: 217-241.
- ŞENEL, S. (1988). "Ağıt". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. I: 472-473.
- ŞİMŞEK, E. (2017). "Türk Kültüründe 'Alkarısı' İnanıcı ve Bu İnanca Bağlı Olarak Anlatılan Efsaneler". *Akra Uluslararası Kültür Sanat Edebiyat ve Eğitim Bilimleri Dergisi*. V/12: 99-115.
- ŞIŞMAN, B. (1994). *Samsun'da Yaşayan Halk İnançları Üzerine Bir İnceleme*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ŞIŞMAN, B. (2001). "Samsun Yöresinde Geçiş Dönemleriyle (Doğum, Sünnet, Evlilik ve Ölüm) İlgili Yaşayan Halk İnançları ve Bunlara Ait Uygulamalar". *Erdem Dergisi*. XIII/39: 445-470.

- TANYU, H. (1980). *İslâmlıktan Önce Tek Tanrı İnancı*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- TAVKUL, U. (2003). "Codex Cumanicus ve Karaçay – Malkar Türkçesi". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. 15: 45-81.
- TELLİOĞLU, İ. (2004). *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*. Trabzon: Serander Yayınları.
- TELLİOĞLU, İ. (2005). "Doğu Karadeniz Bölgesinin Bugünkü Etnik Yapısına Tesir Eden Göçler". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. 5: 1-10.
- TELLİOĞLU, İ. (2015). "Doğu Karadeniz Kıpçakları". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. 48: 59-78.
- TOPÇU, D. (2018). *Ahıska Türklerinin Sosyo-Kültürel Özellikleri İle İlgili Sosyolojik Bir Araştırma*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- TOPRAK, F. (2011). "Defter-i Cengiz-Nâme'de Boy Nişanları ve Damgaları". *Turkish Studies*. VI/1: 555-574.
- TÜRKTAS, M. M. (2019). "Türklerde Ad Verme İle İlgili Bazı Tespitler". *Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*. 17: 34-44.
- UYĞUR, S. (2017a). "1595 Tarihli Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Ahışa'da Geçen Türkçe Kökenli Kişi Adları Üzerine". *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*. II: 587-635.
- UYĞUR, S. (2017b). "Ahıska-Ardahan-Artvin-Batum-Rize-Trabzon Hattında /+ (a) y/-/+a/ Eki". *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*. II/2: 457-473.
- UZUN, E. (2015). "Trabzon Sosyo-Kültürel Yaşamında Şamanizm Bakıyeleri". *Uluslararası Karadeniz Havzası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi (UKHAD)*. 3: 317-332.
- VARDAN, N. - Ali AHMETBEYOĞLU (2018). "Macaristan'daki Kumanların Sep ve Sandık Geleneği". *I. Uluslararası İstanbul Dil-Kültür ve Tarih Kongresi* (Eylül 2018). İstanbul: 64-71.
- VARDAN, N. (2018a). *Macaristan'daki Kumanların Kültürel Hayatı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- VARDAN, N. (2018b). "Macaristan'daki Kuman Şehirlerinin Sembolleri: Armaların Dili". *TÜRKÜM-2018 Uluslararası Türk Kültürü ve Medeniyeti Kongresi* (5 Ağustos 2018). Burhaniye/Balıkesir: 1-15.
- VASARY, I. (2008). *Kumanlar ve Tatarlar Osmanlı Öncesi Balkanlar'da Doğulu Askerler (1185-1365)*. (çev. Ali Cevat Akkoyunlu). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- YÜCEL, M. U. (2002). "Kıpçaklar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXV: 420-421.
- YÜCEL, M. U. (2011). "Balkanlar'daki Türk Boylarının (Peçenek, Uz, Kuman) Sosyo-Kültürel Değişimlerinde Osmanlının Rolü". *Balkanlar'da İslam Medeniyeti Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri* (1-5 Kasım 2006). Bükreş, Romanya: İslam, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA): 715-739.

İnternet Kaynakları

- DEMİR, N. (2007). “Doğu Karadeniz Bölgesi’nde Güneş Duası”. (Erişim Tarihi: 05.01.2020). 2007, www.necatidemir.net
- KALAFAT, Y. (2011). “Orta Doğu Örneklemeleri İle Türk Kültürlü Halklarda Mitolojik Dişi/İyeler Ruhlar”. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Uluslar Arası Dördüncü Orta Doğu Semineri (İlkçağlardan İslamiyetin Doğuşuna Kadar Orta Doğu)* (29-31 Mart 2009). Elazığ: 385-404. Erişim Tarihi: 17.03.2020. isamveri.org>2011
- KARAÖRS, M. (Tarihsiz). “Kuzeydoğu Anadolu ve Rumeli Ağızlarının Ortaklığı ve Akrabalığı”. (Erişim Tarihi: 17.03.2020).
<https://docplayer.biz.tr/6698731-Kuzeydogu-anadolu-ve-rumeli-agizlarinin-ortakligi-ve-akrabaligi-yazar-prof-dr-m-metin-karaors-dr-metin-karaors.html>
- KILDIROĞLU, M. (2018b). “Kıpçakların Anadolu’daki İzleri”. (Erişim Tarihi: 27.12.2019).
<http://edq.kz/2018/02/04/kipcaklarin-anadoludaki-izleri>
- Mahmûd el-Kâşgarî (1333). *Kitâbu Dîvânu Lugâti’t-Türk*. I: TBMM Kütüphanesi. (Erişim Tarihi: 17.03.2020).
<http://hdl.handle.net/11543/31>
- Türk Dil Kurumu (Erişim Tarihi: 17.03.2020)
<https://sozluk.gov.tr>
- TİKBAŞ APAK, F. (2013). “Rize – Çamlıhemşin – Yazlık Köyü Örneğiyle Mevsimlere İlişkin İnanç, Bayram ve Ritüeller”. *ACTA TURCICA*. 1. (Erişim Tarihi: 10.01.2020).
www.actaturcica.com
- YÜCEL, M. U. (Tarihsiz). *Kuman/Kıpçaklar*. (Erişim Tarihi: 25.12.2019).
https://www.academia.edu/39861807/KUMAN_KIP%C3%87_AKLAR

Görsel Kaynaklar

- Macaristan, Kuman Türkleri Özü Türk Belgeseli* (2008). TRT 2. (Erişim Tarihi: 09.11.2019).
<https://youtu.be/GsvbUHISbuk>
- Anadolu’nun Gözleri-Çamlıhemşin* (28.04.2016). TRT Belgesel. (Erişim Tarihi: 09.01.2020).
<https://youtu.be/tudgZmHIOsg>

Sözlü Kaynaklar

- Julia Bartha. Doğu Bilimci, Etnograf. (Görüşme Tarihi: 01.01.2020).
- Narin Öztürk. İlkokul mezunu. Samsun: (Görüşme Tarihi: 01.01.2019).
- Nedime Bozkurt. 81 yaşında. Okur yazar. Samsun: (Görüşme Tarihi: 06.11.2019).

Arşiv Belgeleri

- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivler Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Fon (F), Kutu (K), Gömlek (G), Tarih (T).
BOA, F: MAD.d., K: 23206, T: 29.12.1194.

BOA, F: C.ML., K: 98, G: 4370, T: 06.05.1205.

BOA, F: AE.SSLM.III, K: 88, G: 5316, T: 19.11.1215.

BOA, F: D.BŞM.ZMT.d., K: 13944, T: 30.07.1222.

BOA, F: AE.SMHD.II, K: 90, G: 7438, T: 15.02.1224.

BOA, F: C.AS., K: 15, G: 668, T: 17.02.1225.

BOA, F: C.ML., K: 9, G: 356, T: 25.07.1225.

BİR HAFIZA MEKANI OLARAK UZUNYAYLA'NIN PINARBAŞI İLÇESİNE BAĞLI ABAZA VE ÇERKES KÖYLERİ*

Abdullah TEMİZKAN**
Didem ÇATALKILIÇ***

ÖZET

Anavatanları Kafkasya'dan geldikten sonra Uzunyayla köyleri köyden kente iç göçün yaşandığı sürece kadar neredeyse 100 yıl boyunca kadim Kafkasya kültürüne ev sahipliği yapmıştır. Köyler uzun yıllar boyunca vorşer, haçes, cenaze törenleri ve düğün gibi platformlar sayesinde Kafkasya ile bağ kurmayı sağlayan hafıza mekanlarının canlı kalmasını sağlamıştır. Ancak 1950'lerde tarımda makineleşmeyle birlikte başlayan iç göç süreci zamanla hızlanmış ve günümüzde köyler boşalma noktasına gelmiştir. Çocuklarına eğitim yoluyla daha iyi bir hayat sağlamak ve arazinin miras yoluyla bölünmesi gibi farklı nedenlerle gerçekleşen köyden kente göç, büyük aile yapısının kırılmasına, dilin kaybına, taşınmalı eğitime ve hafıza mekanlarının kaybına yol açmıştır. Biz coğrafi olarak Çörümşek ve Uzunyayla bölgelerini kültürel olarak Uzunyayla adı altında ele alarak köylerdeki ören yerlerini, sit alanlarını fotoğraflar ve tablolarla anlatmaya çalışacağımız bu makede 2017, 2018 ve 2019 yıllarında Uzunyayla köylerinde gerçekleştirdiğimiz alan çalışmalarımız esnasında kaynak kişilere yönelttiğimiz sorular yoluyla yaşanan iç göçün hafıza mekanları üzerindeki etkilerini inceleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Hafıza Mekanı, İç Göç, Köyler, Uzunyayla.

ABAZA AND CIRCASSIAN VILLAGES OF PINARBAŞI DISTRICT OF UZUNYAYLA AS A REALMS OF MEMORY

ABSTRACT

After the came from their homeland Caucasus, Uzunyayla villages hosted the ancient Caucasian culture for almost 100 years, as long as there was internal migration from the village to the city. The villages have kept the memory spaces, which have established connections with the Caucasus for many years, to remain alive, thanks to platforms like "vorşer", "haçes", funerals and weddings. However, the internal migration process that started with mechanization in agriculture in the 1950s accelerated over time and today the villages have reached the discharge point. Migration from the village to the city, which takes place for different reasons such as providing a better life for children through education and dividing the land through inheritance, has led to the breaking of the large family structure, the acceleration of the process leading to the loss of language, mobile education and the loss of memory spaces. In this article, which we will try to describe the historical sites of "Çörümşek" and "Uzunyayla" under the name of "Uzunyayla" as culturally, we will try to explain the sites, sites, and photographs in the villages; we will examine the effects of internal migration on memory spaces through the questions we asked to the source people during our field studies in "Uzunyayla" villages in 2017, 2018 and 2019.

Keywords: Uzunyayla, Realms of Memory, Villages, Internal Migration.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 16.03.2020; Yayına Kabul Tarihi: 01.05.2020

* Bu makale, 115K357 numaralı "Kafkasya Kökenlilerin Hafıza Mekanları Üzerine Bir Araştırma" adlı Tübitak projesinin bir ürünüdür.

** Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, İZMİR;

ORCID:0000-0002-0860-7179, E-posta: abduallah.temizkan@gmail.com

*** Dr., ORCID:0000-0002-2550-3961, E-posta: "didem.catalkilic@hotmail.com

Yöntem ve Teknik

“Kafkasya Kökenlilerin Hafıza Mekanları Üzerine Bir Araştırma” başlıklı Tübitak 1001 projesi kapsamında 2017 yılının Haziran-Temmuz, 2018 yılının Mayıs-Ağustos ve 2019 yılının Ekim aylarında Kayseri merkez, Pınarbaşı ilçe merkezi ve Pınarbaşı'na bağlı köylerde gerçekleştirdiğimiz alan çalışmasında Akören, Altıkesek, Aşağıborandere, Aşağıkaragöz, Devederesi, Eğrisöğüt, Gebelek, Halitbeyören, Hilmiye, İnlören, Karaboğaz, Karakuyu, Kaynar, Kazancık, Kılıçmehmet, Kurbağalık, Methiye, Olukkaya, Örenşehir, Panlı, Sacayağı, Şerefiye, Tahtaköprü, Taşoluk, Üçpınar, Yağlıpınar, Yukarıbeyçayır, Yukarıkaragöz ve Yukarıkızılçevlik köyleri olmak üzere toplam 29 köy tarafımızca ziyaret edilmiştir.¹

Fotoğraf 1: Köy Tabelaları-2017 (Haziran-Temmuz)-23.08.2018-13.10.2019

Proje kapsamında Pınarbaşı'na bağlı köylerde 96, 2018 yılının Ağustos ayında Kaynar'da düzenlenen 9. Uluslararası Uzunayla Çerkes Kültür Festivali'nde (Çerkesfest) 9, Pınarbaşı ilçe merkezinde 9, Nevşehir Ürgüp'te 1 ve Kayseri merkezde 117 olmak üzere toplam 232 kaynak kişiyle görüşme yapılmıştır.

Yaş Grupları	1. Yaş Grubu (18-30)	2. Yaş Grubu (30-60)	3. Yaş Grubu (60+)
Erkek	1	16	40
Kadın	1	23	15
Toplam	2	39	55

Tablo 1: Köylerde Görüşme Yapılan Kadın ve Erkek Kaynak Kişilerin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı

¹ Alan araştırmamızın her anında yanımızda olarak araştırmamızda kolaylaştırıcı bir rol oynadığı ve bize verdiği destek nedeniyle Rasim Tanbay'a teşekkürlerimizi sunarız.

Bölgede yaptığımız birebir ve odak grup görüşmelerinde, nitel araştırma yöntemiyle yarı yapılandırılmış mülakat, gözlem, işitsel ve görsel kayıtlar kullanılarak, katmanlaşmış gelişigüzel örneklem modeline göre belirlenen 18-30, 30-60 ve 60+ olarak 3 yaş grubuna ayırdığımız kadın ve erkek kaynak kişilere “Köyünüzün ilk kurulduğundaki ve günümüzdeki hane sayısı nedir?”, “Köyünüzün okulu ne zaman kapanmıştır?”, “Köyünüzün çocukları hangi köye okuluna gitmektedir?”, “Köyünüzde hangi ekonomik faaliyetler mevcuttur?”, “Köylerde nüfusun kalmamasının sebepleri nelerdir?” gibi sorular yöneltilmiştir. Arşiv tarihçiliğinin yanı sıra toplumların hafızalarında da bir tarih olduğunu savunan Fransız tarihçi Pierre Nora'ya göre “bayramlar, amblemler, anıtlar, anma törenleri, sözlükler ve müzeler birer hafıza mekanlarıdır. Hafıza mekanları anımsadığımız şeyler değil hafızanın mayalandığı yerlerdir, geleneğin bizzat kendisi değil onun laboratuvarıdır ve tarih bu mekanlarda oluşur” (Nora 2006: 9-10, 12).

Kolektif bilincin yani toplumsal hafızanın muhafaza edildiği hafıza mekanı özelliği taşıyan Uzunyayla köyleri sembolik bir tarih olan 21 Mayıs 1864'ü baz alırsak köyden kente göçün yaşandığı sürece kadar neredeyse 100 yıl nüfuslarını koruyarak kültürün dinamikliğine, nesiller arası aktarımına, taşıyıcılığına ev sahipliği yapmış, kültürel yapının korunmasını sağlayan birer hafıza mekanı olmuştur. Bölgede 5 Abaza, 1 Karaçay, 53 Çerkes köyü ve Çeçenlerin iskan olduğu 1 köy mevcuttur. Alan çalışmamız esnasında Abaza köylerinden Altıkesek ve Kazancık'a; Karaçay köyü Eğrisöğüt'e ve Çeçenlerin iskan olduğu Aşağıborandere köylerine yaptığımız ziyaretlerde kaynak kişilerin haçeş², habze, vorşer³ kelimelerinin Abazaca, Çeçence ve Karaçayca halini kullanmak yerine Çerkesçelerini kullandıklarına defalarca şahit olduk. Çünkü Uzunyayla'da evlilikler nedeniyle etnik sınırlar iç içe geçmiştir. Bu nedenle biz çalışmamızda da bölgede kullanıldığı gibi bu kelimelerin Çerkesçesini kullanacağız. Ayrıca bu çalışmada coğrafi olarak Uzunyayla bölgesine dahil olmayan Çörümşek bölgesini hafıza mekanlarını anlatırken kültürel olarak Uzunyayla bölgesine dahil edeceğiz. Uzunyayla platosu Sivas'ın Şarkışla, Kayseri'nin Pınarbaşı ilçelerini kapsamaktadır. Ancak biz bu çalışmada sadece Kayseri'nin Pınarbaşı ilçesine bağlı köylerde, Kayseri merkez ve Pınarbaşı ilçe merkezinde gerçekleştirdiğimiz alan çalışmamızda söz konusu sorulara verilen cevaplar üzerinden Uzunyayla'dan başta Kayseri merkez olmak üzere Ankara, İstanbul gibi pek çok kente gerçekleşen iç göçün nedenleri, bu göçün bir hafıza mekanı olan Uzunyayla köyleri üzerindeki etkileri ve kişilerin köylerine dair hafızalarında kalanları Pierre Nora'nın hafıza mekanı teorisi üzerinden açıklamaya çalışacağız.

Uzunyayla Coğrafyası

Pınarbaşı ilçesi İç Anadolu bölgesinin Yukarı Kızılırmak bölümünde, Doğu Torosların batısında, Tahtalı ve Hınzır dağları arasında yer alan Uzunyayla platosunun (Zamantı çayı yukarı havzası) büyük bir kısmını içine almaktadır. Pınarbaşı ilçesinin doğusunda Sivas'ın Gürün ve Kayseri'nin Sarız; güneyinde Sarız ve Tomarza; batısında Akkışla ve Bünyan ilçeleri bulunmaktadır. 1861'de Sultan Abdülaziz döneminde Sivas'a bağlı bir kaza merkezi olan Pınarbaşı'nın bugün 1 ilçe merkezi, 113 köy, 32 mezra, 3 mahalle, 69 ağıl ve 35 yayla yerleşmesinde pek çok ören yeri bulunmaktadır (Canpolat 2017: 1, 11).

² Konukları ağırlamak için tahsis edilmiş özel oda. Uzunyayla'da yaşayan diğer Kafkasyalı gruplar kendi dillerinde bu kelimenin karşılığına sahip olmalarına rağmen Doğu Çerkes grubunun etkisinden dolayı bu kelime kabul görmüştür.

³ Gençlerin sohbet ettiği, sözlü şakaların yapıldığı, çeşitli oyun ve danslarla eğlenilen bir tür toplantı. Uzunyayla'da yaşayan diğer Kafkasyalı gruplar kendi dillerinde bu kelimenin karşılığına sahip olmalarına rağmen Doğu Çerkes grubunun etkisinden dolayı bu kelime kabul görmüştür.

Fotoğraf 2: Ashot Sülalesine Ait Konak-Pınarbaşı İlçesi-10.01.2020
(Ahmet Mavi'nin Kişisel Arşivinden)

Fotoğraf 3: Roma Yolu Köprüsü ve Mil Taşı-Hilmiye Köyü-13.10.2019

Fotoğraf 4: Hilmiye Köyü Mezarlığı-13.10.2019

Fotoğraf 5: Hajdımpınarı Sırtı (Kenet Sülalesinden Hajdım'ın Çeşmesi)-Hilmiye Köyü-
13.10.2019

Fotoğraf 6: Kale Kalıntısı-Şerefiye Köyü-
11.07.2017

Fotoğraf 7: Panlı Anıt Mezarı-Panlı Köyü-
16.07.2017

Köy Adı	Ören Yerleri
Akören	6 Höyük
Aşağıborandere	Aşağıborandere Tümülüsü
Hilmiye	Hilmiye Köyü Mezarlığı
Hilmiye	Hacimtimpınarı Sırtı
Hilmiye	Roma Yolu Köprüsü ve Mil Taşı
Karakuyu	Anadolu'daki İlk Baraj (Hitit Barajı)
Kırkgeçit	Kırkgeçit Köyü Yerleşimi
Panlı	Anıt Mezar
Şerefiye	Kale Kalıntısı

Tablo 2: Köylerdeki Ören Yerleri (Canpolat 2017: 191, 279; Bozkurt 2016: 25)

Çalışmamıza konu olan köylerin fiziki özellikleri aşağıdaki gibidir:

—*Platolar*: Uzunyayla havzası yaklaşık 2000 metre yüksekliğindeki dağlık alanlarla çevrelenmiştir ve ortalama yüksekliği 1650 metredir. Uzunyayla platosu Taşoluk köyünden başlayan Şarkışla dağlarına kadar devam eden Örenşehir platosunu; Pazarsu-Tahtaköprü tepelik arazisini; Kayaaltı-Kırkpınar dalgalı düzlüğünü; Alamescit, Aşağıborandere, Eskiyaşınar ve Yukarıkızılcıçevlik köylerini kapsayan Borandere platosunu içine almaktadır (Canpolat 2017: 40; İzbirak 2008: 85, 86).

—*Ovalar*: Kaynar köyünün doğusundan başlayıp Methiye köyüne kadar devam eden arazi Tahtaköprü-Yahyabey-Kazancık ovası; Yukarıkızılcıçevlik köyü ve Kırkpınar köyü arasındaki arazi Kayaaltı-Kırkpınar dalgalı ovası; Kaynar köyünün kuzey batısından başlayıp Hınzır Dağının doğusundaki arazi Çukuryurt-Kavak dağ eteği ovası olarak adlandırılmaktadır (Canpolat 2017: 43, 44; İzbirak 2008: 86).

—*Boğazlar*: Kaynar-Altıkeseek arasındaki arazi Kaynar boğazı; Altıkeseek-Zamantı çayının oluşturduğu vadiye açılan arazi Altıkeseek boğazı; Altıkeseek boğazının güneybatısında Zamantı çayının kadar Karaboğaz olarak adlandırılmaktadır (Canpolat 2017: 46, 47).

—*Akarsular*: Aygörmez Dağları ve Hınzır Dağından beslenen Çörümşek deresi; Yağlıpınar Deresi; Kuşçular köyü yakınlarında Ucuzluk Deresi; İnlüören köyündeki Eskiyağlı deresi; Tersakan köyü doğusunda Tersakan deresi; Malak yakınlarında Acıçayır deresi; Beserek köyü yakınlarından kaynağını alan Beserek deresi; Hayriye, Kazancık, Methiye ve Pazarsu köylerindeki derelerin birleşmesiyle ortaya çıkan Yılanlıdere bölgenin önemli dereleridir. Bölgenin en önemli su kaynağı ise Zamantı çayıdır. Şerefiye köyü yakınlarından kaynağını alan Zamantı, Kaftangiyen, Sacayak ve Çayır dereleriyle birleşmektedir. Zamantı, Altıkeseek boğazını geçtikten sonra Boran, Yağlıpınar ve Karaboğaz derelerini dahil ettikten sonra Bordüzü vadisine girmektedir. Buradaki en önemli kolları Özdere ve Karagöz deresidir ve Büyükpotuklu köyünden itibaren Bahçelik baraj gölüne dökülmektedir (Canpolat 2017: 57, 58).

Bölge Uzunyayla platosu, Orta Zamantı havzası ve Çörümşek havzası olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Alan çalışmamız esnasında kaynak kişiler bölgeyi bize şöyle tasnif etmişlerdir: Aygörmez ve Hınzır dağları arasında kalan, Kaynar'a kadarki Akören, Aygörmez, Cinliören, Demirciören, Devederesi, İnlüören, Kuşçular, Panlı, Söğütlü, Tersakan köylerinin bulunduğu bölge, Devederesi köyünde akan Çörümşek deresinden adını alarak Çörümşek boğazı olarak adlandırılmaktadır (K.K. :44). Çörümşek bölgesinin tamamı Batı Çerkes grubuna dahil olan Abzeh ve Hatukoy boylarına mensuptur.

Fotoğraf 8: Çörümşek Bölgesi-Devederesi Köyü-25.06.2017

Pınarbaşı ilçe merkezine yakın Aşağıkaragöz, Aşağıbeyçayır, Büyükgümüşgün, Büyükpotuklu, Eğrisöğüt, Gebelek, Halitbeyören, Karaboğaz, Kılıçmehmet, Küçükpotuklu, Yağlıpınar, Yukarıbeyçayır, Yukarıkaragöz köyleri Pınarbaşı'nın Çerkeslerin söyleyiş şekliyle *Buğurbaş* bölgesi olarak adlandırılmaktadır (K. K. :19). Bu bölgeye dahil köylerdeki etnik yapı Abaza, Çerkes ve Karaçaylardan oluşmaktadır. Eğrisöğüt bölgenin tek Karaçay köyü (1 sülale Balkar) iken; Büyükpotuklu ve Küçükpotuklu köyleri Abazaların Aşharuva grubuna dahildir. Halitbeyören köyünde ise Çerkeslerin yanı sıra Abazaların bir Aşuva sülale ve Aşharuva grubuna dahil sülaleler bulunmaktadır.⁴

⁴ Abazalar Kafkasya'da yaşadıkları bölgelere göre Aşharuva ve Tapanta (Başhağ) olarak iki alt gruba ayrılmaktadırlar. Ancak bu adlandırma Uzunyayla'da farklılık göstermektedir. Tapanta adı bölgede genelde bilinmemekle birlikte, Aşharuvalar sadece Altıkese ve Halitbeyören'de yaşayan Tapanta grubunu "Aşuva" olarak adlandırılmaktadır.

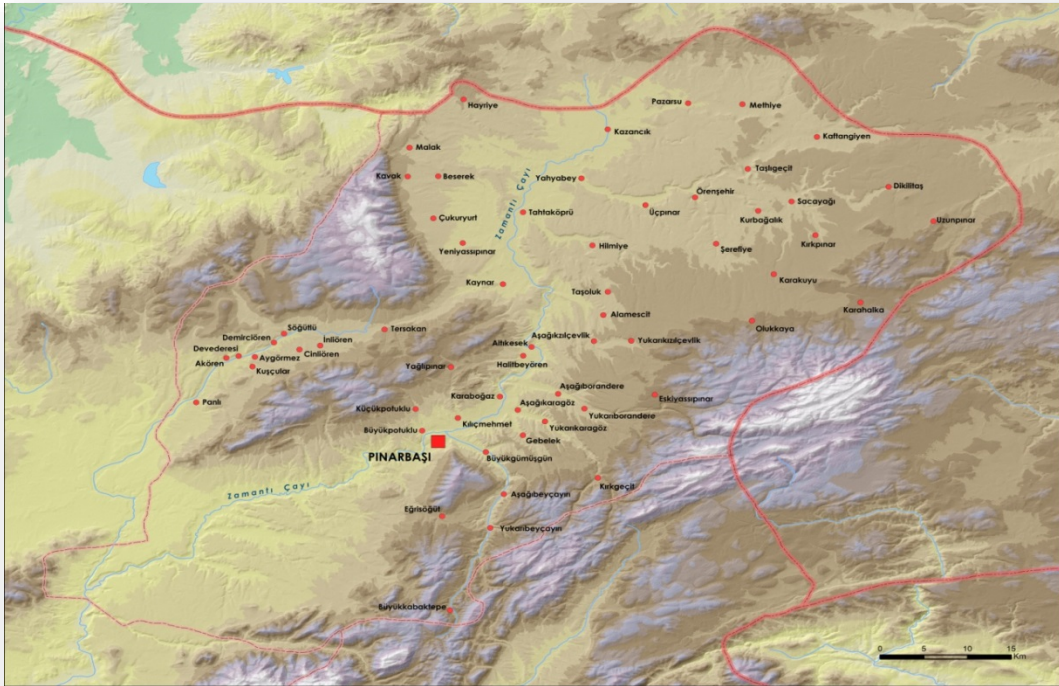

Fotoğraf 9: Pınarbaşı'na Yakın Bölgedeki-Gebelek Köyü-14.07.2017

Alamescit, Altıkesekek, Aşağıborandere, Beserek, Çukuryurt, Hilmiye, Kaftangiyen, Kavak, Kazancık, Kurbağalık, Malak, Methiye, Örenşehir, Pazarsu, Sacayağı, Şerefiye, Tahtaköprü, Taşlıgeçit, Taşoluk, Üçpınar köylerini içine alan bölge ise Uzunyayla olarak adlandırılmaktadır. Bu bölgedeki köy nüfuslarının etnik yapısı Abazalar, Çeçenler ve Çerkeslerden oluşmaktadır. Bölgenin Çeçen nüfusuna sahip tek köyü Aşağıborandere, tek Abzeh köyü Çukuryurt'tur. Altıkesekek köyü Abazaların Aşuva, Kazancık ve Yukarıborandere köyleri Aşharuva grubuna dahildir. Beserek, Kavak ve Malak köyü ise Hatukoy nüfusa sahiptir. Uzunyayla'nın Pınarbaşı'na bağlı köyleri ağırlıklı olarak Doğu Çerkes (Kabardey) grubuna mensuptur.

Fotoğraf 10: Uzunyayla Bölgesi-Methiye Köyü-11.07.2017

Harita 1: Pınarbaşı'na Bağlı Abaza, Çeçen, Çerkes ve Karaçay Köyleri

Köyden Kente Göç

Göç etme kararına ve göç sürecine etki eden faktörler 4 ana başlık altında özetlenebilir:

-Yaşanan bölgeyle ilişkili faktörler.

-Hedef bölgeyle ilişkili faktörler.

-Engeller.

-Kişisel faktörler (Lee 1966: 49, 50).

Her alanda nüfusu bölgede tutma veya itme eğilimde faktörler vardır. Örneğin iyi bir iklim, iyi bir eğitim sistemi cazip iken, tersi durumda arazinin verimsiz olması, köylerdeki geçim sıkıntısı, köye yabancı unsurların girmesi gibi faktörler iticidir. Yaşanılan bölge ve hedef bölge arasında da bu bağlamda da ilişki vardır. Yaşanılan bölge kişinin kimliğini biçimlendiren yılların geçtiği bölge iken, hedef bölgede asimilasyonla ilgili zorluklar mevcuttur. Yaşamın belirli aşamalarında kişilerin göç etme eğilimi yüksektir. Eğitim, iş, emeklilik, evlilik, boşanma ya da eşin vefatı göçün nedenleri olabilir (Lee 1966: 50, 51, 52, 57). Yaşanılan bölgeden memnun olmayanlar dinamik ekonomi gibi fırsatlar nedeniyle göç edebilirler. Göçün hacmi ise araya giren coğrafi engellerle, teknolojinin gelişimiyle ve ekonomideki dalgalanmalarla doğrudan alakalıdır. Toplumlarda uzmanlık alanlarının çoğalması, eğitime duyulan ihtiyaç tarımsal alanlarda dahi çocuklar kentsel arayışlar için eğitilir ve pozitif faktörlerin çekiciliğine daha duyarlı hale gelirler (Lee 1966: 52, 53, 54).

II. Dünya Savaşı'na katılmayıp başlangıçta Marshall Planı'nın dışında bırakılan Türkiye, doğrudan ABD'ye başvuru yaparak 12 Temmuz 1947'de plana dahil olmuştur. Böylelikle, Türkiye ABD'den traktör ve biçer döver sipariş etmiş, ekilen arazi, Ziraat Bankası ve Tarım Kredi Kooperatifleri tarafından kullanılan kredi miktarı 1948 yılından itibaren ciddi artış göstermiştir. Türkiye'de tarımın modernleşmesi hedeflenmiş, plan dahilindeki makineleşme ithalata dayalı olmuştur (Özensel 2018: 121, 126, 127; Tekeli 1982: 88). Yaptığımız alan çalışmasında kaynak kişilere yönelttiğimiz "Köylerde neden nüfus kalmadı?" sorusuna verilen cevaplarda bu durumla ilintili bir şekilde köyden kente göç Marshall Planı'na dahil olduğu tarihlerden sonraya denk düşmektedir. Kişiler bu dönemde başlayan Uzunyayla'dan kente yaşanan iç göçün nedenlerini tarımda makineleşme, arazilerin miras yoluyla bölünmesi, ordunun mekanize olmasıyla Uzunyayla atıcılığının ciddi oranda zayıflaması ve eğitim olarak belirtmişlerdir (K. K. :17, 37, 56). Bölgede, 1955-1985 yılları arasında durağan nüfus artışı, 1985-2005 yılları arasında dinamik nüfus kaybı mevcuttur. Özellikle 1975 yılından sonra bölgede nüfus kaybı yaşanmıştır (Canpolat 2017: 111, 86). Burada belirtilmesi gereken önemli bir konu ise yaşanan göçün büyük ölçüde iç göçle sınırlı kalmasıdır.

Bu tip durumlarda yapılan çalışmalarda kişileri iç göçe sürükleyen nedenlerin farklı olduğu görülecektir. Temel neden ise daha iyi bir ücrete sahip iş olduğu görülmektedir (Ravenstein 1885: 181). Uzunyayla köylerinden kente göçü getiren bu süreçteki etkenlerin itici güç, çekici güç ve aracı güç durumlarıyla tanımlanması mümkündür.

Arazinin Miras Yoluyla Bölünmesi:

—*İtici güç*: Tarımda makineleşmeyle beraber, miras yoluyla arazinin bölünmesiyle itici güç olarak tanımlanan nedenlerin altında ekonomik sıkıntılar yatmaktadır (Özensel 2018: 123).

Alan çalışmamız esnasında hem miras yoluyla arazinin bölünmesi hem de ekonomik sıkıntılarının iç göçe nasıl etki ettiğine dair örneklerle karşılaştık:

Fotoğraf 11: Kapanan Köy Okullarından Hilmiye Köyündeki Ali Tokmak İlkokulu-
13.10.2019

“Bir arazimiz vardı ve biz 4 kardeşiz. Arazi aramızda bölünecekti. Benim de 5 çocuğum vardı ve bu araziden bu kadar kişinin geçinmesi mümkün değildi. Geçinmek çok zordu yani” (K. K. :76).

“Bizim bu bölgelerin kızları halı dokurlardı ve bu ekonomiye ciddi anlamda bir katkı sağlıyordu. El dokuma halıcılığı makineleşince, İran halısı Çin halısı piyasaya çıkıp o sektörün tamamını öldürdükten sonra bir şekilde buradan göç hızlandı. Göç özellikle 90'lı yıllardan sonra hızlanmaya başladı ve 2000'li yıllarda köyler bitme noktasına geldi. Genç neslin nerdeyse hiç kalmadığı köylerde açık olan evde yaşlı bir nine yaşlı bir dede vardı. Bunun nedeni ekonomik olup köyde kalan gençlerin evlenebilme şanslarının kalmamasıdır” (K. K. :7, 44). Köylerde iş alanlarının olmayışı, kentlerdeki yeni iş alanları nüfus akışına neden olmuştur.

Eğitim Nedeniyle Göç

Ekonomik nedenler Uzunyayla köylerinden iç göçün temel nedenlerinden biri olmuştur. Bu durum kişilerin kendilerine yeni iş alanları aramasına ve çocuklarının eğitimi nedeniyle kente yönelmelerine neden olmuştur. Bunun sonucunda ilkokulu bitiren aynı sülaleye mensup çocuklar dede, nine ya da halaya emanet edilerek ortaokulu okumak için Pınarbaşı'na, liseyi okumak için ise Kayseri'ye göç etmişlerdir (K. K. :24, 75).

Alan çalışmamız esnasında eğitim nedeniyle yaşanan iç göçün örnekleriyle karşılaştık:

“İlkokulu köyde bitirdim sonra dedem-ninem yanımda olmak üzere, Pınarbaşı'na ortaokul okumaya gönderildik. İki halamın çocuklarını ve akraba çocuklarını dedeme-

nineme emanet ettiler. Bitene kadar babaanne-dedemin gözetiminde hala çocuklarıyla birlikte okuduk. Anne ve babamız köyde kalmıştı” (K. K. :24).

“Ortaokulda bir dönem abimle birlikte bir evde kaldık. Daha sonra abim okulu bıraktı, Kayseri’ye gitti. Ben teyzemin evinde kalarak eğitimime devam ettim. Eğer o dönemde teyzemin evinde kalamasaydım okuyamayacaktım. Düzgün bir şekilde okumamıza en büyük engel ekonomik durumun kötü olmasıydı” (K. K. :57). Böylelikle hem köyde hem de kentte yaşayan bir toplum ortaya çıkmıştır.

Tablo 1’de de görüldüğü üzere köylerde genç nüfus kalmadığı için köylerde görüşme yapılan 97 kişiden sadece 2’si 1. yaş grubumuza dahildir. Alan çalışmamız esnasında görüşme yaptığımız kaynak bir kişi 1950’li yıllarda Üçpınar köyü ilkokuldaki öğrenci sayısını 49 (46 Çerkes, 3 misafir) olarak belirtmiştir (K. K. :29). Bugün ise pek çok köy okulu genç nüfus olmadığı için kapanmıştır.

Köy Adı	Okulun Kapanış Tarihi
Akören	1998-1999
Alamescit	1992-1993
Aşağıkaragöz	1995-96
Gebelek	2005
Halitbeyören	1990
Karaboğaz	1996
Karahalka	1984-1985
Kazancık	1997
Kurbağalık	2007
Kuşçular	2002
Malak	2004
Methiye	2014
Örenşehir	2007
Pazarsu	1990-1991
Tahtaköprü	2005

Tablo 3: Kaynak Kişilere Göre Köy Okullarının Kapanış Tarihleri

(K.K. :16, 40, 65, 68, 69, 77)

Bugün ise pek çok köy okulu genç nüfus olmadığı için kapanmış ve hala köyde yaşayan öğrenciler için taşınmalı eğitime geçilmiştir. Çörümşek bölgesindeki köylerde ikamet eden çocuklar taşınmalı eğitimle Panlı köyünde bulunan Panlı İlkokulu ve Ortaokuluna gitmektedirler.

Fotoğraf 12: Panlı İlkokulu ve Ortaokulu-16.07.2017

Pınarbaşı civarı ve Uzunyayla köylerinde ikamet eden çocuklar mesafelere göre Pınarbaşı'ndaki okullara, Karakuyu İlkokul ve Ortaokuluna, Kaynar İlkokulu ve Ortaokuluna gitmektedirler.

Karakuyu köyünde gerçekleştirdiğimiz alan çalışmamız esnasında köyün sakinleriyle yaptığımız görüşmede kaynak kişi köy okuluna gelen öğrencilerin etnik kökeni hakkında şu bilgileri vermiştir: "Bu köye okula gelen öğrencilerin çoğu çevre köylerde çobanlık yapan farklı milletlere mensup ailelerin çocuklarıdır. Çerkesler de kendi çocuklarını okutmak için şehirlere gittiler" (K. K. :18).

Fotoğraf 13: Karakuyu Ortaokulu-11.07.2017

Kazancık ve Halitbeyören köylerinden Kaynar köyüne taşınmalı eğitim olan kaynak kişilerle de görüşme yapılmıştır. Halitbeyören’de yaptığımız görüşmede kaynak kişi “Köyde 3 öğretmen 70-80 öğrenci vardı. Şimdi 5-6 Kürt öğrenci servisle Kaynar’a gidiyor” derken aynı şekilde diğer kaynak kişi 1952-1955 yıllarında Kazancık’ta 95-100 öğrencinin olduğunu aktarmıştır (K. K. :33, 47).

Malak köyünde yaşarken eğitim nedeniyle kente göç eden 1. yaş grubumuza mensup kaynak bir kişiyle de görüşme yapılmıştır: “Ben 12 yıldır Kayseri’deyim, önceden köydeydim. Biz taşınmalı olarak Kaynar’a gidiyorduk, bir süre sonra taşıma kalktı, öğretmen verdiler. 1 sene sonra öğrenci sayısı az diye o öğretmeni de aldılar. Aileler çocuklarını yatılı vermek istemedi. Ondan sonra ilkokulu bitiren kente göç etmeye başladı ve çocukları okutmak için göçler artmaya başladı” (K. K. :51).

Fotoğraf 14: Kaynar İlkokulu-23.08.2018

Fotoğraf 15: Kaynar Ortaokulu-23.08.2018

Fotoğraf 16: Kaynar'daki Eski Okul-23.08.2018

Kaynar'da bulunan eski okul 1934 tarihlidir. 1980 yılında ise yeni okul açılmıştır. Yeni okulda 2002'de 280 öğrenciye eğitim verilmiştir (K. K. :26).

Karakuyu	Kaynar	Panlı
Dikilitaş	Altıkeseek	Akören
Karahalka	Beserek (Muhacir öğrenciler)	Aygörmez
Kayaaltı (Türkmen-45 öğrenci)	Çukuryurt	Cinliören
Kırkpınar	Halitbeyören (Kürt öğrenciler)	Demirciören
Kurbağalık	Hayriye	Devederesi
Methiye	Hilmiye	Girveli (Avşar)
Olukkaya	Kavak (Türkmen)	Hassa (Avşar)
Örenşehir	Kazancık	İnliören
Sacayağı	Malak (1 öğrenci)	Kuşçular
Uzunpınar	Tahtaköprü	Söğütlü
	Taşoluk	Tersakan
	Üçpınar	Tözgün (Avşar)
	Yahyabey (3 öğrenci)	
	Yeniyassıpınar	
100-110 Öğrenci	65 kız+35 erkek=100 (8 öğrenci Kaynar'dan)	70 Öğrenci

Tablo 4: Taşınmalı Eğitimin Verildiği Pınarbaşı'na Bağlı Çerkes Köylerindeki Okullara Gelen Öğrencilerin 2018 Yılında Köylerine Göre Dağılımı (K. K. : 26)

Bu durumda kaynak kişilerin en çok şikayet ettikleri konu ise o dönemde köylerden taşınmalı eğitimin olmayışıdır. Kaynak kişilere göre söz konusu dönemde taşınmalı eğitim olsaydı ya da çocuklar hafta içi yurtlarda kalıp hafta sonu köyelerine gelebilselerdi köylerden yaşanan iç göç ve buna bağlı olarak Çerkesçenin kaybı ötelenebilirdi.

Uzunyayla Köylerinde Ekonomi

—*Çekici güç*: Köydeki ekonomik sıkıntılar sonucunda kişilerin iş imkanlarının daha iyi olması nedeniyle kente yönelmesi durumudur (Özensel 2018: 123). Öncelikle belirtilmesi gereken durum geniş aile yapısının olduğu toplumlarda kişilerin üretime katılımı göz önünde bulundurulmaksızın geçimleri ailenin gelirinden sağlanmaktadır. Bu ise işsizliği engellemektedir (Tekeli 1982: 106). Bu durum Uzunyayla köylerinde kendisini göstermiştir. Tarımda makineleşmeyle beraber hem ordunun at ihtiyacını karşıladığı bölge olan Uzunyayla'dan at alımını bırakması hem de yetişen ürünlerin ekonomik olarak karşılığının olmaması köylerin ciddi bir ekonomik sıkıntı içine girmesine neden olmuştur.

Fotoğraf 17: Akören Köyü-22.11.2019 (Erdem Canbulat'ın Kişisel Arşivinden)

Yazın nüfus az da olsa canlandığı kışın çok az hanenin olduğu köylerde yıllarca su noksanlığı-kuraklık nedeniyle kuru tarımın yanısıra atçılık, büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık yapılmıştır. Uzunyayla platosunda kuru tarım, Orta Zamantı havzasında sulu tarım, Çörümşek havzasında ise her iki tarım şekli yapılmıştır.

Pınarbaşı'na yakın olan ve Zamantı çayının geçtiği güzergahtaki köylerde bilhassa Pınarbaşı'na yakın köylerde (özellikle Karaboğaz ve Kılıçmehmet köyleri) patates (Uzunyayla'da bilinen adıyla Çerkesçe *gedrof*) ekilmiş ve sınırlı da olsa sulu tarım yapılabilmektedir. Bunun nedeni ise Altıkesek ve Kılıçmehmet gibi köylerin alüvyal topraklara sahip olmasıdır. Çörümşek bölgesinde ise nohut önemli bir tarım ürünü olmuştur. Köylerin büyük çoğunluğu (Hilmiye, Sacayağı, Şerefiye) kuru tarımın kısmen de sulu tarımın yapıldığı kahverengi toprak grubuna dahil killi kireçli topraklara sahiptir (Canpolat 2017: 64).

Fotoğraf 18: Şerefiye Köyü-11.07.2017

Fotoğraf 19: Yağlıpınar Köyü-12.07.2017

Alan çalışmamız esnasında son dönemlerde bölgede kimyon, anason ve aspir ekimi yapıldığı dile getirilmiştir. Ayrıca Uzunyayla'da sadece erkekler çalışırken, Pınarbaşı'na yakın köylerde kadınlar da çalışarak tarımsal faaliyetlere katılım sağlamışlardır.

Kaynak kişiler tarafından Uzunyayla'nın boşalmasının en önemli nedenleri bölgede arpa ve buğdaydan başka birşeyin ekilememesi, toprakların verimsizliği ve rakım gösterilmiştir (K. K. :55). Uzunyayla hakkındaki hatıratda 1950'li yıllarda devletin yanlış bir şekilde meraları sürmesiyle tarıma geçildiği ancak rakım nedeniyle verim alınamadığı aktarılmıştır (Gergin 2016: 3). Buradaki en önemli neden alınan ürünün ekonomik karşılığının olmayışıdır. Kaynak kişilerden biri durumu bize şöyle özetlemiştir: "1200-1300 dönüm arazim var, bize yetmiyor" (K. K. :35). Alan çalışmamız esnasında kaynak kişiler çoban bulamadıklarını da ifade etmişlerdir (K. K. :15, 35, 48, 54).

Köy ve İlçe Adı	Rakım
Halitbeyören	1560 m.
Methiye	1612 m.
Pınarbaşı	1520 m.
Tahtaköprü	1564 m.
Tersakan	1690 m.
Yağlıpınar	1770 m.

Tablo 5: Köylerin ve İlçenin Rakımları (Canpolat 2017: 3; Kosswig 2008: 103)

Köylerde yaptığımız alan çalışmasında kaynak kişiler iklimin elverişsiz olmasından yakınmıştır. Kişiler tarafından çalık olarak adlandırılan nisan, mayıs, haziran ve ağustos ayının sonuna doğru yaşanan olayda sabahları düşen kırağıdan sonra güneşin çıkmasıyla ürünler zarar görmektedir (İzbırak 2008: 90). Ürünlerin yetiştirilme zamanında don olayının yaşandığı günlerin fazla olmasını alan çalışmamız esnasında kaynak kişilerin hafızasında tespit etme fırsatı yakaladık (Canpolat 2017: 49). Kişiler hafızalarında kalan bir olayı bize aktarmışlardır: “1955’te Bulgaristan muhaciri aileler köye (Hilmiye) geldiler. Siz tembelsiniz diyerek sebze ektiler. 21 Haziran gecesi kırağı düştü, ürünler yandı” (K.K. :12, 63). Kaynak kişilerin anlattıklarına ek olarak burada belirtmemiz gereken nokta Uzunyayla köylerinin Bulgaristan’dan gelen pek çok muhacir aileye ev sahipliği yapmış olmasıdır. Hem Çörümşek bölgesinde Akören, İnlören, Kaynar, Panlı ve Tersakan gibi köylerde, hem de Pınarbaşı ilçe merkezine yakın Aşağıkaragöz, Beserek, Halitbeyören, Hilmiye, Kılıçmehmet ve Olukkaya gibi köylerde muhacir nüfus yaşamışsa da onlar da köyden kente göç etmişlerdir. (K. K. :26, 28, 44, 68, 71). Her şeye rağmen çiftçilikle ilgilenenler yazı köyde, kışı Kayseri’de geçirerek hayatlarına devam etmektedirler. Sosyo-ekonomik yapının değişimiyle alakalı bu durum yarı-zamanlı çiftçilik olarak tanımlanmaktadır (Canpolat 2017: 7, 16; K. K. :68). Alan çalışmamız esnasında söz konusu durumun bir örneğiyle karşılaştık:

“Ben daha köyümden çıkmadım, öğretmenlik yapıyorum. Ben Ankara’da da çalıştım ama yine de gidip geldim köye, köyümü bırakmadım. Biraz da tarım ve hayvancılık yaptığım için bağlayıcı oldu ve köyümü bırakmadım. Ya ben köyde yaşadığımı, temiz yaşadığımı düşünüyorum. Şehrin beni ve kültürümü kirlettiğini düşünüyorum ve kesinlikle kirletiyor. O yüzden köyümü bırakmadım, İzzet de bırakmadı. Köye gelirler giderler, bağlantılarını koparmadılar, evleri arazileri hep duruyor. Ama çocuklarımızı okutup ekonomik özgürlüklerini kazandırmak istedik. Her ülkenin bir ekonomik yatırımında köy kültüründe bir birlik sağlanamadığı için geçim sıkıntısı oluyor. Bir ailede 3 çocuk var. Ancak ailenin sahip olduğu arazi ve hayvanı bir kişiye yetebilecek kadar. Bu durumlarda diğer 2 çocuk kente göç etti. Aslında bunu biraz da devlet politikaları oluşturdu. Yani etnik grupların bitirilmesi konusunda devlet çok farklı bir politika izliyor. Kendiliğinden gidiyor artık” (K. K. :8).

Uzunyayla’da iç göçün temel nedenlerinden arazinin miras yoluyla bölünmesi ve eğitim bu kaynak kişiyle yapılan görüşmede görülmektedir.

Kooperatif Adı	Üye Sayısı
Karakuyu Tarımsal Kalkınma Kooperatifi	123
Kaynar Tarımsal Kalkınma Kooperatifi	148
Kaynar Sulama Kooperatifi	50

Kılıçmehmet Büyükpotuklu Tarımsal Kalkınma Kooperatifi	56
Yukarıborandere Tarımsal Kalkınma Kooperatifi	23

Tablo 6: Köylerdeki Kooperatifler ve Kooperatiflerin Üye Sayıları

(Canpolat 2017: 278; Bozkurt 2016: 44)

Köy Adı	Tarım	Hayvancılık
Akören	arpa-buğday	var
Alamescit	arpa-buğday	
Altıkesekek	arpa-buğday-nohut-patates	Eskiden 18-20 sürü küçükbaş hayvan vardı. Şu an 2 sürü var.
Aşağıkaragöz	fasulye-patates	var
Aşağıkızılçevlik	arpa-buğday	
Büyükgümüşgün	fasulye-patates	
Büyükkabaktepe		var
Devederesi	arpa-buğday-nohut	
Dikilitaş	arpa-buğday	var
Halitbeyören	anason-arpa-buğday	şu an yok
Hayriye	arpa-buğday-çavdar-nohut	var
Hilmiye	arpa-buğday-çavdar-kimyon	var
Karaboğaz	anason-arpa-buğday-pancar-patates	
Karakuyu	arpa-buğday	var
Kaynar	arpa-buğday-nohut	
Kurbağalık	arpa-buğday	
Örenşehir	arpa-buğday	
Pazarsu	arpa-buğday-korunka-yonca	
Şerefiye	arpa-buğday	var
Tahtaköprü	arpa-buğday	var
Yukarıkızılçevlik		şu an yok

Tablo 7: Kaynak Kişilere Göre Köylerdeki Ekonomik Faaliyetler

(K. K. :1, 7, 9, 13, 18, 34, 40, 53, 54, 60, 67, 69, 77)

Fotoğraf 20: Kılıçmehmet-Küçükpotuklu Tarımsal Kalkınma Kooperatifi

Kılıçmehmet Köyü-12.07.2017

Uzunyayla insanlar tarafından tahrip edildiği için antropojen stepler olarak tanımlanan bir arazidir. Bu bilgiye paralel olarak da alan çalışmamız esnasında kaynak kişiler büyüklerinin bölgeye geldikleri dönemlerde yeşilliği bol olduğunu anlattıklarını, ağaçları kesip kereste olarak sattıklarını, yakacak olarak kullandıklarını, ormanların bittiğini aktarmışlardır (K.K. :14, 22, 31, 41, 73). “Köyümüz (Eskiyassıpınar) ardıc ağacıymış. Yaş ağacı kesmeyen bizim Çerkesler diğer ağaçları yakmak için kesmişler. Biz köyü Kürtlere teslim ettikten sonra Kürtler hepsini kesip satmışlar” (K. K. :55). Günümüzde ise Halitbeyören köyünün batısı, Büyükkabaktepe ve Malak köylerinde taraçalandırma çalışması yapılmaktadır (Canpolat 2017: 70). Ayrıca alan çalışmamız esnasında misafir olduğumuz pek çok evde ağaçların ev yapımında kullandığına tanık olduk.

Fotoğraf 21: Hilmiye Köyü-13.10.2019

Köylerin Hane Durumu

—*Aracı güç*: Daha önce göç etmiş kişilerin göçün hızını etkilemesiyle köyden kente göçü dolaylı olarak etkileyen durumdur (Özensel 2018: 123). Türkiye'nin yaşadığı sosyo-kültürel değişim Uzunyayla'da da yaşanmış nüfus kent merkezine kaymıştır. İç göçü yaşayan kişiler aldıkları eğitimin sonucunda köylere geri dönmemiştir. Alan çalışmamız esnasında yıkılmış vaziyette pek çok evle karşılaştığımız gibi ya köylerinde evlerini tadilat ya da yeni ev yaptıranlarla da karşılaştık. Nüfus günümüzde başta İldem olmak üzere Kayseri merkezde yaşamaktadırlar. Bu tip ikamet durumları etnisite duygusunu pekiştirmenin yanı sıra ev sahibi toplum içinde yarı-ayrı etnik iskan alanlarında mitlerini, anılarını, ritüellerini ve değerlerini geliştirmeye çalışır (Smith 1986: 121, 122). Yaz

aylarında özellikle hasat zamanı, bayram, festival gibi durumlarda köylerine gelmektedirler. Alan çalışmamız esnasında söz konusu durumu açıklayan kaynak kişiyle görüşme yapılmıştır: “Gelişme yoktu. Çocuklar okudular öğretmen, hakim, savcı, asker oldular ve maaş almaya başladılar. Bayramlarda, yaz tatillerinde gelirler, sülalelerinin mezarlarını ziyaret ederler, 3 gün kalır ve giderler” (K. K. :39).

Köylerde kalan az sayıdaki hane ise ihtiyaçlarını cuma günleri Pınarbaşı’nda kurulan pazardan karşılamaktadır.

Köy Adı	Eski Hane Sayısı	Kış Aylarında Hane Sayısı (Yeni)	Yaz Aylarında Hane Sayısı (Yeni)
Akören	85-90	12-15	
Alamescit		4	8-10
Altıkesek	180	10	20
Aşağıbeyçayır	60	20	
Aşağıborandere		25	55-60
Aşağıkaragöz		10-11	
Aşağıkızılçevlik	93	3-4	7
Büyükkabaktepe	68		3-5
Cinliören		3	10-12
Dikilitaş	90	40	
Gebelek	65		
Hayriye	60-70		
Hilmiye	78-80	20	30
Karaboğaz	45		20
Karahalka	63-67	5	
Karakuyu	70		30-35
Kaynar	350	40	60
Kazancık		7-8	
Kılıçmehmet			18
Kurbağalık			30
Kuşçular	40	15	22
Malak		42	
Methiye		35	65-70
Pazarsu		6	40
Şerefiye	40-60	5-8	15-18
Tahtaköprü	50	7-8	
Taşoluk	31	3	15
Üçpınar	50	11	15
Yağlıpınar	80	14	20
Yahyabey	100-110		
Yukarıbeyçayır	25-27	3	12-13
Yukarıborandere	120		

Tablo 8: Kaynak Kişilere Göre Köylerdeki Hane Sayıları

(K. K. :1, 2, 3, 5, 9, 11, 13, 15, 18, 20, 22, 27, 28, 29, 32, 36, 37, 40, 42, 43, 45, 46, 54, 57, 60, 61, 62, 64, 65, 67, 68, 72, 75)

Fotoğraf 22: 30.03.2014'te Kapatılan Kaynar Belediyesi-Kaynar Köyü-23.08.2018

Alan çalışmamız esnasında kaynak kişilerden sıkça duyduğumuz bir konu ise bir dönem belediye olan eczaneye ve sağlık ocağına sahip Kaynar'ın bugün belediye statüsünü kaybedip mahalleye dönüşmüş olmasıdır.

Yukarıda sıraladığımız nedenlerden dolayı Uzunyayla'da ekonomik sıkıntılar başlamış ve akrabalarla başlayan bu yolculuk zamanla anne-babanın katılımıyla ailenin göçüne dönüşmüş, süreç içinde dede-nine köyde kalmıştır. Örneğin ilk boşalan köy olan Eskiyaşsıpınar köyü 1960'lı yılların sonunda boşalmış hiç Çerkes nüfusu kalmamış ve tamamen Kürt köyü olmuştur (K. K. :12, 55). Aynı şekilde Kavak köyü Türkmen köyü olmuştur. Köyden kente göçle beraber hem şahsi ilişkiler zayıflamış hem de nüfus homojenlikten heterojenliğe geçmiştir.

Köylerin Kaybolan Hafıza Mekanları

19. yüzyılın ikinci yarısında Kafkasya'da görev yapan Rus General Nikolay Dubrovin ve 19. yüzyılın ilk yarısında mühendis-askeri görevli Yohann Blaramberg Çerkes köylerindeki evlerin birbirlerinden uzak, dağınık şekilde ve nehir kıyılarında olduğunu yazmışlardır (Dubrovin 2017: 19; Blaramberg 2017: 118). Yaptığımız alan çalışmasında ziyaret ettiğimiz köylerde de yapıların aynı şekilde tek katlı olduğunu (yeni yapıların bir kısmı çok katlı olarak inşa edilmektedir) ancak coğrafyanın el verdiği ölçüde Zamantı çayı ve kollarına kurulmuş köylerde suların çekilmiş olduğunu gözlemledik.

Farklı kültürlerden uzak bir yaşam mekanı olan köyler kültürün ve aidiyetin yaşanabildiği hafıza mekanlarıdır. Köyler sosyal ilişkilerin, kültürün yaşatılmasının ve yeniden üretilmesi sürecinin mekanları olmuşlardır (Eser 2008: 63). Kahvehanelerin

olmadığı Çerkes kültürü örneğın Hilmiye köyünde *Nehurey bo yiphe* (Nehurey'in ahırının arkası) olarak adlandırılmış ve erkekler için bir buluşma noktası yaratmıştır. Kaynak kişinin aktarımında köyde nüfusun olduğu dönemde dört tarafında kişilerin yaptığı sohbetler sayesinde hafızanın mayalandığı bu mekan Pierre Nora'nın hafıza mekanı tanımına göre pek çok boyuta sahip buluşma noktası özelliğı taşıyan bir hafıza mekanıdır (K. K.: 12; Nora 2006: 10). Bu şekilde bir adlandırma Uzunyayla'nın Kaftangiyen köyünde eski at tavalası anlamına gelen *tavljaj* kelimesiyle de karşımıza çıkmıştır (K. K. :53).

Fotoğraf 23: Nehurey'in Ahırının Arkası-Hilmiye Köyü-13.10.2019

Alan çalışmamız esnasında sülalelere ait hafıza mekanlarını da örneklendirme fırsatı yakaladık. "Sülalemizin gelinlerinden birisi Kenet pınarının başında Kenetler hep var olsun, çok olsun diye dua etmiş. Şu an 86 aileyiz. 2008 yılında merkez üssü Güneşli olan depremde çeşmenin kaynağı yer değiştirdi ve çeşme kurudu" (K. K. :63).

Fotoğraf 24: Kenet Puarı (pınarı)-Hilmiye Köyü-13.10.2019

Hilmiye köyündeki Kenet pınarı ve Hajdımpınarı sırtı sülalenin mensuplarının etnik kimlikleri için hatırlatma işlevi gören hafıza mekanlarıdır. Uzunyayla köyleri bu şekilde pek çok toponim ve hidronime sahiptir. Konu araştırmacıları beklemektedir.

Bireyin kimliğinin oluşumundaki en önemli etken aile ve sosyo-kültürel çevre olduğu düşünüldüğünde kentlerde yeni bir çevreye giren köylü toplum kendisini dönüşüm içinde bulmuştur. Kişiler aynı kimliğe sahip sosyo-kültürel bir çevre içerisinde yaşarken kente gelmesiyle yeni bir yaşam biçimi oluşturmuşlardır. Kültürün yaşandığı platformlar olan haçes, vorşer, düğün, cenaze ve toplumsal bir bellek olan dil birer hafıza mekanıdır. Yukarıda belirttiğimiz her üç durumla ilintili olarak yaşanan iç göç sonucunda kırsal kimliğe sahip kültür sahip olduğu hafıza mekanlarını kaybetmeye başlamıştır.

Önceleri benzer bir kültüre sahip sosyal çevrede olan bireyler kente göç ettiklerinde uyum gerektiren yeni bir kültürel ortama girmişlerdir (Eser 2008: 65). Böyle bir ortamda toplumda aile yapısında değişimi meydana gelmiş, toplum büyük aile yapısından çekirdek aile yapısına geçmiştir. Çerkes kültüründe çocuğun yetiştirilmesinde ebeveynler değil amca, hala ve yenge gibi sülalenin diğer üyeleri etkindir. Bu değişim amca, hala ve yenge gibi kişilerin fonksiyonlarını sona erdirmiş çocukların yetiştirilmesi görevini ise geleneklerde görülmeyen bir şekilde ebeveynler üstlenmiştir. Ayrıca geleneklerin gözleme dayalı şekilde öğrenildiği bir kültürde büyük aile yapısının kırılması etno kültürel anlamda kayıp anlamına gelmektedir. Alan çalışmamız sırasında görüşme yaptığımız pek çok kaynak kişi çekirdek aile yapısına sahiptir.

Burada üzerinde durulması gereken en önemli konu ise Kafkas Dil Ailesine dahil dillerin günümüzde UNESCO'nun tehlike altındaki diller listesinde yer alıyor olmasıdır. Köylerde yaşandığı dönemde diller habitatında yaşamaya devam etmiştir. Başlangıçta büyük aile yapısı içerisinde büyüyen çocuk ebeveynleri Kafkasyalı farklı etnik gruplara mensup olsa da işleyen eski düzenin bozulmamış olması nedeniyle sonraki nesillerin anadillerini aile içerisinde öğrenmesi mümkün olmuştur. Ancak köyden kente göçle beraber Kafkasyalı farklı etnik gruplara mensup (Abaza, Çeçen, Çerkes vb.) ve dışarıdan kişilerle yapılan evlilikler sonucunda anadilin anne tarafından aktarılamaması sebebiyle kişinin anadilini öğrenmeme durumu ortaya çıkmıştır. Ayrıca, köylerinde sadece okulda Türkçe konuşan toplum, köyden kente göçle beraber kamusal-resmi alanda Türkçeyle karşı karşıya kalmış ve anadilin kullanım alanı sınırlanmış buna bağlı olarak dilin kuşaklar arası aktarımı sekteye uğramıştır. Toplumun düşünce sisteminin anahtarı olan dilin kaybı etnografik bilginin, kimliğin yani karşılıklı olarak birbirini besleyen unsurların meydana getirdiği hafıza mekanlarının kaybı anlamına gelmiştir.

Bir kültür okulu olan dilin, *habzenin*⁵, halk hikayelerinin ve masalların aktarım mekanı işlevi gören haçeşler günümüzde ya kapalı ya da yıkılmıştır (K.K. :50, 72). Alan çalışmamız esnasında ziyaret ettiğimiz Tahtaköprü (12.07.2017) ve Taşoluk (11.07.2017) köylerinde haçeşleri görme fırsatı yakaladık. Ayrıca Methiye, Dikilitaş, Panlı köyünde de (Siyuh Seferbiy ve Guaş Şevket) haçeşler bulunmaktadır. Günümüzde işlevini yitiren haçeşler sembolik birer hafıza mekanı olarak Uzunyayla'nın köylerinde az sayıda da olsa hala ayakta durmaktadır.

Fotoğraf 25: Guaş Şevket'in Haçeşi-Panlı Köyü (Şenol Cengiz'in Kişisel Arşivinden)

⁵ Çerkes toplumsal hayatını düzenleyen kurallar bütünü. . Uzunyayla'da yaşayan diğer Kafkasyalı gruplar kendi dillerinde bu kelimenin karşılığına sahip olmalarına rağmen Doğu Çerkes grubunun etkisinden dolayı bu kelime kabul görmüştür.

Haçeslerle bağlantılı olarak Taşoluk köyüne yaptığımız ziyaret esnasında, gelen misafirlerin atlarını bağlamak için kullanılan birden çok kolları bulunan kesilmiş direk olan *şıephilenin*⁶ günümüzde işlevi olmamasına rağmen kişinin evinin önünde sembolik bir hafıza mekanı olarak durduğunu gözlemledik.

Fotoğraf 26: İsmail Tokgöz'ün Evinin Önündeki Şıephile-Taşoluk Köyü-11.07.2017

Aynı etnik gruba mensup gençlerin tanıştığı platformlar olan vorşerlerin en önemli işlevi grup içi evliliği sağlaması, gençlerin toplum içinde nasıl davranmaları gerektiğini öğretmenin yanı sıra hitabetini güçlendirmesi ve anadilin konuşulduğu etnik kimliği güçlendiren hafıza mekanları olmasıdır. Ancak ağırlıklı olarak Çerkesçenin konuşulduğu vorşerlerde zamanla kentte yaşamaları nedeniyle dil bilemeyen kişilerin katılım göstermesiyle bu platformda konuşulan dil Türkçe olmuştur. Kentten köye geldiğinde bir vorşere katıldığını aktaran kaynak kişi Çerkesçe yapılan bir sohbetin Türkçe yapıldığında aynı anlamı vermediğini aktarmıştır (K.K. :21, 25). Görüldüğü üzere vorşer gibi bir platformda dilin kaybı metaforların yani hafıza mekanlarının kaybı anlamına gelmektedir.

Tarih boyunca buluşma platformu işlevi gören düğünler Uzunyayla'da 1980'li yıllara kadar Kafkasya'daki tarihsel formunu korumuştur. Uzunyayla düğünleri başlangıçta 7-10 gün sürerken zamanla 3 güne düşmüş günümüzde ise 3 saatlik salon düğünlerine dönüşmüştür (K.K. :37, 38, 49, 52, 71). Düğünlerde yerine getirilen pek çok gelenek kentte ısrarla sürdürülmeye çalışılmaktadır. Örneğin at arabası üstüne örtülen "guşha tepue" adı verilen örtünün kullanımına devam edilmektedir. Söz konusu örtüye kentte sülale damgaları, Çerkes bayrağı ya da gelin ve damadın baş harfleri işlenmektedir (K.K. : 10, 48, 73).

⁶Atları bağlamak için birden çok kolları bulunan kesilmiş direk.

Fotoğraf 27: Türkan Kutay-06.07.2017

Fotoğraf 28: Dicle Yavuz Uyar-21.10.2019

Fotoğraf 29: Sülale Damgası Bulunan Bir Mezar Taşı-Hilmiye Köyü-13.10.2019

Fotoğraf 30: Sülale İsmi Bulunan Bir Mezar Taşı-Kaynar Köyü-23.08.2018

Toplumun buluşma platformlarından birisi de cenaze törenleri olmuştur. Uzunyayla'da cenaze törenlerinde geleneğe göre köye gelen misafirler köydeki hanelere dağıtılmış ve cenaze evinde yemek yapılmamıştır (K.K. :4, 6, 23, 30, 58, 66, 70, 74). Köy mezarlıklarında yaptığımız gözlemlere göre mezarlıklarda sülalelerin yerleri bellidir. Bu bağlamda düşündüğümüzde kişilerin cenaze ve bayram gibi günlerde yaptığı mezar ziyaretleri, mezar taşlarında bulunan sülale damgaları ve sülale isimleri kişinin etnik kimliği için hatırlatma, geçmiş bilinci oluşturma ve beraberinde hafıza mekanı işlevi görmektedir.

Ancak köylerde nüfusun kalmaması durumundan cenaze törenleri de etkilenmiş kişiler cenazelerini eğer vasiyeti yoksa Kayseri merkeze defnetmeye başlamıştır. Bu durum ise söz konusu hafıza mekanlarının kaybı anlamına gelmektedir. Her şeye rağmen cenaze ve düğün gibi platformlar birincil ilişkilerin daha fazla yaşandığı mekanlar olan köylerde olduğu gibi kentlerde kendilerine uygulama alanı bulamasalar da şüphesiz bir hafıza mekanı olarak çok daha önem kazanmıştır (Özensel 2018: 204).

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Başlangıçta coğrafi konumu sayesinde köyden kente göçün yaşandığı döneme kadar yaklaşık 100 yıl kültürel izolasyonu sağlayan Uzunyayla kışlarının sert geçmesi, yazın gece-gündüz arasındaki sıcaklık farkının yüksek, su kaynaklarının az, rakımın yüksek olması dolayısıyla ekonomik karşılığı olmayan kuru tarımın yapılması köylerin boşalmasına neden olmuştur. Bölgede köy ekonomisi, sanayi ve kooperatifçilikle entegre olamamıştır.

Uzunyayla köylerinde tarımda makineleşme, miras yoluyla toprakların bölünmesi, sınırlı iş imkanları ve kişilerin çocuklarının iyi bir eğitim alması isteği kentleşmeyi beraberinde getirmiştir. Bu süreçte nüfusun kente yığılması köy-kent denkleminde dengesizliğe ve tarım arazilerinin kullanılamaması gibi problemlere de yol açmıştır.

Uzunyayla'da hem ekonomik hem de iklimsel dezavantajların aşılammaması, toplumun ekonomik alanda daralmasıyla köylerin boşalması gerçekleşmiş, mevcut sosyal ve ekonomik şartlar nedeniyle aileler köylerde tam zamanlı yaşamayı sürdürmemişlerdir. Köylerde toplumsal denetim, dayanışma ve gelenekler uygulama alanına sahipken, kente gelinmesiyle bunlar kendilerine daha az uygulama alanı bulabilmişlerdir.

Köylerin boşalması dil, haçeş gibi hafıza mekanlarının kaybını, hızlı bir kültürel değişimi ve dışarıdan evlilikleri beraberinde getirmiştir. Ancak bununla birlikte bayram, festival, cenaze gibi zamanlarda köye gidilmesi hafızayı canlı tutmayı ve geçmişi hatırlamayı sağlamaktadır. Yaşanan iç göçle beraber kent dernekler, çay ocakları ve restoranlar gibi yeni hafıza mekanları yaratmıştır.

KAYNAKÇA

- BOZKURT, M. (2016). *Pınarbaşı (Aziziye)*. Kayseri.
- BLARAMBERG, Y. F. (2017). *Kafkasya Tarihi, Topoğrafik, İstatistik, Etnografik ve Askeri Tasviri*. (çev. Habibe Eren). Ankara: Kafdav Yayıncılık.
- CANPOLAT, F. A. (2017). *Pınarbaşı İlçesi'nin (Kayseri) Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmış Doktora Tezi).
- DUBROVİN, N. (2017). *Çerkesler*. (çev. Habibe Eren & Varol Tümer). Ankara: Kafdav Yayıncılık.
- ESER, M. (2008). "Ailede Sosyokültürel Değişme". (dzn: Muhittin Ünal). *Uzunyayla Rapor ve Belgeleri II*. Ankara: Kafdav Yayıncılık: 61-73.
- GERGİN, E. (2016). *Haçeş Hikayeleri*. İstanbul: Kıvılcım Yayınları.
- İZBIRAK, R. (2008). "Uzunyayla'da Coğrafi Araştırmaları". (dzn: Muhittin Ünal). *Uzunyayla Rapor ve Belgeleri II*. Ankara: Kafdav Yayıncılık: 74-101.
- KOSSWIG, L. (2008). "Oriens Milletlerarası Şark Tetkikleri Cemiyeti Mecmuası". (dzn: Muhittin Ünal). *Uzunyayla Rapor ve Belgeleri II*, Ankara: Kafdav Yayıncılık: 101-125.
- EVERETT, S. L. (1966). "A Theory of Migration". *Demography*. 3/1: 47-57.
- NORA, P. (2006). *Hafıza Mekanları*. (çev. Mehmet Emin Özcan). Ankara: Dost Kitabevi.
- ÖZENSEL, E. (2018). *Köy Sosyolojisi (Türkiye'de Kırsal Yapıların Dönüşümü)*. Çizgi Kitabevi.

RAVENSTEIN, E. G. (1885). "The Laws of Migration". *Journal of the Statistical Society of London*. 48/2: 167-235.

SMITHY, A. D. (1986). *Ulusların Etnik Kökeni*. (çev. Sonay Bayramoğlu-Hülya Kendir). Ankara: Dost Kitabevi.

TEKELİ, İ. (1982). *Türkiye'de Kentleşme Yazıları*. Ankara: Turhan Kitabevi.

Kaynak Kişiler

- K. K. 1:Adnan Sucan, Yaş: 62, Kabardey, Şerefiye Köyü, 15.07.2017.
K. K. 2:Adem Şıklaroğlu, Yaş: 66, Kabardey, Aşağıborandere Köyü, 15.07.2017.
K. K. 3:Alburz Kursun, Yaş: 63, Kabardey, Tahtaköprü Köyü, 12.07.2017.
K. K. 4:Asım Altın, Yaş: 85, Hatukoy, Kaynar Köyü, 03.07.2017.
K. K. 5:Atakan Sucan, Yaş: 56, Kabardey, Şerefiye Köyü, 14.07.2017.
K. K. 6:Atilla Akkaya, Yaş: 65, Hatukoy, Tersakan Köyü, 03.07.2017.
K. K. 7:Avni Özkurt, Yaş: 63, Abzeh, Devederesi Köyü, 24.06.2017.
K. K. 8:Aydın Akkaya, Yaş: 44, Hatukoy, Akören Köyü, 19.07.2017.
K. K. 9:Aydın Tokmak, Yaş: 66, Kabardey, Hilmiye Köyü, 26.06.2017.
K. K. 10:Ayten Şıklaroğlu, Kabardey, Aşağıborandere Köyü, 15.07.2017.
K. K. 11:Ayşe Polat, Yaş: 40, Kabardey, Dikilitaş Köyü, 14.07.2017.
K. K. 12:Bahar Genel, Yaş: 59, Kabardey, Eskiyassıpınar Köyü, 13.10.2019.
K. K. 13:Bahri Sungur, Yaş: 68, Kabardey, Kurbağalık Köyü, 15.07.2017.
K. K. 14:Bilal Vurdem, Yaş: 90, Kabardey, Sacayağı Köyü, 15.07.2017.
K. K. 15:Burhan Polat, Yaş: 71, Kabardey, Yukarıbeyçayır Köyü, 14.07.2017.
K. K. 16:Canset Demir, Yaş: 42, Kabardey, Karahalka Köyü, 15.07.2017.
K. K. 17:Casim Tetik, Yaş: 57, Kabardey, Yenyassıpınar Köyü, 16.07.2017.
K. K. 18:Cengiz Vurdem, Yaş: 38, Kabardey, Karakuyu Köyü, 11.07.2017
K. K. 19:Cevdet Uğurtepe, Yaş: 57, Kabardey, Alamescit Köyü, 10.05.2018.
K. K. 20:Demir Özdemir, Yaş: 66, Kabardey, Yukarıborandere Köyü, 18.07.2017.
K. K. 21:Didem Yılmaz, Yaş: 35, Kabardey, Hilmiye Köyü, 07.07.2017.
K. K. 22:Duran Canbek, Yaş: 65, Kabardey, Büyükkabaktepe Köyü, 18.07.2017.
K. K. 23:Dursun Akkaya, Yaş: 87, Hatukoy, Tersakan Köyü, 03.07.2017.
K. K. 24:Ebru Demirkan, Yaş: 38, Kabardey, Kırkpınar Köyü, 28.06.2017.
K. K. 25:Eray Ergün, Yaş: 27, Hatukoy, Kaynar Köyü, 08.07.2017.
K. K. 26:Erdir Toktamış, Kabardey, Tahtaköprü Köyü, 23.08.2018.
K. K. 27:Erdoğan Şafak, Yaş: 64, Kabardey, Aşağıbeyçayır Köyü, 14.07.2017.
K. K. 28:Erol Canbulat, Yaş: 58, Hatukoy, Akören Köyü, 27.06.2017.

- K. K. 29:Fehmi Vatanandıran, Yaş: 76, Kabardey, Üçpınar Köyü, 14.07.2017.
K. K. 30:Ferit Altınışık, Yaş: 79, Hatukoy, Kaynar Köyü, 03.07.2017.
K. K. 31:Feyzullah Çeçen, Yaş: 81, Çeçen, Aşağıborandere Köyü, 15.07.2017.
K. K. 32:Fikri Polat, Yaş: 69, Kabardey, Yukarıbeyçayır Köyü, 15.07.2017.
K. K. 33:Gülcihan Yılmaz, Yaş: 72, Abaza, Yukarıkızılçevlik Köyü, 12.07.2017.
K. K. 34:Günay Kurşun, Yaş: 57, Kabardey, Kırkpınar Köyü, 12.07.2017.
K. K. 35:Haydar Demir, Yaş: 55, Kabardey, Yukarıkızılçevlik Köyü, 15.07.2017.
K. K. 36:Haydar Kurşun, Yaş: 89, Kabardey, Tahtaköprü Köyü, 12.07.2017.
K. K. 37:Hayri Karaçay, Yaş: 72, Kabardey, Şerefiye Köyü, 04.07.2017.
K. K. 38:Hayri Şurdum, Yaş: 62, Kabardey, Aşağıkızılçevlik Köyü, 04.07.2017.
K. K. 39:İhsan Baykaldı, Yaş: 85, Kabardey, Karaboğaz Köyü, 10.07.2017.
K. K. 40:İkrami Şimşek, Yaş: 73, Kabardey, Karaboğaz Köyü, 01.07.2017.
K. K. 41:İlhami Şıklaröğlü, Yaş: 67, Kabardey, Aşağıborandere Köyü, 15.07.2017.
K. K. 42:İsmail Tokgöz, Yaş: 64, Kabardey, Taşoluk Köyü, 11.07.2017.
K. K. 43:Kasım Sönmez, Yaş: 73, Kabardey, Kılıçmehmet Köyü, 12.07.2017.
K. K. 44:Mahmut Özkurt, Yaş: 57, Abzeh, Devederesi Köyü, 24.06.2017.
K. K. 45:Merican Ünal, Yaş: 69, Kabardey, Aşağıkaragöz Köyü, 29.06.2017.
K. K. 46:Muammer Taşar, Yaş: 67, Hatukoy, Akören Köyü, 18.07.2017.
K. K. 47:Muhittin Ünal, Yaş: 72, Abaza, Kazancık Köyü, 24.10.2018.
K. K. 48:Muhsin Atıcı, Yaş: 76, Kabardey, Yukarıkaragöz Köyü, 14.07.2017.
K. K. 49:Musa Aslan, Yaş: 63, Kabardey, Yukarıkaragöz Köyü, 14.07.2017.
K. K. 50:Musa Cetger, Yaş: 57, Abaza, Kazancık Köyü, 05.07.2017.
K. K. 51:Musa Taştan, Yaş: 20, Hatukoy, Malak Köyü, 02.07.2017.
K. K. 52:Mustafa Özdemir, Yaş: 68, Kabardey, Büyükgümüşgün Köyü, 04.07.2017.
K. K. 53:Mutlu Akkaya, Yaş: 42, Kabardey, Kaftangiyen Köyü, 21.10.2019.
K. K. 54:Muzaffer Kök, Yaş: 64, Abaza, Altıkese Köyü, 12.07.2017.
K. K. 55:Namık Kemal Şekercan, Yaş: 52, Kabardey, Eskiyassıpınar Köyü, 04.07.2017.
K. K. 56:Necati Bostancı, Yaş: 85, 18.07.2017.
K. K. 57:Necati Karaduman, Yaş: 75, Kabardey, Yahyabey Köyü, 18.07.2017.
K. K. 58:Necati Tok, Yaş: 79, Hatukoy, Kaynar Köyü, 03.07.2017.
K. K. 59:Neriman Kurşun, Yaş: 55, Kabardey, Tahtaköprü Köyü, 12.07.2017.
K. K. 60:Nihat Kızılkaya, Yaş: 60+, Kabardey, Aşağıkızılçevlik Köyü, 04.07.2017.
K. K. 61:Nusret Akay, Yaş: 68, Kabardey, Üçpınar Köyü, 11.07.2017.
K. K. 62:Nusret Bilge, Yaş: 47, Kabardey, Karahalka Köyü, 13.07.2017.

- K. K. 63:Saim Genel, Yaş: 64, Kabardey, Hilmiye Köyü, 13.10.2019.
K. K. 64:Saadettin Kuş, Yaş: 71, Kabardey, Yağlıpınar Köyü, 12.07.2017.
K. K. 65:Selahattin Doğan, Yaş: 83, Kabardey, Gebelek Köyü, 14.07.2017.
K. K. 66:Selahattin Torun, Yaş: 70, Hatukoy, Kaynar Köyü, 03.07.2017.
K. K. 67:Selami Sungur, Yaş: 70, Kabardey, Kurbağalık Köyü, 15.07.2017.
K. K. 68:Semiha Tarkoy, Yaş: 52, Hatukoy, Kuşçular Köyü, 15.07.2017.
K. K. 69:Setenay Yağan, Yaş: 38, Kabardey, Aşağıkaragöz Köyü, 29.06.2017.
K. K. 70:Şahin Güngör, Yaş: 82, Hatukoy, Kaynar Köyü, 03.07.2017.
K. K. 71:Şahin Peçenek, Yaş: 65, Kabardey, Aşağıkaragöz Köyü, 29.06.2017.
K. K. 72:Turhan Cankılıç, Yaş: 57, Hatukoy, Cinliören Köyü, 03.07.2017.
K. K. 73:Türkan Kutay, Yaş: 56, Kabardey, Yağlıpınar Köyü, 06.07.2017.
K. K. 74:Veysel Taşpınar, Yaş: 75, Hatukoy, Kaynar Köyü, 03.07.2017.
K. K. 75:Yılmaz Bedir, Yaş: 50, Abzeh, Kuşçular Köyü, 01.07.2017.
K. K. 76:Yunus Özdemir, Yaş: 67, Kabardey, Yukarıborandere Köyü, 18.07.2017.
K. K. 77:Zülbiye Doğan, Yaş: 52, Abaza, Bolatpınar Köyü (Adana), 11.07.2017.

GÜNEY KAZAKİSTAN: "EVLIYA DİYARI"

Erdal ADAY *

*"Türkistan'da tümen bab,
Sayram'da var sansız bab,
babalardın babasını sorarsan Arslan Bab"****

ÖZET

Türkistan, Türkler için İslâmlaşma sürecinin başladığı coğrafyanın adıdır. Kazakistan'ın güneyinde yer alan ve eskiden Yesî ismiyle bilinen şehrin bugünkü ismi Türkistan'dır. Yesî, İslâm ordularının ve sahabelerinin irşad faaliyetinde buldukları ve Türklerle Araplar'ın iletişime geçtiği merkezlerdendir. Yesî şehri, daha sonra Tekke şiiirinin kurucu ismini çıkartacak Hoca Ahmed'in lâkabına dönüşecektir. Hoca Ahmed Yesevî İslâm'ın hükümleriyle Türk'ün inanışını birleştirmiş, bu felsefeyi bir hayat nizamına getirmiş ve bu sebeple de uzun süre etkili olmuştur. O, İslamiyet'in eski Türk inanç sistemi içine nüfuz etmesinde örnek bir model, tarikat sistemlerinin ana kaynağı, Alevî-Bektaşî sistematığının ana omurgasını oluşturacak Hacı Bektaş Veli kişiliğinin de alt yapısını oluşturmuştur. Bu çalışmada Ahmet Yesevî ve onun etrafında ortaya çıkan merkez şahsiyetlerin efsanevî ve dinî kişilikleri hakkında bilgiler verilmiş, halkın bu kişilere yükledikleri olağanüstülüklerin yanında türbeleri etrafında sergilenen ritüeller ve inanç unsurları tespit edilmiştir. Güney Kazakistan/ Türkistan türbelerinin tanıtılması, türbe ziyaretinde atalar kültürünün misyonu, türbelerdeki ritüellerin tespiti ve işlevlerinin ortaya konulması bu çalışmanın amaçlarındandır.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan, Evliya, Ritüel.

SOUTHERN KAZAKSTAN: "THE LAND OF SAINTS (EVLIYAS)"

ABSTRACT

Turkistan is the name of the geography where the conversion of the Turks into Islam began. The present name of the city which is in the Southern Kazakistan today and known as Yesî in the past is Turkistan. The city Yesî later turned into the nickname (cognomen) of Ahmet, who had created the founding name of the Dervish Lodge poetry. Hodja Ahmet Yesevî combined the Turk's religion (belief) with the provisions of Islam, made this philosophy an order of life and for this reason, he became influential for long. He generated the sample model in the penetration of Islam into the old Turkish belief system, the main source of the cult (sect) systems and the infrastructure of the Hacı Bektaş Veli character that would establish the main frame of the Alevi-Bektaşî systematics. In this study, considerable information about Ahmet Yesevî and the legendary and religious characteristics of the central figures emerged around him has been given and the belief factors concerning the spiritual identity and holiness the public attributed to these figures have been identified. Introducing the tombs in South Kazakhstan/ Turkestan, mission of ancestry cult in the visits of tombs, determination of rituals in tombs and finding out the functions of rituals are the aims of this work.

Keywords: Kazakistan, Saint (Evliya), Ritual.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 25.01.2020; Yayıma Kabul Tarihi: 20.02.2020

* Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, KÜTAHYA; ORCID:0000-0002-0287-2991, E-posta: erdal.aday@dpu.edu.tr

** Kazakistan'da halk arasında bu sözün anlamı şudur: "Türkistan'da binlerce, Sayram'da sayısız babaların/ataların içinde ise en önemlisi Arslan Baba'dır."

Giriş

Türkistan coğrafyası Türklerin tarih sahnesine çıktıkları yer olması nedeniyle ayrı bir önem taşır. Kazakistan'daki diğer eyaletlere göre Kazak kültürünü koruyan ve genel Türk tarihine yön veren olayların geliştiği bir sahadır. Güney Kazakistan, Kazakistan'ın on dört eyaletinden biridir ve eyaletin merkezi eskiden Çimkent şehriyken 2018 yılından itibaren Türkistan şehri olmuştur. Güney Kazakistan; Sayram, Türkistan (Yesî) yerleşim yerlerini içine alan önemli kültür merkezlerindedir.

Türklerin Müslümanlığa geçişleri; yedinci asrın başlarından itibaren münferiden başlar, onuncu asırda da Orta Asya'da hiçbir zorlama olmaksızın kendi seçimleriyle kitleler halinde İslâm dinine geçerek devam eder. İslâmiyetle tasavvufun da Türkler arasında yaygınlaşması gayet tabii olduğundan Semerkand, Buhara, Fergana gibi Türk-İslâm çevrelerinde şeyhlere tesadüf edilmeye başlanmıştır. Yusuf Has Hacib ve Hoca Ahmed Yesevî'nin ortaya çıkışına kadar Türkler arasında Muhammed Ma'sûk Tûsi, Emir Ali Abû gibi mutasavvıflar yetişmiştir. "Kendilerine ilahiler, şiirler okuyan, Allah rızası için iyilikte bulunan, cennet ve saadet yollarını gösteren bu hayırkâr dervişleri Türkler eskiden dini bir kutsiyet verdikleri ozanlara benzeterek hararetle kabul ediyorlar, dileklerine inanıyorlardı" (Köprülü 2005: 146). Bu vesileyle bu şahsiyetleri hayatlarının merkezine oturtmuşlar, Anadolu'da Pir Ahmet Yesevî tarafından hikmetlerle alt yapısı kurulan bu şahsiyetlere ağırlıklı olarak "Horasan Ereni" denilmiştir (Aday 2013: 153).

Türbe geleneği, Türkler'in İslam dünyasında yaygınlaştırdığı bir inanç unsurudur. Çoğunlukla manevi güç ve üstün niteliklere sahip kişilerin, tarikat alanında yükselmiş ya da memlekete büyük hizmetlerde bulunmuş kimselerin mezarlarının yer aldığı üstü çeşitli tipte çatılarla örtülü bir veya daha fazla bölümden oluşan yapılara türbe denir (Başar 1972: 26).

Türklerin Orta Asya'da İslamiyet'i kabul etmeden önce mezar geleneği İslam'ın kabulünden sonra kısmen de olsa aynı geleneği devam etmiştir. Bu dönüşümde Hoca Ahmed Yesevî milli bir veli misyonu yüklenmiş ve İslamiyet'in eski Türk inanç sistemi içine nüfuz etmesinde büyük rol oynamıştır. Horasan ve Türkistan coğrafyasında, 10. yüzyıldan itibaren türbe veya mezar yapı örneklerine rastlanmaktadır (Koshenova 2016: 184).

Bu makalemizde Güney Kazakistan olarak bilinen bugün ise Türkistan eyaleti olarak adlandırılan bölgede bulunan türbelerin yapı özellikleri, atalar kültürünün türbe inancındaki rolü, türbeyle ilgili anlatılar ve türbelerin işlevleri incelenmiştir. 2013-2015 yıllarında Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi'nde çalışmam hasebiyle alan araştırması ve yönlendirilmiş görüşme yöntemleri kullanılmıştır. Güney Kazakistan bölgesi ziyaret yerlerini kapsayan Kazak Türkçesiyle yayımlanmış kaynaklara da ulaşılmış, metin aktarımları yapılarak çalışmada kullanılmıştır.

1. Horasan Erenleri

Anadolu'nun Türkleşmesinde ve İslamlaşmasında önemli katkıları bulunan üç evliya zümresi, Türkistan erenleri, Horasan erenleri ve Rumeli erenleri diye adlandırılmaktadır (Aşan 1998: 55). Bu gruplar, geldikleri coğrafyaya veya izledikleri güzergaha nispetle Horasan Erenleri olarak adlandırılmaktadır. Horasan Erenlerinin öncüsü ise Pîr-i Türkîstan Hoca Ahmet Yesevî'dir.

1.1. Hoca Ahmet Yesevî

Hoca Ahmed Yesevî Türk dünyasının manevi hayatında asırlardır tasavvuru devam eden ve "Pîr-i Türkîstan", "Hazret-i Türkistan", "Türk Âleminin Demir Kazığı", "Evliyalar Sultanı", "Kutubul Aktab" namları ile anılan büyük Türk mutasavvıfıdır. Onun hayatı hakkında bilgileri menkıbelerden¹ öğrenmekteyiz. Hoca Ahmed Yesevî yedi yaşına kadar ilk eğitimini babasından alır, menkıbelere göre küçük yaşta Hızır'ın sohbetlerinde bulunmuştur. Yedi yaşında Arslan Baba'ya intisap eder, halk efsanesine göre Arslan Baba, Hz. Muhammed ile zamanında yaşamıştır. Bazı bilgilerde Arslan Baba'ya Salman-ı Farisî de denilmektedir. Hz. Muhammed ile 63 yaşında vefat etmeden önce "Kim benim emanetimi alıp, işimi devam ettirecektir?" sorusunu yönettiğinde kalabalık arasından üç yüz yaşındaki, otuz üç dinden bilgisi olan, ama sadece İslamiyet'i kabul etmiş Arslan Baba öne çıkar. Arslan Baba'nın emaneti kabul etmesiyle Muhammed Peygamber emanetini Arslan Baba'ya verir (Kojaev 1996: 8). Divan-ı Hikmet adlı eserin birinci hikmetin 16, 17. dördlüğünde (Tatçı 2017: 46) ve 18. hikmetin 21-25. dördlüklerinde (Tatçı 2017: 90) bu menkıbeye yer verilmiştir.

Hoca Ahmed Yesevî, İslâm'ın emirleriyle Türk'ün inanç üslubunu birleştirmiştir ve onu hayat nizamı hâline getirmiştir. Türk dünyasının tamamında onun manevî kişiliğine büyük saygı duyulur; bunun yansımasını Türkistan'da görmek mümkündür. Türbe (Foto 1), Türkistan'ın en önemli yapısıdır ve hiçbir yapı Ahmed Yesevî'nin türbesinden daha yüksek olamaz. Gelin ve damat, evlilik öncesi mutlaka türbeyi ziyaret eder. Türbe, Emir Timur'un Buhara seferi öncesi Buhara'nın fethi müjdesini rüya yoluyla önceden haber alması nedeniyle şükür ifadesi olarak Emir Timur tarafından yaptırılır. Külliye'nin yapımı için o dönemde Türkistan bölgesinin en meşhur mimarlarından olan Hoca Hüseyin Şîrâzî görevlendirilmiştir. İki kubbeli dikdörtgen bir yapı olan külliye merkezî bölümün ortasında büyük bir kazan yer alır (Tosun 2015: 33).

Tay kazan, Karnak nahiyesinde Tebrizli Servereddin oğlu Abdulaziz tarafından yapılmıştır (Akar 2017: 24). İki ton ağırlığında, üç bin litre su alma kapasitesine sahip doymuşluğun ve birliğin sembolü dev kazan yedi metalden yapılmıştır. Bunlar; çinko, demir, kurşun, kalay, bakır, gümüş ve altındır. Vaktiyle Türkistan halkı kazanın başında toplanır ve karınlarını doyurur ardından, kazanın içine ballı su konur ve zikir yapılır daha sonra aynı sudan eve de götürülerek paylaşılırdı. Kim bu kazanın içine temiz kalple koyun koysa dolacağına, kim bu kazana kibirle deve koysa dolmayacağına inanılır. O kazanın içindekilerini pişiren kişinin niyetidir ve o kazanın dibini görmek imkânsızdır. Taykazan etrafında ortaya çıkan uygulamaların kökeni Türklerde kazana yüklenen sembolik anlamda yatmaktadır. Türklerde kazan birliğin ve beraberliğin en önemli sembolüdür. Anadolu'nun maddi ve manevi birlik sembollerinden biri de elbette Hoca Ahmet Yesevî'dir.

Bölgedeki diğer bir uygulama ise şöyledir: Hoca Ahmed Yesevî'nin mührü muska içine konur ve insanlar muskayı boynuna asar, bunun manevî koruyuculuğuna inanırlar. Kazakistan'da türbelerin bakımıyla ilgilenen kişilere şırakşı (çırakçı) adı verilir ve bu kişiler türbe içerisinde Kuran okur ve dua ederler. Türkistan'da halk "Medine'de Muhammed, Türkistan'da Hoca Ahmed" diyerek buranın manevî büyüklüğüne işaret eder. Halk, her türlü dileklerin kabulü için buraya gelir ve dileklerini diler. Türbenin içindeki Yesevî hazretlerinin kabir odasına "gorhane" adı verilir. Kabir odasının merkezinde Hoca Ahmed Yesevî'nin açık yeşil mermerden sandukası (Foto 2) vardır. Sandukanın görüldüğü

¹ Bu konuda ilk çalışma Fuad Köprülü'nün Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, adlı çalışmasıdır. Çalışmanın ikinci bölümü "Ahmed Yesevî'nin Menkıbevi Hayatı" başlığını taşımaktadır (Köprülü 1976: 27).

alandaki yere para bırakılır. Ayrıca çırakçıya da para verilir, ziyaretçiler yanlarında getirdikleri uzun beyaz çarşafları da orada bulunan taşların üzerine bırakırlar, bazı ziyaretçiler ise türbeyi kucaklayarak etrafında dönerler.

Manevî şahsiyeti büyük insanların yanına defnedilme geleneği burada da karşımıza çıkar. Hoca Ahmed Yesevî'nin türbesinin civarına gömülmek bozkır göçebelere için ayrı bir değer taşır. XVIII. asrın meşhur komutanlarından Böğembay Batır, Arka Stil boyunda öldüğü hâlde cesedi Türkistan'a getirilerek Hoca Ahmed Yesevî türbesi yanına defnedilmiştir (Ünal 2008: 117). Emîr Timur'un en büyük kız torunu olan Rabiga Sultan'ın türbesinin de burada bulunması, yüksek mevkideki kişilerin türbe çevresini kabristan olarak kullandığının göstergesidir.

Eski Türklerde, büyük ve kahraman ataların ruhlarının yaşadığı ve gömüldükleri yerler takdis edilmiş, İslamiyet'in kabulünden sonra da veli kültürüne dönüşerek mezar ve türbelerde yaşatılmaya devam etmiştir (Günay vd. 2003: 85).

Kutsal mekân düşüncesine bağlı olarak türbedeki kazanla ilgili uygulamalar, ataların gördükleri rüyanın gerçekleşeceğine inanılması, türbeyle ilgili bir nesnenin kişiyi koruduğuna inanılması, kutsala temas uygulamaların geneli atalar kültürüyle ilişkilidir.

Ruslar tarafından Yesî'nin isminin değiştirilmesi, türbe içindeki birliğin sembolü kabul edilen Taykazan'ın Leningrad'a taşınması türbelerin/atalar kültürünün kültürel birlik ve sürekliliğine balta vurmaya çalışılmıştır.

1.2. Arslan Baba/ Arıstan Bab

Arslan Baba, XI. Yüzyılda İslâm dinini Kazak diyarının güney ve Sır'ın merkez kısmına yaymak için çalışmıştır. Ataların atası, babaların babası olarak bilinen Arslan Baba'nın mezarı dünyaca meşhur Abunasir el-Farabi, gibi bilginlerin vatanı olan Otrar şehrinde. Halk arasındaki efsaneye göre onun Selman-ı Farisî olduğu rivayet edilir (Nızanulu 2007: 93).

Arslan Baba türbesinin ne zaman yapıldığı belli değildir (Bice 2006: 63-73). Emir Timur'un yaptırdığı Arslan Baba'nın mezarı üzerinde kerpiçten örölmüş iki kubbe bulunur. Tepesinin genişliği 35x12 metredir ve kubbesi kerpiç örölüdür (Foto 3). Binada, tepelerinde kubbe yerleştirilmiş kuzey tarafı mezarlık, güney tarafı mescitten oluşan iki oda ve ortasında bir dehliz vardır. Dış iki köşesinde yüksekliği on metre olacak çift minare vardır. Onun içerisinde yukarı çıkmak için ağaç basamaklar konulmuştur. Ön duvarlara devam eden beş yüz kişilik mescidin içinde 8 köşeli altı ağaç dayanak konulmuştur. Halkın inancına göre buradaki ağaçlardan ikisi çok eski dönemlere aittir (Kojayev 1996: 12-22).

Arslan Baba'nın mezarının yanında üç mezar daha vardır. (Foto 4) Bunlar; Karga Baba, Laşın Baba ve Narımbet'in mezarlarıdır. Arslan Baba vefat ettikten sonra onun mezarının başına iki kuş gelmiştir. Bunlardan biri laşın (doğan) biri de kargadır. (Kojayev 1996: 17) Bunlar, Hoca Ahmed Yesevî'nin pîri sayılır. Bu yüzden "Arslan Baba'da gecele, Hoca Ahmed'e dua et!" düsturu yaygındır. Halk arasındaki inanca göre önce Arslan Baba'nın ardından da Hoca Ahmed Yesevî türbesi ziyaret edilmelidir. Halk arasındaki menkıbeye göre;

Emir Timur önce Ahmed Yesevî'nin türbesini yaptırmaya niyet eder, türbenin inşasına başlanır duvarlar yükselmeye başladığında garip bir durum ortaya çıkar. Duvar ustalarının temeller üzerine ördüğü tuğla duvarlar her gece yerle bir olmaktadır. Bu yüzden ertesi gün duvar yapımına yeniden sıfırdan başlanır ve bu durum birkaç kez tekrar eder. Emir Timur'un gazabından korkan ustalar çaresiz kalınca geceleri duvarın

nasıl yıkıldığını anlamak için pusuya yatarlar. Gece karanlığı çökünce iri beyaz bir öküzin boyunuz darbeleriyle yükselen duvarı yıktıklarına şahit olurlar ve şaşırırlar. Bunun sebebini ne olacağını danıştıkları bir veli, Aslan Baba'nın kabri imar edilmeden kendi kabri üzerinde bir türbe inşa edilmesine Hazreti Sultan Yesevî'nin razı olmadığını söyler. Bu sırada Emir Timur da bir gece rüyasında Ahmet Yesevî'ye türbe yaptırmadan önce müşidi Aslan Baba'nın türbesini yaptırmayı gerektiği bildirilir. Bu durum üzerine Emir Timur önce Aslan Baba'nın mezarının ardından da Yesevî külliyesinin yapılmasını emreder (Bice 2006: 71).

Türbeye Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan'dan her Perşembe kalabalık gruplar halinde ziyaretçiler gelirler. Bazıları "Arslanbaba Evliya, biz oğulların, geldik başına, nesillerin geldik yanına!" diye dua ederler. Türk dünyasında ata ruhlarından yardım dileme duaları karşımıza sıklıkla çıkmaktadır. Türk tasavvufunun önemli ismi Süleyman Bakırgani ata babalarının yardımlarını şiirinde şu şekilde dile getirmiştir:

"Babaların babı – Horasanda

Sayırsız bablar Hindistanda

Babalar başı Aslan Baba" diye söylerken Kazak akınları da şu şekilde devam ederler:

Türkistanda tümen bab

Sizlerden medet beklerim

Sayramdaki sayısız bab

Otırdaki otuz bab

En büyüğü Arıstanbab

Sizlerden medet dilerim diye evliyalardan yardım istemektedirler.(Kojayev,1996:5)

Arslan Baba Türbesi'nin önünde bulunan kuyudan çıkan su ile abdest almak da ziyaret pratiklerinden biridir (Çetin 2007: 73). Ziyaretçiler tarafından kuyu başına para bırakma ve kovayla çıkartılan suyu şişelere doldurarak yanlarında götürme ve bunların hastalıkların sağaltılmasında kullanılması, kutsalla temasa geçmeye ve manevi koruyuculuğunu kazanmaya yönelik uygulamalardır. Bugün Anadolu'da da türbelerdeki suyun çeşitli hastalıkları geçirdiğine inanılmaktadır.

1.3. İbrahim Ata/ İbrahim Şeyh

XI. asrın sonu, XII. asrın başında yaşamıştır. Hoca Ahmed Yesevî'nin babasıdır. Ahmed yedi yaşındayken babası vefat etmiştir. Türbesi (Foto 5) Sayram'daki bir uçurumun kenarındadır (Koja 2009: 14). Türbenin giriş kapısında İbrahim Ata X-XI. asır ibaresi yazılıdır (Foto 6). Türbe, Karahanlı mimarisine uygun olarak XVI. asırda kırmızı kesme tuğladan inşa edilmiştir. Türbenin kubbesi kerpiçten örülüdür. Diğer türbeler gibi İbrahim Ata'nın türbesi de sonradan onarım görmüştür. Halk arasındaki rivayete göre Hoca Ahmed Yesevî'nin anne ve babasının türbelerini de Emir Timur inşa ettirmiştir. İbrahim Ata'nın soyu Hz. Muhammed'e dayandırılır. Yöredeki efsaneye göre İbrahim Ata, dördüncü halife Hz. Ali'nin torunudur. İshak/Iskak babın da on üçüncü torunudur. İbrahim Ata ve onun evladı Hoca Ahmet Yesevî Kazak topraklarında İslam dinini yaymış ve İslam'ın kaidelerini anlatmışlardır. İslam dininin Kazak topraklarında etkili olmasında önemli rol oynamışlardır (Bahadur 2007: 12).

Halk, mutlaka Hoca Ahmet Yesevî'nin babası İbrahim Ata'nın ve annesi Karaşas (Karasaç) Ana'nın türbelerini ziyaret eder. İbrahim Ata oğlunun kabiliyetini küçük yaşta

fark ettiği için onun eğitimine büyük önem vermiştir. Bu yüzden özellikle çocuklarının geleceğe yönelik beklentilerinde anne ve babalar türbeye gelerek dua etmektedirler. Çocuğunun iş sahibi olması, yolunun açık olması için anne ve babalar tarafından ziyaret edilir, dilekler dilenir ve adaklar adanır.

Türkistan türbelerinde olduğu gibi burada da türbenin bakımıyla ilgilenen ve rehberlik yapan türbedar (şıkrakşı, karavılışı) vardır. Ziyaretçiler İbrahim Ata'nın mezarını üç kez öptükten sonra türbe içerisindeki minderlere otururlar ve türbenin görevlisi, Kurân-ı Kerimden bir sure ve daha sonra da yüksek sesle ziyaretin kabul olması için dua eder. Ziyaretçiler dua eden kişinin minderinin altına ise bir miktar para bırakırlar.

Türbe duvarlarına bırakılmış yuvarlak taşlar; Anadolu'da da örneği görülen türbe ve yatlara taş bırakma, taş yapıştırma ritüeli belli bir dileğin somutlaştırılmasına yönelik davranışlardır.

1.4. Karaşş Ana/ Ayşe Bibi

Sayram "İsficâb" şehrinin merkezinde Hoca Ahmed Yesevî'nin annesi Karaşş Ana'nın türbesi vardır. Halk arasında ona "Şeşe", "Bibi", "mama", "hazret", "hoca" gibi sıfatlar verilmiştir. Temizlik ve kahinlik² yeteneği olan, halk arasında halk hekimi olarak bilinen Karaşş (Karasaç) Ana'nın gerçek ismi Ayşe'dir. Saçı kara ve uzun olduğu için Karaşş Ana olarak bilinir. Ahmed Yesevî'den başka Sadır Koca adlı oğlu da vardır. Sadır Koca (Şayık) Çin tarafına İslâm'ı tebliğ için gitmiştir. Çok eğitilmiş bir kadın olan Ayşe Bibi, kızlar için bir medrese açar, dinî öğretileri vaaz eder, müslüman kadınların yetişmesi için çaba gösterir. Yardımseverliği, merhametliliği yanında onun en belirgin özelliği annelik vasfıdır. Bu sebepten halk arasında taşıdığı meziyetler nedeniyle anneliğin ortak sembolü olmuştur.

Eski Türk dini olarak kabul edilen Kamlık dininde kadın şamanlar hangi vasıflara sahipse Karaşş Ana da benzer vasıflara sahiptir. Halk inancına göre o hastalıkları tedavi eden, rüyaları yorumlayan, geleceği tahmin edebilen bir olağanüstü tiptir.

Karaşş Ana'nın mezarının yanında, kardeşleri Babai Ata ve Tagay Ata'nın mezarları bulunmaktadır. Türbesi (Foto 7) XIII-XIV. yüzyılların genel mimarisine uygun olarak inşa edilmiştir. Güney Kazakistan vilayeti, Sayram ilçesindeki türbenin alanı [6,3x6,3] dörtgen biçimdedir. Tepesinin yüksekliği 7,08 metre, duvar kalınlığı ise yaklaşık bir metredir. Binanın üzerinde günbed vardır ve binanın güneybatı ve güneydoğu kısımları birbirine benzer yapılmıştır. Günümüzdeki mevcut türbe ise 1851-1852 senelerinde yapılmıştır. Türbenin bir diğer özelliği de duvarlarının alt kısmına ağaç döşenmiş olmasıdır. Köşelerde ise demirden çember vardır. Bu, depreme karşı önlem olarak düşünülmüştür. Böylesi tedbir alınarak yapılan bina Kazakistan'ın diğer bölgelerinde görülmez (Koja 2009: 14).

Her türlü dilek ve istek için türbe ziyaret (Foto 8) edilmektedir. Görme sıkıntısı çeken insanlar bu türbeye gelip dualarını eder ve mezarın üzerinde bulunan sanduka bezinden göz altına sürerek şifa bulacaklarına inanırlar. Şırakçı adı verilen türbedarlar, ziyarete gelenlere yardımcı olmaktadır. Yılın her vaktinde ziyaretçiler görülmektedir.

² Kamlık dininde ayınların yöneticisi kadın kamlardır. Manas Destanında Adı Karasaç olan kadın kam ülkede cereyan edecek ve eden olayları önceden bilir, bu kam Müslüman bir kızdır, esir düştüğü pis kokulu kâfirlerin koynunda yatmamak için periye (ruhlara) dua eder ve kurtulmasını diler. Duası kabul olunca bir doğan kuşu donuna girer ve dünyayı dolaşır (Tural 2001: 41).

Burasının insanların nezdinde bitmek tükenmek bilmeyen bir değeri vardır. Onun mezarına el sürenin dertlerinden kurtulacağına inanılır çünkü o kadındır, merhameti boldur. Halk arasındaki inanca göre o halk hekimlerinin (emşi) de pîridir, tabipler ondan el almışlardır. Evliyaların ruhu tabiplerin yolunu açar ve onların ocaklarını devam ettirmelerini sağlar. Bugün Anadolu'da şifa kaynağı olarak sembolleşen sarıkız hamamları, Gülümser Hatun kaplıcaları ve Gevher Nesibe hastanesi bu durumun yansımadır.

1.5. Gevher Ana

Hoca Ahmed Yesevî'nin kızıdır. Türbesi Türkistan şehrine 4 km uzaklıkta olan Mayıs Abenova köyündedir (Foto 10). Bugün bu bölgeye kominizm adı da verilmektedir. Halk inancına göre ziyaret gerçekleştirilmeden önce bazı kötü alışkanlıklardan (örneğin; sigara, içki) uzaklaşıp terk ederek temiz bir şekilde ziyaretin gerçekleştirilmesi gerekir. Evliya ananın ruhundan halk hekimleri (emçiler) özellikle yardım beklerler.

Türbenin yanı başında kuyu (kuduk) vardır (Foto 9). Bu suyun her türlü hastalığa iyi geldiğini belirten levhada ayrıca kanı temizlediği, kelliğe çare olduğu ve bu suyun nasıl kullanılması gerektiği anlatılmaktadır. Buradan alınan suyun üç, yedi, on dört ve yirmi bir gün arayla çay bardağıyla tüketilmesi, eğer iyileşme gerçekleşmezse 15-20 gün ara verip bu uygulamanın üç kez tekrarlanması yazılıdır. Bahadır, "Ziyaret Kabul Olsun" isimli çalışmasında bu suyun yararlarını şu şekilde anlatmıştır. "*Buradan alınan suyun hem iç dünyanızı hem dış dünyanızı temizlediğine inanılır.*" (Bahadır 2007: 39). Kuyunun başına bir tulumba yerleştirilmiştir. Tulumba yardımıyla su, insanların hizmetine sunulmaktadır. Ziyaretçiler yanlarında getirdikleri şişelere bu sudan doldurup evlerine götürmektedirler. Bazı ziyaretçiler ise kovalara doldurdukları suyla orada yıkanmaktadırlar. Orada yıkanan kişilerin bir yıl boyunca hasta olmayacağına inanılır. Saha çalışmamız sırasında özellikle çevre yerleşim yerlerinden ve Özbekistan'dan ziyaretçilere rastlanılmıştır.

Efsaneye göre; Gevher Ana'nın türbesiyle Hoca Ahmed Yesevî'nin türbesi arasında yer altında bir dehliz vardır. Hoca Ahmed Yesevî 63 yaşında yer altına girdikten sonra kızının vefat etmesi üzerine, gün ışığı görmemek için yer altından dehlizi yaptırarak kızının mezarını bu şekilde ziyaret ettiği söylenir.

Bu türbe, 2015 yılında onarılmış ve türbenin çevre düzenlemesi yapılmıştır. Türbedar (şırakçı), ziyaretçilere rehberlik etmekte ve Gevher Ana'nın menkıbevi hayatı hakkında bilgiler aktarmaktadır.

Ata, baba, ana ve dede gibi kültürel kahramanların türbeleri yakınında bulunan kuyu suyundan içerek şifa bulmanın, hastalıklardan kurtulmanın ve onlardan yardım istemenin temelinde de atalar kültürünün varlığı yer almaktadır.

1.6. Abdülaziz Baba

Evliyalar şehri Sayram'ın diğer bir önemli evliyası ise Abdülaziz Baba'dır. Abdülaziz Baba'nın (Foto 11) bazı eski kaynaklarda, Buhara'da doğduğu ve orada vefat ettiği bilgisi yer alır. Halk arasında ona Bahavuddin Balagardan da derler.

Sayram'ın mimari örneğinin en gösterişlisi kabul edilen Abdülaziz Baba türbesi (Foto 12) şehrin kuzeyinde, büyük mezarlığın ortasındadır. Safieddin Orın Koylakın'ın "Nasabname" isimli eserine göre Abdülaziz Baba VIII. yüzyılda yaşamış ve Müslüman askerlerin bayraktarlığını yapmıştır. IX. asrın ortasına değin İslam ülkelerinde kabir üzerine günbed yapılması yasak olduğundan Abdülaziz Baba kabrine yapılan günbedin Karahanlılar zamanında yani, X-XII. yüzyıllarda yapılmış olması muhtemeldir. Müellifi meçhul "Risolya" adlı eserde Abdülaziz Baba'nın eski türbesi harap olduktan sonra Emir

Timur'un komutanı Navruzahmat, türbeyi tekrar yaptırmıştır. Kaynaklarda Emir Timur'un komutanları arasında Navruzahmet isimli bir şahsa rastlanmamaktadır. Kaynaklarda Barakhan diye anılan, Taşkent'e ve Sırderya bölgelerine yakın eyaletleri yöneten Navruzahmat (1550-1556) adlı tarihî bir kahraman vardır. "Tarih-i Kaşgar" adlı eserde onun Kazak sultanı olduğu söylenir. Bu bilgiler ışığında türbenin XVI. yüzyıla ait olduğunu söylenebilir. Türbenin çevresindeki esrarlı kaplamalar da tahminlere göre o döneme aittir. Belli zaman sonra Navruzahmet'in yaptığı türbe eskiyip harap olunca yerine 1860 senesinde şimdiki türbe yapılmıştır. Abdülaziz Baba türbesi, Sayram bölgesi türbelerinde olduğu gibi pişirilmiş kerpiçten yapılmıştır. Birbirini takip eden üç odası vardır (Koja 2009: 12).

Sayram bölgesinin genelinde olduğu gibi buranın da şırakçısı, türbeyi ziyaret eden insanlara Abdülaziz Baba'nın menkıbevi şahsiyeti hakkında bilgiler vermektedir.

Yöredeki inanca göre Abdülaziz Baba, tüm musibet ve belalardan kurtulmak için başvurulan bir pîrdir. Kâbus gören, korku içerisinde olan ve insan dışı varlıklara müptela olanlar ona giderler. İnsanın vücudunda meydana gelen ağırlıkları iyileştirdiğine inanılır. Saf bir kalple ve inanarak ziyarete gidenler orda kurban keser ve bir gece orada kalırlar (Bahadur 2007: 15).

1.7. Gelen Baba

Sayram'da sayısı bilinmeyen binlerce veli vardır, bunlardan biri de yörede Kelenbab Ata diye bilenen Gelen Baba'dır.

Gelen Baba evliyaların köşebaşısı, lideridir. Yola çıkacak olanlar, iyilik dileyenler, ne maksatla ziyaret edilirse dileklerinin kabul olacağına inanır ve kurban keserler (Bahadur 2007: 15). Bu uygulamayı yolu koruduğuna inanılan yol iyesinin memnun edilmesi, doyurulması olarak yorumlamak uygun olacaktır. Türk mitolojisinde koruyucu ruhlara yapılan uygulamalar bağlamında değerlendirebileceğimiz bu ritüel iyelerin memnun edilmesine yöneliktir.

1.8. Ukkaşa Ata

Ukkaşa Ata'nın türbesi güney Kazakistan'da Babakorgan köyündeki tepede yer alır. Köy, Türkistan'a 42 km uzaklıktadır. Vücudu yaklaşık iki-üç metre olan Ukkaşa Ata, başının kesilmesi sonucu üzerine basılmasını diye mezarı (Foto13) kanının aktığı yer kadar yapılmıştır ve toplam uzunluğu 22 metre, eni 5 metre ve yüksekliği de 3,5-4 metredir.

Ukkaşa Ata'nın Hz. Muhammed'in hizmetinde olduğu Hz Muhammed'in vefatından sonra İslam'ı yaymak için Türkistan'a geldiği ve kâfirler tarafından başının kesilerek şehit edildiğine inanılır. Kesilen başının yarılan yerin içine gittiği ve oradan su fışkırdığı anlatılır. Bir diğer rivayete göre kesilen başının Mekke'den çıktığı söylenir. Bu sebeple de oradan çıkan suya "zemzem suyu" adı verilmektedir. Şırakçının ifadesiyle buradaki su, zemzem suyuyla örtüşmektedir (Kaynak kişi Şemseddin Sadiloğlu).

"Suya atsan batmadığı ve ok atsan vücuduna geçmediği" söylenmektedir. Halk arasındaki efsanelerden birisinde Ukkaşa Ata, Peygamberimiz tarafından korunmuştur. Bu yüzden suya batmaz ve kılıç kesmezdi diye ün salmıştır. Bunu duyan düşmanları onu öldürmek için her türlü oyunu yapmıştır ama bir türlü öldürememişlerdir. Günlerden bir gün bir kadına kendisini öldürmenin tek yolu söylemiştir. Bu bilgiyi alan kadın hemen düşmanlara iletmıştır. Ukkaşa Ata o kadına onu ancak namaz kılarken öldürebileceklerini söylemiştir. Bir gün namaz vakti düşmanlar gelip onun başını kesmiştir. Daha sonra anlatılanlara göre sonra çok pişman olmuş ve

ağlamıştır. Bu ağlama izi bir kayada damlacıkların oluşturmuş olduğu oyuklar ile tasvir edilmektedir. Aynı zamanda kadının gözlerinden dökülen yaşlardan kayanın üzerinde Allah yazısı oluşmuş ve bu kaya türbenin yanında gelen ziyaretçilere gösterilmektedir. Ukkaşa Ata'nın öldürülmesini gören devesi de dizlerini ve ayaklarını kayaya vurarak ağlaması anlatılmaktadır ve bunun izi de bir kayaya devenin ayağının izi çıkması ile izah edilmektedir (Çetin 2018: 121).

Türbenin görevlisi (şırakçı) Türk edebiyatında dini kıssa geleneğinin ürünü olan Ukkaşa hikayesini ise şu şekilde anlatmıştır:

Peygamberimizin son dönemleridir ve kimin kendisi üzerinde hakkı varsa gelip hemen istemesini, hesabı ahirete bırakmamasını söyler. Bunun üzerine Ukkaşa, Tebuk savaşı dönüşünde Hazret-i Peygamber'in, bineğine salladığı (kamçı veya) sopanın kazara kendisine çarptığını bildirir. Hazret-i Peygamber de aynı şekilde, Ukkaşa'nın kendisine vurmasını isteyince halifeler Ukkaşa'ya hiddetlenir ve silahlarını hazırlarlar. Bunun üzerine Peygamberimiz Ukkaşa'nın gerçek dost olduğunu ve ona izin verilmesini ister. Elindeki kırbağı Ukkaşa'ya verir. Ukkaşa "Ey Allah'ın Rasulu siz bana vurduğunuzda benim üzerimde elbise yoktu" der. Peygamber sırtını sıyırınca sırtındaki nübüvvet mührü görünür. Yuvarlak olan bu mührü hemen öper. Ukkaşa "Ya Rasullullah beni affediniz ben bu mührü görmek ve onu öpmek için sizden bunları istedim" der. Peygamber de "Ya Ukkaşa sen beni affettiysen ben de seni affettim" der. Peygamber vefat ettikten sonra askerleriyle birlikte İslam'ı yaymak için Türkistan bölgesine gelir.³

Türbe ziyaretinde ziyaretçiler eğer kendileri biliyorlarsa Kuran okurlar eğer bilmiyorlarsa türbe içindeki görevli Kuran okur ve dua eder. Yörede, kanlı kurban yanında "şelpək" ismi verilen yedi şelpək (ekmek çeşidi) de buraya getirilir ve ziyaretçilere dağıtılır. Türkistan ve Özbekistan bölgesinden dilekleri kabul olan kişiler buraya gelerek kurban keserler ve kestikleri kurbanları hep birlikte orada yerler.⁴ Ukkaşa Ata'nın mezarıyla başının düştüğü kuyu(kuduk) arasında taşları üst üste bırakma, ağaç ve tellere bez bağlama (Foto 14) gibi çeşitli ritüeller uygulanmaktadır. Kuyunun üstü kubbe biçiminde kapatılmış ve bir bekleme alanı oluşturulmuştur. Ukkaşa Ata'nın mezarından çok, insanlar kuyu başında zaman geçirmektedirler. Kuyu başındaki görevlilerin de yardımıyla besmele çekilerek yaklaşık 35 metre derinliğindeki kuyuya kova(şelek) bırakılır. Eğer kişinin niyeti salihse kovada su olur, kovanın içinde su olmazsa niyetinin temiz olmadığına inanılır. İkinci kez kovayı kuyuya atmasına izin verilmez ve başka bir zaman sonra tekrar ziyaret etmesi istenir. Kuyudan su çıkarsa hemen orada birkaç yudum içer ve "baklaşka" ismi verilen plastik kaplara suyu doldurup götürürler. Akşam vakti kadınların girip su almasına izin verilmemektedir. Su çekmek isteyen kişiler ve ziyaretçiler bir miktar parayı hem türbenin hayrı hem de görevlilerin geçimi için oraya bırakırlar. Kuyunun başındaki görevliler ziyarete gelenlere Ukkaşa Ata'nın menkıbevi hayatını anlatır ve oradaki suyun zezem suyu olduğunu birkaç yıl kalsa da bozulmayacağını rivayet eder.

Sonuç

Çoğunluğu Kazakistan'da yaşayan Kazak Türklerinin büyük bir kısmı 1930'lu yıllara kadar yaylak-kışlak hayatı yaşamış, Kazakistan'ın Sovyetler Birliği hâkimiyetine girmesinden sonra rejim siyasetinin bir sonucu olarak zorunlu bir iskâna tabi tutulmuşlardır. Kazak Türkleri yaşamış oldukları bu hayat şeklinin de getirmiş olduğu bir sonuç olarak zengin bir sözlü kültür geleneğine sahip olmuşlardır. Sözlü kültürün

³ Şırakşı Şemseddin Sadıloğlu ile 2014 yılında yapılan görüşme.

⁴ 2015 yılında alan araştırmamızda iki ailenin kurbanlarını kestikleri ve burada ziyafet verdikleri gözlenmiştir.

aktarımında ise toplum velilere, batırlara, babalara ve analara ayrı bir misyon yüklemiştir. Bu tarihî-menkıbevî şahsiyetler millî kimliğin devamında, mülkiyet ruhunun yerleşmesinde, kültürün aktarımında önemli rol üstlenmişlerdir. Halkın değerlerini unutturmaya çalışan Sovyet ideolojisi karşısında bu kutsal mekânlar manevi bir hizmet görmüş, dinî ve milli değerlerin yaşatıldığı mekânlara dönüşmüşlerdir. Bu kutsal mekanların başında ise Türk dünyasının birleştirici, bütünleştirici mayası Hoca Ahmed Yesevî gelmektedir. Onun etrafında şekillenen menkıbevi anlatılar yüzyıllarca sürerek Anadolu'da kendisine yeni bir ruhla Rum Abdalları geleneğini oluşturmuştur. Bugün Anadolu'da olduğu gibi bu velileri/önemli kişilerle çağdaş gösterilmesinin temelinde-Aslan Baba ve Ukkaşa Ata'yı Peygamber Efendimiz zamanında yaşadığını gösterme- ata olarak görülen bu kişilere yakın olma isteği vardır. Kutsal mekân olarak görülen türbelerin korunması, ziyaret zamanları ve gerçekleştirilen ritüellerin temelinde eski Türk inanç sistemindeki atalar kültürünün etkisinden söz edilebilir.

KAYNAKÇA

- ADAY, E. (2013). *Kütahya İli Türbe ve Yatırları Etrafında Oluşan İnanç ve Uygulamalar*. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- AKAR, M. (2017). *Taykazan ve Etrafında Oluşan Halk Kültürü Taykazanın Rusya Macerası, Belgeler*. Ankara: Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları.
- AŞAN, M. B. (1998). "Fırat Kenarında Bir Horasan Ereni Şeyh Ahmet Dede". *I. Uluslararası Türk Dünyası Eren ve Evliyaları Kongresi Bildirileri* (13-16 Ağustos 1998). Ankara: Ervak Yayınları: 53-61.
- BAHADUR, J. (2007). *Ziyarat Kabıl Bolsın*. Çimkent: Zamana Baspası.
- BİCE, H. (2006). *Pîr-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî*. Ankara: Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları.
- ÇETİN, H. (2018). "Güney Kazakistan'daki İnanç Yerleri ve Gerçekleştirilen Ritüeller". *Türkoloji Dergisi*. 90: 116-123.
- ÇETİN, İ. (2007). "Türk Kültüründe Bab (Baba) / Ata Geleneği". *Millî Folklor Dergisi*. 76: 70-75.
- GÜNAY, Ü. - H. GÜNGÖR (2003). *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- KOJA, M. (2009). *Sayram Eskertişleri*. Çimkent: Altın Alka Baspası.
- KOJAYEV, M. (1996). *Arıstan Bab Jane Onın Kesenesi*. Çimkent: Jibek Jolu Baspası.
- KOSHENOVA, G. (2016). "Kazakistan Taraz'da Babacı Hatun Türbesi". *Bilig* 77: 183-202.
- KÖPRÜLÜ, F. (1976). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Diyanet Yayınları.
- KÖPRÜLÜ, F. (2005). *Türk Tarih-i Dinîsi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- NIZANULU, K. S. (2007). *Kocaj Ahmet Yesevî İlimin, Ruhani, Manevi Muraların Üzdiksiz Bilim Berüv Jüyesine Endürivdin Negizderi*. Türkistan: Türksitan Baspası.
- TATÇI, M. (2017). *Dîvân-ı Hikmet*. Ankara: Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları.

- TOSUN, N. (2015). *Ahmed Yesevî*. Ankara: Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları.
- TURAL, S. vd. (2001). *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi I*. Ankara: AYK Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- ÜNAL, F. (2008). "Kazak Türklerinde Defin Merasimi ve Aş Verme Geleneği". *Bilig*. Bahar 45: 103-130.

EKLER

Foto 1: Hoca Ahmet Yesevî'nin Türbesi

Foto 2: Hoca Ahmet Yesevî'nin Sandukası

Foto 3: Aslan Baba Türbesi

Foto 4: Aslan Baba Mezarı

Foto 5: İbrahim Ata Türbesi

Foto 6: İbrahim Ata Türbesi Bahçesi

Foto 7: Karaşas Ana Türbesi

Foto 8: Karaşas Ana Türbe Ziyareti

Foto 9: Gevher Ana Türbesi Şifalı Suyu

Foto 10: Gevher Ana Türbesi ve Türbedarı

Foto 11: Abdulaziz Baba Türbesi
Kitabesi

Foto 12: Abdulaziz Baba Türbesi

Foto 13: Ukkaşa Ata Mezarı

Foto 14: Ukkaşa Ata Mezarı Çevresi

KAVRAM KÖRELMEŞİ BAĞLAMINDA HAYVANLARLA İLGİLİ BİR SÖZ VARLIĞI ÇALIŞMASI: SOFÇULAR KÖYÜ AĞZI ÖRNEĞİ

Mustafa KARATAŞ*
Hacer ULUSAY**

ÖZET

Göçerevli (konargöçer, göçebe, atlı göçebe) bir hayat tarzına sahip olan Türklerin tarih boyu doğa ile iş birliği içinde hayatlarını sürdürdükleri, temel geçim kaynakları olan hayvanlarla birlikte bir yaşam mücadelesi verdikleri ve özellikle evcilleştirdikleri hayvanlarla ortak yaşam alanını paylaştıkları görülmektedir. Bu yakınlık söz varlığına da yansımış; hayvanlarla ilgili sözcükler, deyimler, atasözleri ve mecazlı söyleyişler dilde vücut bulmuştur. Birçoğu bugün ölçünlü dilde bulunmayan bu dil öğelerine kırsal bölge ağızlarında sıkça rastlanmaktadır. Değişen hayat şartları nedeniyle köyden kente göçlerin yoğunlaştığı ve hayat biçiminin de farklılaştığı görülmektedir. Doğa ve doğadaki canlılarla kurulan bağın azalması, geçim kaynağının değişmesi, hayatta kalma mücadelesini ve gereksinimlerini doğa ile uyumlu bir biçimde sağlayan insanın kentleşme ile birlikte doğadan ve dolayısıyla hayvanlardan uzaklaşmasına neden olmuştur. Değişen yaşam biçiminden kaynaklanan bu uzaklaşma dilde de kendini göstermiştir. Özellikle hayvanlarla ilgili kavram çeşitliliğinin azalmasına, böylece bu kavramları karşılayan sözlerin işlevsizleşmesine ve kullanımdan düşmesine neden olmuştur. Bu duruma, kavram körelmesi adı verilmiştir. Bu çalışmada Kastamonu ili, Araç ilçesine bağlı bulunan Sofçular köyü ağızında, bölge insanının sıkı ilişki içinde olduğu hayvanlarla ilgili kavramlar derlenerek bu dil öğelerinin köyden kente yoğunlaşan göçler ve buna bağlı olarak değişen hayat şartları ve kültür içerisinde ölçünlüleşen dildeki durumları üzerinde durulmuştur. Bu dil öğelerinin kent kültürü ile birlikte kullanımdan düşmeye başlaması ve körelmesi, bu kullanımdan düşen sözlerin anlamlarının başka sözcüklerle telafi edilmeye başlanması çalışmanın konusunu oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kavram Körelmesi, Kastamonu Ağızı, Dil ve Kültür, Hayvanlarla İlgili Söz Varlığı, Kentleşme.

A VOCABULARY STUDY ON ANIMALS IN THE CONTEXT OF CONCEPTUAL BLUNTING: THE CASE OF VILLAGE OF SOFÇULAR DIALECT

ABSTRACT

It is observed that Turks, who have a nomadic lifestyle, have been living in cooperation with nature throughout history, have a life struggle with animals that are their main source of livelihood, and share the common living space especially with the animals they domesticate. This proximity is reflected in the vocabulary; words, phrases, proverbs and figurative phrases about animals are embodied in the language. These language elements, many of which are not available in standard language today, are frequently found in the dialects of rural areas. Due to the changing life conditions, it is seen that migration from the village to the city centre intensifies and the way of life differs. The decrease in the connection with nature and living creatures in the nature, the change

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 19.04.2020; Yayıma Kabul Tarihi: 15.05.2020

* Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, NEVŞEHİR; ORCID: 0000-0002-8165-4166, E-Posta: mustafakaratas@nevsehir.edu.tr, mustafakaratas2003@yahoo.com

** Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı A.B.D., NEVŞEHİR; ORCID: 0000-0001-8285-9801, E-Posta: hacerusulay@gmail.com

of the livelihood, caused that people who meet their needs in harmony with nature to move away from nature and animals due to urbanization. This divergence resulting from the changing lifestyle has also manifested itself in language and has led to a reduction in the diversity of concepts, especially animals, and thus conceptual blunting. In this study, the concepts about animals, which the local people are in close contact with, in the dialect of Sofçular Village, Araç, Kastamonu were compiled. In addition, the current situations of these concepts, which have become standard due to migrations from the village to the city centre, the changing living conditions and the culture are emphasized. The termination of the use of these words due to urbanization and compensating these words with other words is the subject of this study.

Keywords: Conceptual Blunting, Dialect of Kastamonu, Language and Culture, Animal Concepts of Vocabulary.

Giriş

Dil, kullanıcısı olduğu toplumun kültürel kodlarının yer aldığı, bu kodların sonraki nesillere aktarılmasını sağlayan ve kullanıldığı çevreye, kültür yapısına, düşünüş biçimine göre biçimlenebilen bir iletişim aracıdır. Toplumsal ve kültürel bir varlık olan insanın diğer canlılara göre ayırt edici en önemli özelliği, beyin kapasitesine bağlı olarak gelişmiş bir düşünme becerisine sahip olmak ve kodlama yapabilmek, yani dili kullanabilmektir.

Dilin en temel işlevi “insanlar arası iletişimi sağlamak”tır. İnsanlar bu işlevi konuşma veya yazma adı verilen eylemlerle gerçekleştirir. Dilin, iletişim temelli ve iletişim odaklı olması onun, işlendiği toplumsal yaşamla doğrudan ilişkili olmasına zemin hazırlar. Toplumlar halinde yaşayan insanlar, mensubu oldukları kültür çevrelerince dillerini işleyip kullanır ve dillerinde o toplumdaki izler taşır.

İnsanın, dolayısıyla iletişimin olduğu her yerde temel bir gereksinim olarak ortaya çıkan dil, kullanıldığı toplumun özelliklerine göre yapı ve işlev bakımından farklılıklar gösterir. Bu farklılıkların ortaya çıkmasında toplumların düşünme, üretme, algılama ve anlamlandırma biçimleri, sosyokültürel, siyasi, coğrafi ve ekonomik yapıları etkili olur. Bu nedenle, dil biliminin kurucusu olarak kabul edilen Saussure (1998: 49-51), dili bir dizge (sistem) olarak kabul etmekle birlikte, dilin temelde toplumsal (Fr. *langue* “dil”) ve bireysel (Fr. *parole* “söz”) iki boyutunun olduğunu dile getirmiştir. Böylece Saussure (1998: 44), sözün bireyselliğine karşılık dilin toplumsal boyutuna, ortaklaşalığına değinerek dilin, varlığını yalnızca toplum üyeleri arasındaki sözleşmeye borçlu olduğunu, bireyin tek başına dil yaratıp değiştiremeyeceğini ifade etmiştir.

Bir toplumu meydana getiren bireyler, yaşamlarının bir yansıması olan dillerini, deneyimleri ve çevreleri doğrultusunda şekillendirir. Dilin toplumsal bir olgu olması, dil incelemelerinin de toplumdaki bağımsız yapılamayacağını bir göstergesi olmuştur. Bu özellik, dilin toplumsal ve kültürel açıdan da ele alınması gerekliliğini ortaya çıkarmış ve bu bakış açısı da dil biliminin bir alt dalı olarak toplum dil biliminin (sosyolinguistik)¹ kurulmasını sağlamıştır.

---

¹ İlk kez, antropolog Thomas Callan Hadson tarafından 1939’da kullanılan ve dilin toplumla ilişkisini inceleyen *toplum dil bilimi/toplumsal dilbilim* (İng. *sociolinguistics*) dil biliminin bir alt dalıdır. “*Dil olgularıyla toplumsal olgular arasındaki ilişkileri, bunların birbirini etkilemesini, birbirinin değişkeni olarak ortaya çıkmasını, bir başka deyişle bu iki tür olgu arasındaki eşdeğerliği inceleyen karma dal*” olarak tanımlanan (Vardar vd. 1980: 144’ten aktaran; İmer 1990: 14), toplum dil bilimi çalışmaları 17. yüzyıla kadar geri gitmektedir. Bu alanda çalışan araştırmacılar, dilin yer aldığı kültür çevresi ile ilişkisine değinerek dilin yapısının, bulunduğu ortamın şartlarına, yaşam tarzına ve gerekliliklerine göre şekillendiğini belirtmişlerdir. Bu çalışmaların öncüsü olan W. von Humbolt (1767-1835), “*dilin gelişmesini toplumda olan değişmeler, kültür ve düşünce alanındaki gelişmelerle açıklamaktadır.*” (İmer 1990: 9). Tüm değişimler birbirini etkilediği için de “*toplumun bütün*

Toplumlar, aynı dili konuşan insanların oluşturduğu sosyal gruplardır. Bir dil etrafında kümelenen insanlar, benzer sosyal yapılara, kültür özelliklerine sahiptir. Bu nedenle, dilin toplum ve kültür ile ayrılmaz bir ilişkisi vardır. Bu ilişkiden hareketle, toplum (veya millet) bir “konuşma/dil cemaati” şeklinde tanımlanmıştır (Hocaoğlu 2007: 7).

Dil ile ilişkisi merkeze alındığında kültürün, toplumların yaşamlarındaki üretimleri olduğunu, insanın varoluşundan bu yana tıpkı dil gibi kültürün de var olduğunu, dolayısıyla ikisinin de insanlık tarihi ile eş zamanlı olduğu söylenebilir. Gökberk’in deyişiyle “... insan, her gittiği yerde, doğanın dışında ve üstünde kendi ‘ikinci doğasını’ kurup geliştirmiştir.” (2011: 34). İnsan yaşamı için birbirinden ayrı düşünülmemeyen ve hayatın her safhasında iç içe bulunan dil ile kültür, insanın “ikinci doğası”dır ve insanın doğasını yaşanabilir kılma çabalarının ürünleridir.

İnsanı anlamak; onun ürettiklerini, davranışlarını ve ayırt edici özelliklerini anlamakla mümkün olabilir. Gökberk (2011: 12-13), diğer canlıların aksine yaşadıkları doğaya uyum sağlama açısından insanın doğuştan eksik bir varlık olduğunu, tehlikelerden kendini korumak, gereksinimlerine çözüm üretmek ve doğasını yaşanılabilir hale getirmek amacıyla üretim gerçekleştirdiğini belirtmiştir. İnsanın yaşadığı çevreyi kendi ihtiyaçları doğrultusunda değiştirmesi veya üretim gerçekleştirerek o çevreyi yaşanılabilir kılma becerisi onu tarih boyunca üreten, ürettiğini öğreten ve böylece ardında iz bırakan bir canlı haline getirmiştir. Bu maddi ve manevi üretim faaliyetleri kültürü oluşturmuştur (Güvenç 2011: 146).

İnsanın çevresini saran dünyayı algılama biçimi, bilgiyi bölümlemesi/sınıflandırması ve bu kavramların her birini adlandırabilmesi, o dili konuşan halkın yaşadığı coğrafyaya (iklim, bitki örtüsü vb.), geçmişine, duygu ve düşünce dünyasına, kültür yapısına, inançlarına ve bilgi birikimine göre değişir. Binlerce dilin bu dünyayı farklı kodlamış olması da bu durumun ispatıdır. Çünkü insan, ana dilini edinmeye başladığı andan itibaren çevresindeki varlık ve hareketleri adlarıyla birlikte öğrenmeye başlar. Bu varlık veya hareket adları da içine doğduğu toplumun binlerce yıl öncesinden itibaren gerçekleştirdiği bilgilenmelerinin sonucudur.

Diller arası farklılıkların önemli bir kısmı kültürel zemine dayanır. Çünkü insan, içinde bulunduğu dünyayı ancak ana dilindeki sözcüklerle ve onlar kadar görebilir, algılayabilir. Başka bir ifadeyle, insan çevresindeki dünyayı ancak ana dili aracılığıyla görebilmektedir. *Sapir-Whorf Hipotezi*² olarak bilinen bu görüşe göre, neyi nasıl algılayacağımızı kullandığımız dil (ana dili) belirler. Bu nedenle, “*Her yaşama düzeninde kullanılan anadil içerisinde belli bir dünyacık, bir mikrokozmos bulunmaktadır.*” (Başkan 2003: 171). Sapir’in 1929’da yazdığı bir makaledeki (1949) görüşlerine dayanan bu

---

dalları birbirine bağlı olarak değişir.” (Akarsu 1955: 85’ten aktaran; İmer 1990: 9). Her dilin kendine has bir dünya görüşü olduğunu savunan Humboldt, konuşurların yaşam şekillerine ait verilerin dillerine yansıdığını belirterek aralarındaki doğrudan ilişkiye dikkat çekmiştir. Humboldt’un tezi, *dilbilimsel determinizm, dilbilimsel görecelik ilkesi, Sapir-Whorf hipotezi* gibi adlarla anılan çalışmalara kapı aralamıştır (Aksan 1979: 64-65; İmer 2018: 213-214; Duranti 2019: 76).

² Edward Sapir ve Benjamin Lee Whorf adlı dilbilimcilerin ileri sürdüğü bir hipotez olmasından dolayı bu isimle bilinmektedir. Edward Sapir (1884-1939), “*dilsel yapılara daha fazla dikkat vererek ve her dilin kendi şartları çerçevesinde değerlendirilmesi gereken eksiksiz ve kusursuz bir sistem olduğunu*” vurgulamış ve “dili kültürün gelişiminin bir ön şartı” olarak görmüştür. Ona göre hiçbir dil diğerlerine göre daha “ilkel” ya da “sınırlı” olarak değerlendirilemez. Çünkü her dilin kendisine mahsus “içsel yapıları” olduğunu ileri sürmüştür. Çalışmalarında dil ile dünya görüşü arasındaki ilişkiye odaklanan Benjamin Lee Whorf ile birlikte *Sapir-Whorf Hipotezi/Varsayımı* olarak bilinen *Dilsel Görecelik Varsayımı* ileri sürmüşlerdir (Duranti 2019: 70-71).

hipoteze göre “dünya hakkında düşünme yolumuz, ondan bahsetmek için kullandığımız dilden etkilenir.” Bu düşünce daha sonra “dilbilimsel görecelik ilkesi” adıyla Whorf tarafından da dile getirilmiştir. Bu ilkeye göre, “önemli ölçüde farklılık gösteren gramerlerin kullanıcıları, bu gramerler tarafından farklı gözlem türlerine ve birbiriyle büyük benzerlik taşıyan gözlemlerin farklı değerlendirmelerine yöneltilir, dolayısıyla da gözlemciler olarak eşdeğer değiller ve dünyanın farklı görüşlerine sahipler.” (Whorf 1956c: 221’den aktaran; Duranti 2019: 75). Bu nedenle her dil, o dile sahip olan toplumun dünya görüşünü (dünyaya bakış biçimini) yansıtır. Buna *dil içi dünya görüşü* adı da verilmektedir. Dolayısıyla, dünyada ne kadar dil varsa o kadar farklı dünya olduğunu söylemek mümkündür (Karataş 2019: 37).

“Dili kültür bağlamında incelemek, kültürel kategorilerin dile nasıl yansıdığını veya dilbilimsel sınıflandırmaların, onları kullananların dünya görüşünün kapısını nasıl açtığını incelemekten daha fazlası” olsa da (Duranti 2019: 99) dilin yalnızca yapısal veriler sunmadığı, dildeki göstergelerin ait olduğu toplumun geçirdiği her evreye tanık olması nedeniyle kültürün yansıtıcısı olma özelliğinden dolayı o dili konuşan toplum hakkında da bilgiler sunduğu bir gerçektir. Bu noktada dil, kültür bağlamında ele alındığında hem kültürün üreticisi hem de aktarıcısı konumundadır. Bu nedenle bir kültürün izi en belirgin biçimde o kültürün dilindeki söz varlığı üzerinde sürülebilmektedir.

1. Kültürün Söz Varlığına Yansımaları

Bir toplumu oluşturan insanlar, aynı nesnelere aynı seslerle işaretleyerek (kodlama), bunlara aynı anlamı vererek ve böylece de ortaya çıkan sözcüklerle iletişim kurarak, yani anlaşarak dil sistemini oluşturur. Bu dünyada var olduğundan beri dili, öncelikle sözlü bir iletişim aracı olarak kullanan insan, yaşadığı coğrafyaya, iklime, bitki örtüsüne ve yaşam biçimine göre dili kullanmaya ve biçimlendirmeye devam etmektedir. Bu süreç içerisinde dilin sürekli değiştiği ve geliştiği görülmektedir. Dolayısıyla, dili oluşturan toplumlar onu kullanıp değiştirerek sürekli geliştirmektedir (Karataş 2019: 51).

İnsanın bu dünyadaki varlığı kadar eski olan dil; üretilmiş, yapılmış bir *eser* değil, onu kullanan insanlarla birlikte sürekli bir değişim ve gelişim içerisinde olan bir *zihinsel etkinlik* olarak kabul edilmektedir (Aksan 2008: 19). Bu nedenle, aynı ses ve anlamlardan oluşan sözcüklerle, ortak kurallarla iletişim kuran insanlar bir toplumu oluşturduğuna göre, farklı ses ve anlamlardan oluşan yapılarla veya kurallarla iletişim kuran insanlar farklı bir topluluğu oluşturuyor, demektir. Bu da dilin toplumdan topluma değiştiğini gösterir. İşte dilin toplumdan topluma değişmesini sağlayan en önemli etken toplumların yaşadığı çevre, yaşam biçimi, duygu ve düşünce dünyasıdır.

Dünyaya geldiği andan itibaren insan, çevresindeki bütün varlıkları ana diliyle öğrendiği için içinde bulunduğu sosyal yapıyı da ana dilindeki sözcüklerle edinir. Diğer bir ifadeyle, insanın sosyalleşmesi onun ana diliyle gerçekleşir. Çünkü ana dili öğrenimi, sadece dil bilgisi öğrenimi değil, aynı zamanda içine doğulan toplumun kültürel dünyasını, bilgi dağarcığını, duyarlılıklarını, acılarını, önem verilen unsurlarını vb. tüm bilgilerini içeren söz varlığını öğrenmek demektir. Bu söz varlığını öğrenerek kullanmaya başlayan insan, mensubu bulunduğu toplumun değerler sistemini de öğrenmiş demektir. İşte bu değerler sistemi kültürdür ve kültür, genel olarak dile ortaya çıkarılan bir sistem olması nedeniyle, bir toplumun kültürünün her ayrıntısı o dilde görülebilir (Karataş 2019: 51-52). Bu nedenle, dilde kullanılan sözcükler, deyimler, atasözleri, kargışlar (beddua), alkışlar

(dua), maniler, türküler vb. sözlü yaratmalar o toplumun sosyal yapısı, akrabalık ilişkileri, değer yargıları vb. konularda en önemli göstergelerdir.³

Dilin bu özelliği kültür değişimleri⁴ açısından da çok önemlidir. Çünkü toplumun yaşadığı temel kültür değişmelerini de dil verileri üzerinden tespit etmek mümkündür. Hatta bu verilerin karşılaştırılması toplumun yaşadığı değişimin niteliğini, derinliğini, düzeyini tespit etmek açısından da çok önemli bir malzemedir.

Sonuç olarak, bir dilin söz varlığı, konuşurlarının sosyal, ekonomik, siyasi ve coğrafi yaşantısının ürünleridir. Bu nedenle, bir milletin dil tarihinin incelenmesiyle aynı zamanda o milletin kültür varlığına da ışık tutulmaktadır.

2. Kavram Körelmesi

Dili işleme becerisi sayesinde insan, onu ihtiyaçlarına göre şekillendirir ve çevredeki birtakım etkenlerle dilde farklı kullanımlar meydana getirir. Dillerdeki bu farklılıkların çok önemli bir bölümü içinde bulunulan coğrafi çevreden kaynaklanır. Çünkü coğrafya; topografik özellikler, jeolojik yapı, enlem, bitki örtüsü, iklimi vd. etkenleriyle birlikte insanların yaşam biçimini etkiler, hatta belirler. Coğrafyaya göre şekillenen yaşam biçimi de insanların hem ihtiyaçlarını belirler hem de ihtiyaçlarını karşılama imkânı sunabilir. Yaşamlarını sürdürmelerini sağlayan bu ihtiyaçlar insanların ilgilerini ve beğenilerini belirler. Bu ilgi ve beğeniler sayesinde insanlar, birlikte daha fazla zaman geçirecekleri, daha fazla iç içe olacakları varlık veya nesnelere seçmiş olurlar. Böylece temelinde coğrafyanın belirlediği bu süreç sonucunda ihtiyaçların belirlediği ilgi, bilgi ve beğeniler dile yansır ve o dilin söz varlığını oluşturur.

Örneğin, Türklerin Türkistan (Orta Asya) bölgesinde göçerevli bir yaşam biçimine sahip olmalarının temel nedeni, bozkır kuşağının tarıma elverişsiz özelliklerinden dolayı hayvancılıkla geçinmek zorunda olmalarıdır. Bu durum, yaşam biçimi olarak göçerevliliği gerektirmiştir. Bu nedenle, hayvancılıkla geçinen bir toplum olarak Türklerin bilgi, ilgi ve beğenilerinin genelini hayvanlar ve bunlarla ilgili konular oluşturmuştur. Bu durum elbette dile yansımış ve bu yaşam biçiminde olan Türklerin söz varlığında hayvanlarla ve hayvancılıkla ilgili çok zengin bir malzeme yerini almıştır.⁵

Toplum halinde yaşayan insanın, birlikte ortak bir yaşamı paylaştığı diğer toplum üyeleriyle aralarında ortak bir anlayış ve yaşam tarzından kaynaklanan kültür ve dil birliği bulunmaktadır. Toplumları bir arada tutan ve kültürün de temelini oluşturan unsur dildir (Aksan 1995a: 64). Dil ile kültürün birbirini var eden iki olgu olması, kültürün, yaşatıcısı olan toplumlar tarafından dile işlenmesini zorunlu kılar. Aksan (2015: 19), bu iki olgu arasındaki ilişkinin bir *bağlantı* veya *bağıntı* olmasının da ötesinde bir *bağımlılık* olduğunu belirtmekte, dolayısıyla kültürün söz varlığına yansımalarının kaçınılmaz olduğuna dikkat çekmektedir. Bu bağımlılık, dil verileri ile toplumsal olguların birbirine bağlı olarak

³ Konuyla ilgili örnek ve bilgi için bk. Aksan 1995a: 65-67.

⁴ Mümtaz Tarhan'ın "en iyisi" dediği Malinowski tarafından yapılan kültür değişmesi tanımı şu şekildedir: "Kültür değişmesi, bir cemiyetin mevcut nizamını, yani içtimaî, maddî ve manevî medeniyetini bir tipten başka bir tipe kalbeden bir prosestir. Böylece kültür değişmesi, bir cemiyetin siyasî yapısında, idarî müesseselerinde ve toprağa yerleşme ve iskân tarzında, iman ve kanaatlerinde, bilgi sisteminde terbiye cihazında, kanunlarında, maddî alet ve vasıtalarında, bunların kullanılmasında, içtimaî iktisadının dayandığı istihlâk maddelerinin sarfında az çok husule gelen tahavvülleri ihtiva eder. Terimin en geniş mânasiyle kültür değişmesi, insan medeniyetinin daimi bir faktörüdür; her yerde ve her zaman vukua gelmektedir." (Malinowski 1945'ten aktaran; Turhan 1972: 58)

⁵ Türklerin bozkır coğrafyasında yaşadıkları dönemle ilgili verilen bu örnek elbette tarım, sanayi, endüstri vb. geçim kaynaklarına sahip olan tüm toplumlar için de geçerlidir.

değişime uğramasını sağlar. İşte bu duruma *eşdeğişirlik* adı verilmiştir. Buna göre, toplumsal özelliklerin ve değişimlerinin dile yansması ve bunların değerlendirilmesi konusu da toplum dil bilimi alanına giren bir konudur (İmer 1990: 14).

Yukarıda da değinildiği gibi, coğrafya tüm etkenleriyle birlikte insanların yaşam biçimini, buna bağlı olarak ihtiyaçlarını belirler ve ihtiyaçlarını karşılama imkânı sunar. Yaşamını sürdürebileceği temel ihtiyaçların karşılanamaması durumunda insanlar genellikle ilk olarak yaşadıkları coğrafyayı değiştirir, yani göç eder. Bu nedenle, göç olgusunun temel nedeni, yeterli olmayan imkânlar ve karşılanamayan ihtiyaçlardır. Bu ihtiyaçlar, göç edilen yeni coğrafyalarda karşılanmaya çalışılır. Bu süreçte üzerinde yaşanmaya başlanan yeni bölge de yine buradaki insanların yaşam biçimlerini ve ihtiyaçlarını belirler. Yaşanan bu değişim, insanların artık ihtiyaçları kalmayan eski yaşam biçimlerine dair bilgileri unutmaya başlamalarına neden olurken yeni yaşam biçimlerinin onlara sunduğu yeni bilgileri de hızla öğrenme çabası içerisine girmelerini zorunlu kılar. Böylece, yeni ilgi, beğeni ve alışkanlıklar ortaya çıkar. İnsanların göçle ortam değiştirmeleri ve yeni şartlara uyum sağlamaya çalışmaları, şartların değişmesiyle yeni ekonomik etkinlikler gündeme geldiğinde de gözlemlenebilir. Mesela, tarım ve hayvancılıkla uğraşan bir topluluğun yaşadığı kasabada günün birinde turizm etkinliklerinin ağırlık kazanması, bir maden bulunmasıyla sanayi etkinliklerinin etken olması, yönetim özelliklerinin ağırlık kazanmasıyla hizmet sektörünün ön plana çıkması gibi nedenler bir yandan insanların eski alışkanlıklarını, ilgilerini, yaşam şartlarını değiştirmelerine bir yandan da söz varlıklarında, yeni uğraşlarına uygun terim ve kavramları öğrenmelerine ve yaygın kullanmaya başlamalarına neden olabilir.

Temelinde yine coğrafyanın belirlediği bu süreç sonucunda ihtiyaçların belirlediği ilgi, bilgi ve beğeniler dile yansır ve o dilin söz varlığında değişimlere neden olur. Eski yaşam biçimine ait bilgiler, insanların bunlara artık ihtiyaç duymaması nedeniyle kullanılmamaya başlar. Böylece bu bilgiler ve bunları karşılayan söz varlığı işlevsizleşir. Bu yeni yaşam alanında kullanılmayan ve işlevsizleşen söz varlığı ise bu ağızda (ör. İstanbul Türkçesi) kullanımdan düşmeye başlar. İşte bu durum, tarafımızca **kavram körelmesi** olarak adlandırılmıştır.⁶

GTS'de körelme, "1. Keskinliğini yitirmek; 2. Suyu çekilmek; 3. Ateş veya ışık sönecek duruma gelmek; 4. (mecaz) Değer, önem veya yeteneğini yitirmek; 5. (mecaz) Soyu tükenmek; 6. (fizyoloji) Bir organ beslenemeyerek küçülmek, dumura uğramak." anlamlarıyla yer almaktadır. Dilcilikte ise körelme sözcüğü, Agop Dilaçar (1957) tarafından

⁶ *Kavram körelmesi*, genellikle ilgili sözcüklerin ölümü ile sonuçlanır. Sözcükler bu durumda, o dilin sözlüklerinde sadece bir kültürel unsur olarak yaşamaya devam eder. Buna göre, *kavram körelmesi* sözcüklerin kullanımdan tamamen kalkmasını ifade eden *sözcük ölümüne* giden bir süreci ifade etmektedir. Çünkü *kavram körelmesi* durumunda sözcükler tamamen kullanımdan düşmemiştir. Henüz toplumun belli bir kesiminde kullanılmaya devam etmektedir. Bu nedenle, *sözcük ölümü kavram körelmesinden* farklı bir terimdir. *Sözcük ölümü* konusu ile ilgili bk. Aksan 1995a: 346-448.

Konuyla ilgili bir diğer kavram önerisi Prof. Dr. Ali Akar tarafından sunulmuştur (Akar 2018): "Sosyal hayattaki değişikliklerin dile yansması sonucu bu alanda bazı nesne, kavram ve hareketlerin dildeki karşılıkları boşalmıştır. Kelime dilde yaşamasına rağmen onun hayattaki karşılığı yok olmuştur. İşte dildeki kavramsal alanın yaşamdaki nesnel/öznel karşılıkların yok olması sonucu dilde, hayatta karşılığı olmayan kelimeler görülmektedir. Böyle durumlar için "kavram alanı boşluğu" terimini öneriyoruz." (15). "Bir söz ölümü türü" olarak dile getirilen "kavram alanı boşalması"nın iki türü olduğu belirtilmiştir: Birincisi, "kavram alanının kısmen boşalması"dır: "Bu tür dil değişiminde kelimeler, dildeki asıl anlamlarını kaybederek yan anlam kazanırlar. Kelimelerin asıl işaret ettiği gösterge yok olunca kelimenin yan anlamı asıl anlamının yerine geçer." Ör. boyunduruk ve üzengi. İkincisi ise "kavram alanının tamamen boşalması"dır: "Bu tür kavram alanı boşalmasının oluşması ise kavramın nesnel yok olması sonucu dilde yok olmasıdır. Bu tür sözcükler yan anlam kazanmazlar. Dilde varlıklarını bir süre devam ettirdikten kaybolurlar." Ör. apsut "kağın tekerleğinin ağaç parçaları" (Akar 2018: 19).

körlemek biçimiyle, bilindiği kadarıyla ilk defa, lehçelerin meydana gelişinde bazı eklerin kullanımdan düşmesi anlamında kullanılmıştır.

Bu çalışmada, tercih ettiğimiz **kavram körelmesi** ise “Göç ya da yeni ekonomik etkinlikler⁷ sonucunda üzerine yaşanan yeni coğrafyanın belirlediği yaşam biçiminde ihtiyaç hissedilmeyen bir kavramın kullanılmayarak işlevsizleşmesi ve böylece dilin farklı ağızlarında kullanılmasına rağmen içinde bulunulan bölgede kullanılan ağzın (İstanbul Türkçesi, yazı dili) söz varlığında yer almaması” anlamında kullanılmaktadır.

Kültürün, dolayısıyla dilin zamana ve yaşam şartlarına göre sürekli değişen ve dönüşen dinamik bir yapısı bulunur. Yaşam şekilleri ve gereksinimler kısa mesafelerde ve aynı topluma dâhil olan insanlar arasında da farklılık gösterebildiği için dilin kullanımında değişiklikler görülür. Dolayısıyla, coğrafya, kültür ve dil ilişkileri diller arası farklılıklar olarak görülebildiği gibi bir dilin farklı kollarında da (varyant, değişke, ağız, lehçe) görülebilir.

Bir dil; bölgeler, sosyal tabakalar, yaş, cinsiyet, durum, dil politikası, teknolojik zorunluluk gibi nedenlerden dolayı ortaya çıkmış çeşitlenmelerden (varyant/dialect) meydana geldiğine göre, örneğin her ağızda o ağzı konuşanlarca üretilmiş bilgilerin bulunduğu da bir gerçektir. Bu nedenle, bir dilin bütünü, genelini anlamak ve bu bilgi birikimini muhafaza etmek için söz konusu dil öğelerinin araştırılması büyük önem taşır. Ağız araştırmaları bir dilin bölgesel konuşma farkları içeren kollarını inceleyen bir disiplin olarak sadece dil bilgisi özelliklerini değil, söz varlığını da ortaya çıkarmayı hedefler. Bu nedenle, ağız araştırmaları dil çalışmalarında kültür tarihi açısından da çok büyük bir öneme sahiptir (Demir 2009: 183-188).

Dillerin söz varlıkları içerisinde hayvanlarla ilgili olanlar önemli bir yer tutar. Bu söz varlığının büyüklüğü elbette o dili konuşanların hayvanlarla olan ilişkisine ve yakınlığına göre değişebilmektedir. Temel geçim kaynağı hayvancılık olan Türklerin dilinde hayvan adlarının sayısının bir hayli fazla⁸ ve bu adların kullanım alanının da bir hayli geniş olduğu⁹ görülmektedir. Bununla birlikte, bu hayvanlar, Türk duygu ve düşüncesinin şekillenmesinde de çok önemli bir yer tutarlar. Tarihin her döneminde, inanç sistemlerinde ve Türk kültürünün her ögesinde, örneğin geleneksel Türk sanatının her dalında, hayvan süslemeleriyle karşılaşılır (Karataş 2013: 100-101).

Günümüzde dünyanın her yeri aynı derecede ve aynı hızla kentleşmemekle birlikte kentleşme (ya da şehirleşme) olgusunun Türkiye de dâhil olmak üzere tüm dünyaya yayılmış olduğu belirtilmiştir (Yörükan 2006: 35). Türkiye özelinde ise köyden kente göçün görülmeye başladığı 1950 yılında Türkiye nüfusunun %15’i kentlerde %85’i kırsal alanda (Es vd. 2004: 216); 2009 yılı Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi’ne göre ise artık nüfusun %75,5’i kentlerde, %24,5’i kırsal alanlarda yaşamaktadır (TÜİK 2010).¹⁰

⁷ Kavram körelmesi terimi bu çalışmada öncelikle göçten kaynaklanan bir durum olarak ele alınmıştır. Ancak ekonomik etkinlikler sonucunda da birtakım kavramların körelmesinden, yeni bazı kavramların söz varlığına katılmasından söz edilebilir. Örneğin, Antalya’nın Serik ilçesi, Yörüklerin hayvancılık yaptığı bir kasabayken bugün artık bir turizm merkezidir. Batman hayvancılık yapılan bir kasabayken günümüzde petrole dayalı bir sanayi şehridir. Zonguldak bir maden şehridir. Ankara yönetim merkezidir ve hizmet sektörü ön plandadır.

⁸ Türk dili tarihinin en önemli eserlerinden biri olan Kutadgu Bilig’deki hayvan adları için bk. Bozkaplan 2007: 1111-1118.

⁹ Anadolu’yu Türkleştiren Oğuzların kullandığı ve hayvan adlarından oluşan özel isimlerden örnekler için bk. Karadoğan 2001: 58-72; 229-235.

¹⁰ <https://erayaktepe.wixsite.com/kentcevre/about1-c122p>.

Böylece Türklerin Türkistan coğrafyasında başlayan ve Anadolu'ya yerleştikten sonrada kırsal bölgelerde devam eden hayvanlarla yakın ilişkisi, ticaret, endüstri ve sanayinin egemen olduğu şehirlerin ortaya çıkışı ve köyden kente göç ile değişmeye, bozulmaya başlamıştır. İnsanın sadece yaşamayı değil, iyi yaşamayı; sadece dünyada bulunmayı değil, iyi ve hoş olarak bulunmayı isteme özelliğinden dolayı (Gökberk 2011: 40) kırsal bölgelerde tarım ve hayvancılıkla ihtiyaçlarını karşılayamayanlar şehirlere¹¹ göç etmeye başlamıştır. Böylece, “davranış özellikleri, hayat tarzları, kültür kalıpları ve şahsiyet yapıları bakımından birbirinden temelli bir şekilde ayrılan fertlerden veya gruplardan meydana gelmiş; yapıları fonksiyonları, müesseseleri ve problemleri farklı olan iki sosyal grup, Sorokin'in deyimiyle farklı iki sosyo-kültürel dünya” ortaya çıkmıştır (Yörükkan 2006: 55).

Kentleşme, en geniş anlamıyla, “sanayileşmeye ve ekonomik gelişmeye koşut olarak kent sayısının artması ve bugünkü kentlerin büyümesi sonucunu doğuran, toplum yapısında, artan oranda örgütlenme, işbölümü ve uzmanlaşma yaratan, insanların davranış ve ilişkilerinde kentlere özgü değişikliklere yol açan bir nüfus birikimi süreci” olarak; kentleşme ise kentlere gelen, kentte yaşayan insanların davranışlarında, değer sistemlerinde, dünya görüşlerinde de kentleşmeyle birlikte görülen değişiklikler olarak tanımlanmaktadır (Keleş 1995: 1).

Kentleşmeyle birlikte, yeni bir coğrafya toplumsal hayatta yeni ihtiyaçları, yeni iş sahalarını, yeni meşguliyetleri, yeni ilgi ve beğenileri, dolayısıyla yeni bir dili ve kavramlar dünyasını ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla, kentleşme sadece sıradan bir yer değişikliği değil, aynı zamanda insanların dünyaya bakış ve onu kavrama biçimini de etkiler. Böylece insanların kavramlar dünyası, yani dili bu süreçte en belirgin şekilde etkilenen ve değişen unsur hâline gelir.

Kentleşme sonucunda dilde görülen değişim, eski yaşam biçimine ait kavramların unutulmaya başlaması, buna karşın yeni yaşam biçiminin kazandırdığı yeni birtakım kavramların öğrenilmeye başlaması ile gerçekleşir. Bu durumda, kentleşmenin en önemli sonuçlarından birisinin ölçünlü (standart) dilde (yazı dili, İstanbul Türkçesi) görülen değişimler olduğunu söylemek mümkündür. Bu değişimde, ağızlardan ölçünlü dile taşınan söz varlığının da yeni yaşam biçiminin kazandırdığı teknolojinin getirdiği terimler, ekonomik ve siyasî terimler, kentsel yaşam biçiminin kazandırdığı söz varlığının da önemli etkisinin olduğu ve bunların ölçünlü dili “varsıllaştırdığı” (zenginleştirdiği) belirtilmektedir (Kocaman 1995: 20-21). Elbette bu ağız unsurlarının yeni yaşamda da kullanılmaya başlamasının ölçünlü dile olumsuz etkilerinin de bulunduğu söylenebilir (Kocaman 1995: 22-23). Özellikle söyleyişte çok önemli hataların ortaya çıktığı, “taşralı söyleyişler”in “İstanbullu söyleyiş”e karışarak ölçünlü dilde yaygınlaştığı tespit edilmiştir (Tekin 1995: 6-10). Ancak gerçek olan şu ki değişen yaşam kullanılan dili hem olumlu hem de olumsuz yönleriyle etkilemektedir.

Köyden kente göç sonucunda tabiattan koparak tarımdan ve hayvancılıktan uzak bir biçimde yaşamaya başlayan insanlar, şehirlerde, hayvanlara kırsaldakine göre çok daha az ihtiyaç duyulması nedeniyle, sadece kırsal hayattaki varlıklardan (ör. hayvanlar) değil, aynı zamanda onlarla kurulan bağın ve hayvancılığa olan ilgi ve dikkatin azalmasıyla o varlıklarla ilgili kavramlardan (çıkardıkları sesler üremeleri ve yavrularının adları vb. ile ilgili söz varlığı) da uzak kalmaya başlamıştır. Böylece sadece yaşam biçiminde değil, söz varlığında da önemli değişimler görülmeye başlamıştır.

---

¹¹ Şehri köyden ayıran özellikler için bk. Yörükkan 2006: 49-56.

Hayvanların çıkardıkları sesler, üremeleri ve yavrularının adları ile ilgili söz varlığı, şehirlerde ağırlıklı olarak kullanılan ölçünlü dilde tutunamayarak kullanımdan düşmeye başlamış ve körelmiştir. Böylece bu söz varlığı yalnızca kırsal bölgelerde kullanılan ağızlarda yaşayan öğeler haline gelmiştir. Coğrafyadan kültüre, kültürden dile yansıyan bu “eşdeğışirlik” durumu “dildeki kentleşme” olarak ifade edilmiş ve bunun toplumdaki devinimlerin ve gelişmelerin doğal ve kaçınılmaz bir sonucu olduğu belirtilmiştir (Aksan 1995b: 13).

3. Sofçular Köyü Ağzı Hayvanlarla İlgili Söz Varlığı

Tarihte birçok topluma ve devlete ev sahipliğı yapan Kastamonu, Karadeniz bölgesinin Batı Karadeniz bölümünde bulunan, yaklaşık 380 bin nüfusa sahip bir ildir. Kastamonu'nun bir ilçesi olan Araç ise tarihî kaynaklarda *Timanidis* olarak geçmektedir. Civar yerleşim yerleri arasında önemli bir ulaşım yeri olduğundan dolayı ilçeye *Araç* adı verildiğı belirtilmektedir. İlçe, 120 köy ve 6 mahalleden oluşmaktadır.¹²

Kastamonu ili Araç ilçesine bağı bulunan Sofçular köyü, köy muhtarı Tahir Ulusoy'dan edinilen bilgilere göre, 115 kişilik nüfusa sahip bir yerleşim birimidir. Genç nüfusun şehirlere göç etmesinden dolayı, köyün çoğunluğunu emekli ve yaşlı insanlar (65 yaş üstü) oluşturmaktadır.

Sofçular adının kökeni tam olarak bilinmese de köyün ileri gelenleri, eskiden köylerinde *sofu* adı verilen bilge kişilerin yaşadığını ve köyün adının buradan gelmiş olabileceğini ifade etmektedir.

Sofçular köyünde temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktır. Köyde 15 hanede büyükbaş, iki hanede küçükbaş, hemen hepsinde kümes hayvancılığı (tavuk, kaz, hindi) yapılmaktadır. Köpek ve kedi ise hayvancılık yapan tüm hanelerde bulunmaktadır. Hayvanlarla iç içe ve işbirliği hâlinde hayatlarını sürdüren köy halkı, bu yakınlığı, dikkati ve duyarlılığı dillerine de yansıtmıştır. Böylece, ölçünlü dilde (yazı dili, İstanbul Türkçesi) bulunmayan, kullanımdan düşmüş, unutulmuş birçok söz bu ağızda kullanılmaya devam etmektedir.

Bu çalışmada, hayvanlarla ilgili söz varlığı sınırlandırılmış ve sadece hayvanların çıkardıkları seslerin fiilleri, yavrulama eylemlerinin ifade edilış şekilleri ve yavrularının adları belirlenerek incelenmeye çalışılmıştır.

3.1. Çıkardıkları Sesler ile İlgili Söz Varlığı

İnsan, daha anne karnındayken dış dünyadaki sesleri, biyolojik gelişimine bağı olarak duyabilir ve bunları kaydetmeye başlar. Dünyaya geldiğı andan itibaren başta “göz” olmak üzere beş duyu organıyla bir tarayıcı gibi nesne, hareket ve sesleri zihnine resmeden insan, bunları “adlandırarak” (kodlayarak) dil adını verdiğimiz sistemi oluşturur.¹³ İnsanın doğduğu andan itibaren donanım (ses aygıtı) ve yazılım (beyin, bellek/hafıza ve düşünce sistemi) sayesinde işleyen bu sistem kişi ölene kadar devam eder (Karataş 2019: 37, 93).

¹² <http://www.arac.bel.tr/content/tarihce-106>.

¹³ “Adlandırma” sonucunda sadece nesne veya olaylar insan zihninde sembollerle kodlanmakta ve böylece dilin “sözlük yapısına” girebilecek unsurlar oluşmaktadır ve buna “edinim” adı verilmektedir; ancak dilin “edinim” kısmı yanında bir de “kullanım” kısmı vardır ve dili esas itibarıyla oluşturan bu “kullanım” kısmıdır. Seslerin birbirleriyle ilişkilerinden kelimeler, kelimelerin birbirleriyle ilişkilerinden de cümleler ortaya çıkmaktadır. İletişimi asıl gerçekleştiren cümlelerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Karaağaç 2002: 33-46, 97-110; Erkmán-Akerson 2005: 36, 37).

İnsanların doğadaki sesleri işitme organları aracılığıyla algılayıp onları kodlayarak bir bilgiye/veriye dönüştürmeleriyle *ses yansımali sözler*¹⁴ meydana gelir. Bu tür sözlerin dil araştırmalarında önemli bir yeri vardır. Çünkü bunlar, dilin doğuşu ile ilgili kuramlarda, çocuk dili araştırmalarında, göstergelerin nedensizliğı tartışmalarında ve diller arası benzerlik ve farklılıkların incelenmesinde çok önemli ve ilgi çekici verilerdir. Bu nedenle de dil çalışmalarında bu tür sözler her zaman ilgi odağı olmuştur (Zülfikar 1995: 17-22).

Ses yansımali sözlerin önemli bir kısmını hayvanların çıkardıkları sesler oluşturmaktadır. Her toplum hayvanlarla olan birlikteliklerin sıklığına bağılı olmakla birlikte hayvanların çıkardıkları sesleri kendi dillerince çeşitli seslerle kodlayarak adlandırmışlardır. Örneğın, Türkler köpeğın çıkardığı sesi *hav* biçimiyle ve *havla-* fiiliyle ifade ederken bu ses Rusçada *gav*, Fransızcada *ouaf*, İngilizcede *woof*, İspanyolcada *guau*, Almancada *wuff*, Japoncada *wan*, Romencede *ham*, İtalyancada *bau*, Korecede *meong*, Portekizcede *au* biçimlerinde ifade edilmektedir.¹⁵ Bu durum diğeri tüm hayvanlar için de söz konusudur.

Doğadaki nesnelere veya onların hareketlerinden çıkan seslerin insanlar tarafından bir dil verisine dönüştürülmesinde, insanların o sese maruz kalma sıklıkları ve diğeri insanlarla kurdukları iletişimde o sesin kodlanmasına duydukları gereksinimler etkili olmaktadır. İnsanlar, içinde buldukları fiziki ve sosyal çevreye, ilgilerine ve ihtiyaçlarına göre nesne ve hareketleri adlandırdıkları gibi hayvanların çıkardıkları sesleri de adlandırmışlardır. Bu söz varlığı elbette hayvanlarla ilişkilerin sıklığına ve yoğunluğuna göre değişmektedir. Temel geçim kaynağı hayvancılık olan toplumlarda bu söz varlığının çok daha fazla ve ayrıntılı olmasının nedeni budur.

Hayvanlarla ilgili sesler, daha doğru bir ifadeyle bu sesleri karşılayan sözcükler, genel olarak dillerde farklı olabildiğı gibi bir dilin kırsal kesimlerde kullanılan ağızları ile yazı dili arasında da farklılıklar gösterebilmektedir. Çünkü kırsal bölgede yaşayan insanlar hayvanlarla daha fazla iç içedir ve bu durum insanların hayvanlarla ilgili (ör. çıkardıkları sesler) özellik veya durumları adlandırmalarını etkilemektedir.

Günümüzde kırsal bölgelerdeki bu tür adlandırmaların büyük bir kısmının karşılığı ölçünlü dilde kullanılmamaktadır. Çünkü Türkçenin yazı dili, İstanbul ağzına dayanmaktadır ve bu ağız da doğal olarak bir şehir ağzıdır. Şehir yaşamında hayvanlarla kurulan bağın çok zayıf veya sınırlı olması söz varlığını etkilemiş ve belirlemiştir.

Türkiye Türkçesi ağızlarında ise bu yansıma sözlerin varlığını sürdürmesi bölge insanının yaşam koşullarına bağılı olarak hayvanlarla yakın bir ilişki içinde olmaları nedeniyle onları anlama çabalarının ve birbirlerinden ayırt etme zorunluluğunun bir sonucudur. Hayvanların çıkardıkları sesler vasıtasıyla köy halkı onları tanımakta, onların hasta olup olmadıklarını ve duygu durumlarını teşhis edebilmektedir.

Sofçular köyünde bazı hayvan adları ve bunların çıkardıkları seslerin dildeki göstergeleri olan fiiller şunlardır:

---

¹⁴ Bu sözcükler “onomatope”, “yansıma”, “yansılama”, “yansıtan kelime”, “yankı kelime”, “yankılık”, “tabiat taklidi kelime”, “ses taklidi”, “sesad” terimleriyle de bilinmektedir (Zülfikar 1995: 5).

¹⁵ <https://tr.pinterest.com/pin/738942251329400127/>.

Hayvanın Adı	Çıkardığı Sesin Dildeki Göstergesi (Fiil)
<i>at/beygir</i>	<i>kişne-</i>
<i>ayu</i>	<i>homurdan-</i>
<i>davar/geçi</i>	<i>mēle-</i>
<i>doñuz</i>	<i>iğle-, mızıkla-</i>
<i>eşek</i>	<i>añır-</i>
<i>gaz</i>	<i>gayukla-</i>
<i>goyun</i>	<i>mile-</i>
<i>holduruk</i>	<i>güldürde-</i>
<i>ibi</i>	<i>cokla-</i>
<i>inek</i>	<i>mile-, bağır-</i>
<i>kópek</i>	<i>çok-</i>
<i>tilki</i>	<i>havla-</i>
	<i>töğkür-</i>

Tablo 1: Sofçular Köyünde Bazı Hayvan Adları ve Çıkardıkları Sesler

Köy ağzında atların çıkardığı sesi ifade etmek üzere kullanılan *kişne-* fiili, hem yazı dilinde hem de ağızlarda ortak olarak kullanılmasına rağmen DS'de yer almamaktadır. GTS'de ise "At bağırır gibi yüksek ses çıkarmak." şeklinde tanımlanan bu fiil, TSK'de bulunmamaktadır.

Ağızlarda hayvanlarla ilgili (hayvanların çıkardığı ya da hayvanlara söylenen ünlem) söz varlığı içerisinde *kıs*, *kis*, *kış* ve *kiş* yansımali sözlerinin ve bunlardan türemiş fiillerin de bulunması (Zülfikar 1995: 242, 549), *kişne-* fiilinin *kiş* isim kökünden ve +IA- isimden fiil yapım ekiyle¹⁶ türemiş olabileceğini göstermektedir: *kiş+le- > kişne-*.

Bu gelişimde görülen ses değişiminin (/l/ > /n/), *çağ+la- > çağna-*, *ban+la- > banna-* örneklerinde de görülmesi (Zülfikar 1995: 113) bu çözümlemeyi doğrulamaktadır.

Ayının (*ayu*¹⁷) çıkardığı sesi ifade etmek üzere kullanılan *homurdan-* fiili DS'de bulunmamaktadır. GTS'de ise "1. Öfke, kızgınlık, can sıkıntısıyla anlaşılmaz sesler çıkarmak. 2. Taşıt, alet vb. alışılmışın dışında bozuk ses çıkarmak." şeklinde tanımlanmaktadır.

Homurdan- fiili, *hom* yansıma sesine¹⁸ addan ad yapan +Ur¹⁹, isimden fiil yapan +dA- ve fiilden fiil yapan -n- ekinin getirilmesiyle türetilmiştir: *Homurdan-* < hom+ur+da-n-.

¹⁶ Bu ek birçok ses yansımali sözcükte de görülmektedir: *ağla-*, *bangla-*, *barla-*, *bazla-*, *bele-*, *bortla-*, *çırta-*, *mürle-*, *pofta-*, *üfle-*, *vızla-* vb. (Zülfikar 1995: 113-114).

¹⁷ Son seste yuvarlaklaşma meydana gelmiştir: *ayı > ayu*. Yuvarlaklaşma Korkmaz tarafından, "Düz bir ünlünün, yanındaki ünsüzün etkisiyle yuvarlak sıradan ünlüye dönüşmesi" şeklinde tanımlanmış ve şu sözcüklerle örneklendirilmiştir: *kabuk*, *kavur-*, *kavuş-*, *savun-*, *avuç*, *yağmur*, *savur-*, *süpür-*, *çöz-* vb. Korkmaz'a göre bu ses olayı daha çok /b/, /m/, /v/ gibi dudak ünsüzlerinin yuvarlaklaştırma etkilerinden kaynaklanmaktadır. Ancak dudak ünsüzlerinin yanlarında bulunmadıkları halde düz ünlüsü yuvarlaklaşmış kelimelerin de Anadolu ağızlarında bulunduğu belirtilmiştir: *cez-* > *çöz-*, *alış* > *olış-*, *çeşme* > *çöşme*, *ek-* > *ök-*; *çekirge* > *çökürge*, *ertes* > *örtesi*, *cep* > *cöp* vb. (Korkmaz 1992: 174). İmer vd. ise terimi sadece yanındaki dudak ünsüzlerinin varlığına dayanarak tanımlamıştır: "Düz ünlünün, yanındaki dudaksıl ünsüzün etkisiyle yuvarlak ünlüye dönüşmesi; örn. Türkçede tarihsel süreç içinde *kavır-* > *kavur-*, *çabık* > *çabuk* oluşu." (İmer vd. 2011: 276)

¹⁸ Bu ses yansımali köke benzer ses yapısında ve kavram alanına sahip şu birincil biçimler de bulunmaktadır: *hım*, *him*, *höm*, *hum*, *hüm*. Bu köklerden türemiş birçok ses yansımali sözcük ağızlarda kullanılmaktadır (Zülfikar 1995: 230).

Davar ve keçinin (*geçi*²⁰) çıkardığı sesi ifade etmek için kullanılan *mēle-* fiili, DS'de "koyun ve kuzu melemek, bağırarak" anlamlarıyla yer almaktadır. Fiil GTS'de de "Koyun, kuzu veya keçi bağırarak.", şeklinde tanımlanmaktadır.

Ünlüsü uzun okunan *mē* yansıma sesine²¹ isimden fiil yapan +IA- ekinin getirilmesiyle türetilen bu fiil, hem yazı dilinde hem de ağızlarda ortak olarak kullanılmaktadır: *mēle-* < *mē+le-*.

Köyde, koyun (*goyun*²²) ve ineğin çıkardığı sesi ifade etmek üzere de *mīle-*²³ fiili kullanılmaktadır. Bu fiilin DS'de; Afyon, Isparta, Manisa, Kastamonu ve Antalya ağızlarında da "inek bağırarak" anlamında kullanıldığı belirtilmiştir.

TSK'de ve GTS'de bulunmayan bu fiil, ünlüsü kısa söylenen *mī* yansıma sesine isimden fiil yapan +IA- ekinin getirilmesiyle türetilmiştir: *mīle-* < *mī+le-*.

Domuzun (*doñuz*²⁴) çıkardığı sesi ifade etmek üzere kullanılan *iğle-* fiil DS'de beş farklı fiil olarak yer almaktadır. Bunlardan birincisinin anlamları "1. Zayıflamak; 2. Eziyet çekerek hastalanmak, verem olmak; 3. İnlemek; 4. Yara iyileşmek" iken diğeri "1. Kuraklık ya da hastalık nedeniyle ağaç gelişmemek, meyve vermemek; 2. Bitki sararmak", üçüncüsü "ezilmek, üzülme", dördüncüsü "temizlenmek", beşincisi ise "Bir şeyi delmek" anlamlarındadır. GTS'de bulunmayan *iğle-* fiili, TSK'de "inlemek" anlamıyla yer almaktadır (Zülfikar 1995: 523).

Sofçularda kullanılan *iğle-* fiili *inle-/iñle-* fiilinden gelişmiş ve "eziyet çekerek hastalanmak, verem olmak" anlamları da "inlemek" anlamından ortaya çıkmış olmalıdır. Bu fiil *iñ* yansıma sözüne²⁵ addan fiil yapan +IA- ekinin getirilmesiyle türetilmiş ve ses değişimleriyle *iğle-* biçimini almıştır: *iñ-le-* > **ig-le-* > *iğ-le-*.²⁶

¹⁹ "Ses yansımali köklerden yeni türetmeler yapılabilmesi için gövde oluşturan bir ektir." (Korkmaz 2009: 48).

²⁰ İlk seste /k-/ > /g-/ tonlulaşması meydana gelmiştir: *keçi* > *geçi*. Oğuz Türkçesinde ön seste meydana gelen /k-/ > /g-/ ve /t-/ > /d-/ tonlulaşmasının sebebinin ilk hecedeki uzun ünlünün kısalarak ton gücünün ilk sese kayması olarak açıklanmakta ve bu durumun zamanla genelleşerek uzun ünlülü olmayan sözcüklerde de meydana geldiği belirtilmektedir (Hunutlu 2018: 182). Diğer lehçelerde sınırlı sayıda olan, ilk seste meydana gelen tonlulaşma olayının Oğuz Türkçesine özgü olduğu ve Oğuz grubu Türk lehçelerinde farklılık gösteren kelime başı /k-/ > /g-/ ve /t-/ > /d-/ tonlulaşmalarının diğer Oğuz grubu lehçelerine kıyasla Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde daha istikrarlı ve kurallı olduğu, Türkiye Türkçesi ağızlarının bu lehçelere yakın özelliklere sahip olduğu ifade edilmiştir (Hunutlu 2018: 162-163).

²¹ Bu ses yansımali köke benzer ses yapısında ve kavram alanına sahip şu birincil biçimler de bulunmaktadır: *ma, me, mağ, miğ*. Bu köklerden türemiş birçok ses yansımali sözcük ağızlarda kullanılmaktadır (Zülfikar 1995: 247).

²² İlk seste /k-/ > /g-/ tonlulaşması meydana gelmiştir: *koyun* > *goyun*. bk. 19. dipnot.

²³ Kastamonu ağızında ineğin bağırmasını ifade etmek üzere kullanılır: "O bizim duğ mi mileyen sultan." (Acar 2012: 1183). Kastamonu ağızındaki /i/ sesi kısa i sesini göstermektedir.

²⁴ Eski Türkçeden günümüze değin kullanılan, eski kaynaklarda (DLT'de *tonğuz*: 1972: 124) ve çağdaş lehçelerde (Trkm. *doñuz*, Kzk. ve Kklp. *doñız* vb. Gülensoy 2007: 298) nazal n'li kullanımı bulunan *domuz* sözcüğü, Sofçular ağızında da nazal n ile kullanılmaktadır: *domuz* > *doñuz*.

²⁵ Bu ses yansımali köke benzer ses yapısında ve kavram alanına sahip şu birincil biçimler de bulunmaktadır: *iğ, iğ, ing, ink, in*. Bu köklerden türemiş birçok ses yansımali sözcük ağızlarda kullanılmaktadır (Zülfikar 1995: 234-235).

²⁶ İç seste "ötümlü ön damak geniz sesinin patlayıcılaşması" adı verilen bu ses değişiminin (/ñ-/ > /g-/) daha Eski Türkçe döneminde başlayan, ancak Harezmi, Kıpçak, Çağatay dönemlerinden itibaren düzensiz bir biçimde ve kuzey lehçelerindeki az sayıda örnekte görülen bir değişim olduğu belirtilmiştir (Karaağaç 2012: 197). Bu sesin (/ñ/), Anadolu ağızlarında /nğ/, /ng/, /nk/, /ng/ şeklinde ayrıştığı, hatta /n/ ünsüzünün yitirilmesiyle /k/, /ğ/, /k/, /g/ seslerinin tek başlarına kaldığı görülebilmektedir: *añır-, akır-, anğır-; bünle-, bünğü-, büğle-, bikılde-, büğilde-* vb. (Zülfikar 1995: 53-55).

Sofçular'da domuzun acı acı bağırmasını ifade etmek için *mızıkla-* fiili de kullanılmaktadır. DS'de; Muğla ağızında "İçi geçmek, kestirmek, uyuklamak."; Burdur, Denizli, Manisa, Balıkesir, Eskişehir, Bolu, Çankırı, Ankara ve Antalya ağızlarında "Canı yanan köpek acı acı bağırarak, inlemek." anlamlarıyla bulunan bu fiil GTS'de yer almamaktadır.

Mızıkla- fiili, *mız* ses yansıması köküne²⁷ fiilden isim yapan +(I)k- ve isimden fiil yapan +IA- eklerinin getirilmesiyle türetilmiştir: *mız-ık+la-*. Anadolu ağızlarında bu yapıda olan başka ses yansımaları sözler de bulunmaktadır: *bizikle-, cımıkla-, fırtıkla-, fıskıla-, firikle-, gıcıkla-, gıdıkla-, kıcıkla-, kıçıkla-, kincıkla-, marıkla-, movukla-, moğukla-, tırıklı-, verikle-* vd. (Zülfikar 1995: 120-121).

Türk dilindeki "/r/-/z/ denklikliği"nin²⁸ Anadolu ağızlarında da birçok örnekte görülmesi²⁹ ve anlam yakınlığı ya da benzerliği göz önüne alındığında *mızıkla-* fiilinin kökünün *mır, mur* kökleriyle de ortak olabileceğini gösteren bu köklerden türemiş zengin bir söz varlığı bulunmaktadır (Zülfikar 1995: 249).

Eşegin çıkardığı sesi ifade etmek üzere kullanılan *añır-* fiili DS'de de birçok ağızda yaygın olarak kullanılmaya devam etmektedir. Fiil, GTS'de "Eşek bağırarak" şeklinde anlamlandırılmıştır. TSK'de de bu fiil, aynı anlamda anırmak ve angırmak biçimleriyle yer almaktadır (Zülfikar 1995: 294)

Bu fiil *an* isim köküne³⁰ isimden fiil yapan +GIr- ekinin getirilmesiyle türetilmiş ve ses değişmesiyle *añır-* biçimini almıştır: *an-gır- > añır-*. Fiil, ağızlarda *geniz n'si/nazal n (/ñ/)* sesiyle de kullanılırken yazı dilinde nazallık ortadan kalkmış ve *anır-* biçimiyle sadece eşeklerin çıkardığı sesi ifade etmek için kullanılmaktadır.

Kazların (*gaz*³¹) çıkardığı sesi ifade etmek üzere kullanılan *gayukla-* fiili sözlüklerde ve TSK'de yer almamaktadır. Bu fiil, *mızıkla-* fiiliyle aynı yapıya sahiptir. *Gak/g* yansıma sesine³² isimden isim yapan +(u)k ve isimden fiil yapan +IA- ekinin getirilmesi ile türetilmiş ve ses değişmeleriyle bu biçime gelmiştir: *gak/g-uk (> gağuk > gayuk) +la-*.

²⁷ Ağızlarda hayvanlarla ilgili (hayvanların çıkardığı ya da hayvanlara söylenen ünlem) söz varlığı içerisinde bu ses yansımaları fiilin köküne benzer ses yapısında ve kavram alanına sahip şu birincil biçimler de bulunmaktadır: *mıy, miz, muy* (Zülfikar 1995: 249-250).

²⁸ Altay dilleri araştırmalarının (Altayistik) en önemli çalışma alanı ve sorunu olan ses denklikleri Schott'la birlikte keşfedilmeye başlanmış ve bu çalışmaların sonucunda Çuvaşçanın Türk lehçelerinden biri olduğunu tespit eden Schott, mukayeseli dil araştırmaları sırasında Genel Türkçedeki söz içi ve söz sonu /ş/ ve /z/ fonemlerinin, Moğolca ve Çuvaşçada /l/ ve /r/'ye denk geldiğini tespit etmiştir. Bu ses denkliği sorunu Altayistler tarafından hangilerinin birincil olduğu konusunda tartışmalara neden olmuştur. Bu tartışmalar sırasında /ş/, /z/'nin birincil olduğunu savunan bilim adamları *rotasizm* (r'leşme) ve *labdaizm* (l'leşme) terimlerini; /l/, /r/'nin birincil olduğunu savunan bilim adamları ise *sigmatizm* (ş'leşme) ve *zetasizm* (z'leşme) terimlerini ileri sürmüşlerdir. Bu konuda Ramstedt'in ve daha sonra da aynı görüşü benimseyen Poppe'nin görüşü ağırlık kazanmıştır. Buna göre, çok eski çağlarda Türklerin, Moğolların, Mançu-Tunguzların ve Korelilerin ortak konuştukları tek dil olarak kabul edilen Altay dilinden (/r/, /l/ dili, LİR Türkçesi) ayrıldığı ileri sürülen ve Türkçenin bir lehçesi olan Çuvaşçadaki /l/, /r/ sesleri en eski Türk dili döneminden itibaren Türk lehçelerinde /ş/, /z/'ye dönüşmüştür. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Tekin, 1988; Gülsevin, 1994; Ceylan, 1997; Tekin vd., 1999; Yılmaz, 2003; Tekin, 2003.

²⁹ *Cıbir-cıbiz, yabır-yabız, barak-bazak, civir-civiz, ılgar-ılgaz, birik-bizik, bırık-mızık, balkız- balkır, mırık-mızık, argaşmak-azgaşmak, cırcır-cızcız, gorak-gozak, ozannama-oranlama* (Yıldız, 2012).

³⁰ Bu ses yansımaları köke benzer ses yapısında ve kavram alanına sahip *a, an, añ* köklerinden türemiş birçok ses yansımaları sözcük ağızlarda kullanılmaktadır (Zülfikar 1995: 173).

³¹ İlk sekte /k-/>/g-/ tonlulaşması meydana gelmiştir: *kaz > gaz*. bk. 19. dipnot.

³² Bu ses yansımaları köke benzer ses yapısında ve kavram alanına sahip şu birincil biçimler de bulunmaktadır: *Gag, gağ, gak, geg, geğ, gey, gıg, giğ, gık, gog, gug, guk, gurk, güg, güğ, gürk*. Bu köklerinden türemiş birçok ses yansımaları sözcük ağızlarda kullanılmaktadır (Zülfikar 1995: 217-218).

Sofçular'da hindinin erkeğine *holduruk*³³ dişisine ise *ibi*³⁴ adı verilmektedir ve çıkardıkları sesler için de farklı fiiller kullanılmaktadır. Köy ağzında holduruğun çıkardığı sesi ifade etmek üzere kullanılan *güldürde-* fiili DS, GTS ve TSK'de yer almamaktadır. Bu durum fiilin yazı dilinde kullanılmadığını, ağızlarda ise daha önce derlenmediğini göstermektedir.

Güldürde- fiili *güldür/guldur* ses yansımali sözüne isimden fiil yapan +dA- ekinin³⁵ getirilmesiyle oluşmuştur: *güldür+de-*.

Gulu gulu ikilemesi ve *guluk* sözcüklerinin ağızlarda "hindi" anlamıyla kullanılıyor olması (Zülfikar 1995: 485), *güldür/guldur* yansıma sözünün kökünün *gul* kökünden türemiş olabileceğini göstermektedir. Ayrıca *gul* sözcüğünün de "hindinin çıkardığı ses" anlamıyla kaydedilmiş olması (Zülfikar 1995: 224) bu yorumu desteklemektedir. Bu bilgilerden hareketle *güldürde-* fiilinin morfolojik yapısı şu şekilde açıklanabilir: *güldür+de-*.

İbinin çıkardığı sesi ifade etmek üzere kullanılan *cokla-* fiili de DS, GTS ve TSK'de yer almamaktadır. Bu durum *güldürde-* fiilinde olduğu gibi *cokla-* fiilinin de yazı dilinde kullanılmadığını, ağızlarda ise daha önce derlenmediğini göstermektedir.

Cokla- fiili, *cok* yansıma sözüne isimden fiil yapan +lA- ekinin getirilmesi ile türetilmiştir: *cokla- < cok+la-*.

Bu listede en çok dikkat çeken fiiller, köpeğin (*kópek*³⁶) çıkardığı sesi ifade etmekte kullanılanlardır. Bilindiği gibi yazı dilinde köpeğin çıkardığı sesler için *havla-*, *ulu-* ve *hırla-* fiilleri kullanılmaktadır. Bu fiiller köpeğin üç farklı eyleminin adlarıdır. Ancak bunlardan *havla-* fiilinin karşıladığı eylem yazı dilinde tek bir fiille (*havla-*) ifade edilirken Sofçular köyü ağzında bu eylemi ifade etmek üzere iki ayrı fiil kullanılmaktadır: *havla-*, *çok-*.

Ölçünlü dilde köpeğin bağırmasını/yüksek tonda ses çıkarmasını ifade etmek üzere kullanılan *havla-* fiili DS'de dört farklı anlamda verilmiştir: 1. "Yılan kabul değiştirmek", 2. "Tiftiklenmek", 3. "Bir şeyi almak için saldırmak", 4. "Köpek yere çökmek". GTS'de ise "köpek bağırma, ürümek." anlamıyla yer almaktadır. Sözcük bu biçimiyle ve yazı dilindeki anlamıyla DS'de bulunmamasına rağmen, fiilin ses ve biçimce değişikliklere uğramış *havkır-değişkesi* (varyant) "havlamak" anlamıyla ağızlarda yer almaktadır (Zülfikar 1995: 499).

Havla- fiili, *hav* yansıma sözüne isimden fiil yapan +lA- ekinin getirilmesi ile türetilmiştir: *Havla- < hav+la-*. Sözcüğün kökü olan *hav*, "köpek" anlamıyla da ağızlarda (Zülfikar 1995: 499) ve çocuk dilinde kullanılmaktadır.

³³ Bu sözcük DS'de bulunmamaktadır.

³⁴ Bu sözcük GTS'de bulunmamaktadır. DS'de Zonguldak, Kastamonu, Çankırı, Samsun ve Sinop ağızlarında *hindi*, Çorum ağzında *kaz ya da kaz yavrusu*, Çankırı ağzında *dişi hindi* anlamlarında kullanılmaktadır. Acar (2012: 1098), *Kastamonu ve Yöresi Ağızları* adlı doktora tezinde sözcüğün *hindi* anlamında kullanıldığını belirtmiştir.

³⁵ Türkçe ses yansımali fiiller arasında bu yapıda olan başka fiiller de bulunmaktadır (Zülfikar, 1995): *guldurda-* "birisinin arkasından konuşmak" (134), *madırda-* "çok söylenmek", *modurda-* "homurdanmak", (135), *vadirda-*, "gevezelik etmek" (135), *vodurda-* "homurdanmak" (136).

³⁶ İlk hecedeki ön sıradan /ö/ ünlüsü, art sıradan /o/ ile /ö/ arası bir ses olan /ó/ye dönüşmüştür: köpek > kópek. Bu /ó/ sesi, "Yarı kalın, yuvarlak, geniş, o ile ö arası bir ünlüdür. Kastamonu ve yöresi ağızlarında çok sık görülen bir ara ünlüsüdür. Bu ünlü daha çok d, g, k, n, t ünsüzlerinden sonra gelen ö sesinin kısmen kalınlaşması neticesinde görülür: gónü (gönü) (21/18), góndemedile (göndermediler) (64/29), gónüs (göğüs) (66/20), ..." (Acar 2012: 34).

Çok- fiili ise Sofçular'da bir köpeğin çok hırçın ve saldırgan bir şekilde havlamasını ifade etmek için kullanılmaktadır. DLT'de de "bağırarak, yükselmek (ateş)" anlamlarında kullanıldığı belirtilen³⁷ bu fiilin DS'de de "köpek havlamak" anlamında birçok yörede kullanıldığı belirtilmiştir.³⁸ Fiil GTS'de bulunmamaktadır.

Bu fiillerin köyde derlenmesi sırasında tespit edildiğine göre, genç veya orta yaşlı kimseler çocuklukta sadece *havla-* fiilini kullanırken köyün yaşlıları köpeğin havlama biçimine göre hem *havla-* hem de *çok-* fiillerini kullanmaktadırlar. Bu durum köpeğin havlamasıyla ilgili yapılan ayırt edici adlandırmanın köyde unutulmaya başladığını göstermektedir.

Köy ağzında tilkinin çıkardığı sesi ifade etmek üzere kullanılan *töğkür-* fiili sözlüklerde ve TSK'de yer almamaktadır. Bu durum fiilin yazı dilinde kullanılmadığını, ağızlarda ise daha önce derlenmediğini göstermektedir.

Töğkür- fiili, *töğ* yansıma sözüne³⁹ addan fiil yapan +kUr-⁴⁰ eki getirilerek türetilmiştir.

3.2. Üreme Eylemleri ile İlgili Söz Varlığı

Hayvanlarla ilgili söz varlığı içerisinde hayvanların üremelerini ifade eden sözcükler önemli bir yer tutmaktadır. Hayvanların üremeleri, hayvanların türüne göre, ölçünlü dilde genellikle *yavrula-*, *doğur-*, *yumurtla-* fiilleri ile ifade edilirken Anadolu ağızlarında bu eyleme karşılık çeşitli fiiller bulunmaktadır. Sofçular köyünden derlenen altı fiilin kullanımında üreyen hayvanın türü ve (büyükbaş, küçükbaş, kanatlı vs.), üreme biçimleri gibi etkenler belirleyici olmaktadır. Köy ağzında hayvanların üremeleri ilgili kullanılan fiiller şu şekildedir:

Hayvanın Adı	Üreme Eylemi
<i>at (beygir)</i>	<i>gunna-</i>
<i>ayu</i>	<i>gunna-</i>
<i>çakal</i>	<i>gunna-</i>
<i>davar-geçi</i>	<i>guzla-</i>
<i>doğuz</i>	<i>potukla-</i>
<i>elik</i>	<i>gunna-</i>
<i>eşek</i>	<i>gunna-</i>
<i>gaz</i>	<i>vidi çıkar-</i>
<i>akbuva, gızgun, guş</i>	<i>yavrula-</i>
<i>goyun</i>	<i>guzla-</i>
<i>gurt</i>	<i>gunna-</i>

³⁷ *çoğilâdi: adam bağırır, çoğlâdi:* "bağırarak" (Yurteser, vd. 2007). Aynı kökten türemiş şu sözcükler de DLT'de bulunmaktadır: *çoğı* "gürültü, bağırır", *çoğlamak* "bağırarak" (Zülfikar 1995: 414).

³⁸ DS'de bu fiilin farklı anlamlarda kullanıldığına dair kayıtlar da bulunmaktadır: "davar sürüsü bir yere toplanarak yayılmak" (Isparta), "Geçmek, bulaşmak" (Ordu) "tokmak" (Çorum), "Toplanmak, birikmek, üşüşmek, kalabalık etmek" (Uşak, Isparta, Denizli, Aydın, Sinop ve İçel), "1. Çökmek, göçmek, yıkılmak. 2. Örtmek" (Artvin).

³⁹ Bu ses yansımalı kök TSK'de yer almamaktadır. Ancak TSK'de bu yapıya benzeyen "öksürmek" anlamındaki *tohkur-* fiiline ve onun kökü olduğu düşünülen *toh* köküne yer verilmiştir (Zülfikar 1995: 271).

⁴⁰ Ses yansımalı köklerden geçişli ve geçişsiz fiiller türeten bir ektir. *Sümkür-* örneğindeki gibi (**süm-ük-ür-*) birleşik yapıda bir ek olmasının da düşünülebileceği belirtilmiştir (Korkmaz 2009: 115). Bu ekin yer aldığı birçok ses yansımalı sözcük ağızlarda kullanılmaktadır: *afgur-/afkur-* "havlamak", *böğür-* "bağırarak", *cavkır-*, *çemkür-*, *cemkür-* "havlamak", *fışkır-* "fışkırmak", *hımkır-* "sümkürmek", *hömür-* "kızmak", *kışkır-* "köpek kışkırmak", *muşkur-* "ağlamak" vb. (Zülfikar 1995: 111).

<i>ibi</i>	<i>ibi çıkar-</i>
<i>inek</i>	<i>bızla-</i>
<i>kedi</i>	<i>gunna-</i>
<i>köpek</i>	<i>gunna-</i>
<i>tilki</i>	<i>gunna-</i>
<i>toğuk</i>	<i>civci çıkar-</i>
<i>yılan</i>	<i>gunna-</i>

Tablo 2: Sofçular Köyü Ağzında Hayvanların Üremeleri ile İlgili Fiiller

İnek ve benzeri büyükbaş hayvanlar için kullanılan *bızla*-⁴¹ (< *buzagıla-*) fiili DS'de *buzagılamak*, *bızlamak*, *bızlamak* biçimlerinde geçmekte ve ineğin doğurması eylemine karşılık gelmektedir. GTS'de *buzagılamak* biçiminde geçen sözcük için "Sığır yavrulamak" tanımı yer almaktadır. Sözcük, DLT'de *buzagula-* şeklinde geçmektedir (1972: 25).

Bızla- fiili, ineğin yavrusu için kullanılan *buzagı* ismine isimden fiil yapan +IA ekinin getirilmesiyle türetilmiştir: *Buzagı+la-* > *bızla-*.

Davar, keçi, koyun gibi küçükbaş hayvanlar için kullanılan *guzla-* (< *kuzula-*) fiili, DS'de "At, eşek vb. hayvanlar doğurmak.", "Hayvanlar yavrulamak, doğurmak.", "Hayvan yavrulamak." ve GTS'de *kuzulamak* biçiminde geçen sözcük "Koyun yavrulamak." şeklinde tanımlanmaktadır.

Guzla- fiili, küçükbaş hayvanların yavrusu için kullanılan *guzu* ismine isimden fiil yapan +IA ekinin getirilmesiyle türetilmiş, vurgusuz orta hece ünlüsünün düşmesiyle son şeklini almıştır: *Guzu+la-* > *guzla-*.

Domuz için kullanılan *potukla-* fiili DS'de ve GTS'de yer almamaktadır. *Potuk* yavru adına, isimden fiil yapan +IA- ekinin getirilmesiyle türetilmiştir: *potuk+la-*.

Sofçular ağzında *kaz*, *hindi*, *keklik*, *ördek*, *tavuk* gibi yumurta ile çoğalan hayvanların yavrularının yumurtadan çıkışlarını ifade etmek için *isim + yardımcı fiilden* oluşan birleşik fiil yapısı kullanılmaktadır. Bu yapıda isim yavru adı, yardımcı fiil ise *çıkarmak* fiilidir.

Sofçular'da; kazın (*gaz*) yavrusuna *vidi* adı verildiği için kazın yavrularının yumurtadan çıkışı için *vidi çıkar-*, tavuğun (*toğuk*⁴²) yavrusuna *civci* adı verildiği için tavuğun yavrularının yumurtadan çıkışı için *civci çıkar-*, dişi hindiye *ibi* adı verildiği için hindinin yavrularının yumurtadan çıkışı için *ibi çıkar-* ifadeleri kullanılmaktadır.

At, ayı, çakal, elik, eşek, kurt (*gurt*⁴³), kedi, köpek, tilki ve yılan için *gunna*-⁴⁴ fiili kullanılmaktadır. Fiil DS'de "At, eşek vb. hayvanlar doğurmak", "Kedi, köpek vb.

⁴¹ Köy ağzında çok zorlanmayı, yapılması güç bir işin altından kalkmayı ifade etmek üzere de kullanılan fiilin DS'de Kastamonu ağzında "Sıkılmak, sıkışmak, bunalmak." anlamında da kullanıldığı ifade edilmiştir.

⁴² İlk hecedeki ünlüde yuvarlaklaşma ve sözcük içinde /v/>/ğ/ değişimi olmuştur: *tavuk* > *toğuk*. Yuvarlaklaşma için bk. 16. dipnot.

⁴³ İlk seste /k-/>/g-/ tonlulaşması meydana gelmiştir: *kurt* > *gurt*. bk. 19. dipnot.

⁴⁴ Köy ağzında sık doğum yapan kadınlar için *gunna-* fiilinin benzetme olarak kullanıldığı görülmektedir ve *gunna-* fiilinin kullanıldığı hayvanların gebelik durumunu ifade etmek üzere *gunnacı* sözcüğü kullanılmaktadır. Sözcüğün, DS'de birçok yörede "gebe hayvan" anlamında kullanıldığı kaydedilmiştir. Kaya (2017: 207), *kulun* sözcüğünün TDK'nin Yeni Tarama Sözlüğü'nde *kulun*, *tay*, *kuluncak* biçimleriyle "küçük, yeni doğmuş tay" anlamında ve *kulunla-* fiilinin de "kısrağın yavrulaması" anlamında kaydedildiğini belirtmiştir. Ayrıca *kulunla-* fiilinin ağızlarda bazı ses değişikliğine uğrayarak *gunna-* biçiminde de kullanıldığını ifade etmiştir. Acar ise sözcüğün Kastamonu ağzında *gunla-* biçiminde yer aldığını ve at, eşek, köpek gibi hayvanların doğurması anlamına geldiğini belirtmiştir (2012: 1074).

hayvanların doğurmak, , mec. piç doğurmak”, *gımlamak* biçiminde kullanılan sözcük için “Yumurtlamak” şeklinde tanımlanmaktadır.

Demirci (2017: 17), bu sözcüğün eski Türkçedeki *koń* “koyun” sözcüğünden gelerek *końla-* > *konna-* > *gonna-/gunna-* şeklinde gelişmiş olabileceğini ve *kuzula-* ile *koyunla-* fiillerinin semantik olarak bu gelişimi desteklediğini belirtmiştir.

Akbaba (*akbuva*⁴⁵), kuzgun (*gızgun*⁴⁶) ve kuş (*guş*⁴⁷) için *yavrula-* fiili kullanılmaktadır. DS’de yer almayan fiil GTS’de “Hayvan doğurmak” şeklinde tanımlanmaktadır. *Yavru* adına addan fiil yapan +IA- ekinin getirilmesiyle türetilmiştir. *Yavrula-* fiilinin köy ağzında çok fazla etkileşimde bulunulmayan hayvanlar için kullanıldığı görülmektedir.

3.3. Yavru Adları ile İlgili Söz Varlığı

Temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılık olan Türklerin şehirleşme ile birlikte uğraş alanlarının farklılaşması, hayvanla kurulan bağın da azalmasına bağlı olarak bu alanlardaki söz varlığının kırsal bölgelerdeki ağızlarda kullanılmaya devam etmesine rağmen, ölçünlü dilde kullanım sıklığının azalmasına, yani körelmesine veya tamamen kullanımdan düşmesine yol açmıştır.

Hayvanlarla ilgili söz varlığının kırsal bölge ağızlarında varlığını korumasının nedeni, buralarda yaşayan insanların hayvanlarla iç içe yaşamaya devam etmeleridir.

Çıkardığı sesler ile birlikte, hayvanların yavrularının adları ile ilgili söz varlığı da ölçünlü dile oranla ağızlarda çok sayıda ve çeşitli olması, bu sözcüklere duyulan ihtiyacın düzeyi ile ilgilidir. Kırsal alandaki yaşam biçimi bu sözcüklerin ağızlarda yaşamaya devam etmesini sağlamaktadır.

Çıkardıkları sesler ile ilgili söz varlığındaki körelme yavru adlarında da görülmektedir. Ölçünlü dilde, *hayvan adı+yavrusu* (ör. *köpek yavrusu*, *kediyavrusu* vb.) ve *yavru+hayvan adı* (*yavru köpek*, *yavru kedi* vb.) biçiminde ifade edilen hayvan yavrularının ağızlarda özel adları bulunmaktadır. Yavrular; hayvanların türüne, cinsiyetine ve niteliğine göre adlandırılmışlardır.

Sofçular köyünde bazı hayvanların yavrularının adları şunlardır:

Hayvanın Adı	Yavrusunun Adı
at/beygir	tay/godak (genel) gısrak (dişi)
ayu	potuk
davar/geçi	teke, erkek, seyis (erkek) çepiş (dişi) oğlak (genel)
doñuz	potuk
eşek	supa
gaz	vidi

⁴⁵ *Ak* ve *baba* sözcüklerinin birleşiminden oluşan sözcükte, ikinci sözcüğün ilk hecesinde a>u değişimi ve son hecesinde /b/>/v/ değişimi olmuştur: *akbaba* > *akbuva*.

⁴⁶ Sözcük başındaki ve ortasındaki k’ler g’ye dönüşmesiyle tonlulaşma meydana gelmiş ve ilk hecedeki ünlüde daralma gerçekleşmiştir: /u/>/ı/, *kuzgun* > *gızgun*. Tonlulaşma için bk. 19. dipnot.

⁴⁷ İlk seste /k-/>/g-/ tonlulaşması meydana gelmiştir: *kuş* > *guş*. Tonlulaşma için bk. 19. dipnot.

goyun	goç (erkek) toklu (dişi) guzu (genel)
inek	dana (erkek) düğe (dişi) bıza (genel)
keci	munnak
kómüş/manda	malak
kópek	gövlez (dişi, erkek) gancık (dişi)
toğuk	horuz-horaz(erkek) ferik (dişi) civci (genel)

Tablo 3: Sofçular Köyündeki Bazı Hayvanların Yavrularının Adları

Yaygın olarak şehirlerde yaşayan insanlar tarafından at yavrusu biçiminde adlandırılan yavrular için Sofçular ağzında iki biçim yer almaktadır. Köyde atın yavrusuna **tay**, atın doğum yapmış veya yapacak olan dişi yavrusuna *gısrak (kısırak)* denilmektedir. Yeni doğan, dişi ve erkek at yavruları için *godak sözcüğü* kullanılmaktadır.

Tay, DS'de "1-3 yaş arasındaki at yavrusu (Erzurum)", "Tay, atın yavrusu (Ordu)" ve GTS'de "Üç yaşına kadar olan at yavrusu." şeklinde tanımlanmaktadır. DLT'de *tay* şeklinde yer almaktadır (1972: 116).

DS'de *gısrak* biçiminde yer alan sözcük, GTS'de *kısırak* biçimindedir ve "dişi at" şeklinde tanımlanmaktadır. DLT'de *kısırak* şeklinde geçen sözcük, *kısır+Ak* biçiminde açıklanmıştır (1972: 67; Gülensoy 2011: 517).

Godak sözcüğü DS'de *kodak, koduk, kodik, kadak, godik, gıdık, hoduk, godah, goduh, hotuk, hotik, goluk* biçimlerinde de geçmekte ve birçok ağızda eşek, inek, ayı, manda, köpek, koyun, tavşan, deve, domuz ve keçi yavruları için kullanıldığı belirtilmektedir. GTS'de yer almayan bu sözcüğün "sıpa" anlamındaki *koduk* biçiminin yapısı, Gülensoy (2011, C 1: 531) tarafından **kod+(u)k* (küçültme eki)⁴⁸ şeklinde açıklanmıştır.

Köy ağzında ayının ve domuzun yavrusu için *potuk*⁴⁹ sözcüğü kullanılmaktadır. Anadolu'da birçok ağızda kullanılan sözcük, DS'de "deve yavrusu", "manda yavrusu", "köpek yavrusu", "ayı yavrusu", "domuz yavrusu" anlamlarıyla yer almaktadır. GTS'de ise "deve yavrusu" şeklinde tanımlanan sözcük, DLT'de *botu* "deve yavrusu" şeklinde geçmektedir (1972: 22). Sözcük, *botu+k* (küçültme eki) biçiminde tahlil edilmiştir (Eren 1999: 339; Gülensoy 2011: 702).

Keçinin (geçi ya da davar) bir yaşındaki dişi yavrusu için kullanılan *çepiş* sözcüğü DS'de "Bir yaşındaki keçi yavrusu", "Bir yaşındaki dişi keçi yavrusu", "Bir yaşındaki erkek keçi", "İki yaşında olan keçi" anlamlarıyla verilmiştir. GTS'de yer almayan bu sözcük, DLT'de *çepiş* "altı aylık keçi yavrusu" biçiminde geçmektedir (1972: 30). Gülensoy (2007: 231), bu sözcüğü **çew-(i)ç* şeklinde açıklamıştır.

Keçinin altı aylık veya bir yaşına basmış erkek yavrusu için köyde kullanılan *teke*, DS'de "Üç yaşlı erkek oğlak (Erzurum)" ve GTS'de "Erkek keçi" şeklinde tanımlanmaktadır.

⁴⁸ +Ak küçültme ekinin Eski Anadolu Türkçesindeki örnekleri için bk. Özyaşamış Şakar 2018: 21. +Ak ve +(I)k eklerinin Türkiye Türkçesi ağızlarındaki kullanımı ve örnekleri için de bk. Özek, 2015.

⁴⁹ Kastamonu ağzında "ayı ve domuz yavrusu" anlamında kullanılmaktadır (Acar 2012: 1144).

DLT'de *teke* "erkek keçi" biçiminde geçen sözcük (1972: 117), Gülensoy (2007: 874) tarafından *tek+e* veya *tag+ık-a* "dağa çıkmak" biçiminde tahlil edilmiştir. Keçinin bir yaşındaki erkek yavrusu için köy ağzında *seyis* sözcüğü de kullanılmaktadır. DS'de birçok ağızda "İki, üç yaşında enenmiş erkek keçi", "İki, üç yaşında, enenmiş, tohumluk erkek keçi, koç", "Üç yaşında koyun" anlamlarında yer almaktadır. Sözcük GTS'de "At bakıcısı" olarak tanımlanmaktadır.

Seyis ve *teke* iki-üç yaşına bastığında *erkeç* adını almaktadır. Sözcük DS'de "Üç ya da dört yaşlarında olan enenmiş erkek keçi", "Keçi sürüsünün başından giden iri ve güzel yapılı, erkek keçi", "Erkek keçi", "İki, üç yaşındaki erkek keçi", "Üç dört yaşlarında erkek keçi" olarak tanımlanmakta ve pek çok ağızda yaşamaktadır. *Erkeç* sözcüğü GTS'de "İğdiş edilmiş, üç yaşından büyük erkek keçi" olarak tanımlanmaktadır. Eski Anadolu Türkçesinde de karşılaşılan (Özyaşamış Şakar 2018: 21) bu sözcüğün kökünün ağızlarda koça verilen *irk*, *irik* adından geldiğini ve sondaki ekin küçültme eki⁵⁰ olduğunu belirtilmiştir: *irk+(e)ç > erkeç*. (Eren 1999: 137).

Köyde keçinin yeni doğmuş yavrusu için genel olarak *oğlak* sözcüğü kullanılmaktadır. DS'de yer almayan sözcük, GTS'de "Keçi yavrusu" şeklinde tanımlanmaktadır. DLT'de *oglak* şeklinde geçmektedir (1972: 86). Sözcük, Gülensoy (2007: 613) tarafından *oğla* ("genç, yiğit")+*k* (küçültme eki) veya *ogul+(a)k* biçiminde tahlil edilmektedir.

Eşek yavrusu için kullanılan *supa* (*sıpa*) sözcüğü DS'de "sıpa (Gaziantep)" ve GTS'de "Eşek yavrusu" şeklinde tanımlanmaktadır. DLT'de *sıp* şeklinde geçmektedir (1972: 103). Sözcüğün sonundaki /a/ sesinin, "Türkçe buğur 'erkek deve' adı yanında kullanılan buğra biçimindeki -a gibi" bir ek olduğu belirtilmiştir (Eren 1999: 365).

Kaz yavrusu için kullanılan *vidi* sözcüğü DS'de "Hindi yavrusu (Eskişehir, Çankırı, Ankara)", "Kaz yavrusu (Eskişehir, Ankara)", "Ördek yavrusu (Ankara, Edirne)", "Tavuk, hindi, ördek, kaz yavrularını çağırmak için kullanılan ünlem (Bilecik)" şeklinde tanımlanmaktadır. DS'de *vidik* biçiminde geçen sözcük için "Kaz yavrusu", "Köpek yavrusu", "Küçük, küçücük" anlamları verilmiştir. Sözcük, GTS'de yer almamaktadır.

Koyunun (*goyun*) altı aylık veya bir yaşına basan dişi yavrusu için kullanılan *toklu* sözcüğü birçok ağızda yer almaktadır. DS'de "Altı aylıkla bir yaş arasındaki kuzu", "İki yaşında kuzu", "Altı aylıktan bir yaşına kadar olan kuzu", "Doğurmamış koyun", "Erkek koyun", "Toklu, küçükbaş hayvan" anlamlarıyla verilen bu sözcük GTS'de "Bir yıllık kuzu" şeklinde tanımlanmaktadır. DLT'de *toklı* 'altı aylık kuzu' şeklinde geçen (1972: 123) sözcüğün yine burada *tokluk* 'saçsızlık; boynuzsuzluk' türevinin de verildiği göz önüne alındığında sözcüğün 'boynuzu çıkmayan (koyun)' anlamına geldiğinin düşünülebileceği belirtilmiştir (Eren 1999: 410).

Koyunun (*goyun*) bir yaşına girmiş erkek yavrusuna *goç* (*koç*) denilmektedir. Sözcük, DS'de "Erkek koyun, koç (Artvin)" ve GTS'de "Damızlık erkek koyun" şeklinde tanımlanmaktadır. DLT'de *koç* şeklinde geçmektedir (1972: 69).

Koyunun (*goyun*) yavrusuna cinsiyet ayırt etmeksizin *guzu* (*kuzu*) da denilmektedir. DS'de "Kuzu (Samsun, Ordu, Muğla, Elazığ, Uşak)" ve GTS'de "Koyun yavrusu" şeklinde tanımlanmaktadır. DLT'de *kuzı* 'kuzu' şeklinde geçmektedir (1972: 78).

⁵⁰ Eklendiği kelimeye küçültme ve sevgi işlevi katan ve sınırlı bir kullanıma sahip olan +(A)ç ekinin Eski Anadolu Türkçesinde sadece iki örnekte yer aldığı tespit edilmiştir: *Ögeç* "iki üç yaşlarında erkek koyun ve keçi", *erkeç* "üç yaşını bitirmiş keçi, genç teke" (Özyaşamış Şakar 2018: 21).

İneğin dişi yavrusu için kullanılan *düğe*⁵¹ (>*düve*) sözcüğü DS'de birçok ağızda "Boğaya gelmemiş iki yaşında dişi dana, düve", "İki yaşında dişi sığır", "Dana" anlamlarında kullanılmaktadır. GTS'de *düve* biçiminde bulunan sözcüğün anlamı "Boğaya gelmemiş 1-2 yaşında sığır" olarak verilmektedir. DLT'de *tüge* şeklinde geçmektedir (1972: 129). Sözcük *tüge* > *düge* > *düğe* > *düve* ses değişimi sonucunda günümüzdeki biçimini almıştır.

İneğin erkek yavrusu için kullanılan *dana* sözcüğü DS'de yer almamaktadır. GTS'de "İneğin, sütten kesildikten sonra bir yaşına kadar olan yavrusu" şeklinde tanımlanan sözcüğün Hint-Avrupa dillerinden alıntılanmış olabileceği dile getirilmiştir (Eren 1999: 105).

İneğin yavrusuna genel olarak ise *bızā*⁵² (*buzacı*) denilmektedir. DS'de *bıza*, *beza*, *bızab*, *bısıq*, *bızağ*, *bızağa*, *bızağı*, *bızap*, *bızav*, *bızık*, *bızo*, *bızof*, *bızov*, *bozağ*, *bozüü*, *buzah*, *buzak*, *buzalağ*, *buzavu*, *buzo*, *buzov*, *buzoy* biçimlerinde geçmekte ve inek yavrusunu ifade etmektedir. GTS'de "Yeni doğmuş, ana sütüyle beslenen sığır yavrusu" şeklinde tanımlanmaktadır. DLT'de (1972: 25) *buzagu* şeklinde geçen sözcüğü Gülensoy (2007: 189), *buz+agu* biçiminde tahlil etmiştir. Eren (1999: 65-66) ise sözcüğün *buz-*, *buz-*'böğürmek' kökünden *-ğu*, *-ğı* eki ile türetildiği görüşünün akla en yakın görüş olduğunu belirtmiştir.

Sözcüğün *buzagu* > *buzacı* > *buzacı* biçimindeki ses değişimi sonucunda günümüz ölçünlü dildeki biçimini almıştır. /ğ/ sesinin erimesi sonucunda da üstü üste gelen iki ünlüden biri olan /ı/ düşmüş ve /a/ ünlüsü de uzamıştır.⁵³ Böylece sözcük Sofçulardaki biçimine dönüşmüştür: *bızā*.

Sofçular köyünde kedinin yavrusuna *munnak* denilmektedir. DS'de *minnak* biçiminde bulunan sözcüğün anlamı "Kedi yavrusu (İstanbul, Zonguldak)", *mındak* biçiminde bulunan sözcüğün anlamı "Kedi yavrusu (Sinop, Kastamonu) şeklinde verilmektedir. Sözcük, GTS'de yer almamaktadır. Bu sözcüğün, Fransızcadan alıntılanmış olan *mini* ismine getirilen *+k* küçültme ekiyle türetilmiş *minik* sözcüğünden, yine aynı köke getirilen *+Clk* ekiyle türetilmiş *minicik*ten türemiş *minnacık* sözünün anolojisiyle türemiş olabileceği düşünülmektedir: *mini+k* > *minik* > *minnak* > *munnak*. Ayrıca, bebek dilinde (*agulama*, 1-4. ay; *çağıldama*, 4-8. Ay, dönemleri) yaygın olarak görülen ilk seste genellikle dudak ünsüzlerinin (/b/, /m/, /p/) varlığı ve *babıldama* adı verilen ünlü ve ünsüzlerin basit tekrarları (bi-bi-bi, ma-ma-ma) sürecinde (Yapıcı 2004: 7) karşılaşılan ilk hecenin sonundaki ünsüzünün ikizleştirilmesi (*anne*, *babba*, *dedde* vb.) özelliklerinin hem *minnacık* hem de *munnak* örneklerinde görülmesi bu sözcüklerin bebek/çocuk dilinde türemiş olabileceğini düşündürmektedir.

⁵¹ İlk hecedeki ön sıradan /ü/ ünlüsü, art sıradan /u/ ile /ü/ arası bir ses olan /ü/ye dönüşmüştür. Acar (2012: 37), bu sesin yarı kalın, yarı ince yuvarlak, dar, /u/ ile /ü/ arası bir ünlü olduğunu belirterek Kastamonu ağzından *güne* (*güne*), *gürül* (*gürül*), *kürek* (*kürek*) örneklerini vermiştir.

⁵² Kastamonu ağzında *buzacı* (Acar 2012: 1003).

⁵³ /ğ/ sesi tonlu ve sızıcı bir arka damak ünsüzüdür. Türkiye Türkçesindeki kullanımına bakıldığında bu sesin, yarı ünlü niteliğindeki /i/ye çok yakın /y/ sesi gibi telaffuz edildiği birkaç örnek (*eğmek*, *değnek*, *değme*, *eğlence*) dışında temel işlevinin yanındaki ünlüyü uzatmak olduğu görülmektedir: *ağda* > *a:da*, *ağrı* > *a:rı*, *buğra* > *bu:ra*, *doğru* > *do:ru*, *ağartı* > *a:rtı*, *tuğra* > *tu:ra*, *uğur* > *u:r*, *düğün* > *dü:n* vb. Fonetik laboratuvarında yapılan incelemeler sonucunda, bu örneklerden hareketle, /ğ/ sesinin bağımsız bir ses değerine sahip olmadığı, bu sesin temel görevinin yanındaki ünlüyü uzatmak olduğu ve bu nedenle de harf olmayacağı, yanındaki ünlüyü uzatan bu işarete *grafem* adı verildiği dile getirilmiştir. Bu nedenle, Türkiye Türkçesinde "yumuşak g" olarak adlandırılan ğ harfinin, bilimsel olarak bir harf değil bir *grafem* olduğu belirtilmiştir (Coşkun 2000: 251-260).

Kömüş (*kómüş*⁵⁴)/*manda* yavrusu için kullanılan *malak*⁵⁵ sözcüğü birçok ağızda kullanılmaktadır. DS'de "Buzağı", "Manda yavrusu", "Tavşan yavrusu", "Ayı yavrusu", "Domuz yavrusu" ve GTS'de "Manda yavrusu" şeklinde tanımlanmaktadır. Sözcük *bala* "çocuk"+*k* (küçültme eki) biçiminde tahlil edilmiştir (Eren 1999: 286; Gülensoy 2011: 599).

Sofçular'da köpeğin dişi ve erkek yavrusuna *gövlez*⁵⁶ denilmektedir. Sözcük bu biçimiyle birçok ağızda kullanılmaktadır. DS'de "Kedi yavrusu (Tokat ve köyleri)", "Köpek yavrusu (Bolu, Zonguldak, Kastamonu, Çankırı, Samsun, Ankara, Edirne)" şeklinde tanımlanan sözcük GTS'de yer almamaktadır. Eren (1999: 157), *göbelez* 'köpek yavrusu' sözcüğünün ağızlarda *gövlez*, *gölbez* biçimlerinin de kullanıldığını belirterek Anadolu'da *çocuk* anlamında kullanılan *göbel* ile *göbelez* arasındaki benzerliğin düşündürücü olduğunu, ağızlarda *göbelez* (ve *görbez*) biçimlerinin de 'çocuk' anlamında geçtiğini ve Türkçe *enik* 'köpek yavrusu' adının da 'çocuk' olarak kullanıldığını belirtmiştir.

Doğuran veya doğuracak olan dişi köpek için *gancık* sözcüğü kullanılmaktadır. DS'de, birçok ağızda insan ve hayvan için "dişi" anlamında kullanıldığı belirtilmiştir. Eren (1999: 206-207), sözcüğün kökünün belirsiz olduğunu fakat sonundaki ekin eski ve yeni ağızlarda yaygın olarak kullanılan küçültme eki olduğunu ifade ederek sözcüğün kökünün Hint-Avrupa dillerinden (örn. Lat. *canis* "köpek") geldiği yönündeki görüşün yanlış olduğunu belirtmiştir. Gülensoy (2007: 458), sözcüğün kökünün Oğuz ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinde yaşayan *kanç*⁵⁷ olduğunu söyleyerek Hint-Avrupa kökenli olmadığını ifade etmiştir.

Tavuğun (*toğuk*) büyümüş, genç dişi yavrusu için kullanılan *ferik* sözcüğü, DS'de "Kümes hayvanlarının civcivlikten çıkmış yavruları, piliç", "Dişi piliç", "Dişi hindi", "Küçük, genç tavuk; piliç", "Dişi keklik", "Yumurtlamaya yeni başlayan tavuk" ve GTS'de "Kümes hayvanlarının civcivlikten çıkmış yavruları, piliç" şeklinde tanımlanmaktadır.

Tavuğun büyümüş erkek yavrusu için kullanılan *horuz*⁵⁸/*horaz* (*horoz*) sözcüğü DS'de *horoz* ve *horaz* biçiminde yer almaktadır. GTS'de *horoz* biçiminde yer alan sözcük "Tavukgillerden, tavuğun erkeği olan kümes hayvanı" şeklinde tanımlanmaktadır. Eren (1999: 180), sözcüğün kökeninin Farsça *horüz* olduğunu belirtmiştir. Ölçünlü dilde *horoz* biçiminde kullanılan bu sözcüğün Sofçular ile birlikte diğer ağızlarda *horuz/horaz* biçiminde olmasının nedeni, Türkçenin çok önemli bir ses özelliği olan yuvarlak geniş /o/ sesinin sadece ilk hecede kullanılabilir olmasıdır.

Yumurtadan yeni çıkmış tavuk yavrularına genel olarak *civciv* denilmektedir. DS'de "Kümes hayvanlarının yavrusu, civciv (Balıkesir, Kütahya, Eskişehir, Kocaeli, Bolu, Giresun)" ve GTS'de *civciv* biçiminde bulunan sözcük "Kümes hayvanlarının yumurtadan yeni çıkmış yavrusu." şeklinde tanımlanmaktadır. Gülensoy (2007: 207), sözcüğü < yansıma: *ci(v)ci(v)* ~ *cu cu* şeklinde tahlil etmiştir.

Sonuç

İnsanın varlığının en temel şartı olan dil; toplumların düşünme, üretme, algılama ve anlamlandırma biçimleri, sosyokültürel, siyasi, coğrafi ve ekonomik yapıları nedeniyle

⁵⁴ İlk hecedeki ön sıradan /ö/ ünlüsü, art sıradan /o/ ile /ö/ arası bir ses olan /ó/ye dönüşmüştür: *kömüş* > *kómüş*.

⁵⁵ Sözcüğün Kastamonu ağızında "ayı yavrusu" anlamında da kullanıldığı görülmektedir (Acar 2012: 1118).

⁵⁶ Kastamonu ağızında *göbelez* 'köpek yavrusu' biçiminin de kullanıldığı görülmektedir (Acar 2012: 1072).

⁵⁷ Eski Uygurcada *känç* "1. Genç, civan. 2. Yavru (insan için) 3. Çocuk" (Caferoğlu 1968: 105).

⁵⁸ Kastamonu ağızında *horuz* "horoz" (Acar 2012: 1090).

yapı ve işleyiş açısından farklılıklar gösterir. Bu farklılıkların en önemli kaynağı ise kültürdür. Buna göre dil, kültür açısından ele alındığında hem kültürün üreticisi hem de aktarıcısı konumundadır. Bu nedenle bir kültürün izi en belirgin biçimde o kültürün dilindeki söz varlığı üzerinde sürülebilmektedir.

Coğrafya, tüm etkenleriyle (iklim, bitki örtüsü, yer şekilleri vd.) birlikte insanların yaşam biçimini, buna bağlı olarak ihtiyaçlarını belirler ve ihtiyaçlarını karşılama imkânı sunar. Böylece ortak bir dil etrafından kümelenen insanlar, içinde yaşadıkları coğrafi şartlar temelinde dil aracılığıyla birtakım duygu, düşünce ve davranış örüntüleri ortaya çıkarır. Kültür adı verilen bu örüntüler, kültürün yaşatıcısı olan toplumlar tarafından dile, dille işlendiği için toplumun tüm kültürel yapısını dil verileri üzerinden tespit etmek mümkündür. Dil ile kültürün birbirini var eden, birbirine bağımlı, *eşdeğişir* nitelikte iki olgu olması; yaşanan tüm kültür değişmelerinin de söz varlığında izinin sürülebilmesini sağlar.

Kültürün, dolayısıyla dilin zamana ve yaşam şartlarına göre sürekli değişen ve dönüşen dinamik yapısının söz varlığındaki görünümü art zamanlı olarak da eş zamanlı olarak da belirlenebilmektedir. Bir toplumun eski yaşam biçimi ile yeni yaşam biçimi arasındaki fark art zamanlı bir incelemeyle, aynı zaman diliminde farklı coğrafi şartlarda yaşayan aynı milletin farklı gruplarının yaşam biçimleri arasındaki fark ise eş zamanlı bir incelemeyle tespit edilebilir. Örneğin, Türklerin 11. yüzyılda, Türkistan coğrafyasındaki yaşamlarıyla Anadolu'daki 16. yüzyıldaki yaşamlarına ait bilgilerin bu dönemlerde kaleme alınan eserlerden hareketle belirlenebilmesi mümkündür. Benzer bir inceleme, örneğin 21. yüzyılda Anadolu'nun kırsal bir bölgesinde yaşayan bir toplumun yaşayışı ve bunun kültüre yansımaları ile kentleşme süreci sonrasında büyük şehirlerde yaşayan bir toplumun yaşayışı ve bunun kültüre yansımaları da her iki toplumun söz varlığından hareketle yapılabilir. İşte bu, söz varlığından hareketle yapılan eş zamanlı bir dil ve kültür incelemesidir.

Bu çalışmada, eş zamanlı bir yöntemle Kastamonu ili Araç ilçesine bağlı bulunan Sofçular köyü ağızındaki hayvanlarla ilgili söz varlığı üç başlık altında (*Çıkardıkları Sesler ile İlgili Söz Varlığı, Üreme Eylemleri İle İlgili Söz Varlığı, Yavru Adları İle İlgili Söz Varlığı*) ölçünlü dille (yazı dili, İstanbul Türkçesi) karşılaştırılarak incelenmeye çalışılmıştır.

Çıkardıkları Sesler ile İlgili Söz Varlığı açısından yapılan incelemede; ölçünlü dilde sadece (inek, öküz için) *möle-*, (koyun, koç, kuzu, keçi için) *mele-*, (eşek için) *anır-*, (at için) *kişne-*, (köpek için) *havla-* ve (kedi için) *miyavla-* sözcükleriyle karşılanan eylemler Sofçular köyü ağızında *kişne-*, *homurdan-*, *mêle-*, *iğle-*, *mızıkla-*, *añır-*, *gayukla-*, *mile-*, *güldürde-*, *cokla-*, *bağır-*, *çok-*, *havla-*, *töğkür-* fiilleriyle ifade edildiği görülmüştür.

Bunların içinden ölçünlü dilde kullanılanlar elbette bu hayvanlarla olan ilişkinin şehirlerde de nispeten devam etmesiyle ilgilidir. Örneğin; inek, kuzu, at, köpek, kedi gibi hayvanlarla olan ilişki dereceleri farklı olsa da şehirlerde de devam etmektedir. Bu nedenle, şehirlerde yaygın olarak kullanılan ölçünlü Türkçenin söz varlığında bu tür hayvanların çıkardıkları seslerin dildeki göstergeleri olan fiiller kullanılmaya devam etmektedir. Ancak, *iğle-*, *mızıkla-*, *gayukla-*, *güldürde-*, *çok-*, *cokla-*, *töğkür-* gibi fiillerin ölçünlü Türkçede körelmesi, bu hayvanlarla kurulan bağın gittikçe azaldığını göstermektedir. Bir hayvan türünün olmadığı yaşam biçiminde o hayvanla ilgili söz varlığının yaşamaya devam etmesi mümkün değildir. Şehirlerde doğadan, dolayısıyla da hayvanlardan uzaklaşıldıkça o hayvanlara dair söz varlığının da körelmesi kültürel bir gerçekliktir.

Bu durum kentleşme sürecinin hızı ve yoğunluğuna göre elbette devam etmektedir. Örneğin, günümüzde dahi birçok hayvanın çıkardığı sesin çocuklar tarafından temelde insana ait bir fiil olan *bağır-* ile adlandırılması, Türkçe açısından onlarca fiilin kullanımdan düşerek onların yarattığı kavram boşluğunun insana mahsus bir fiille telafi edildiğini, böylece bu fiillerin ölçünlü dilde işlevsizleşerek köreldiğini göstermektedir. Bu durum da elbette kültür açısından ileri derecede bir kentleşme olgusunu işaret etmektedir.

Üreme Eylemleri ile İlgili Söz Varlığı açısından yapılan incelemede; Sofçular köyü ağzında adlandırmaların hayvanların üreme biçimlerine göre değişiklik gösterdiği görülmektedir. Memeli hayvanların üreme eylemleri o hayvanların yavrularının adlarına isimden fiil yapan +IA yapım eki getirilerek gerçekleştirilirken (ör. *gunna-*, *guzla-*, *potukla*, *yavrula-*) yumurta ile üreyen hayvanların yavrularının yumurtadan çıkışlarını ifade etmek için *yavru adı + çıkar-* yapısından oluşan birleşik fiiller (ör. *vidi çıkar-*, *ibi çıkar-*, *civci çıkar-*) kullanılmaktadır.

Ölçünlü dilde sadece *yavrula-* ya da *doğur-* ve *yumurtla-* fiilleriyle ifade edilen eylem, Sofçular köyü ağzında *gunna-*, *guzla-*, *potukla-*, *vidi çıkar-*, *yavrula-*, *ibi çıkar-*, *bızla-*, *civci çıkar-* fiilleriyle ifade edilmektedir. Ayrıca, ölçünlü dilde hayvanlar için de kullanılan *doğur-* fiilinin Sofçular'da insan dışındaki hiçbir canlı için kullanılmadığı görülmektedir:

Ölçünlü Dil	<i>doğur-, yavrula-</i>				<i>yumurtla-</i>		
Sofçular Köyü Ağzı	<i>gunna-</i>	<i>guzla-</i>	<i>potukla-</i>	<i>yavrula-</i>	<i>vidi çıkar-</i>	<i>ibi çıkar-</i>	<i>civci çıkar-</i>

Tablo 4: Hayvanların Üremeleri ile İlgili Fiillerin Ölçünlü Dildeki ve Sofçular Köyü Ağzındaki Durumu

Tabloda görüldüğü gibi, farklı hayvanların gerçekleştirdiği aynı eylem için Sofçularda dört farklı fiil kullanılırken ölçünlü dilde bu kavram için sadece iki fiil kullanılmaktadır. Bu fiillerden biri insanların gerçekleştirdiği eylemin karşılığı olan *doğur-*, diğeri ise tüm hayvanlar için kullanılan *yavrula-*. Aslında bu iki fiilin varlığı dahi şehirlerde yaşayan insanların hayvanlardan uzaklaşmış olmasına rağmen yine de insanlar ve hayvanlar arasındaki ortak eylemin adını farklı ifade etme ihtiyacı duyduklarını göstermektedir. Ancak bu durumun gittikçe değiştiğini, günümüzde artık hayvanların üremesi için de yaygın bir biçimde *doğur-* fiilinin kullanıldığı görülmektedir. Bu durumun temel nedeni, şehirlerde yaşayan insanların ineğin, koyunun, köpeğin, kazın, hindinin varlık alanlarına çok uzak düşmüş ve örneğin bunların üremelerine de yabancılaşmış olmalarıdır.

Üreme Eylemleri ile İlgili Söz Varlığı açısından bakıldığında, Sofçular köyü ağzında kullanılan *gunna-*, *guzla-*, *potukla-* fiillerinin ölçünlü dilde kullanımdan düşerek onların yarattığı kavram boşluğunun insana mahsus bir fiille (*doğur-*) ve tüm hayvanlar için kullanılan bir fiille (*yavrula-*) telafi edildiği, böylece bu fiillerin ölçünlü dilde işlevsizleşerek köreldiği görülmektedir.

Yavru Adları ile İlgili Söz Varlığı açısından yapılan incelemede; Sofçular köyü ağzında hayvanların yavruları için kullanılan, türe ve cinsiyete göre değişen zengin bir söz varlığı bulunmaktadır. Bu sözcüklerden bir kısmı GTS'de bulunmasına rağmen (ör. *tay*, *kısrak*, *teke*, *oğlak*, *sıpa*, *dana*, *düve*) bu hayvanlarla olan ilişkilerine göre şehirlerde yaşayan insanlar tarafından ölçünlü dilde yaygın olarak sadece "*at*, *ayı*, *keçi*, *domuz*, *eşek*, *kaz*, *kedi*, *köpek yavrusu*" veya "*yavru at*, *ayı*, *keçi*, *domuz*, *eşek*, *kaz*, *kedi*, *köpek*" biçiminde ifade edilmektedir. Bunların içinden koyunun yavrusu olarak *kuzu*, ineğin yavrusu olarak *buzığı*, tavuğun yavrusu olarak *civciv* ölçünlü dilde şehirlerde yaşayan insanlar tarafından

da kullanılmaya devam etmektedir. Bu durum elbette bu hayvanlarla olan ilişkinin şehirlerde de nispeten devam etmesiyle ilgilidir.

Yavru adları açısından bakıldığında, Sofçular köyü ağzında kullanılan *godak, potuk, çepiş, vidi, toklu, ferik, munnak, malak, gövlez* sözcüklerinin ölçünlü dilde kullanımdan düşerek onların yarattığı kavram boşluğunun "... yavrusu" veya "yavru ..." yapılarıyla telafi edildiği, böylece bu sözcüklerin ölçünlü dilde işlevsizleşerek körelendiği görülmektedir.

Sofçular köyü ağzının hayvanlarla ilgili incelenen söz varlığının geneli göz önüne alındığında, hayvan adı olarak *ibi* ve *holduruk*; hayvanların çıkardığı sesin karşılığı fiil olarak *iğle-, mızıkla-, gayukla-, mile-, güldürde-, töğkür-, çok-, cokla-*; hayvanların üreme eylemlerinin adı olarak *gunna-, guzla-, potukla-, vidi çıkar-, guzla, civci çıkar-, bızla-, ibi çıkar-*; hayvanların yavrularının adı olarak *godak, seyis* ("erkek keçi"), *çepiş, erkeç, vidi, gövlez, gancık* ("dişi köpek"), *munnak* sözcüklerinin ölçünlü dilde körelerek tamamen kullanımdan düştükleri görülmektedir.

Ayrıca, bu çalışmada Sofçular köyü ağzından derlenen *holduruk* "erkek hindi", *kişne-* "atın bağırır gibi ses çıkarması", *homurdan-* "ayının bağırır gibi ses çıkarması", *gayukla-* "kazın bağırır gibi ses çıkarması", *güldürde-* "erkek hindinin bağırır gibi ses çıkarması", *cokla-* "dişi hindinin bağırır gibi ses çıkarması", *töğkür-* "tilkinin bağırır gibi ses çıkarması", *potukla-* "domuzun yavrulaması", *vidi çıkar-* "kazın yumurtlayarak yavrulaması", *ibi çıkar-* "dişi hindinin yumurtlayarak yavrulaması", *civci çıkar-* "tavuğun yumurtlayarak yavrulaması" sözcükleri DS'de yer almamaktadır. Bu nedenle, yapılan bu derleme ve inceleme Türk dilinin söz varlığına katkı niteliği de taşımaktadır.

Sonuç olarak, aynı zaman diliminde yaşayan iki farklı toplumun dili hayvanlarla ilgili söz varlığı göz önüne alındığında Sofçular köyü ağzında, günümüzde de kullanılmaya devam eden sözcüklerin önemli bir kısmının şehirlerde yaşayan insanlar⁵⁹ tarafından kullanılan ölçünlü dilde, yani İstanbul Türkçesinde işlevsizleşerek kullanımdan düştüğü belirlenmiştir. Bu durum, tarafımızca *kavram körelmesi* olarak adlandırılmıştır.

Kavram körelmesi, anlamca bir olumsuzluk ifade etse de bu kavram "bozulma" olarak değil, bir durumun tespiti amacıyla kullanılmıştır. Her türlü kültür değişimi dili de değiştirir. Buna göre bir "dilsel değişim" aslında zorunlu olarak bozulmayı içerir. "Bütün diller sürekli değişime boyun eğer. Bütün yasayan dillerin, bunları konuşan toplulukların değişik, çok yanlı toplumsal gereksinmelerine yarayan, doğası gereği etkili ve canlı iletişim dizgeleri olduğu düşünülebilir. Bu gereksinimler değiştikçe, bu yeni koşulları karşılamak için diller değişme eğiliminde olacaklardır." (Lyons 1983: 47). Önemli olan değişimin farklı açılardan değerlendirilebilmesidir. Örneğin hayvancılıkla ilgili söz varlığının körelmesine neden olan kentleşme süreci, aynı zamanda bilim, teknoloji, sanayi, ekonomi, sanat vb. birçok açıdan çok zengin bir söz varlığını dile kazandırmıştır. Dolayısıyla, *kavram körelmesi* toplumsal değişimin kültürel değişime dönüştüğü bir süreçteki anlık bir fotoğraf olarak değerlendirilmelidir.

Kısaltmalar

GTS: Güncel Türkçe Sözlük; **DS:** Derleme Türkçe Sözlüğü; **TSK:** Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler (Prof. Dr. Hamza Zülfiyar)

⁵⁹ Bu gruba Sofçular köyünde doğup şehirlere yerleşenler de dâhildir.

Çeviriyazı (Transkripsiyon) İşaretleri

ā	: Uzun a
ä	: Açık e
ē	: Uzun e
ñ	: Geniz n'si
ó	: /o/ ile /ö/ arası ses
ı	: Kısa i
ķ	: Art damak k'si
ġ	: Art damak g'si
ú	: /u/ ile /ü/ arası ses
:	: Önüne geldiği sesin uzunluğunu gösterir (u: uzun u vb.)

KAYNAKÇA

- ACAR, E. (2012). *Kastamonu ve Yöresi Ağızları*. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- AKAR, A. (2018). "Bir Söz Ölümü Türü: Kavram Alanı Boşalması". *Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu (USBS 2018) Tam Metin Kitabı* (hzl. Oğuz Mustafa Köprülü). Nevşehir: 15-21.
- AKAR, A. (2019). "Hayat > Zihin > Dil İlişkileri Açısından Türkçe Kelimeler". *X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı*. (ed. Ferruh Ağca-Adem Koç). Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları: 36-40.
- AKSAN, D. (1995a). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKSAN, D. (1995b). "Kentleşme ve Dile Yansıması". *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*. Ankara: Bizim Büro Basımevi: 11-14.
- AKSAN, D. (2008). *Türkçeye Yansıyan Türk Kültürü: Temel Kavramlar*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- AKSAN, D. (2017). *Genel Dilbilime Giriş*. Ankara: Pegem Akademi.
- BAŞKAN, Ö. (2003). *Lengüistik Metodu*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- BOZKAPLAN, Ş. A. (2007), "Kutadgu Bilig'deki Hayvan Adları Üzerine Bir İnceleme". *Turkish Studies*. II/4: 1111-1118.
- CAFEROĞLU, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CEYLAN, E. (1997). *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- COŞKUN, V. (2000). "Türkiye ve Özbek Türkçelerinde ğ". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. 9: 251-260.
- DEMİR, N. (2009). "Ağız Dokümantasyonu Niçin Gereklidir?". *Türkiye Türkçesi Ağızları Çalıştayı Bildirileri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 183-192.

- DEMİRCİ, K. (2017). "Derleme Sözlüğü'ne Osmaniye, Düziçi Ağzından Katkılar-1". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. VI/3: 1360-1383.
- DEVELİ, H. (2008). *Dil Doktoru*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- DİLAÇAR, A. (1957), "Türk Lehçelerinin Meydana Gelişinde Genel Temayüllerin Koyulaşması ve Körlenmesi". Ankara: TDAYD-BELLETEREN, TDK Yayınları.
- Divanü Lûgat-it-Türk Dizini* (1972). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DURANTI, A. (2019). *Dilbilimsel Antropoloji*. (çev. Mehmet Gürlek-Anna Golynskaia). İstanbul: Kesit Yayınları.
- EREN, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
- ERKMAN-AKERSON, F. (2005). *Göstergebilimine Giriş*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- ES, M. - H. ATEŞ. (2004). "Kent Yönetimi, Kentleşme ve Göç: Sorunlar ve Çözüm Önerileri". *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*. 48: 205-248.
- GÖKBERK, M. (2011). *Değişen Dünya Değişen Dil*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- GÜLENSOY, T. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜLSEVİN, G. (1994). "Göktürk Anıtları İle Yaşayan Üç Lehçemizin (Halaç Çuvaş ve Saha/Yakut) Tarihî İlgî Düzeni". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 38 (1990): 55-64.
- GÜVENÇ, B. (2011). *Kültür ve İnsan*. İstanbul: Boyut Yayınları.
- HUNUTLU, Ü. (2018). "Türkçede k- > g- ve t- > d- Tonlulaşması Üzerine Düşünceler". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 63: 161-186.
- İMER, K. (1990). *Dil ve Toplum*. İstanbul: Gündoğan Yayınları.
- İMER, K. vd. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- İMER, K. (2018). "Toplum Dil Biliminin Kimi Kavramlarına Kuramsal Bir Bakış ve Dil Türleri". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. XXXI: 1-2.
- KARAAĞAÇ, G. (2002). *Dil, Tarih ve İnsan*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KARAAĞAÇ, G. (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KARATAŞ, M. (2013). *Türk Dilinde Yanış (Motif) Adları -Anadolu Sahası-*. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayınları.
- KARATAŞ, M. (2019). *Her Yönüyle Türk Dili*. Kayseri: Kimlik Yayınları.
- KARADOĞAN, A. (2001). *Anadolu'yu Türkleştirenlerin İsimleri (Kitâb-ı Cihân-nümâ'da Geçen Özel İsimler Üzerine Bir Deneme)*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KAYA, M. (2017). "Kulun Sözcüğü ve Kuluncak Köyü'nün Ad Menşesine Tarihsel Bir Bakış". *Trakya University Journal of Social Science*. XIX/2: 203-216.
- KELEŞ, R. (1995). "Kentleşme ve Türkçe". *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*. VI: 1-5.
- KIRAN, Z. - A. KIRAN (2010). *Dilbilime Giriş*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- KOCAMAN, A. (1995). "Kentleşme ve Dil". *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*. VI: 20-22.

- KORKMAZ, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORKMAZ, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- LYONS, J. (1983). *Kuramsal Dilbilime Giriş*. (çev. Ahmet Kocaman). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZEK, F. (2015/1). "+Ak ve +(I)k Eklerinin Türkiye Türkçesi Ağzlarında Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme". *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. XVI/28: 57-67.
- ÖZYAŞAMIŞ ŞAKAR, S. (2018). "Eski Türkiye Türkçesinde Küçültme, Sevgi, Şefkat ve Acıma İşlevli Ekler". *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*. VII/16: 19-30.
- SAPIR, E. (1949b). "The Status of Linguistics as a Science". *Berkeley and Los Angeles: University of California Press*. V/4: 207-214.
- SAUSSURE, F. (1998). *Genel Dilbilim Dersleri*. (çev. Berke Vardar). İstanbul: Multilingual.
- TEKİN, T. (1988). "Türkçe /ş/ Çuvaşça /s/ ve Moğolca /ç/". Ankara: TDAY-Belleten: 71-75.
- TEKİN, T. (1995). "Kentleşme ve Türkçe". *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*. 6: 6-10.
- TEKİN, T.-E.YILMAZ. (2003). *Makaleler: Altayistik. Vol. 5*. Ankara: Grafiker Yayıncılık.
- TEKİN, T. (2003). *Makaleler I. Altayistik*. (hzl. Emine Yılmaz-Nurettin Demir). Ankara: Grafiker Yayınları.
- TEKİN, T.-M. ÖLMEZ. (1999). *Türk Dilleri, Giriş*. İstanbul: Simurg.
- TOR, G. (2011). "Anadolu Ağzlarında Yavru Adları". 38. *ICANAS, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu*. IV: 1749- 1829.
- TURHAN, M. (1972). *Kültür Değişmeleri*. İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları.
- WHORF, B. L. (1956c). *Linguistics as an Exact Science*. Languages, Thought and Realty: Select Writings of Benjamin Lee Whorf, Cambridge, MA: MIT Press.
- YAPICI, Ş. (2004). "Çocukta Dil Gelişimi". *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*. I/1: 1-17.
- YILDIZ, H. (2012). "Türkiye Türkçesi Ağzlarında Zetasizm/Rotasizm Meselesinin İzleri". *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. I/10: 263-323.
- YILMAZ, E. (2002). "Çuvaşlar ve Çuvaşça". *Türkler Ansiklopedisi*. 20: 112-117.
- YÖRÜKÂN, A. (2006). *Şehir Sosyolojisinin ve İnsan Ekolojisinin Teorik Temelleri*. (hzl. Turhan Yörükân). Ankara: Nobel Yayınları.
- YURTESER, S. T. - S. ERDİ (2007). *Dîvânü Lugâti't-Türk*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

İnternet Kaynakları

Derleme Türkçe Sözlüğü (Erişim Tarihi: 01.10.2019-01.04.2020)

<https://sozluk.gov.tr/>

Güncel Türkçe Sözlük. (Erişim Tarihi: 01.10.2019-01.04.2020)

<https://sozluk.gov.tr/>

<https://tr.pinterest.com/pin/738942251329400127/>

Kentleşme ve Çevre Politikaları (2015). "Türkiye'de Kentleşme". (Erişim Tarihi: 10.03.2020).

<https://erayaktepe.wixsite.com/kentcevre/about1-c122p>

T.C. Araç Belediye Başkanlığı. "Tarihçemiz". (Erişim Tarihi: 22.04.2020).

<http://www.arac.bel.tr/content/tarihce-106>

1999-2019 YILLARI ARASI AĞIZ ÇALIŞMALARINDA KULLANILAN TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR İNCELEME: ÜNLÜLER

Hüseyin GÖKÇE*

ÖZET

Ağız çalışmalarında kullanılan transkripsiyon işaretleri sorunu ülkemizde uzun yıllardır tartışılmaktadır. Türk Dil Kurumu 1999 yılında bu sorunu çözmek amacıyla bir transkripsiyon sistemi oluşturmuştur. O yıldan günümüze değin ağızlar üzerine birçok çalışma hazırlanmış; ancak, çalışmalarda bu sisteme tam olarak uyulmamıştır. Hazırladığımız bu çalışmada 1999-2019 yılları arasında yapılan 56 ağız çalışmasındaki transkripsiyon işaretleri (ünlüler) ile Türk Dil Kurumunun oluşturduğu sistemdeki transkripsiyon işaretleri karşılaştırılmıştır. Giriş bölümünde, bu araştırmalarda söz konusu sisteme neden uyulmadığı, bu sorunun çözümü için ya da bu soruna dikkat çekmek için hazırlanan bazı çalışmalara değinilmiştir. Ardından Türk Dil Kurumunun oluşturduğu sistemdeki ünlüler için verilen transkripsiyon işaretleri ile mevcut çalışmalardaki ünlü işaretleri bazı grafik ve tablolar vasıtasıyla karşılaştırılmıştır. Ayrıca bu bölümde söz konusu sistemde yer almayan, ancak mevcut çalışmalarda kullanılan diğer ünlü işaretlerine de yer verilmiştir. Sonuç bölümünde tespit edilen işaretlerin sayısı, bu işaretlerin "Türk Dil Kurumu Transkripsiyon Sistemi"nde olup olmadığı hakkında bilgiler verilmiştir. Ayrıca bu bölümde araştırmacıların hangi işaretleri tespit etmekte zorlandığı/zorlanmadığı, bazı işaretlerin neden daha fazla/daha az kullanıldığı hakkında bazı çıkarımlarda bulunulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Türk Dili, Ağız Bilimi, Transkripsiyon, Ünlüler.

A COMPARATIVE EXAMINATION ON THE TRANSCRIPTION SIGNS USED IN DIALECT WORKS BETWEEN 1999-2019: VOWELS

ABSTRACT

The problem of transcription signs used in dialect studies has been discussed in our country for many years. In 1999, Turkish Language Institute created a transcription system to solve this problem. Many studies on dialects have been prepared since then, but this system has not been fully followed. In this study we prepared, the transcription signs (vowels) in 56 dialects study between 1999-2019 were compared with the transcription marks in the system created by the Turkish Language Institute. In the introduction part, in these studies, why the system in question is not complied with, the studies for the solution of this problem and some studies that draw attention to this problem are mentioned. Then, the transcription signs for vowels in the system created by the Turkish Language Institution and the vowels's signs in the current studies were compared by means of some graphics and charts. In addition, this section also includes other vowel signs that are not included in the system in question, but are used in current studies. Information about the number of signs detected in the conclusion section, whether these signs are in the "Turkish Language Institution Transcription System" is given. In addition, some conclusions have been made in this section about which signs researchers have/haven't difficulty in determining, why some signs are used more / less.

Keywords: Turkish Language, Dialect Science, Transcription, Vowels.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 18.04.2020; Yayına Kabul Tarihi: 01.05.2020

* Arş. Gör., İnönü Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, MALATYA;

ORCID: 0000-0001-5275-8751, E-posta: h.gokce16@hotmail.com

Giriş

Altay dillerinin temel özelliklerinden biri olan ünlü bakımından zengin olma durumu Türkiye Türkçesi için de geçerlidir. Türkiye Türkçesinin yazı dilinde ölçünlü sekiz ünlü bulunmaktadır. Üstelik Türkiye Türkçesinin konuşma dilinde ve ağızlarında ünlülerin sayısı ve çeşitliliği daha da artmaktadır. Bu ünlü çeşitliliği, ağızlar üzerine yapılan çalışmalarda açıkça görülür.

Ağızlarda 8 temel ünlünün yanı sıra bazen sayısı yirmileri geçen ara ünlüler, kısa, ünlüler, uzun ünlüler vb. birçok ünlü çeşidi vardır.¹ Bu kadar çok ünlü çeşidinin bulunması, ağız çalışmalarında bu ünlüler için hangi işaretlerin kullanılacağı konusunda belirsizliğe sebep olmuştur. Dolayısıyla bu çalışmalarda söz konusu ünlüleri karşılamak amacıyla birçok farklı işaret kullanılmıştır. Kimi zaman aynı işaret farklı çalışmalarda farklı sesi karşılamak için, kimi zaman da aynı ses için farklı farklı işaretler kullanılmıştır. Bundan dolayı kesin olarak hangi sesi karşıladığı bilinmeyen onlarca işaret ortaya çıkmış ve bu durum ciddi bir karmaşıklığa sebep olmuştur. Mevcut karmaşıklığı gidermek amacıyla Mukim Sağır tarafından 1995 yılında “Anadolu Ağızlarında Ünlülüler”² ve “Anadolu Ağızlarında Ünsüzler”³ isimli iki makale, H. İbrahim Delice tarafından da “Anadolu ve Rumeli Ağızı Metinlerinde Kullanılan Seslerin Transkripsiyonu Meselesi”⁴ isimli bir makale yayımlanmıştır. Sağır da Delice de kendi makalelerinde 1995 yılına kadar yapılan ağız çalışmalarında kullanılan ünlü ve ünsüz işaretlerinin hepsini birer çalışma içerisinde toplamışlardır. Ancak bu çalışmalar, karmaşıklığın giderilmesinde yeterli olamamıştır.

Ağız çalışmalarında kullanılacak transkripsiyon işaretleri sorunu Türkiye’de diyalektoloji alanında ciddi bir karmaşıklığa sebep olunca bu karmaşıklığı gidermek isteyen Türk Dil Kurumu, 9 Mayıs 1997 tarihinde “Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni”ni düzenlemiştir. Bu şöleninde diyalektoloji alanında çalışmaları olan birçok uzman tarafından çeşitli bildiriler sunulmuştur. Ahmet Bican Ercilasun tarafından sunulan “Ağız Çalışmalarında Kullanılacak Transkripsiyon İşaretleri”⁵ isimli yazı bu bildirilerden biridir. Ercilasun bildirisinde şimdiye değin ağız araştırmalarında kullanılan transkripsiyon işaretlerini göz önünde bulundurarak, bundan sonra yapılacak araştırmalarda kullanılması önerilen bir transkripsiyon sistemi oluşturmuştur.

Bildiride, ünlüler üzerinde uzunluk (ː), ünlüler üzerinde kısalık (˘) ve ünlüler üzerinde damaksızlık (̣) işaretleri haricinde dört yarı ince ünlü, dört yarı dar ünlü, dört yarı yuvarlak ünlü ve bir açık e ünlüsü olmak üzere toplam 13 ara ünlüye ve bu ünlüleri karşılayan işaretlere yer verilmiştir. Ayrıca söz konusu yazıda, ağız araştırmalarında kullanılması önerilen ünsüz işaretlerine de yer verilmiştir.

TDK tarafından düzenlenen “Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni” 1999 yılında aynı isimle bildiri kitabı olarak basılmıştır.⁶ Kitabın basılmasından itibaren yapılan ağız çalışmalarında kesin bir şekilde olmasa da transkripsiyon işaretlerinde ölçünlüleşmeye gidilmiştir. Araştırmacılar genel olarak “Türk Dil Kurumu Ağız Araştırmaları Transkripsiyon Sistemi”nde (TDKAATS) yer alan işaretleri kullanmışlardır. Ancak bildiri kitabının yayımlanmasının ardından yapılan kimi çalışmalarda, bu sistem içerisinde yer

---

¹ bk. Sağır 1999: 987-996.

² bk. Sağır 1995a: 377-390.

³ bk. Sağır 1995b: 391-409.

⁴ bk. Delice 1995: 119-131.

⁵ bk. Ercilasun 1999: 43-49.

⁶ bk. Türk Dil Kurumu 1999.

almayan yeni ara ünlüler için yeni işaretler kullanılmıştır. Ayrıca bildiri kitabının sınırlı sayıda basılmasından ve internet ortamında bulunmamasından dolayı mevcut transkripsiyon sistemine ulaşılamamış ve araştırmacılar bazen çalışmalarında bu sistemi kullanamamışlardır. Kimi araştırmacılar ise bu sistemde uygun görülen işaretler yerine kendi uygun gördükleri işaretleri kullanmayı tercih etmişlerdir. Dolayısıyla ağız araştırmalarında kullanılacak transkripsiyon işaretleri sorunu henüz tam olarak çözülememiştir.

Bildiri kitabının yayımlanmasından bu yana bazı araştırmacılar, ağız araştırmalarında kullanılacak transkripsiyon işaretleri sorunu üzerinde durarak bu sorun hakkındaki düşüncelerini belirtmişlerdir. Zeynep Korkmaz, "Ağız Araştırmalarındaki Çeviri Yazı Ayrılıklarının Bir Sisteme Bağlanması Gereği Üzerine" (2011); Ali Akar, "Ağız Araştırmalarında Yöntem Sorunları" (2006); Gürer Gülsevin, "Türkiye'de Diyalektoloji Yayınlarında Yöntem Sorunu" (2004) ve Erdinç Demiray, "Ağız Araştırmalarında Transkripsiyon İşaretlerinin Farklı Kullanılması Sorunu" (2008) isimli çalışmalarında mezkûr sorun üzerinde durmuşlardır. Bu çalışmalarda, söz konusu sorunun neden kaynaklandığı, bu sorunun ne gibi yöntemlerle çözülebileceği gibi konulara değinilmiştir. Mezkûr çalışmalar incelendiğinde mevcut sorunun sebeplerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Transkripsiyon işaretlerinin kullanılması konusunda ilgili mercilerce ortaklaşa çalışılmadığı için bir ölçünlüleşmenin olmayışı.
2. Kimi araştırmacının genel temayülün dışında kendi uygun gördüğü işaretleri kullanması.
3. Seslerin fonetik laboratuvarlar aracılığıyla değil, kulakla saptanmasından dolayı yanlış tespitlerde bulunulması.
4. Çalışmalarda kullanılan transkripsiyon işaretlerin yayınevinin formatına uygun olmamasından dolayı değiştirilmesi.
5. Bazı transkripsiyon işaretlerinin bilgisayar ortamında yer almaması veyahut bu işaretlerin bilgisayar ortamında kullanılmasının zorluğu.
6. Daha önce bu konuda bilimsel öncülük yapmış araştırmacıların aynı ses için farklı işaretleri kullanması ve sonraki araştırmacıların da bu araştırmacıları örnek alarak aynı farklılığı tekrarlaması.

Tüm bu sebeplerden dolayı ağız çalışmalarında kullanılan transkripsiyon sisteminde henüz bir ölçünlüleşmeye gidilmediğini söylemek mümkündür.

Çalışmanın Amacı

Geçmişten günümüze değin yapılan ağız çalışmalarında araştırmacılar, çoğunlukla ünlüler için hangi işareti kullanacakları konusunda farklı farklı yöntemler kullanmışlardır. Kimi araştırmacılar örnek aldıkları bir çalışmadaki işaretleri, kimi araştırmacılar başka bir araştırmacının önerdiği işaretleri, kimi araştırmacılar TDKAATS'deki işaretleri, kimi araştırmacılar da kendi belirledikleri işaretleri kullanmışlardır. Günümüzde, ağız çalışmalarında tespit edilen ara ünlüler için hangi işaret ve sembolün kullanılacağını gösteren, genel eğilimin ne yönde olduğunu belirten ve ağız araştırmacılarının yararlanmasına sunulan ayrıntılı bir başvuru kaynağı bulunmamaktadır. Bu durum ağız çalışması yapacak bir araştırmacı için önemli bir eksik olarak görülmüş ve bu çalışma ile söz konusu eksikliğin giderilmesi amaçlanmıştır.

Anadolu ağızlarında ünlü varlığı oldukça zengindir. Ağızlardaki ünlülerin sayısı en son 1996 yılında Mukim Sağır tarafından yapılan çalışma ile tespit edilmiştir. Ancak o

dönemden sonra yapılan ağız çalışmalarında bazı yeni ünlüler tespit edilmiş ve böylelikle ağızlardaki ünlü sayısı daha da artmıştır.

Bu çalışmada ağız araştırmalarında kullanılan ünlü işaretleri ile TDKAATS'de yer alan ünlü işaretleri karşılaştırmıştır. Böylelikle ağız çalışmalarında kullanılan transkripsiyon işaretleri (ünlüler) için bir veri tabanı oluşturulmaya ve Anadolu ağızlarındaki ara ünlülerin varlığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

Bu çalışmada TDKAATS'deki ünlü işaretleri ile bu sistem yayımlandıktan sonra hazırlanmış 56 ağız çalışmasında kullanılan ünlü işaretleri karşılaştırılmıştır. 56 ağız çalışmasının belirlenmesindeki ölçütler şunlardır.

▪ Ağız çalışmalarının sayıca çok olması bu çalışmanın kapsamının daraltılması zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Bu doğrultuda uzman görüşüne başvurularak çalışmaya, 1999-2019 yılları arasında yayımlanan/hazırlanan doktora tezleri ve basılı ağız kitapları dahil edilmiştir.

▪ Doktora tezleri için YÖK Ulusal Tez Merkezi⁷ veri tabanında tarama yapılmış ve 1999-2019 yılları arasında hazırlanmış 35 doktora tezi tespit edilmiştir.⁸ Ancak bu tezlerin 5'i, erişime açık olmadığı için çalışmaya dahil edilememiştir.

▪ Basılı kitaplar için Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından hizmete sunulan Ulusal Toplu Katalog Sisteminde⁹ (TOKAT) ve çeşitli kurumsal ve kişisel kütüphanelerde taramalar yapılmıştır. Bu taramalar sonucunda 38 ağız kitabı tespit edilmiştir. Ancak bu kitapların 12'sine ulaşamadığı için çalışmaya dahil edilememiştir. Neticede bu çalışma, 30 doktora tezi ve 26 basılı kitap olmak üzere 56 ağız çalışması esas alınarak hazırlanmıştır.

Çalışmanın 1999-2019 yılları arasında sınırlı tutulmasındaki ölçütler ise şunlardır.

▪ "Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni" bildiri kitabı 1999 yılında yayımlanmıştır. Dolayısıyla karşılaştırma amacıyla hazırlanan bu çalışma da 1999 yılında yayımlanan/hazırlanan ağız çalışmaları ile başlatılmıştır.

▪ 2020 yılında herhangi bir ağız çalışmasına rastlanmamasından dolayı bu çalışmanın kapsamı 1999 ve 2019 yılları ile sınırlı tutulmuştur.

Çalışmanın Yöntemi

Çalışmadaki başlıklarda her bir ses için TDKAATS'de yer alan işaretler esas alınmış, diğer çalışmalardaki işaretler ise başlık sonunda verilmiştir. Örneğin; "a/-/e/, /e/-/a/ Arası [á] Ünlüsü: [ä, â, â]" şeklindeki bir başlıkta [á] işareti TDKAATS'de /a/-/e/, /e/-/a/ arası ses için verilen işareti temsil etmektedir. Başlık sonunda verilen [ä, â, â] işaretleri ise bu ses için diğer çalışmalarda kullanılan işaretleri temsil etmektedir.

Çalışmada her bir başlığın altında ilgili ses için kısaca açıklamalarda bulunulmuştur. Ardından mevcut ses için farklı çalışmalarda hangi işaretin ne kadar kullanıldığına dair tablo verilmiştir. Bu tablodan hareketle her bir işaretin kullanım sıklığının yüzdeleri dağılımının grafiği oluşturulmuştur. Tablo ve yüzdeleri dağılımı verilen işaretler için aynı başlık altında tablo ve grafiklerden hareketle bazı çıkarımlarda bulunulmuştur.

⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tarama.jsp> (Erişim Tarihi: 12.05.2020)

⁸ Hakan Akça tarafından hazırlanan Ankara İli Ağızları isimli doktora tezi 2012 yılında TKAE Yayınları tarafından basılmıştır. Ancak bu kitaba ulaşamadığı için çalışmamızda, YÖK Ulusal Tez Merkezi'nde yer alan doktora tezi esas alınmıştır.

⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. <http://www.toplukatalog.gov.tr/index.php?cwid=8> (Erişim Tarihi: 12.05.2020)

Çalışma içerisinde yer alan her başlığın sonunda dipnot verilerek ilgili sesi karşılamak amacıyla kullanılan işaretlerin hangi eserde ve kaçınıcı sayfada geçtiği belirtilmiştir.

TDKAATS'de tek bir ses ile karşılanan ara ünlüler bazı çalışmalarda birden fazla ses ile karşılanmıştır. Böyle durumlarda bu sesler, ayrı bir üst başlık yerine alt başlıklar şeklinde verilmiştir. Örneğin; **“1.1. /a/-/e/, /e/-/a/ Arası [á] Ünlüsü: [ä, â, â]”** başlığında /a/-/e/, /e/-/a/ arası ses için TDKAATS'de sadece [á] işareti kullanılmıştır. Ancak bazı ağız çalışmalarında bu aralıkta iki ayrı ses verilmiştir. Bu durumda mevcut sesler, **1.1. /a/-/e/, /e/-/a/ Arası [á] Ünlüsü: [ä, â, â]”** başlığının bir alt başlığı olarak **“1.1.1. /e/'ye Yakın Açık [ä] Ünlüsü: [ə, é, è]”** ve **“1.1.2. /a/'ya Yakın Ünlü: [á]”** şeklinde verilmiştir. Ancak mevcut seslere karşılık TDKAATS'de herhangi bir işaret kullanılmadığı için bu seslerin grafik şeklinde yüzdelerle dağılımı yapılamamıştır.

Grafiklerde yüzdelerle dağılımların büyük bir kısmı küsuratlı olarak hesaplanmıştır. Grafiğin daha iyi anlaşılması için ve küsuratların grafiğe işlenememesinden dolayı bu küsuratlar kendisine en yakın tam sayıya yuvarlanarak grafiğe dâhil edilmiştir. Bundan dolayı grafik ve tablolarda ± 2 hata payı olma ihtimali vardır.

TDKAATS'de yer almayan, ancak ağız çalışmalarında başka sesleri karşılamak amacıyla kullanılan diğer ünlü işaretleri de çalışmanın son kısmına eklenmiştir. Bu işaretler için kısaca açıklama yapılmış ve bunların hangi eserlerde kullanıldığı, açıklamalar içerisinde belirtilmiştir. Ancak söz konusu işaretler için herhangi bir tablo ya da yüzdelerle dağılım yapılmamıştır.

TDKAATS'de yer alan ünlüler üzerinde uzunluk (ː), ünlüler üzerinde kısalık (˘) ve ünlüler üzerinde damaksızlık (̣) işaretleri, taranan çalışmalarda çok fazla kullanılmamıştır. Mez-kûr işaretlerin kullanıldığı çalışmalarda ise büyük ölçüde bu işaretlere uyulmuştur. Dolayısıyla hem çalışmanın kapsamı daha fazla genişletilmeyerek hem de söz konusu işaretlerin kullanımında önemli bir karmaşa olmadığı düşünülerek bu işaretlerin kullanıldığı ünlüler çalışmaya dâhil edilmemiştir.

1. Türk Dil Kurumu Ağız Araştırmaları Transkripsiyon Sisteminde Yer Alan Ünlü İşaretleriyle Benzer Özellikler Gösteren ve Ağız Çalışmalarında Kullanılan Ünlü İşaretleri

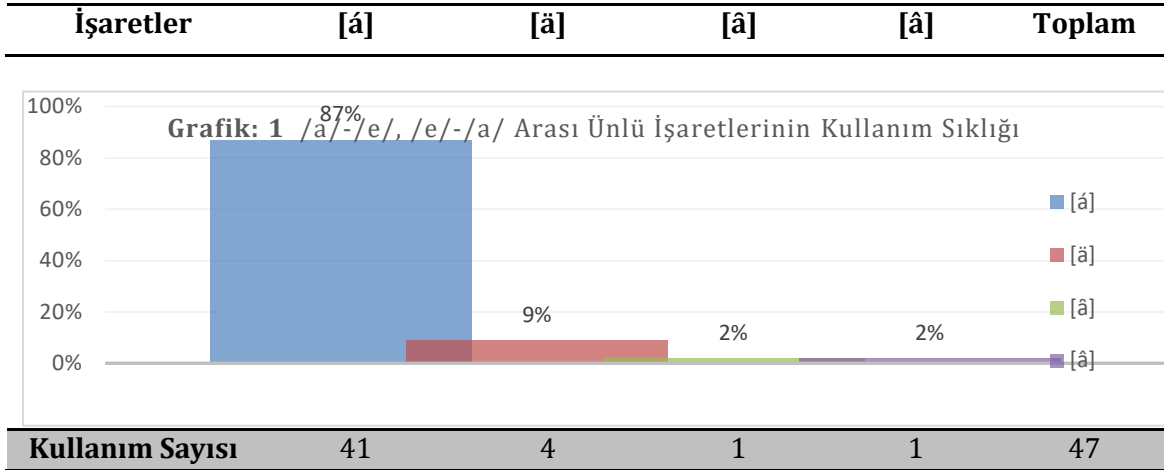
1.1. /a/-/e/, /e/-/a/ Arası [á] Ünlüsü: [ä, â, â]¹⁰

Boğumlanma noktası /a/ ile /e/ arasında olan, yarı kalın, yarı ince, düz, geniş bir ünlüdür. [á] ünlüsü, çoğu zaman geride boğumlanan /a/ sesinin incilmesi veyahut önde boğumlanan /e/ sesinin kalınlaşması yoluyla ortaya çıkar. Genel olarak bu sesin boğumlanma noktası orta damaktır. Daha çok ilerleyici ya da gerileyici ünlü benzeşmeleri sonucunda ortaya çıkan bu ses, ayrıca bazı ünsüzlerin kalınlaştırıcı ya da inceltici etkisiyle de ortaya çıkabilmektedir. Bu sesin oluşmasında özellikle y ünsüzü önemli bir etmendir (Erdem, Bölük 2012: 51). Bu ses, Türkçe ve alıntı kelimelerde genellikle orta hecede bazen de ilk ve son hecede tespit edilen bir ünlüdür (Şahin vd. 2019: 26).

¹⁰ krş. Demir 2006a: 133; Sis 2010: 10; Günşen 2000: 18; Durmaz 2018: 161; Ertekinoğlu 2015: 13; Uysal 2012: 12; Yapıcı 2013: 31; Öcalan 2004: 44; Özçelik, Boz 2009: 5; Boz 2006: 25; Demir 2001: 55; Demir vd. 2006: 80; Demir 2006b: 76; Öztürk, E. 2009: 53; Kemik 2019: 16; Bayraktar 2000: 160; Erdoğan 2012: 34; Güneş 2013: 44; Demiray 2011: 45; Umaç 2011: 35; Uysal 2009: 30; Haşimi 2016: 254; Nas 2014: 31; Doğan 2012: 30; Acar 2012: 23; Aydoğdu 2011: 39; Özden 2009: 34; Akça 2009: 52; Sarıtiken 2017: 19-20; Doğan 2010: 13; İleri 2008: 62; Kavaklıçesme 2010: 12; Tosun 2019: 18; Karimi 2009: 26; Gök 2018: 27; Ersöz 2013: 23; Demir 2012: 12; Erdem vd. 2012: 51; Gökçür 2012: 32; Yavuz 2013: 85; Şahin vd. 2019: 26; Doğru 2017: 35; Pehlivan 2019: 8; İlker 2017: 67; Atmaca 2017: 53; Aydın 2002: 13; Boz vd. 2017: XXXIV.

Grafik 1'e göre araştırmacılar /a/- /e/, /e/- /a/ arası ses için dört farklı işaret kullanmışlardır. Ahmet B. Ercilasun tarafından önerilen [á] işareti, 47 farklı çalışma içerisinde 41 kullanım ve %87'lik oranla en çok tercih edilen işaret olmuştur. Dolayısıyla araştırmacıların /a/-/e/, /e/-/a/ arası bir ünlü için büyük ölçüde Ahmet B. Ercilasun'un önerdiği [á] işaretini kullanma eğiliminde oldukları söylenebilir. Ancak kimi araştırmacılar ağızlarda /a/-/e/, /e/-/a/ arasında birbirinden farklı birden fazla ses olduğunu düşünmüşlerdir. Bu araştırmacılar, [á] işareti ile bu farklılığın gösterilemeyeceğini düşünerek /a/-/e/, /e/-/a/ arası sesleri iki farklı şekilde ele almışlardır.

1.1.1. /e/ye Yakın Açık [ä] Ünlüsü: [ə, é, è]¹¹

Boğumlanma noktası /a/ ile /e/ arası, ancak /e/ye daha yakın olan, yarı kalın, yarı ince, düz, geniş, /e/ ünlüsünden daha açık telaffuz edilen bir ünlüdür. Bu ünlü /e/'den biraz daha uzun telaffuz edilir ve mevcut ünlünün bulunduğu heceler vurguludur (Biray 2009: 18). Bu ünlü TAKA ve OİAS'ta [é], HA'da [ə] ve AOİA ve KIAA'da [è] işareti ile gösterilmiştir. Taranan diğer çalışmaların 17'sinde ise bu ünlü, Ahmet B. Ercilasun tarafından önerilen [ä] işareti ile gösterilmiştir.

1.1.2. /a/ya Yakın Ünlü: [á]¹²

Boğumlanma noktası /a/ ile /e/ arası, ancak /a/ya daha yakın olan, yarı kalın, yarı ince, düz, geniş bir ünlüdür. Türkiye Türkçesinde yalnızca alıntı kelimelerde kullanılır (Yıldırım 2006: 39). Bu ünlü yalnızca AOİA ve HA'da tespit edilmiştir.

1.2. /ı/-/i/, /i/-/ı/ Arası [í] Ünlüsü: [î]¹³

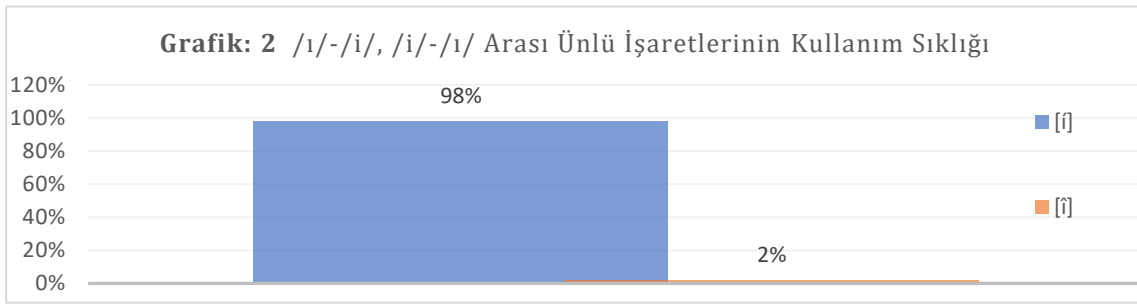
¹¹ krş. Biray 2009: 18; Gök 2018: 31; Yıldırım 2006: 44; Ersöz 2013: 23; Öçalan 2004: 46; Demir 2012: 15; Erdem vd. 2012: 55; Gökçür 2012: 39; Gülsevin 2002: 14; Akar 2013: 33; Mutlu 2008: 31; Öztürk 2009: 39; Güneş 2013: 46; Kavaklıçeşme 2010: 13; Akça 2009: 57; Yavuz 2013: 88; Doğru 2017: 37; Çakır 2018: 20; Atmaca 2017: 54; Pehlivan 2019: 11; İlker 2017: 70; Boz vd.2017: XXXIV.

¹² krş. Yıldırım 2006: 39; Öztürk 2009: 39.

¹³ krş. Boz 2006: 2; Günşen 2000: 20; Demir vd. 2006: 85; Demir 2006b: 82; Erdem vd. 2012: 55; Biray 2009: 20; Kemik 2019: 18; Bulak 2015: 20; Erdoğan 2012: 36; Doğan 2010: 18; Mutlu 2008: 32; Akça 2009: 58; Demir 2001: 56; Demir vd. 2006: 85; Demir 2006a: 143; Nas 2014: 31; Özçelik, vd. 2009: 5; Yıldırım 2006: 45-46; Öztürk 2009: 39; Öztürk, E. 2009: 54; Yapıcı 2013: 33; Durmaz 2018: 165; Doğan 2012: 32; Gök 2018: 33; Uysal 2009: 33; Ersöz 2013: 24; Umacı 2011: 38; Güneş 2013: 47-48; Kavaklıçeşme 2010: 15; Tosun 2019: 21; Karimi 2009: 26; Yavuz 2013: 88; Demir 2012: 18; Sarıtiken 2017: 24; Gökçür 2012: 40; Acar 2012: 31; Aydoğdu 2011: 41; Şahin vd. 2019: 27; Gökdağ 2006: 66; Doğru 2017: 36; Pehlivan 2019: 14; İlker 2017: 69; Atmaca 2017: 55; Aydın 2002: 13; Boz vd. 2017: XXXIV.

Boğumlanma noktası /ɪ/ ile /i/ arasında olan, yarı kalın, yarı ince, düz, dar bir ünlüdür. Orta damak veya yumuşak damağın /i/ye yakın bir noktasında telaffuz edilen ve bundan dolayı /ɪ/ ile /i/ arasındaki ses basamağında yer alan, kalınlaşma eğilimindeki bir i veya incelleme eğilimindeki bir /ɪ/ sesidir (Günşen 2000: 20). [i] ünlüsü, daha çok incelleme özelliği bulunan ünsüzlerin tesiriyle (/c/, /ç/, /s/, /ş/, /t/, /z/) ı > í değişimi sonucunda ya da ince sıradan ünlülere sahip sözcüklerde yer alan d, g, ğ, k, n, t ünsüzlerinin etkisinden dolayı /i/ ünlüsünün boğumlanma noktasının art damağa kaymasıyla birlikte i > í değişimi sonucunda ortaya çıkmaktadır (Demir vd. 2006: 85). Ayrıca bu ses ilgi ve belirtme hâli eklerinde, iyelik ve bildirme eklerinde 1. ve 2. kişi zamirlerinde, zarf fiillerde ve soru ekinde de görülür¹⁴ (Özçelik 1997: 14).

İşaretler	[i]	[í]	Toplam
Kullanım Sayısı	44	1	45

Grafik 2'e göre araştırmacılar /ɪ/- /i/, /i/- /ɪ/ arası ses için 2 farklı işaret kullanmışlardır. Ahmet B. Ercilasun tarafından önerilen [i] işareti, 45 farklı çalışma içerisinde 44 kullanım ve %98'lik oranla en çok tercih edilen işaret olmuştur. Dolayısıyla araştırmacıların /ɪ/-/i/, /i/-/ɪ/ arası bir ünlü için büyük ölçüde Ahmet B. Ercilasun'un önerdiği [i] işaretini kullanma eğiliminde oldukları söylenebilir. Bu ses, yalnızca BIYA'da farklı bir işaret ([í]) ile gösterilmiştir.

Yukarıda verilen ses değerinden başka, taranan çalışmalar içerisinde araştırmacılar tarafından /ɪ/-/i/, /i/-/ɪ/ arası, /ɪ/ ünlüsüne daha yakın bir ünlü daha tespit edilmiştir.

1.2.1. /ɪ/'ya Yakın Ünlü: [i]¹⁵

Boğumlanma noktası /ɪ/ ile /i/ arasında, ancak /ɪ/'ya daha yakın olan yarı ince, yarı kalın düz, dar bir ünlüdür. Taranan çalışmalar içerisinde sadece VGHA'da tespit edilen bu sesin, özellikle ince ünlülü sözcüklerde yer alarak ünlü uyumunu bozduğu ifade edilmiştir (Gökçür 2012: 40-41).

1.3. /o/-/ö/, /ö/-/o/ Arası [ó] Ünlüsü: [o, ô, ò]¹⁶

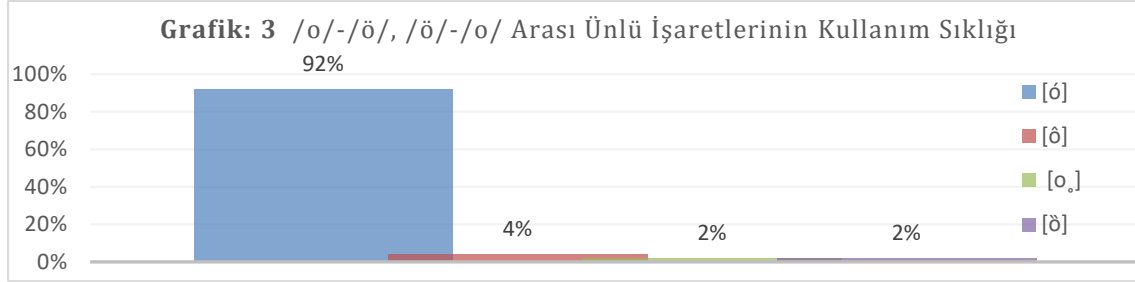
¹⁴ [i] ünlüsünün ağızlardaki oluşumunu sağlayan faktörler için ayrıca bk. Kurtulmuş 2014: 97.

¹⁵ krş. Gökçür 2012: 40.

¹⁶ krş. Akar 2013: 33; Demir 2012: 21; Erdem vd. 2012: 57; Doğan 2012: 32; Demiray 2011: 47; Demir 2006b: 85; Mutlu 2008: 32; Özden 2009: 39; Demir vd. 2006: 88; Acar 2012: 34; Uysal 2009: 36; Haşimi 2016: 25; Öztürk, E. 2009: 55; Güneş 2013: 50-51; Özçelik vd. 2009: 5; Kavaklıçesme 2010: 16; Tosun 2019: 21-22; Karimi 2009: 26; Demir 2006a: 150; Öztürk 2009: 40; İleri 2008: 72; Boz 2006: 29; Yavuz 2013: 88; Yıldırım 2006: 45-46; Demir 2001: 57; Sis 2010: 12; Uysal 2012: 18; Günşen 2000: 21; Öcalan 2004: 55; Doğan 2010: 20; Akça 2009: 562; Biray 2009: 21; Kemik 2019: 19; Yapıcı 2013: 34; Durmaz 2018: 166; Erdoğan 2012: 37; Umacı 2011: 39; Ersöz 2013: 24; Gök 2018: 36; Nas 2014: 33; Gökçür 2012: 42; Aydoğdu 2011: 43; Şahin vd.

Boğumlanma noktası /o/ ile /ö/ arasında bulunan yarı kalın, yarı ince, yuvarlak, geniş bir ünlüdür. Bu ünlü, kalınlaşmış bir ö (ö > ó) ya da incelmış bir o (o > ó) olarak karşımıza çıkar. Bunun sebebi de yanlarındaki ünlüleri kalınlaştırma etkisi olan /k/, /g/, /ğ/, /h/, /ñ/ ünsüzleridir (Günşen 2000: 21). /ó/ sesi, Anadolu ağızlarında batı dillerinden Türkçeye giren kelimelerde ve -yor (şimdiki zaman) ekiyle beraber de kullanılmaktadır (Kurtulmuş 2014: 144).

İşaretler	[ó]	[ô]	[o.]	[ö]	Toplam
Kullanım Sayısı	47	2	1	1	51

Grafik 3'e göre araştırmacılar /o/-/ö/, /ö/-/o/ arası ses için 4 farklı işaret kullanmışlardır. Ahmet B. Ercilasun tarafından önerilen [ó] işareti, 51 farklı çalışma içerisinde 47 kullanım ve %92'lik oranla en çok tercih edilen işaret olmuştur. Araştırmacılar ayrıca farklı çalışmalarda /o/-/ö/, /ö/-/o/ arası ses için [ô] işaretini %4'lük oranla 2 kez ve [o.], [ö] işaretlerini %2'lik oranla bir kez kullanmışlardır.

Grafik 3 açıkça bize araştırmacıların, /o/-/ö/, /ö/-/o/ arası ses için büyük ölçüde Ahmet B. Ercilasun'un önerdiği [ó] işaretini kullanma eğiliminde olduklarını göstermektedir.

Yukarıda verilen ses değeri dışında, taranan çalışmalar içerisinde araştırmacılar tarafından /o/-/ö/, /ö/-/o/ arası, /ö/ ünlüsüne daha yakın bir ünlü daha kullanılmıştır.

1.3.1. /ö/'ye Yakın Ünlü: [ó]¹⁷

Boğumlanma noktası /o/-/ö/ arası, ancak /ö/'ye daha yakın olan, geniş, yuvarlak, yarı kalın, yarı ince bir ünlüdür. Bu ses sadece NMBA'da tespit edilmiştir.

1.4. /u/-/ü/, /ü/-/u/ Arası [ú] Ünlüsü: [u, û, ù, ù]¹⁸

Boğumlanma noktası /u/ ile /ü/ arasında olan, yuvarlak, dar, yarı ince, yarı kalın bir ünlüdür. Bu ünlü /d/, /g/, /ğ/, /k/ ve /t/ seslerinden sonra, bazen de önce gelen /ü/ sesinin kurallı olarak kısmen kalınlaşması sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bu gelişme

2019: 28; Gökdağ 2006: 67; Doğru 2017: 39; Çakır 2018: 20; Pehlivan 2019: 16; İlker 2017: 74; Atmaca 2017: 56; Aydın 2002: 14; Boz vd. 2017: XXXIV.

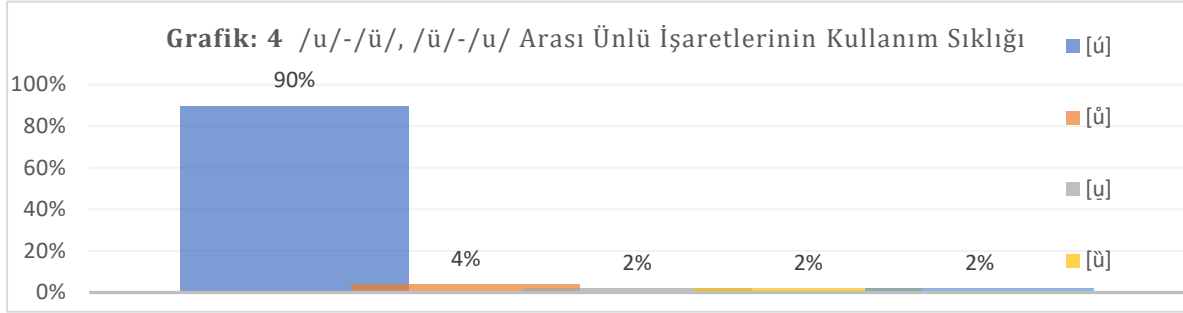
¹⁷ krş. Erdoğan 2012: XXVII.

¹⁸ krş. Boz 2006: 29; Akar 2013: 33; Demir 2006b: 87; Demir, vd. 2006: 91; Erdem vd. 2012: 59; Güneş 2013: 52-53; Demiray 2011: 47; Biray 2009: 21; Kemik 2019: 19; Uysal 2012: 12; Aydoğdu 2011: 45; Öztürk 2009: 40; Yapıcı 2013: 35; Doğan 2010: 22; Özçelik vd. 2009: 5; Kavaklıçesme 2010: 17; Tosun 2019: 23; Karimi 2009: 27; Bayraktar 2000: 162; Durmaz 2018: 167; Erdoğan 2012: 37; Umacı 2011: 39; Ersöz 2013: 26; Uysal 2009: 37; Gök 2018: 37; Haşimi 2016: 26; Nas 2014: 32; Doğan 2012: 33; Gökçür 2012: 43; Demir 2012: 22; Acar 2012: 37; Aydoğdu 2011: 39-40; Demir 2006a: 150; İleri 2008: 75; Yıldırım 2006: 49; Demir 2001: 57; Öztürk, E. 2009: 54; Sis 2010: 11; Günşen 2000: 22; Yavuz 2013: 90; Şahin vd. 2019: 28; Gökdağ 2006: 67-68; Doğru 2017: 37; Pehlivan 2019: 8; İlker 2017: 73; Atmaca 2017: 56; Aydın 2002: 14; Boz 2017: XXXIV.

1999-2019 Yılları Arası Ağız Çalışmalarında Kullanılan Transkripsiyon İşaretleri...

Türkiye'nin iç bölgelerinin en önemli ağız özelliklerinden biridir (Demir vd. 2006: 91). Bu ses ayrıca, ağızlarda gelecek zaman çekiminde, görülen geçmiş zaman ekinin ünlüsünde ve -dığı (-düğü) zarf fiil ekinin yazımında görülür (Kurtulmuş 2014: 121).

İşaretler	[ú]	[û]	[u]	[ù]	[ù]	Toplam
Kullanım Sayısı	43	2	1	1	1	48

Grafik 4'e göre araştırmacılar /u/-/ü/, /ü/-/u/ arası ses için 5 farklı işaret kullanmışlardır. Ahmet B. Ercilasun tarafından önerilen [ú] işareti, 48 farklı çalışma içerisinde 43 kullanım ve %90'lık oranla en çok tercih edilen işaret olmuştur. Araştırmacılar ayrıca farklı çalışmalarda /u/-/ü/, /ü/-/u/ arası ses için [û] işaretini %4'lük oranla 2 kez ve [u], [ù], [ù] işaretlerini %2'lik oranla bir kez kullanmışlardır.

Grafik 4'ten hareketle araştırmacıların, /u/-/ü/ / /ü/-/u/ arası ses için büyük ölçüde Ahmet B. Ercilasun'un önerdiği [ú] işaretini kullanma eğiliminde oldukları söylenebilir.

Yukarıda verilen ses değeri dışında, taranan çalışmalar içerisinde araştırmacılar tarafından /u/-/ü/, /ü/-/u/ arası, /ü/ ünlüsüne daha yakın bir ünlü daha kullanılmıştır.

1.4.1. /ü/ye Yakın Ünlü: [û]¹⁹

Boğumlanma noktası /u/-/ü/ arası, ancak /ü/ye daha yakın olan, dar, yuvarlak, yarı kalın, yarı ince bir ünlüdür. Bu ses sadece NMBA'da tespit edilmiştir.

1.5. /a/-/ı/, /ı/-/a/ Arası [â] Ünlüsü: [à, á, â, â, a, á, â, a]²⁰

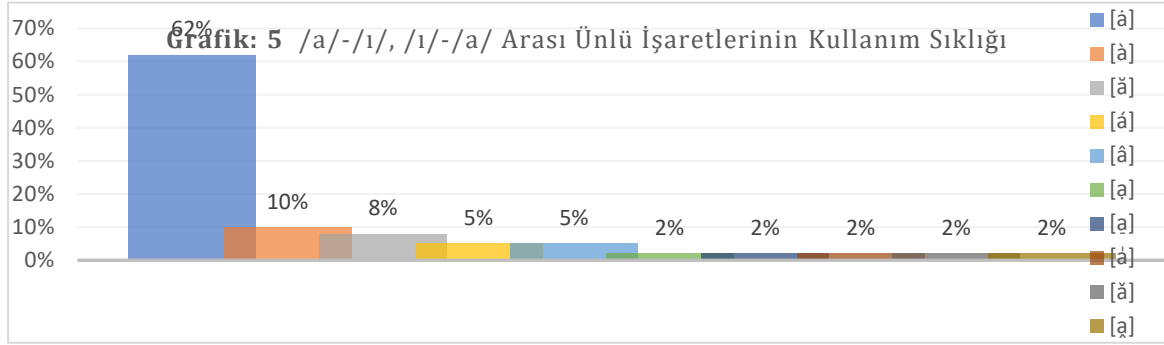
Boğumlanma noktası /a/ ile /ı/ arasında olan, yarı dar, yarı geniş, düz, kalın, normal süreli bir ünlüdür. a > á ya da ı > â değişmesi sonucu meydana gelen bu ses, daha çok /c/, /ç/, /l/, /s/, /ş/, /y/ ve /z/ ünsüzlerinin daraltıcı tesiriyle a > á değişimi sonucunda oluşmaktadır.

İşaretler	[â]	[à]	[ă]	[á]	[â]	[a]	[a]	[á]	[ă]	[a]	Toplam
Kullanım Sayısı	26	4	3	2	2	1	1	1	1	1	42

¹⁹ krş. Erdoğan 2012: XXVII.

²⁰ krş. Erdem vd. 2012: 52; Demir 2001: 56; Kemik 2019: 17; Demir 2006a: 135; Durmaz 2018: 162; Acar 2012: 24; Aydoğdu 2011: 39-40; Sis 2010: 10; Günşen 2000: 17; Gök 2018: 28; Ersöz 2013: 23; Haşimi 2016: 24; Sarıtken 2017: 21; Yapıcı 2013: 30; Uysal 2009: 31; İleri 2008: 62; Yıldırım 2006: 41; Nas 2014: 34; Akar 2013: 32; Gülsevin 2002: 13; Kavaklıçesme 2010: 13; Tosun 2019: 19; Öztürk 2009: 39; Boz 2006: 26; Öztürk, E. 2009: 56; Demir 2006b: 77; Uysal 2012: 13; Mutlu 2008: 34; Özden 2009: 32; Akça 2009: 55; Bayraktar 2000: 160; Umaç 2011: 35; Doğan 2012: 34; Yavuz 2013: 86; Şahin vd. 2019: 26; Doğru 2017: 35; Çakır 2018: 19; Pehlivan 2019: 9; İlker 2017: 68; Atmaca 2017: 54; Aydın 2002: 13; Boz vd. 2017: XXXIV.

Grafik 5'e göre araştırmacılar /a/-/ı/, /ı/-/a/ arası ses için 10 farklı işaret kullanmışlardır. Ahmet B. Ercilasun tarafından önerilen [â] işareti, 42 farklı çalışma içerisinde 26 kullanım ve %62'lik oranla en çok tercih edilen işaret olmuştur. Ayrıca araştırmacılar /a/-/ı/, /ı/-/a/ arası sesi karşılamak amacıyla farklı çalışmalarda, [à] işaretini %10'luk oranla dört kez, [ã] işaretini %8'lik oranla üç kez, [á] ve [â] işaretlerini %5'lik oranla 2 kez, [a], [ã], [á], [ä] ve [ā] işaretlerini de %2'lik oranla bir kez kullanmışlardır.

Araştırmacılar /a/-/ı/, /ı/-/a/ arası sesi karşılamak amacıyla 10 farklı işaret kullanmışlardır. Dolayısıyla araştırmacıların bu sesi karşılamak için hangi işareti kullanacakları konusunda büyük ölçüde kararsızlık yaşadıkları aşikârdır.

Yukarıda verilen ses değeri dışında, taranan çalışmalar içerisinde araştırmacılar tarafından /a/-/ı/, /ı/-/a/ arası, /a/ ünlüsüne daha yakın bir ünlü daha kullanılmıştır.

1.5.1. /a/'ya Yakın Ünlü: [â]²¹

Boğumlanma noktası /a/ ile /ı/ arasında, ancak /a/'ya daha yakın olan, yarı dar, yarı geniş, düz, kalın bir ünlüdür. Bu ünlü sadece KIRYA'da tespit edilmiştir. Söz konusu çalışmada bu ünlünün, daraltıcı özelliği bulunan ünsüzlerin (/y/ ünsüzü gibi) etkisiyle meydana geldiğine değinilmiştir (Günşen 2000: 17).

1.6. /e/-/i/, /i/-/e/ Arası [ê] Ünlüsü: [é, è, e]²²

Boğumlanma noktası /e/ ile /i/ arasında olan, yarı geniş, yarı dar, düz, ince bir ünlüdür. Daha çok kapalı /e/ olarak bilinen bu ünlünün Türkçenin ilk yazılı metinlerinden

²¹ krş. Günşen 2000: 17.

²² krş. İleri 2008: 65-66; Gülsevin 2002: 13; Yıldırım 2006: 42; Demiray 2011: 46; Haşimi 2016: 25; Nas 2014: 34; Ersöz 2013: 24; Akar 2013: 32; Yapıcı 2013: 32; Sarıtken 2017: 22-24; Demir 2006a: 138-139; Erdoğan 2012: 35; Durmaz 2018: 163-164; Gökçür 2012: 35; Aydoğdu 2011: 40; Bulak 2015: 17; Gök 2018: 30; Demir 2012: 15; Güneş 2013: 46; Sis 2010: 11; Günşen 2000: 19; Öcalan 2004: 49-50; Öztürk 2009: 39; Biray 2009: 19-20; Mutlu 2008: 34; Akça 2009: 56; Acar 2012: 28-29; Umacı 2011: 36-37; Bayraktar 2000: 163; Ertekinöğlü 2015: 14-15; Uysal 2012: 13; Kemik 2019: 17; Boz 2006: 27; Uysal 2009: 32; Özçelik vd. 2009: 5; Kavaklıçeşme 2010: 13; Tosun 2019: 20; Doğan 2012: 34-35; Erdem vd. 2012: 53; Demir 2001: 56; Öztürk 2009: 57; Demir 2006b: 79; Demir, vd. 2006: 82-83; Karimi 2009: 21; Doğan 2010: 15; Yavuz 2013: 86; Şahin vd. 2019: 27; Doğru 2017: 34; Çakır 2018: 20; Pehlivan 2019: 12; İlker 2017: 63; Atmaca 2017: 54; Aydın 2002: 13; Boz vd. 2017: XXXIV.

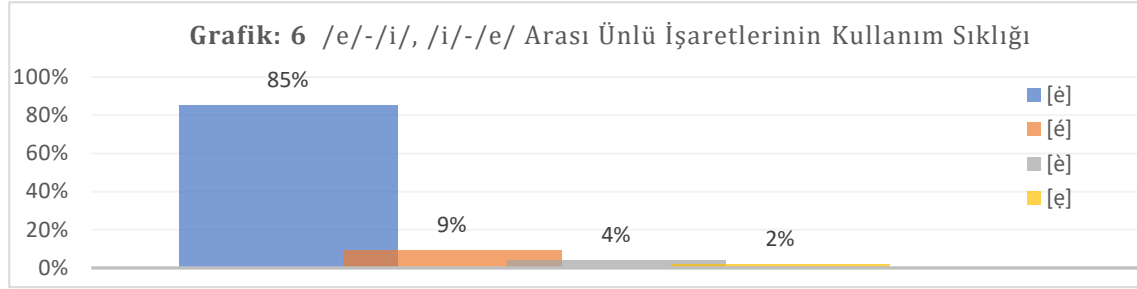

itibaren kullanıldığı bilinen bir gerçektir. Bu ünlü için ilk olarak Yenisey yazıtlarında özel bir işaret kullanılmıştır.

Kapalı /e/ sesi Türkçenin tarihi lehçelerinde ilk hecede asli bir ünlü olarak kullanılmıştır. Bugün Türk lehçelerinde ve Anadolu ağızlarında da Eski Türkçedeki kapalı /e/ ünlüsünün devamı olarak ilk hecede bir [è] sesi kullanılır. Ayrıca Anadolu ağızlarında e > è, i > é değişimi sonucunda da ilk ve sonraki hecelerde [è] sesine rastlanır (Şahin, Baştürk, vd. 2019: 27).

Anadolu ağızlarında kapalı /e/ sesi genellikle, inceltme ve daraltma özelliği bulunan /y/, /m/, /n/, /ş/, /s/, /t/, /c/, /l/ ünsüzlerinin etkisi, yan yana gelen iki /e/'den biri düşürülürken diğerinin [è] sesine dönüştürülmesi, analogi yoluyla, Eski Türkçedeki /i/ sesinin tarihi seyri içinde uğradığı genişleme neticesinde /è/'ye dönüşmesi ya da i > é değişimi sonucunda ortaya çıkmaktadır (Kurtulmuş 2014: 73).

İşaretler	[è]	[é]	[è]	[e]	Toplam
Kullanım Sayısı	46	5	2	1	54

Grafik 6'ya göre araştırmacılar /e/-/i/, /i/-/e/ arası ses için 4 farklı işaret kullanmışlardır. Ahmet B. Ercilasun tarafından önerilen [è] işareti, 54 farklı çalışma içerisinde 46 kullanım ve %85'lik oranla en çok tercih edilen işaret olmuştur. Araştırmacılar ayrıca farklı çalışmalarda /e/-/i/, /i/-/e/ arası ses için [é] işaretini %9'luk oranla 5 kez, [è] işaretini %4'lük oranla 2 kez ve [e] işaretini de %2'lik oranla 1 kez kullanmışlardır.

Grafik 6'dan hareketle araştırmacıların, /e/-/i/, /i/-/e/ arası ses için büyük ölçüde Ahmet B. Ercilasun'un önerdiği [è] işaretini kullanma eğiliminde oldukları söylenebilir. Ancak kimi araştırmacılar, ağızlarda /e/-/i/, /i/-/e/ arasında birbirinden farklı birden fazla ses olduğunu düşünürler. Bu araştırmacılar, [è] işareti ile bu farklılığın gösterilemeyeceğini düşünerek /e/-/i/, /i/-/e/ arası sesleri iki farklı şekilde ele almışlardır.

1.6.1. /e/'ye Yakın Ünlü: [é, e]²³

Boğumlanma noktası /e/ ile /i/ arasında, ancak/e/'ye daha yakın olan, düz, yarı dar, yarı geniş, ince bir ünlüdür. Genellikle ilerleyici veya gerileyici ünlü benzeşmeleri sonucunda orta çıkan bu sesin telaffuzu esnasında ağız /i/ ünlüsüne nispeten biraz daha açıktır. Dolayısıyla mezkûr ses, /e/ ünlüsüne daha yakındır. Bu ses, AA'da [é] ve KIAA'da [e] işareti ile kullanılmıştır.

²³ krş. Kemik 2019: 17; Kavaklıçesme 2010: 15.

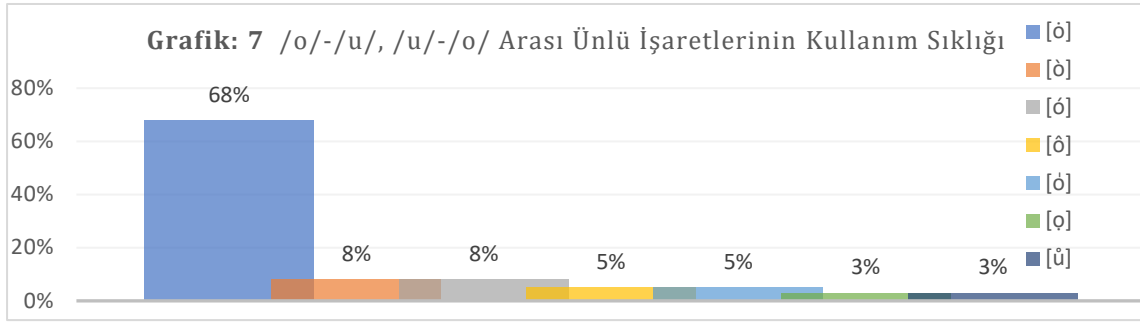
1.6.2. /i/'ye Yakın Ünlü: [é, e]²⁴

Boğumlanma noktası /e/ ile /i/ arasında, ancak /i/'ye daha yakın olan, düz, yarı dar, yarı geniş, ince bir ünlüdür. Bu ünlü ağızlarda genellikle daraltıcı özelliği bulunan başta /y/ ünsüzü olmak üzere /ç/, /ş/, /s/, /c/, /l/ ünsüzlerinin etkisiyle meydana gelir. Kapalı [é] ünsüzüne nispeten daha dar olan ve /i/ ünlüsüne daha yakın bir şekilde telaffuz edilen bir ünlüdür. Bu ses, ANYA ve AİYA'da [é] işaretini ile, SYA'da [e] işaretini ile gösterilmiştir.

1.7. /o/-/u/, /u/-/o/ Arası [ò] Ünlüsü: [ò, ô, ó, ô, o, û]²⁵

Boğumlanma noktası /o/ ile /u/ arasında olan, yarı geniş, yarı dar, yuvarlak, kalın bir ünlüdür. Bu ses ağızlarda daha çok şimdiki zaman ekinde meydana gelen o > ô değişmesi sonucunda ortaya çıkar (Yıldırım 2006: 48). Ayrıca bu ses ağızlarda üçüncü teklik işaret zamiri ve sıfatı ile "bu" ve "şu" işaret zamirinin ekleşmiş biçimlerinde de görülür (Demir 2006b: 85).

İşaretler	[ò]	[ò]	[ó]	[ô]	[ó]	[o]	[û]	Toplam
Kullanım Sayısı	26	3	3	2	2	1	1	38

Grafik 7'ye göre araştırmacılar /o/-/u/, /u/-/o/ arası ses için 7 farklı işaret kullanmışlardır. Ahmet B. Ercilasun tarafından önerilen [ò] işareti, 38 farklı çalışma içerisinde 26 kullanım ve %68'lik oranla en çok tercih edilen işaret olmuştur. Araştırmacılar ayrıca farklı çalışmalarda /o/-/u/, /u/-/o/ arası ses için [ò] ve [ó] işaretlerini %8'lik oranla 3 kez, [ô] ve [ó] işaretlerini %5'lik oranla 2 kez, [o] ve [û] işaretlerini de %3'lük oranla 1 kez kullanmışlardır.

Grafik 7'de araştırmacıların her ne kadar /o/-/u/, /u/-/o/ arası sesi karşılamak için büyük ölçüde [ò] işaretini kullandıkları görülse de bu işaret üzerinde henüz bir ölçünlüleşme söz konusu değildir.

1.8. /ö/-/ü/, /ü/-/ö/ Arası [ô] Ünlüsü: [ô, ù, ô, ô, ö, û]²⁶

²⁴ krş. Erdem vd. 2012: 54; Demir 2012: 17; Yavuz 2013: 87.

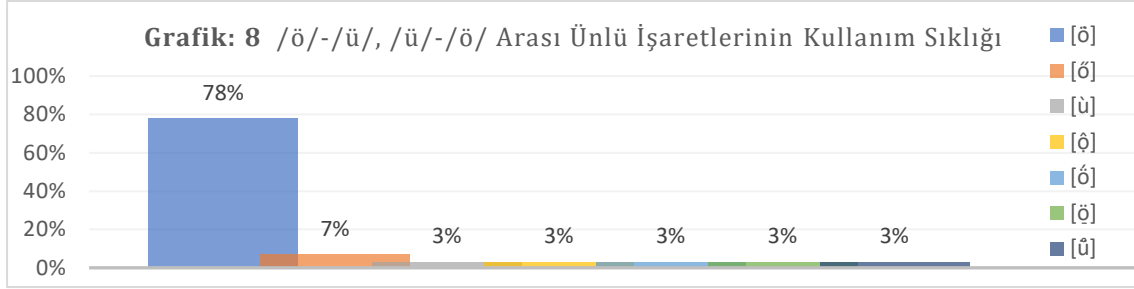
²⁵ krş. Erdem vd. 2012: 58; Demir 2001: 57; Demir vd. 2006: 89; Demir 2006b: 85; Öztürk, E. 2009: 57; Kemik 2019: XVII; Bulak 2015: 21; Demir 2006a: 151; Durmaz 2018: 166; Ersöz 2013: 25; Güneş 2013: 51; Gök 2018: 35-36; Haşimi 2016: 26; Doğan 2012: 35; Demir 2012: 20; Acar 2012: 34; Aydoğdu 2011: 44; Akça 2009: 62; Günşen 2000: 22; Sis 2010: 12; Öçalan 2004: 54; Nas 2014: 35; Boz 2006: 29; Uysal 2012: 17; Öztürk 2009: 40; Uysal 2009: 36; Tosun 2019: 22; Gökçür 2012: 44; Umaç 2011: 39; Yapıcı 2013: 33; Yavuz 2013: 89; Şahin vd. 2019: 28; Doğru 2017: 36; Pehlivan 2019: 16; İlker 2017: 72; Atmaca 2017: 56; Aydın 2002: 14; Boz vd. 2017: XXXIV.

²⁶ krş. Erdem vd. 2012: 58; Demir 2001: 57; Demir vd. 2006: 89; Durmaz 2018: 166; Demir 2006b: 86; Öztürk, E. 2009: 57; Kemik 2019: XVII; Demir 2006a: 152; Güneş 2013: 52; Gök 2018: 36; Doğan 2012: 36; Öçalan 2004: 56; Sis 2010: 12; Boz 2006: 29; Gökçür 2012: 44; Öztürk 2009: 40; Yapıcı 2013: 34; Uysal 2009: 37;

1999-2019 Yılları Arası Ağız Çalışmalarında Kullanılan Transkripsiyon İşaretleri...

Boğumlanma noktası /ö/ ile /ü/ arasında olan yarı dar, yarı geniş, yuvarlak, ince bir ünlüdür. Bu ses, ağızlarda genellikle daraltıcı etkisi olan ünsüzlerin tesiri ile ö > ö değişimi sonucunda ortaya çıkar. Ancak ağızlarda ü > ö değişimi sonucunda ortaya çıktığı örnekler de mevcuttur (Mutlu 2008: 36).

İşaretler	[ö]	[ó]	[ù]	[ô]	[ó]	[ö]	[û]	Toplam
Kullanım Sayısı	23	2	1	1	1	1	1	30

Grafik 8'ye göre araştırmacılar /ö/-/ü/, /ü/-/ö/ arası ses için 7 farklı işaret kullanmışlardır. Ahmet B. Ercilasun tarafından önerilen [ö] işareti, 30 farklı çalışma içerisinde 23 kullanım ve %78'lik oranla en çok tercih edilen işaret olmuştur. Araştırmacılar ayrıca farklı çalışmalarda /ö/-/ü/, /ü/-/ö/ arası ses için [ó] işaretini %7'lik oranla 2 kez, [ù], [ô], [ó], [ö] ve [û] işaretlerini de %3'lük oranla 1 kez kullanmışlardır.

Grafik 8'de araştırmacıların her ne kadar /ö/-/ü/, /ü/-/ö/ arası sesi karşılamak için büyük ölçüde [ö] işaretini kullandıkları görülse de bu işaret üzerinde henüz bir ölçünlüleşme söz konusu değildir.

1.9. /a/-/o/, /o/-/a/ Arası [â] Ünlüsü: [ö, a°]²⁷

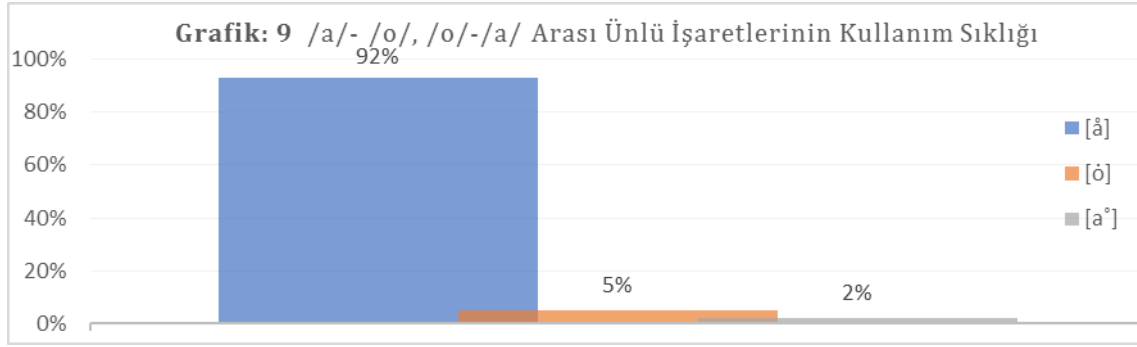
Boğumlanma noktası /a/ ile /o/ arasında bulunan, yarı yuvarlak, yarı düz, geniş, kalın bir ünlüdür. Bu ses ağızlarda daha çok dudak ünsüzlerinin yanında yer alan /a/ sesinin yarı yuvarlaklaşması (a > â) sonucu ortaya çıkar (Yapıcı 2013: 31).

İşaretler	[â]	[ö]	[a°]	Toplam
Kullanım Sayısı	42	2	1	45

Yıldırım 2006: 49; Ersöz 2013: 26; Tosun 2019: 23; Acar 2012: 36; Demir 2012: 15; Umacı 2011: 39; Yavuz 2013: 90; Doğru 2017: 39; Pehlivan 2019: 17; İlker 2017: 77; Atmaca 2017: 56; Boz vd. 2017: XXXIV.

²⁷ krş. Gülsevin 2002: 13; Akar 2013: 32; Yıldırım 2006: 41; Boz 2006: 26; İleri 2008: 63; Erdem vd. 2012: 52; Demir 2001: 56; Demir 2006b: 77; Öztürk, E. 2009: 55; Kemik 2019: 17; Sarıtiken 2017: 22; Yapıcı 2013: 31; Demir 2006a: 135; Durmaz 2018: 163; Erdoğan 2012: 35; Güneş 2013: 45; Umacı 2011: 40; Ersöz 2013: 23; Gök 2018: 29; Nas 2014: 33; Doğan 2012: 36; Demir 2012: 13; Öztürk 2009: 39; Kavaklıçesme 2010: 13; Tosun 2019: 19; Karimi 2009: 26; Aydoğdu 2011: 40; Acar 2012: 25; Sis 2010: 10; Uysal 2012: 17; Günşen 2000: 19; Doğan 2010: 13; Özden 2009: 35; Akça 2009: 54; Mutlu 2008: 36; Biray 2009: 18; Yavuz 2013: 86; Gökdağ 2006: 66; Doğru 2017: 37; Çakır 2018: 19; Pehlivan 2019: 10; İlker 2017: 75; Atmaca 2017: 54; Aydın 2002: 13; Boz vd. 2017: XXXIV.

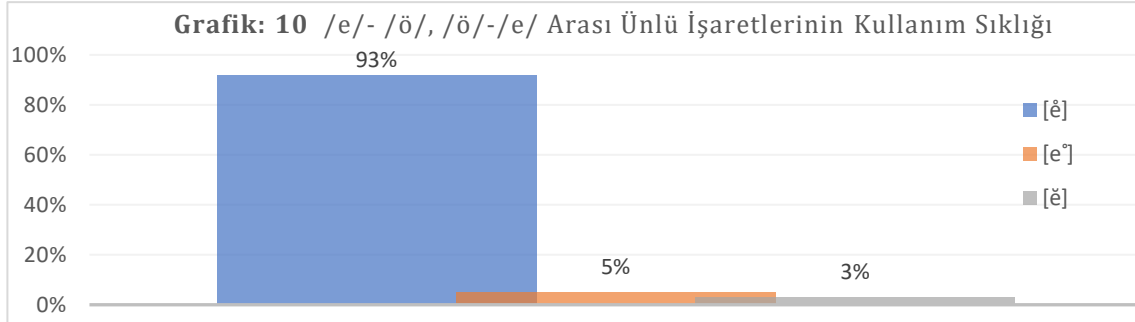

Grafik 9'a göre araştırmacılar /a/-/o/, /o/-/a/ arası ses için 3 farklı işaret kullanmışlardır. Ahmet B. Ercilasun tarafından önerilen [â] işareti, 45 farklı çalışma içerisinde 42 kullanım ve %92'lik oranla en çok tercih edilen işaret olmuştur. Mevcut çalışmalar içerisinde araştırmacılar ayrıca /a/-/o/, /o/-/a/ arası ses için %5'lik oranla [ô] işaretini 2 kez ve %2'lik oranla [a°] işaretini de 1 kez kullanmışlardır. Bu bilgilerden hareketle araştırmacıların /a/-/o/, /o/-/a/ arası sesi karşılamak amacıyla büyük ölçüde Ahmet B. Ercilasun'un önerdiği [â] işareti kullanma eğiliminde oldukları söylenebilir.

1.10. /e/-/ö/, /ö/-/e/ Arası [ê] Ünlüsü: [e°, ê]²⁸

Boğumlanma noktası /e/ ile /ö/ arasında olan, yarı yuvarlak, yarı düz, geniş, ince bir ünlüdür. Bu ünlüyü telaffuz ederken dudaklar hafifçe yuvarlaklaşır. Sözcük içinde yuvarlak ünlülerle uyum gösteren /e/ sesi bu durumda yuvarlaklaşır (Erdem vd. 2012: 54). Ayrıca ağızlarda [ê] sesinin oluşmasında dudak ünsüzleri de etkilidir (Kurtulmuş 2014: 83). Bunun yanı sıra [ê] sesinin ağızlarda /ö/ ünlüsünün düzleşmesi sonucu meydana gelen biçimleri de görülür (E. Öztürk 2009: 55-56).

İşaretler	[ê]	[e°]	[ë]	Toplam
Kullanım Sayısı	34	2	1	37

Grafik 10'a göre araştırmacılar /e/-/ö/, /ö/-/e/ arası ses için 3 farklı işaret kullanmışlardır. Ahmet B. Ercilasun tarafından önerilen [ê] işareti, 37 farklı çalışma

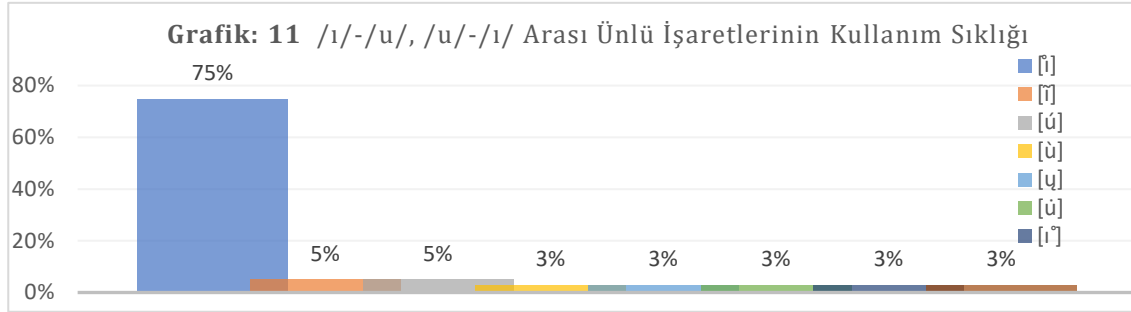
²⁸ krş. Yıldırım 2006: 45; İleri 2008: 66; Erdem vd. 2012: 53-54, Demir vd. 2006: 83-84; Demir 2006b: 80; Demir 2006a: 139-140; Öztürk, E. 2009: 55; Günşen 2000: 20; Sis 2010: 12; Öcalan 2004: 51; Akça 2009: 57; Doğan 2010: 15; Aydoğdu 2011: 41; Acar 2012: 29; Demir 2012: 17; Gökçür 2012: 39; Doğan 2012: 36; Nas 2014: 33; Ersöz 2013: 24; Umacı 2011: 38; Güneş 2013: 46-47; Erdoğan 2012: 35; Durmaz 2018: 165; Yapıcı 2013: 32; Kemik 2019: XVII; Öztürk 2009: 39; Kavaklıçesme 2010: 14; Tosun 2019: 20; Gök 2018: 33; Yavuz 2013: 87; Gökdağ 2006: 66; Doğru 2017: 37; Pehlivan 2019: 14; İlker 2017: 77; Atmaca 2017: 54; Aydın 2002: 13; Boz vd. 2017: XXXIV.

içerisinde 34 kullanım ve %93'lük oranla en çok tercih edilen işaret olmuştur. Araştırmacılar ayrıca farklı çalışmalarda [e°] işaretini %5'lik oranla 2 kez ve [ë] işaretini de %3'lük oranla 1 kez kullanmışlardır. Bu bilgilerden hareketle araştırmacıların /e/-/ö/, /ö/-/e/ arası ses için büyük ölçüde Ahmet B. Ercilasun'un önerdiği [ë] işaretini kullanma eğiliminde oldukları söylenebilir.

1.11. /ı/-/u/, /u/-/ı/ Arası [i] Ünlüsü: [ù, ı°, ú, ĩ, û, u, u]²⁹

Boğumlanma noktası /ı/ ile /u/ arasında olan yarı düz, yarı yuvarlak, dar, kalın bir ünlüdür. Bu sesin telaffuzunda dudaklar hafifçe yuvarlaklaşır. Söz konusu ses, Anadolu ağızlarında daha çok dudak ünsüzlerinin ya da bu sese komşu hecelerde bulunan yuvarlak ünlülerin etkisi ile ortaya çıkar (Erdem vd. 2012: 56).

İşaretler	[i]	[ĩ]	[ú]	[ù]	[û]	[ı°]	[u]	[u]	Toplam
Kullanım Sayısı	29	2	2	1	1	1	1	1	38

Grafik 11'e göre araştırmacılar /ı/-/u/, /u/-/ı/ arası ses için 8 farklı işaret kullanmışlardır. Ahmet B. Ercilasun tarafından önerilen [i] işareti, 38 farklı çalışma içerisinde 29 kullanım ve %75'lik oranla en çok tercih edilen işaret olmuştur. Araştırmacılar ayrıca farklı çalışmalarda /ı/-/u/, /u/-/ı/ arası ses için [ĩ] ve [ú] işaretlerini %5'lik oranla 2 kez ve [ù], [û], [ı°], [u], [u] işaretlerini de %3'lük oranla 1 kez kullanmışlardır.

Araştırmacılar /ı/-/u/, /u/-/ı/ arası sesi karşılamak amacıyla 8 farklı işaret kullanmışlardır. Dolayısıyla araştırmacıların bu sesi karşılamak için hangi işareti kullanacakları konusunda kararsızlık yaşadıkları aşikârdır.

Yukarıda /ı/-/u/, /u/-/ı/ arasında sadece bir ses değeri verilmiştir. Ancak kimi araştırmacılar ağızlarda /ı/-/u/, /u/-/ı/ arasında birbirinden farklı birden fazla ses olduğunu düşünmektedirler. Bu araştırmacılar [i] işareti ile bu farklılığın gösterilemeyeceğini düşünerek /ı/-/u/, /u/-/ı/ arası sesleri iki farklı şekilde ele almışlardır.

1.11.1. /ı/'ya Yakın Ünlü: [ı°, ĩ]³⁰

²⁹ krş. Yıldırım 2006: 47; Erdem vd. 2012: 56; Demir 2001: 57; Demir vd. 2006: 85; Demir 2006b: 82; Demir 2006a: 144-145; Öztürk, E. 2009: 56; Sis 2010: 11; Biray 2009: 21; Kemik 2019: XVII; Durmaz 2018: 165; Güneş 2013: 49; Umacı 2011: 38; Ersöz 2013: 25; Doğan 2012: 37; Gökçür 2012: 42; Demir 2012: 19; Acar 2012: 31; Aydoğdu 2011: 42; Akça 2009: 60; Mutlu 2008: 36; Öçalan 2004: 52; Boz 2006: 28; Sarıtiken 2017: 25; Yapıcı 2013: 35; Gök 2018: 37; Doğan 2010: XXVIII; Uysal 2009: 34; Kavaklıçeşme 2010: 15; Karimi 2009: 27; Erdoğan 2012: 36; Yavuz 2013: 88; Gökdağ 2006: 67; Doğru 2017: 38; Pehlivan 2019: 15; İlker 2017: 74; Atmaca 2017: 55; Aydın 2002: 13.

³⁰ krş. Gök 2018: 34; Nas 2014: 33.

Boğumlanma noktası /ı/ ile /u/ arasında, ancak /ı/ya daha yakın olan, yarı düz, yarı yuvarlak, dar, kalın bir ünlüdür. /u/ sesine göre daha düz olan bu ses, ANAYA'da [ı°], OİAS'ta [i̇] işareti ile gösterilmiştir.

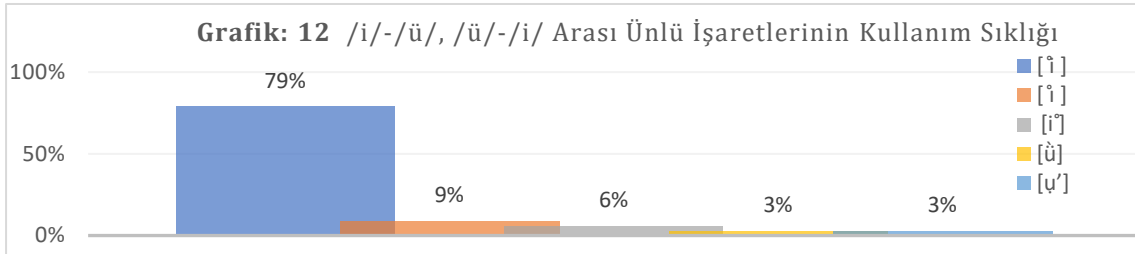
1.11.2. /u/'ya Yakın Ünlü: [u̇]³¹

Boğumlanma noktası /u/ ile /ı/ arasında, ancak /u/'ya daha yakın olan, yarı düz, yarı yuvarlak, dar, kalın bir ünlüdür. [i̇] sesine göre daha yuvarlak olan bu ses, sadece AOİA, ANAYA ve OİAS'ta tespit edilmiştir.

1.12. /i/-/ü/, /ü/-/i/ Arası [i̇, ü̇, i̇, u̇']³²

Boğumlanma noktası /i/ ile /ü/ arasında olan yarı düz, yarı yuvarlak, dar, ince bir ünlüdür. Bu sesin telaffuzunda dudaklar hafifçe yuvarlaklaşır. Söz konusu ses, Anadolu ağızlarında daha çok dudak ünsüzlerinin ya da bu sese komşu hecelerde bulunan yuvarlak ünlülerin etkisi ile ortaya çıkar (Biray 2009: 21).

İşaretler	[i̇]	[i̇]	[i̇°]	[ü̇]	[u̇']	Toplam
Kullanım Sayısı	26	3	2	1	1	33

Grafik 12'ye göre araştırmacılar /i/-/ü/, /ü/-/i/ arası ses için 5 farklı işaret kullanmışlardır. Ahmet B. Ercilasun tarafından önerilen [i̇] işareti, 33 farklı çalışma içerisinde 26 kullanım ve %79'lük oranla en çok tercih edilen işaret olmuştur. Araştırmacılar ayrıca farklı çalışmalarda /i/-/ü/, /ü/-/i/ arası ses için [i̇] işaretini %9'lük oranla 3 kez, [i̇°] işaretini %6'lük oranla 2 kez ve [ü̇], [u̇'] işaretlerini de %3'lük oranla 1 kez kullanmışlardır.

Grafik 12'de araştırmacıların her ne kadar /i/-/ü/, /ü/-/i/ arası sesi karşılamak için büyük ölçüde [i̇] işaretini kullandıkları görülse de bu işaret üzerinde henüz bir ölçünlüleşme söz konusu değildir.

Yukarıda verilen ses değeri dışında, taranan çalışmalar içerisinde araştırmacılar tarafından /i/-/ü/, /ü/-/i/ arası, /ü/ ünlüsüne daha yakın bir ünlü daha kullanılmıştır.

1.12.1. /ü/'ye Yakın Ünlü: [ü̇]³³

Boğumlanma noktası /i/ ile /ü/ arasında, ancak /ü/'ye daha yakın olan, yarı yuvarlak, yarı düz, dar, ince bir ünlüdür. Boğumlanma niteliği bakımından bulanıklaşmış olan bu ses, sadece AOİA ve OİAS'ta tespit edilmiştir.

³¹ krş. Nas 2014: 33; Gök 2018: 37; Yıldırım 2006: 50.

³² krş. Yıldırım 2006: 47; Erdem vd. 2012: 57; Demir 2001: 57; Demir vd. 2006: 87; Demir 2006b: 84; Demir 2006a: 147; Öztürk, E. 2009: 56; Günşen 2000: 21; Biray 2009: 21; Kemik 2019: XVII; Durmaz 2018: 166; Erdoğan 2012: XXVI; Güneş 2013: 49; Umaç 2011: 38; Ersöz 2013: 25; Doğan 2012: 37; Demir 2012: 20; Acar 2012: 33; Aydoğdu 2011: 42; Akça 2009: 61; Mutlu 2008: 37; Öcalan 2004: 53; Nas 2014: 33; Uysal 2009: 35; Öztürk 2009: 40; Doğan 2010: 23; Kavaklıçesme 2010: 16; Karimi 2009: 26; Doğru 2017: 38; Pehlivan 2019: 16; İlker 2017: 75-76; Atmaca 2017: 55; Yavuz 2013: 89.

³³ krş. Gök 2018: 37-38; Yıldırım 2006: 51.

2. Türk Dil Kurumu Ağız Araştırmaları Transkripsiyon Sisteminde Yer Almayan, Ancak Ağız Çalışmalarında Kullanılan Diğer Ünlü İşaretleri

2.1. /a/-/u/, /u/-/a/ Arası Ünlü İşareti: [á, ú, a, a^u]³⁴

Boğumlanma noktası /a/ ile /u/ arasında olan, yarı yuvarlak, yarı düz, yarı dar, yarı geniş, kalın bir ünlüdür. Bu ünlü UİA'da [á], AMA'da [a], DEYA'da [ú], İZA'da [a], İBİA ve MANA'da [a^u] işareti ile gösterilmiştir.

2.2. /e/-/ı/, /ı/-/e/ Arası Ünlü İşareti: [é]³⁵

Boğumlanma noktası /e/-/ı/, /ı/-/e/ arası olan, yarı ince, yarı kalın, yarı dar, yarı geniş, düz bir ünlüdür. Bulak, VKA'da bu ünlü için "Van Azerî Ağzında çok kullanılan [é] ünlüsü, /e/-/ı/ arası bir ünlü olup fiillerde özellikle şimdiki zaman kipi eklerinde kullanılmaktadır. [é] ünlüsü ses olayları neticesinde oluşmuş ikincil ünlüdür" şeklinde açıklamada bulunur (2015: 16).

2.3. /e/-/i/, /ö/ Arası Ünlü İşareti: [ë]³⁶

Boğumlanma noktası /e/-/i/, /ö/ arasında olan, yarı dar, yarı geniş, yarı düz, yarı yuvarlak, ince bir ünlüdür. é > ö değişimim orta merhalesinde yer alan bu ünlü, sadece EİA'da tespit edilmiştir.

2.4. /e/-/ü/, /ü/-/e/ Arası Ünlü İşareti: [e^ü]³⁷

Boğumlanma noktası /e/-/ü/, /ü/-/e/ arasında olan, yarı geniş, yarı dar, yarı düz, yarı yuvarlak, ince bir ünlüdür. Sadece İBİA ve MANA'da tespit edilen bu ses için İlker, şu açıklamaları yapar. "Örnekleri çoğunlukla öyle, böyle, şöyle kelimeleri gibi ilk ünlüleri yuvarlak olan kelimeler ve yönelme ve bulunma halinde çekimlenmiş adlardır. Ölçünlü /e/ ünlüsünün, dudakların hafif yuvarlaklaşarak dar bir çene aralığına geçişiyle oluşur. Ünlünün ilerleyici bir benzeşme sonucunda oluştuğu görülmektedir" (2017: 71).

2.5. /ı/-/i/, /u/-/ü/ Arası Ünlü İşareti: [ı̇]³⁸

Boğumlanma noktası /ı/-/i/ - /u/-/ü/ arasında olan, yarı yuvarlak, yarı düz, yarı ince, yarı kalın, dar bir ünlüdür. Boğumlanma özelliği bulanıklaşan bu ses sadece AOİA'da tespit edilmiştir.

2.6. /i/-/ö/, /ö/-/i/ Arası Ünlü İşareti: [i̇]³⁹

Boğumlanma noktası /i/-/ö/, /ö/-/i/ arasında olan, yarı yuvarlak, yarı düz, yarı geniş, yarı dar, ince bir ünlüdür. Ön, iç ve son seste /i/ ünlüsünün dudak ünsüzleri veya yuvarlak ünlülerin etkisiyle i > i̇ değişimi sonucunda ortaya çıkan bu ses, sadece EİDA'da tespit edilmiştir.

2.7. /o/-/ö/, /u/-/ü/ Arası Ünlü İşareti: [ó, ó]⁴⁰

Boğumlanma noktası o/-/ö/, /u/-/ü/ arasında olan, yarı geniş, yarı dar, yarı ince, yarı kalın, yuvarlak bir ünlüdür. Boğumlanma niteliği bulanıklaşmış olan bu ses OİAS'ta [ó] ve AOİA'da [ó] işareti ile gösterilmiştir.

Sonuç

1999 yılı sonrasında yayımlanan 56 ağız çalışmasını tarayarak tespit ettiğimiz ünlüler ile TDKAATS'de yer alan ünlüleri karşılaştırarak hazırladığımız bu çalışmanın

³⁴ krş. Gülsevin 2002: 13; Boz 2006: 26; Uysal 2012: 15; Çakır 2018: 19; Pehlivan 2019: 10; İlker 2017: 65.

³⁵ krş. Bulak 2015: 16.

³⁶ krş. Karimi 2009: 26.

³⁷ krş. Pehlivan 2019: 13; İlker 2017: 71.

³⁸ krş. Yıldırım 2006: 51.

³⁹ krş. Boz vd. 2017: XXXIV.

⁴⁰ krş. Gök 2018: 36; Yıldırım 2006: 49.

sonuçlarını şu şekilde sıralayabiliriz. Taranan ağız çalışmalarında /e-/i/, /i-/e/ arası kapalı e sesi, en fazla kullanıma (54) sahip olan ünlüdür. Bu ünlünün Türkçenin ilk yazılı metinlerinden itibaren kullanıldığı bilinen bir gerçektir. Ayrıca bu ünlü, Türkiye Türkçesi alfabesinde yer almamasına rağmen *gece*, *beş* ve zarf olan *en* kelimesi gibi bazı kelimelerde telaffuz edilmektedir. Dolayısıyla bu ünlünün ağızlarda sıklıkla kullanılması doğal bir durumdur. Taranan çalışmalarda kapalı e sesi dışında en çok kullanılan sesler /a-/e/ arası (47), /o-/ö/ arası (51), /ı-/i/ arası (45) ve /u-/ü/ (48) arası seslerdir. Bu bilgilerden hareketle, araştırmacıların yarı ince/yarı kalın sesleri tespit etmekte zorlanmadıkları söylenebilir.

TDKAATS'de yer alan 13 temel ara ünlünün -açık ä ünlüsü dâhil- dışında, taranan çalışmalarda /a-/e/ arası /a/ya yakın ünlü, /ı-/i/ arası /ı/ya yakın ünlü, /o-/ö/ arası /ö/ye yakın ünlü, /u-/ü/ arası /ü/ye yakın ünlü, /a-/ı/ arası /a/ya yakın ünlü, /e-/i/ arası /e/ye yakın ünlü ve /i/ye yakın ünlü, /ı-/u/ arası /ı/ya yakın ünlü ve /u/ya yakın ünlü ile /i-/ü/ arası /ü/ye yakın ünlü olmak üzere 10 ara ünlü daha tespit edilmiştir. Bu ünlüler "Türk Dil Kurumu Ağız Araştırmaları Transkripsiyon Sisteminde Yer Alan Ünlü İşaretleriyle Benzer Özellikler Gösteren ve Ağız Çalışmalarında Kullanılan Ünlü İşaretleri" başlığı altında ele alınmıştır.

Taranan çalışmalarda TDKAATS'de hiç yer almayan /a-/u/, /u-/a/ arası ünlü, /e-/ı/, /ı-/e/ arası ünlü, /ı-/i/, /u-/ü/ arası ünlü, /o-/ö/, /u-/ü/ arası ünlü, /e-/i/, /ö/ arası ünlü, /e-/ü/, /ü-/e/ arası ünlü ve /i-/ö/, /ö-/i/ arası ünlü olmak üzere 7 ara ünlü daha tespit edilmiştir. Bu ünlüler "Türk Dil Kurumu Ağız Araştırmaları Transkripsiyon Sisteminde Yer Almayan, Ancak Ağız Çalışmalarında Kullanılan Diğer Ünlü İşaretleri" başlığı altında ele alınmıştır.

Taranan çalışmalarda 30 farklı ünlü tespit edilmiştir. Bu ünlülerin 13'ü TDKAATS'de yer alırken 17'si bu sistem de yer almamaktadır. Ağızlarda tespit edilen ünlülerin bu denli çok olmasına rağmen sistemde sadece 13 ünlüyü karşılayan işaretin yer alması, araştırmacıları diğer ünlüler için başka işaretleri kullanmaya zorlamıştır. Transkripsiyon sisteminde yer alan 13 ünlü için toplamda 52 farklı işaret kullanılmıştır. Sistemde yer almayan 17 ünlü için ise toplamda 28 farklı işaret kullanılmıştır. [ə, ɚ, a^u, ú, ɛ, e^ü, ɯ, ʉ] işaretleri sadece sistemde yer almayan ünlüleri, diğer işaretler ise hem sistemde yer alan hem de sistemde yer almayan ünlüleri karşılamak amacıyla kullanılmıştır.

Özetle, taranan çalışmalarda tespit edilen 30 farklı ünlü için 60 farklı işaret kullanılmıştır. Dolayısıyla her bir ünlüye ortalama 2 işaret düşmektedir. Bu durum bile ağız çalışmalarında ünlüler için hangi işaretlerin kullanılacağı karmaşasını ortaya koymak için yeterlidir. Söz konusu karmaşayı gidermek amacıyla Türk dili araştırmalarında öncü kurum olarak görülen Türk Dil Kurumu gerekli çalışmaları yapmalı/yaptırmalıdır. Büyük oranda ölçünlüleşmiş olan Transkripsiyon sistemine yeni tespit edilen sesleri de ilave etmeli ve mevcut sistemi yeniden gözden geçirerek eksiksiz, kullanışlı, yeni bir sistem oluşturmalıdır. Bu sistem içerisinde her bir ses ayrıntılı olarak açıklanmalı, ayrıca mümkünse her bir sesin telaffuz edildiği, araştırmacıların kolaylıkla dinleyebileceği bir program geliştirilmelidir. Yapılacak olan bu çalışmalar üniversitelerin yetkili birimleri ile ortaklaşa yürütülmeli ve böylelikle TDKAATS'de kesin olarak bir ölçünlüleşmeye gidilmelidir.

KAYNAKÇA

Kısaltmaları Verilen Kaynaklar

- AA** KEMİK, F. (2019). *Alaçam (Samsun) Ağızı*. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- AHA** ERTEKİNOĞLU, S. (2015). *Ahlat Ağızı*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- AİA** AKÇA, H. (2009). *Anakara İli Ağızları*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- AİYA** YAVUZ, S. (2013). *Adıyaman İli ve Yöresi Ağızları*. Ankara: Turkish Studies Publication Series XIII.
- AKİYA** ATMACA, E. (2017). *Antalya İli Korkuteli İlçesi ve Yöresi Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKSYA** DOĞAN, M. (2012). *Aksaray ve Yöresi Ağızı*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- AKYA** DURMAZ, R. (2018). *Antalya İli Örneğinde Karakoyunlu Yörük Ağızı*. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- AMA** BOZ, E. (2006). *Afyonkarahisar Merkez Ağızı*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- ANAYA** ERDEM NAS, G. (2014). *Anamur ve Yöresi Ağızı*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ANYA** ERDEM, M. D. - R. BÖLÜK (2012). *Antalya ve Yöresi Ağızları*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- AOİA** YILDIRIM, F. (2006). *Adana ve Osmaniye İlleri Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ATA** DEMİRAY, E. (2011). *Ahıska Türkleri Ağızı*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- AYA** YAPICI A. İ. (2013). *Aydın ve Yöresi Ağızları*. Muğla: Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- AYBA** AYDIN, M. (2002). *Aybastı Ağızı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BELA** SİS, N. (2010). *Hatay Belen Ağızı*. Malatya: Serhat Matbaacılık.
- BİA** MUTLU, H. K. (2008). *Balıkesir İli Ağızları*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- BİAİ** ÖZDEN, M. (2009). *Bilecik İli Ağız İncelemesi*. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- BİYA** ŞAHİN, H. vd. (2019). *Bursa İli Yerli Ağızı*. Bursa: Bursa Büyükşehir Kitaplığı.
- BKTA** GÜNEŞ B. (2013). *Borçalı (Gürcistan) Karapapak / Terekeme Ağızı*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ÇA** UMAÇ, Z. Ş. (2011). *Çepni Ağızı*. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ÇİYA** AYDOĞDU, Ö. (2011). *Çankırı İli ve Yöresi Ağızları*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

- DEYA** UYSAL, B. (2012). *Dinar ve Evciler Yöresi Ağzı*. İzmir: Birleşik Matbaacılık.
- EİA** KARİNİ, J. (2009). *Erdebil İli Ağızları*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- EİDA** BOZ, E. - S. G. AKTAŞ (2017). *Eskişehir İli Dil Atlası*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- EİMA** DOĞRU, F. (2017). *Eskişehir İli Manav Ağızları*. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- EMYA** İLERİ, C. (2008). *Eskişehir İli Mihalıççık İlçesi ve Yöresi Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GMA** SARITİKEN, H. (2017). *Gaziantep Merkez (Şahinbey-Şehitkâmil) Ağzı*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- HA** ÖZTÜRK, J. (2009). *Hatay Ağzı*. Adana: Karahan Kitabevi.
- İBİA** PEHLİVAN, G. (2019). *İzmir İli Bayındır İlçesi Ağzı*. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)
- İZA** ÇAKIR, A. (2018). *İzmir İli Ödemiş-Kiraz-Beydağ İlçesi Ağızları*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)
- KA** BAYRAKTAR, F. S. (2000). *Kayseri Merkez İlçe Ağzı*. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- KIAA** KAVAKLIÇEŞME, H. (2010). *Kars ve Iğdır Azeri Ağızları*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KIRYA** GÜNŞEN, A. (2000). *Kırşehir ve Yöresi Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KİİA** HAŞİMİ, A. (2016). *Kırıkkale İli Ağızları*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- KİA** UYSAL, İ. N. (2009). *Karaman İli Ağızları*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- KYA** ACAR, E. (2012). *Kastamonu ve Yöresi Ağızları*. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- MANA** İLKER, A. (2017). *Manisa Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MYA** AKAR, A. (2013). *Muğla ve Yöresi Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- NMBA** ERDOĞAN, S. (2012). *Niğde Merkez Bor İlçesi Ağzı*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- OİAS** GÖK, M. (2018). *Osmaniye İli Ağızları ve Sözvarlığı*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- OİYA** DEMİR, N. (2001). *Ordu İli ve Yöresi Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SA** GÖKDAĞ. B. A. (2006). *Salmas Ağzı*. Çorum: KaraM Yayınları.
- SAKA** ÖÇALAN, M. (2004). *Sakarya İli Ağızları*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- SİYA** DEMİR, N. - Ü. ŞEN (2006). *Sivas İli ve Yöresi Ağızları*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- SMA** ÖZÇELİK, S. - E. BOZ (2009). *Siverek Merkez Ağzı*. Ankara: Gazi Kitabevi.

- SMSBA** ÖZTÜRK, E. (2009). *Silifke ve Muttaki Sarıkeçili ve Bahşiş Yörükleri Ağızı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SYA** DEMİR, İ. (2012). *Sarıgöl ve Yöresi Ağızları*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- TAA** ERSÖZ, S. (2013). *Türkiye Ahıskaahları Ağızı*. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- TOYA** DEMİR, N. (2006b). *Tokat İli ve Yöresi Ağızları*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- TYA** DEMİR, N. (2006a). *Trabzon ve Yöresi Ağızları*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- TAKA** BİRAY, N. (2009). *Türkiye'deki Afgan Kazakları Ağızı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- UA** DOĞAN, T. (2010). *Urmiye Ağızları*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- UİA** GÜLSEVİN, G. (2002). *Uşak İli Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- VA** TOSUN, T. (2019). *Vakfikebir ve Yöresi Ağızları*. Giresun: Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- VGHA** GÖKÇÜR, E. (2012). *Van Gölü Havzası Ağızları*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- VKA** BULAK, Ş. (2015). *Van Küresin Ağızı*. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

DiĞER KAYNAKLAR

- AKAR, A. (2006). "Ağız Araştırmalarında Yöntem Sorunları". *Turkish Studies*. I/2: 37-52.
- DELİCE, H. İ. (1995). "Anadolu ve Rumeli Ağızı Metinlerinde Kullanılan Seslerin Transkripsiyonu Meselesi". *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*. I/1: 119-131.
- DEMİRAY, E. (2008). "Ağız Araştırmalarında Transkripsiyon İşaretlerinin Farklı Kullanılması Sorunu". *Turkish Studies*. III/6: 199-211.
- ERCİLASUN, A. B. (1999). "Ağız Araştırmalarında Kullanılacak Transkripsiyon İşaretleri". *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 43-49.
- GÜLSEVİN, G. (2004). "Türkiye'de Diyalektoloji Yayınlarında Yöntem Sorunu". İstanbul: *Workshop On Turkish Dialects Orient Instute*. 19-20 November.
- KORKMAZ, Z. (2011). "Ağız Araştırmalarındaki Çeviri Yazı Ayrılıklarının Bir Sisteme Bağlanması Gereği Üzerine". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. LIX/1: 45-50.
- KURTULMUŞ, F. (2014). *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Ünlü Değişenleri*. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ÖZÇELİK, S. (1997). *Urfa Merkez Ağızı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SAĞIR, M. (1995a). "Anadolu Ağızlarında Ünlüler". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. XLIII: 377-390.
- SAĞIR, M. (1995b). "Anadolu Ağızlarında Ünsüzler". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. XLIII: 391-409.

SAĞIR, M. (1999). "Anadolu Ağzlarında Ünlüler Ünsüzler". 3. *Uluslararası Türk Dil Kurultayı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 987-996.

Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni (1999). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ek Tablo 1: TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİNİN KARŞILADIKLARI SESLER VE KULLANIM SAYILARI

	/a/- /e/	/ı/- /i/	/o/- /ö/	/u/- /ü/	/a/- /ı/	/e/- /i/	/o/- /u/	/ö/- /ü/	/a/- /o/	/e/- /ö/	/ı/- /u/	/i/- /ü/
á	41				2							
ä	4											
â	1											
â	1				2							
í		44										
î		1										
ó			47				3					
ô			2				2					
o _o			1									
ö			1									
ú				43							2	
û				2			1					
u				1								
ü				1								
ù				1				1			1	
à					26							
ä					3							
à					4							
ạ					1							
ạ					1							
à					1							
ạ					1							
ạ					1							
è						46						
é						5						
è						2						
ẹ						1						
ò							26		2			
ò							3					
ó							2					
o							1					
ö								23				
ö								2				
ó								1				
ö								1				
ô								1				
û								1				
à									42			
à ^o									1			
è										34		
e ^o										2		
é										1		
ı											29	3
u											1	

SURRE EMİNİ-ZÂDE EŞREF VE ŞİİRLERİ

Beyhan KESİK*

ÖZET

Klasik Türk şiiri, şair kadrosu bakımından oldukça zengindir. Toplumun farklı kesimlerinden ve çeşitli meslek gruplarından birçok insanın şiirle uğraştığı bilinen bir gerçektir. Özgün olabilmeyi başarıp güçlü eserler/divanlar ortaya koyabilenler, kaynaklarda hak ettikleri yeri almışlardır. Eserleri/divanları kaybolmuş ya da ele geçmemiş birçok şairin yanı sıra herhangi bir eser vücuda getirememiş ve şiirleri dağınık bir şekilde çeşitli mecmualara serpiştirilmiş bir hâlde olan şairler de vardır. Bu gruba dâhil olan şairler için klasik Türk şiirinin "kırkambar"ı olarak nitelendirilen şiir mecmuaları önemli bir kaynaktır. Bu anlamda şiir mecmuaları, özellikle adı sanı duyulmamış şairlerin şiirlerinin günümüze ulaşmasında çok önemli bir görev üstlenmiştir. Bunlardan biri de 18. yüzyıl şairlerinden Surre Emîni-zâde Eşref'tir. Hakkında bilgi veren kaynaklarda kendine ancak bir iki cümleyle yer bulabilmiştir. Mevcut bilgilere göre de herhangi bir eseri yoktur. Tezkirelerde sadece birkaç şiiri yer almaktadır. Bu çalışma ile şairin Millet Kütüphanesi Ali Emîrî Efendi Manzum Eserler 717 numarada kayıtlı şiir mecmuasında yer alan 1 kasidesi ile 4 gazeli gün yüzüne çıkarılmış oldu. Ayrıca şairin çeşitli tezkirelerde dağınık hâlde bulunan birkaç şiiri de çalışmaya eklendi.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk Şiiri, Eşref, Meslek, Şiir.

THE POETRY OF SURRE EMİNİ-ZADE EŞREF

ABSTRACT

Classical Turkish poetry is rich in terms of the pool of poets who composed it. It is a well-known fact that people from all walks of Turkish society dabbled in poetry. Those who succeeded in being unique and putting forth powerful manuscripts/divans duly earned a place in the history books. That said, there too are many a poet whose works have either become lost, or have never been properly compiled and thus only exist scattered across assorted magazines. "Kirkambars" or Turkish poetry magazines pose as an important resource for those who fall into this latter category. In this sense, such magazines play a critical role in helping us trace down virtually invisible poets and their poetry. One such a character is the 18th century verse writer Surre Emîni-zâde Eşref. We know little about who he was beyond two sentences-worth of biographical information mentioned in those sources that mention him. What's more, he did not leave us behind any work (book) with the exception of a handful of poems in tezkires (collected biographies). This study brings into light one kaside and four gazels belonging to the aforementioned poet as published in poetry magazine number 117, housed at the National Library's Ali Emîrî Efendi Verse Collection. We also have unearthed a couple of the poet's other poems published in other tezkires.

Keywords: Classical Turkish Poetry, Eşref, Profession, Poetry.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 06.05.2020; Yayına Kabul Tarihi: 01.06.2020

* Prof. Dr., Giresun Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, GİRESUN;

ORCID: 0000-0003-3495-4745, E-posta: beyhan.kesik@giresun.edu.tr, b_kesik@hotmail.com

Giriş

Klasik Türk şiiri, şair kadrosu bakımından oldukça zengindir. Padişaktan şehzadeye, şeyhülislâmdan kadıya, müderristen cami hocasına kadar toplumun farklı kesimlerinden ve çeşitli meslek gruplarından birçok insanın şiirle uğraştığı bilinen bir gerçektir. Özgün olmayı başarıp kaynaklarda hak ettikleri yeri alan şairlerin yanı sıra bir iki cümle ile bahsedilen şairler de oldukça fazladır. Bunlardan biri de 18. yüzyıl şairlerinden Surre Emîni-zâde Eşref'tir.

Asıl adı, *Hâtimetü'l-Eş'âr* (Çiftçi 2017: 31)'a göre Ali, *Bağçe-i Safâ-Endûz* (Oğraş 2018: 47)'a ve *Sicill-i Osmanî* (Akbayar 1996: 499)'ye göre Mehmed olan şair, İstanbul'da doğdu. Doğum tarihi bilinmemektedir. Surre Emîni-zâde Ömer Tahir Efendi'nin oğludur. Ârif Hikmet Efendi (Çınarcı 2019: 25), Şeyhülislâm Zeynelâbidin Efendi'nin kardeşi olduğunu söylese de Sadettin Nüzhet Ergun (1936-1945: 1358), Zeynelâbidin Efendi'nin kardeşi olmadığını; sadece akrabası olduğunu ifade etmektedir. Küçükçelebizâde Âsım Efendi'nin torunu olduğu için Çelebizâde Eşref Molla diye tanındı. Medrese öğrenimi görerek mülâzım oldu. 1185/1771-72 yılında hariç rütbesiyle müderrisliğe başladı. 1206/1791 yılında hacca gitti. Hac dönüşünde Surûrî, bir kıt'a ile tarih düşürdü:

Hazret-i Tâhir Efendi-zâde-i 'âlî-neseb

Sa'y ile oldu tavâf-ı Beyt-i Hakdan feyzmend

Gitdim istikbâline târîh-i teşrîfin dedim

"Hacc edip geldi Cenâb-ı Eşref-i dâniş-pesend" (Ergun 1936-1945: 1358).

Eşref Ali Efendi, çok geçmeden aynı yıl içinde (1 Muharrem 1206/Ağustos-Eylül 1791), altmışlı rütbesi ile müderrislik yaparken İstanbul'da vefat etti (Akbayar 1996: 499). Molla Gürânî'de Çelebizâde Kabristanına defnedildi. Sürûrî tarafından vefatına dair bir tarih kıt'ası nazmedilmiştir:

Hoş-gû idi o rütbe Tâhir Efendi-zâde

Kim meclis-i suhanda geçmiş idi Nedîmi

Teşrîf-i semt-i ukbâ etdikde oldu târîh

"Eşref 'Alî Efendi mesken ide na'îmi 1206" (Ergun 1936-1945: 1358).

Eşref'in eserlerine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Şairin Şefkat Tezkiresi (Kılıç 2017: 35) ile Silahdârzâde Tezkiresi'nde (vr. 12b) 2 gazel ile bir tarih beyti, Ârif Hikmet Tezkiresi'nde 1 gazeli (Çınarcı 2019: 26), *Hâtimetü'l-Eş'âr*'da bir tarih mısraı (Çiftçi 2017: 31) bulunmaktadır. Eşref'in bu manzumelerinin haricinde Millet Kütüphanesi Ali Emîrî Efendi Manzum Eserler 717 numarada kayıtlı şiir mecmuasında 1 kasidesi ile 4 gazeli yer almaktadır. Söz konusu mecmuanın sonunda "*Mecmû'a-i Eş'âr Diyârbekr ves'îr Memâlik Şu'arâsınıñ Birçok Nâ-dîde Şi'rlerini Hâvî Mecmû'a-i Nâdiredir.*"¹ kaydı yer almaktadır.

Ârif Hikmet Tezkiresi'nde edebî ilimlere aşina olduğu belirtilmektedir (Çınarcı 2019: 25). *Bağçe-i Safâ-endûz*'a göre edebî ilimlere usulünce vakıf olmanın yanında latifeleri ile de tanınmaktadır (Oğraş 2018: 47). Sürûrî ise vefatı için kaleme aldığı "*Hoş-gû idi o rütbe Tâhir Efendi-zâde /Kim meclis-i suhanda geçmiş idi Nedîmi*" (Ergun 1936-1945: 1358) manzumesi ile şairin şiirlerine olan beğenisini dile getirmiştir. Eşref, her şeyden önce geleneğe hâkim bir şairdir. O, geleneğin kendine sunduğu imkânlardan yeterince

¹ Boyabat (bk. Kesik, F. Kola 2018), Bağdat (bk. Kesik 2018a), Musul (bk. Kesik 2018b) ve Akka (bk. Kesik 2019) gibi yerlere ait şairlerin şiirlerine de yer verilmiştir. Mecmua, tarafımızdan yayına hazırlanmaktadır.

faydalanmıştır. Az sayıdaki şiirlerinde yer yer hâkimâne, yer yer de rindâne bir tavır takınmıştır. Söyleyişi güçlü olup nazmı teknik bakımından sağlamdır.

Sonuç olarak Eşref'in, Millet Kütüphanesi Ali Emirî Efendi Manzum Eserler 717 numarada kayıtlı şiir mecmuasında yer alan 1 kasidesi ile 4 gazeli gün yüzüne çıkarılmış oldu. Bunun yanı sıra şairin çeşitli tezkirelerde dağınık hâlde bulunan birkaç şiiri de çalışmaya eklendi. Böylelikle Surre Emîni-zade'nin 1 kasidesi, 6 gazeli ve 2 tarih manzumesinden oluşan şiirleri bir arada okuyucunun hizmetine sunuldu.

Surre Emîni-zâde Eşref'in Şiirleri

Kaşide

-1-²

Kaşide-i Eşref 'Alî Efendi Tâhir-zâde Der-sitâyiş-i Murâdî-zâde Efendi Hafaza'llâhu Te'âlâ

Fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün

- 1 Sâhib-i zıll-ı fâhr zübde-i eşraf-ı kibâr
Ğonce-i bâğ-ı edeb serv-i çemenzâr-ı vaqâr
- 2 Hâme şad-şerm ü hicâb ile n'ola medh etse
Vaşfınıñ biñde birin eyleyemez 'add ü şümâr
- 3 Kalem-i bîkr raqam etdi 'arûs-ı medhiñ
Teten-i şermi atıp zeyn-i be-rüy-ı eş'âr
- 4 Zihn-i pākizesi bir naql-i mu'allâdır kim
Görmedi bâğ-ı zemîn böyle keşirü'l-esmâr
- 5 Ravza-i luţf u himem devha-i esmâr-ı kerek
Şerm eder hâme raqam etmege³ vaşfin her bâr
- 6 Genc-i 'irfâna maqar zihni reh-i fazla memer
Nüşa-i 'ilm ü hüner cedvel-i tezhîbi vaqâr
- 7 Müftî-i Şâm-ı şerîf tab'ı leţâfetle zarîf
Şi'r ü inşâda laţîf işte selimü'l-efkâr

² Bu kaside, AE 717, vr. 116a'da yer almaktadır.

³ "etmege", mecmuada "etmekde" şeklindedir.

- 8 Zātı mecmū'a-i edeb ü kemāl ü fiṭnat
Ḥulkı bir zer-ķalem-i ḥaṭṭ-ı leṭāfet-iẗhār
- 9 Nüşā-i ṭinetine ḥāṣiye olmuş himmet
Ser-nümün vaşfına kāfi bu olur bir miķdār
- 10 Ey gül-i bāğçe-i devrān u zamān u eyyām
V'ey riyāzū'l-edeb ey behcet-i gevher-i bār
- 11 Mevc-i ḥayretde ķalıp keşti-i efķār henüz
Baḥr-i evşāfına yok sāhil ü eṭrāf u kenār
- 12 Mışra'-ı Sāmī-i üstād gelür levḥ-i dile
Ba'de-zīn eyle du'ā derdini zīb-i destār
- 13 Bülbül-i ḥāme dedi saña yeter ey Eşref
Deste-i verd gibi eyle o verdiñ eş'ār
- 14 Gülsitān-ı feraḥ ü 'izzeti görmeye ḥazān
Şāḥ-ı iķbāli müsemmer ü mu'aṭṭar her bār
- 15 Rişte-i ref'eti lü'lü'-i merām ile ola
Muntażam silk-i niżāmı ede 'ālemde ķarār
- 16 Māh u ḥürşid ü felek tā ki ide devr ü mürür
Maṭla'-ı bedr-i şafā ol bu bez[i]miñ hemvār

Tarih Manzumeleri

-1-4

Tārīḥ Berāy-ı Şeh-zāde Sulṭān Aḥmed
Mefā'ilün mefā'ilün mefā'ilün mefā'ilün
Dedi dā'isi Eşref müjde birle sāl-i tārīḥin
Şeref verdi cihāna geldi Sulṭān Aḥmed-i emced (1190)

---

⁴ Şefkat Tezkiresi (Kılıç 2017: 35) ile Silahdarzāde vr. 12b'de yer almaktadır.

-2-5

Tārîh

Fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün

Çademin başdı Şerîf biñ iki yüzde dehre

Gazeller

-1-6

Eşref Şurre Emîni-zâde

Mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün

- 1 Hâmîde-çadd iden dü nâna zür-ı rûzgârımdır
Mişâl-i medd-i nağl-i pür-semer hep berg ü bârımdır
- 2 Ruğ-ı yâr u cebîn-i yârdan rûz u şebim bildim
O Hâkķıñ mihr ü mâhı sâ'at-i leyl ü nehârımdır
- 3 Beni nâlân eden çün şîşe-i işkeste hem-vâre
Olur üftâde vü şad-pâre böyle inkisârımdır
- 4 Benim âh eyleyip de belli dedigim [her an] bâddan
Çam-ı 'aşķındır ey muṭrib ne naķşımdır ne kârımdır
- 5 Sebeb hep cevr ü çarba nâm u şân ğayr içün her dem
Mişâl-i Eşref ez-şeref benim hâliş-i 'iyârımdır

-2-7

Şurre Emîni-zâde Eşref

Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün

- 1 Âhlar kim fâşıl-ı her vaşıl-ı vuşlatdır baña
Harf-i 'illet var ise zâtımda 'illetdir baña
- 2 Hicr ü firçat ḥasret ile öyle ülfet eyledim

⁵ Bu tarih mısraı *Hâtîmetü'l-Eş'âr*'da yer almaktadır (Çiftçi 2017: 31).

⁶ Bu gazel, AE 717, vr. 37a'da yer almaktadır.

⁷ Bu gazel, AE 717, vr. 124b'de yer almaktadır.

- Müjde-i rāḥat-resān bī-hūde zahmetdir baña
- 3 Vuşlat-ı cānān için aġyār edermiş imtinān
Minnet-i dü-nān-ı 'ālem ḥayli minnetdir baña
- 4 Dā'imā pāyın başar naḳş-ı ḥayāl-i dīdeme
Çeşm-i besti mūcib-i fetḥ-i başiretdir baña
- 5 Cān verirler bir gül-i ḥoş-būsuna ammā anıñ
Hey'et-i 'ālem piyāz-ı zehr-i ḥikmetdir baña
- 6 Yār gelse ḥāneñe tenhāca ey dil n'eyleyem
Şāhid-i maḳşūdu istikbāl-i sıḳletdir baña
- 7 Bī-mürüvvet bā'is oldu nāleme çün Eşrefā
Cevher-i zātımdaki 'illet mürüvvedir baña

-3-8

Ve lehu

Mef'ülü fā'ilätü mefā'ilü fā'ilün

- 1 Zātıñ ki ḥōd-be-ḥōd görünürken ribāda bā
Zāhid bu rütbe zühd ü riyālar ziyāde yā
- 2 Ammā duyunca şavına etmiş sır isteriz
Bu selb [kim] çü gonce-gül-i ḥoş-nümāda mā
- 3 Derler ki açılır yine erbāba bir zamān
Bir ḥayli eyledik hele bāb-ı recāda cā
- 4 Bu çār-sū-yı 'ālem içinde aransa da
Yoḳdur mişāli ol güzellik hiç bahāda hā
- 5 Ebrūlarıyla nefyine imā eder o māh

---

⁸ Bu gazel, AE 717, vr. 125a'da yer almaktadır.

Dersem ki giryenâk göründü semâda mâ

6 'Ayyûka çıktı âhım o hürşidi bulmadı
Çün necm-i baht-ı 'âşıkı gördü Sühâda hâ

7 Faşl-ı bahâr u şayfı arar Üsküdârda
Düşmüş kenâra Eşref-i gam-gîn şitâda tâ

-4-9

Ve lehu

Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün

1 Şâf-dil-i işkeste-âb-ı gîneye beñzer miyiz
Bağ gör ey dil sen dağı âyîneye beñzer miyiz

2 İnzivâmız hâlvet-i âyîneveş bulmuş nuķuş
Ser-be-ceyb-i hırka-i peşmîneye beñzer miyiz

3 Beñzemez bir yüzden elbet ehl-i zâhir bâtına
Vechi vardır şüret-i âyîneye beñzer miyiz

4 Gerçi kem-ķadriz şikâr-ı murğ-ı cânlar etmede
Tekyegâh-ı dâmda biz çîneye beñzer miyiz

5 Eşrefiñ pürdür beri endühdan bağ nâşihâ
Vâ'iz-âsâ hiç hâlî sîneye beñzer miyiz

-5-10

Fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün

1 Bulanırsañ da bulan ey dil-i pâk âb gibi
Şâf olup kimseye zehr olma da tîz-âb gibi

⁹ Bu gazel, AE 717, vr. 125a'da yer almaktadır.

¹⁰ Şefkat Tezkiresi (Kılıç 2017: 35), Ârif Hikmet Bey (Çınarcı 2019: 26) ile Silahdarzâde vr. 12b'de yer almaktadır.

- 3 Harem-i rāz-ı dile maḥrem olayım der idi
Kime açıldım ise nāle ile bāb gibi
- 4 Āsumān ise yerin daḡı tevāzu'la hemān
Yüzünü yirlere sür her gece meh-tāb gibi
- 5 El açup Seyf du'āsın okudum gönlümden
Göricek ebrū-yı dil-dārımı miḥrāb gibi
- 6 Dili müstaḡnī-i her şem'-i şeb-ārā etdi
Leyl-i zülfünde ruḡuñ gevher-i şeb-tāb gibi
- 7 Nice dil rāḡat-ı emniyyeti bulsun Eşref
Dost düşmen gibi düşmen ise aḡbāb gibi

-6-¹¹

Ve lehu Nazīre-i Zihnī:

Mef'ülü mefā'ilü mefā'ilü fe'ülün

- 1 Cānāne tereddüdde imiş bād-ı şabā da
Lā vü ne'am-ı vuşlata kalmış 'acabāda
- 2 Duḡt-i rezi meydānda görüp şevk ile 'āşık
Ebnā-yı zamān oldular abdāl baba da
- 3 Bir neş'esi bu ḡayme-i gerdūnda görülmez
Ol bāde ki nüş olmuş idi ḡamı obada
- 4 Şüretde vü ma'nāda çıkar başına rindiñ
Cām-ı Cemi terciḡ ederiz tāt u ḡabāda
- 5 Zihnī-i hüner-pervere şor nazm ile Eşref
Ben de saña pey-rev olayım mı 'acabā de

---

¹¹ Şefkat Tezkiresi (Kılıç 2017:35-36) ile Silahdarzāde vr. 12b'de yer almaktadır.

KAYNAKÇA

- AKBAYAR, N. (1996). *Mehmed Süreyya-Sicill-i Osmanî*. C. 2. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- CUNBUR, M. (2003). "Eşref". *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı, Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*. C. 3. Ankara: AKM Yayınları.
- ERGUN, S. N. (1936-1945). "Eşref (İstanbul, Molla)". *Türk Şairleri*. C. 3. İstanbul: Bozkurt Matbaası.
- İPEKTEN, H. vd. (1988). *Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. Ankara: KTB Yayınları.
- KESİK, B. (2018b). "Musullu Alî Behcet Efendi ve Şiirleri". *18. Türk Tarih Kongresi Bildiri Özetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KESİK, B. - F. KOLA (2018). "Osmanlı Dönemi Şairlerinden Boyabathlı Fikrî'nin Bir Gazeli". *Uluslararası Geçmişten Günümüze Sinop'ta Türk-İslam Kültürü Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. C. I. Sinop: Sinop Üniversitesi Yayınları: 457-460.
- KURNAZ, C. - M. TATÇI (2001). *Mehmed Nâil Tuman, Divan Şairlerinin Muhtasar Biyografileri*. C. I-II. Ankara: Bizim Büro Yayınları I: 43-44.
- Silahdarzâde Mehmed Emin. *Tezkire-i Şuara*. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi. T 2557. vr. 12b.
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* (1979). "Eşref, Mehmed Molla". C. 3. İstanbul: Dergâh Yayınları.

İnternet Kaynakları

- ÇINARCI, M. N. (2019). *Şeyhülislam Ârif Hikmet-Bey Tezkiretü's-Şu'arâ*. (Erişim Tarihi: 03.05.2020).
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/64059,seyhulislam-arif-hikmet-bey-tezkiresipdf.pdf?>
- ÇİFTÇİ, Ö. (2017). *Fatîn Davud Hâtimetü'l-Eş'âr (Fatîn Tezkiresi)*. (Erişim Tarihi: 03.05.2020).
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55976,fatin-tezkiresi-pdf.pdf?>
- KESİK, B. (2015). "Eşref, Çelebi-zâde Eşref Molla". (Erişim Tarihi: 02.02.2020).
<http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/esref-celebizade-esref-molla>
- KESİK, B. (2018a). "Bağdatlı Vakanüvis Ahmed Vâsıf Efendi'nin Dîvânçesi ile Diğer Şiirleri". *ICOESS 2.Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Kongresi Bildiri Tam Metinleri Kitabı*. (ed. Prof. Dr. Kadir Ulusoy). (Erişim Tarihi: 03.05.2020).
<http://www.icoess.com/Pages/64/152/ICOESS-2018-B%C4%B0LD%C4%B0R%C4%B0-TAMMET%C4%B0NLER%C4%B0--%C4%B0TABI>
- KESİK, B. (2019). "Enderunlu Kâmil ve Şiirleri". *Littera Turca*. V/1: 71-93. (Erişim Tarihi: 05.05.2020).

<http://static.dergipark.org.tr/article-download/4dbc/2409/a2ce/5c4cc43c8f6cc.pdf?>

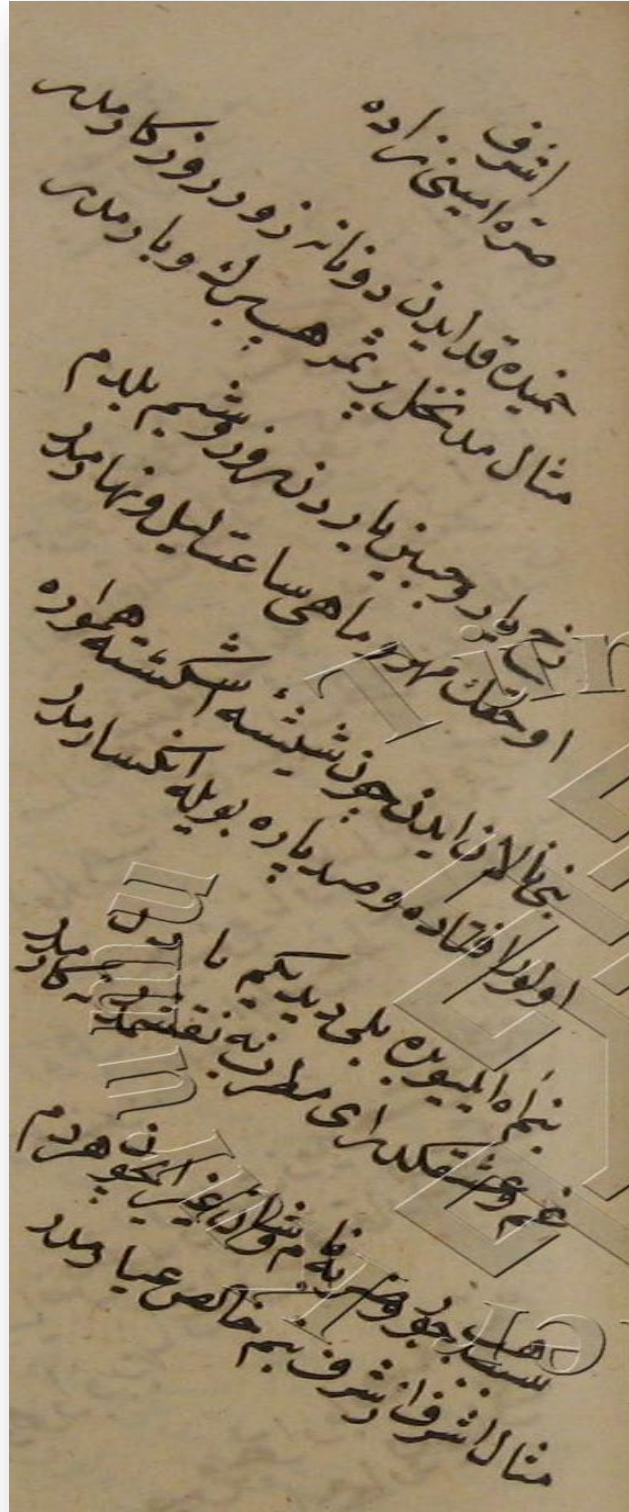
KILIÇ, F. (2017). *Şefkat Tezkiresi (Tezkîre-İ Şu'arâ-yı Şefkat-i Bagdâdî)*. (Erişim Tarihi: 03.05.2020).

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55753,sefkat-tezkiresi-pdf.pdf?>

OĞRAŞ, R. (2018). *Esad Mehmed Efendi-Bağçe-i Safâ-Endûz*. (Erişim Tarihi: 03.05.2020).

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/59393,esad-mehmed-efendi-bagce-i-safa-enduzpdf.pdf?>

Ekler

قصیده اشرف علی افندی طاهرزاده در ستایش مرادی زاده افندی حفظه الله تعالی

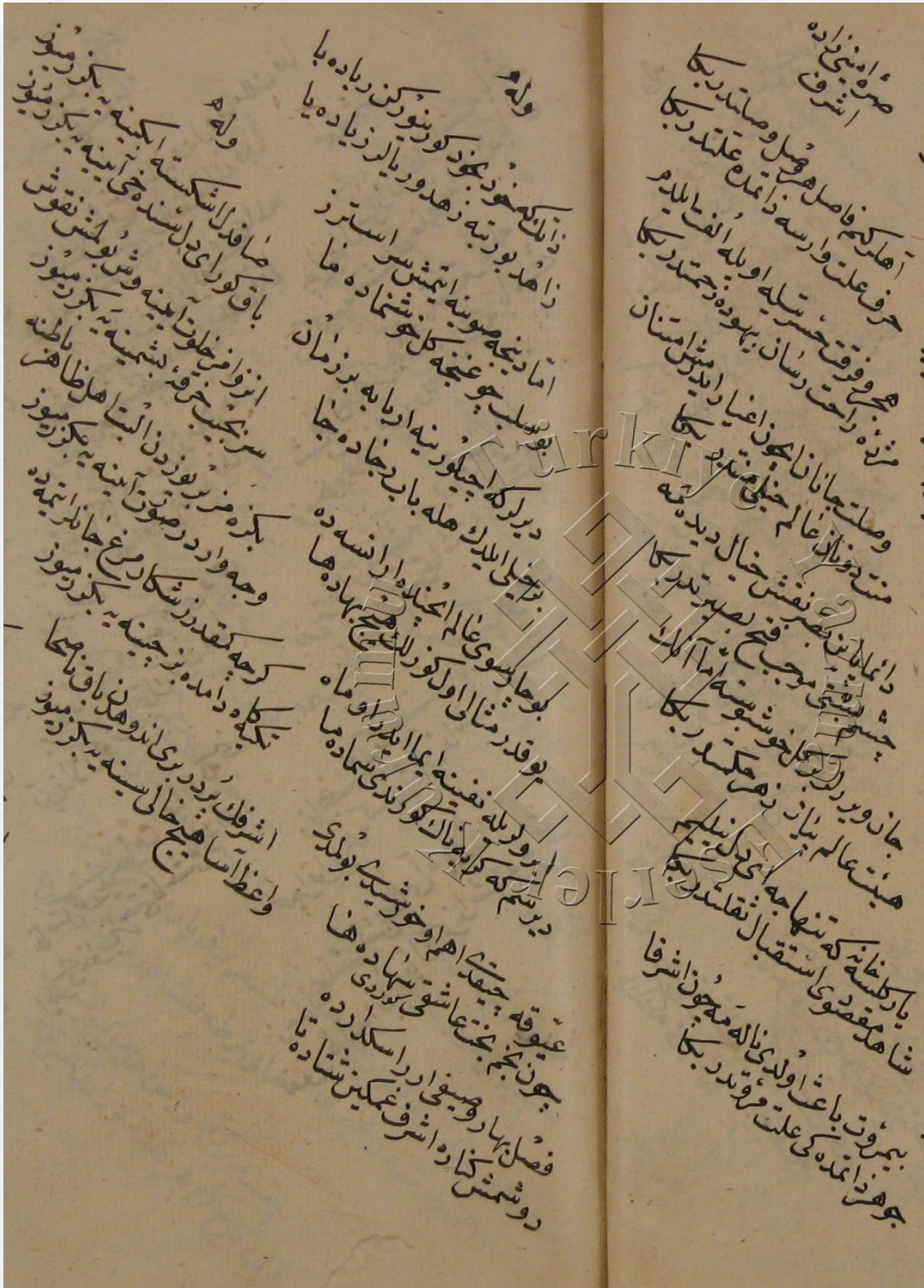
سلیخه زینب افندی
غنچه باغ ادب سر و چینزار و تقار
خالصه صفا نشور و حجاب بلبله نوله معراج ایتسه
وصف ناله بیگانه برین ایلیمه من عدو قنار
کولم کورلم ایتدی عروس مدحت
تین ستری آقوب زین بروی اشعار

زینب کوزلی بی بی زینکل معیار در کیم
کولم کورلم باغ زمین بولم کورلم
روضة لطف هم دوغچه انکار کور
شیر ایلد خانمه رقم ایتکلده صغیرین یار
کیم عرفانه مقدر نهی نه فضلده ممر
نسخه عام و هنر جدول ندهیبی وقار

مغنی نام شریف طبعی لطافت لطف
شعر و انشاده لطیف اشته سلیم الافکار
ذاتی مجموعه ادب و کمال و فطنت
خالق بزرگم خلق لطافت اظهار
نسخه طینتیه حاشیه انوشهرت
سروز صفتیه کافیه بولور بر بقادر
ای کل باغچه دوران و زمان و یام
وی سراض لاری ای بجنت کوه یار
مهیج حیرتیه فالوب کشتی افکار هنوز
بحر و صافیه بوق ساحل و ظرف و تقار
مصوع سامی استاد کلور لوح ده
بعد زینب له دعاد در زینب یار

بیلجامه دیدی سکا تیر ای اشرف
دسته و زردی ایله اووردن اشعار
کستان فوج و غیره کورمه خزان
شماخ اقبالی اوله مشهور معطوب هر یار
دشته قوی لوتوی امریله اوله
منظم سلك نظامی ایدیه عالمده قار
ماد و خورشید و فلک ناله دور و مروز
مطلع بدر صفا اوله بوزنک هموز

TONYUKUK YAZITINDA GEÇEN "oruk" SÖZCÜĞÜNÜN ETİMOLOJİSİ VE BAĞLAM ANLAMİ

İbrahim KEKEVİ *

ÖZET

Tonyukuk yazıtı, Eski Türk dilinin söz varlığı bakımından ilk ve önemli veri kaynaklarından biridir. Aynı zamanda birçok tek örneği barındırması onu bu açıdan başvuru/referans metin kılmaktadır. Bu sözcüklerden biri olan 'oruk'; etimolojisi, söz yapımı ve anlam alanı bakımından açıklanması gereken bir örnektir. Bunun için artsüremlî bir yöntem izlenmelidir. Sözcüğün kullanıldığı yerlerin değerlendirilmesi amacıyla öncelikle sözlük vb. çalışmalardaki bilgiler verilmiştir. Tonyukuk yazıtında geçen 'oruk' sözcüğünün Türkiye Türkçesine çevirisinden hareketle bir yöntem izlenmeye çalışılmıştır. Daha sonraki dönem metinlerinden geçtiği yerler tespit edilmiştir. Bu kullanımlar sözlük çalışmalarındaki bilgiler ve bağlam unsuru dikkate alınarak değerlendirilmiştir. Bu yöntemle elde edilen bilgilerden 'oruk' sözcüğünün iki farklı anlam alanı oluşturacak şekilde bir gelişme gösterdiği görülmüştür. İlki 'or-' fiil köküyle doğrudan ilişkili olan 'ekme biçme' işlerine ilişkin bir anlam alanı oluştururken ikincisi 'yol' sözcüğünün hem temel hem de mecaz nitelikte kullanılarak bir anlam alanı gelişimi olmuştur. Bu iki anlam alanı bağlam unsuru dikkate alındığında birbirleriyle ilişkilidir. İşte bu ilişki ve bağlam unsuru dikkate alınarak Tonyukuk yazıtında geçen oruk sözcüğünün kullanımı bu çalışmada değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tonyukuk, Oruk, Etimoloji, Anlam Alanı, Yol, Biçmek

THE ETYMOLOGY AND CONTEXT MEANING OF THE WORD "oruk" IN TONYUKUK INSCRIPTION

ABSTRACT

The Tonyukuk inscription is one of the first and important data sources in terms of vocabulary of the Old Turkic language. At the same time, the fact that it contains many single samples makes it reference text in this regard. One of these words, "oruk"; It is an example that should be explained in terms of etymology, word formation and meaning area. For this, a diachronic method should be followed. In order to evaluate the places where the word is used, primarily dictionary etc. The information in the studies is given. Tonyukuk the inscription 'oruk A method of word Turkish translation has been tried to be monitored. The places where he passed through the texts of the next period were determined. These uses have been evaluated considering the information and context in the dictionary studies. From the information obtained with this method, it has been seen that the word 'oruk' has developed in a way that creates two different fields of meaning. While the first creates a field of meaning related to 'planting and mowing' works that are directly related to the 'or-' verb stem, the second has developed a meaning field by using the word 'road' in both basic and metaphorical kind. These two fields of meaning are interrelated, given the context factor. Considering this relationship and context, the use of the word oruk in the Tonyukuk inscription was tried to be evaluated in this study.

Keywords: Tonyukuk, Oruk, Etymology, Field of Meaning, Road, To Mow

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 08.05.2020; Yayına Kabul Tarihi: 01.06.2020

* Arş. Gör., İnönü Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, MALATYA;

ORCID: 0000-0003-0554-1052, E-posta: ikekevi@gmail.com

Giriş

Eski Türk Yazıtları içerisinde söz varlığı bakımından önemli verileri içeren yazıtların başında şüphesiz Tonyukuk Yazıtı gelmektedir. Bu yazıtta geçen “*bir at orukı ermiş*” ifadesi genel çeviride büyük ölçüde bağlama dayalı açıklanmıştır. Bundan dolayı konuyu ele almadan ilgili satırın tamamına bakmak yerinde olacaktır.

T 1 D 7 (24) *êşi<d>tim az yér y[olı] anı b[irle] ermiş bir at orukı ermiş anın barmış añar aytıp bir atlıg barmış tēyin ol yolın yorisar unç tēdim sakıntım kaganıma*

(şöyle) işittim: “Az ülkesinin yolu Anı (ırmağı) boyunda? İmiş. Bir at geçecek kadar imiş. O (kılavuz) daha önce geçmiş. Ona şöyle söyleyip, “bir atlı geçebiliyorsa, o yolu kullansak mümkün olabilir” dedim. Düşündüm, kağanıma (Aydın 2017: 110)

(D 7) *Eşittim: Az yir y[olı?] Anı b[irle?] ... er]miş. Bir at orukı ermiş. Anın barmış. Angar aytıp “Bir atlıg barmış” teyin “Ol yolun yorisar unç” tedim. Sakıntım. Kağanıma*

(ondan şöyle) işittim: Az ülkesi (yolu) Anı (ırmağı boyunca) imiş. (Ancak) bir atın geçebileceği kadar imiş. (Kendisi?) o yoldan (bir kez) gitmiş. Ona sorup “Bir atlı gitmiş olduğuna göre o yoldan yürüyebiliriz” dedim. Düşündüm. Kağanıma (Tekin 2014: 86,87)

7 (24) *Eşit(t)im Az yir y[irçi?] anı b[ilür ? e]rmiş. Bir at orukı ermiş, anın barmış. Añar aytıp bir atlıg barmış tiyin ol yolun yorisar unç tidim. Sakıntım; kaganıma*

İşittim (ki) Az ülkesinin (kılavuzu) onu (biliyor)muş. Bir at yolu imiş, oradan gitmiş. Ona söyleyip (onunla konuştuktan sonra) bir atlı gitmişse o yoldan yürümek mümkün dedim. Düşündüm ve kağanıma (Ercilasun 2006: 605)

Eski Türk Yazıtlarının Söz Varlığı İncelemesinde *oruk*: dar yol, patika olarak; “*bir at orukı*” sözcük grubuna ise, “bir at geçebilecek genişlikte (yol)” anlamı verilmiştir (Şirin 2016: 333, 334). Tonyukuk yazıtından hareketle “*oruk*” sözcüğünün tek başına “yol” anlamına geldiği düşünülmeyle birlikte “bir at orukı” sözcük grubunun da bir ölçü ifadesi olarak kullanıldığı söylenebilir. Bundan dolayı kullanımı dikkate alındığında belirli bir alanı vurguladığı görülmektedir. Sözcüğün kökü olarak düşünülen *or-* fiil kökünden türetilen ve yer anlamına gelen söz yapımları da bu noktada dikkate alınmalıdır.

Sözlük vb. Çalışmalardaki Durum

Altay Dillerinin Etimolojik Sözlüğünde söz konusu sözcük birime ilişkin şu iki madde başı dikkat çekmektedir: *orV* “geyik, antilop” Tung. oran Mong. (h)oroŋgo, Turk. orga; *örV* “biçmek, saman”, Tung. orā-hta, Turk. or- (Starostin vd. 1063: 2003).

Clauson Sözlüğünde *oruk* için “path (patika)” anlamı verilmektedir. Bazı kuzeydoğu lehçelerinde yaşadığını belirtmektedir. Bu lehçelerde *orax*, *orgax*, *orok* biçimindeki kullanımlarını aktaran Clauson, yol sözcüğüyle birlikte kullanımına ve metafor olarak kullanıldığına ilişkin örnekler de verir (ED 215: 1972).

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğünde *oruk* için “yol, çare, imkan” anlamları verilerek Turfan metinlerinin birinci cildindeki ilgili yerleri işaret edilir (Caferoğlu 143: 2015).

Burada doğrudan *oruk* sözcüğüyle ilgili olmayan; ancak ileride ele alınacak olması dolayısıyla yer verilmesi gereken bir diğer veri de Old Turkic Word Formation çalışmasındaki *or-* kökü ile yapılan söz yapımı örnekleridir.

Sırasıyla DLT’de geçen “*bir orum ot*” örneğinde *or-* kökünün aldığı $-(X)m$ eki için miktar belirttiği bilgisini verir (Erdal 297: 1991). Diğer bir biçim *orut* için DLT ve Kutadgu Bilig’de geçtiği yerleri de vererek “otun kalmaması” anlamı taşıdığı bilgisini verir (Erdal

310: 1991). Bu konudaki son örnek -gAk eki üzerinden verilmiştir. Erdal bu ek ile ilgili -gA biçiminden türemiş olabileceğini belirttikten sonra or-gak (orak) söz yapımının bilgisini verir (Erdal 391: 1991).

Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı çalışmasında;

or- : mähen / orakla biçmek – Kaynak: E1,2.

Tr. Ø (ağ.) Ø; **Yuyg.** or- YUTS 297; **Öz.** or- ÖTS_M 197; **Suyg.** or- CDT 155; **Tuv.** or- "yırtmak" TuW 227; **Hak.** or- HakRS 129; **Alt.** # kireele- "biçmek" RusAS 437; **Yak.** or- "çıkarmak; yarım daire şeklinde kesmek" (Yıldız 2015: 346-347'den aktaran; Ayazlı 2016: 186).

or-"orakla biçmek". Sözcük daha çok "çim, ürün" vb. şeyleri biçmek için kullanılmıştır (ED 197b).

ora: Erdgrube zur Aufbewahrung von Getreide / tahıl saklanan çukur. – Kaynak: **E1.** bk. *oru*

Tr. Ø (ağ.) Ø; **Yuyg.** ora YUTS 297; **Öz.** ora ESTY 467 (Cilt I); **Suyg.** ≠ oy "vadi" Malov, 81; **Tuv.** ≠ oy "çukur" TuW 230; **Hak.** ora "mahzen, bodrum" HakRS 129; **Alt.** oro "çukur" ATS 140; **Yak.** ≠ oñkuçah "çukur" RusYS 431

ora "tahıl saklanan çukur". ED'de söz sonu -u ile oru biçiminde verilen sözcüğe "depo olarak yere kazılmış çukur" anlamı verilip orijinal biçimin oro olduğu ifade edilmiştir(ED197b).

orgak: Sichel / orak, ekin biçme aracı. – Kaynak E1, 2.

Tr. orak (ağ.) orak "ekin biçme zamanı" DS 3285; **Yuyg.** orgak YUTS 297; **Öz.** orak ÖTS_M 197; **Suyg.** urgak Malov, 82; **Tuv.** # kadır "orak" TuW 188; **Hak.** orgah II HakRS 129; **Alt.** # çapkı "orak" ATS 70; **Yak.** # sierpe RusYS 573.

orgak "orak, ekin biçme". or- "biçmek" eyleminden -gak eki ile türemiş olan sözcük, bazen "hasat anlamı ile de kullanılmaktadır (ED 216a). Sözcüğün bugün ağızlarda "orak" anlamının yaşadığı tespit edilmiştir.

orgu: Mahd / ekin veya ot biçme.- Kaynak E1, E2.

orgu "ekin veya ot biçme", or- "biçmek" eyleminden türemiş bir addır (Ayazlı 2016: 186-187).

Sözlük çalışmalarındaki verilere bakıldığında birbiriyle ilişkili olduğu düşünülen iki ayrı anlam alanı dikkati çekmektedir. İlki doğrudan or- 'ekin biçmek' köküyle ilişkili olan "biçmek, saman, otsuzlaştırmak (orut-), ot ve saman ölçü miktarı (orum ot), ekin biçme aracı veya zamanı (orak), yarım daire şeklinde kesmek, tahıl saklanan çukur, tahıl deposu" anlam alanını oluşturacak biçimde türemiştir. İkincisi ise *oruk* sözcüğünden hareketle 'yol, patika' anlamı kazanıp daha sonra metafor olarak kullanılmanın yanı sıra "imkan, yöntem, yol yordam" anlam alanını oluşturacak biçimde türemiştir.

Kaynak Eserlerdeki Durum

(236) *Bu muntag tärs tätrü biliglig tınıqlarqa köni yol oruk* (Arat TT VI: 219)

T II Y 36. 2. (21) ozgulug yolung oruqung közünmüz

Bang ve Gabain'in çalışmasında, yukarıdaki cümleye "kurtuluş yolun görünmez" anlamına gelecek bir aktarım yapılmıştır (Bang vd. 1929: 7).

3(14a)

15 *özüingın kar içinte ig kirdi*

bar sakıngulug

köngül içinte oot kirdi

kadgu bar buşungulug

16 *bu adatın ozgulug*

yolun orukung közünmez

inçküng menging boltukmaz (Arat 1991: 284)

Çevirisi:

vücudun içine hastalık girdi,

sakınılacak bir zahmet var;

gönül içine ateş girdi,

can sıkacak bir kaygı var.

16 *bu tehlikeli durumdan kurtulacak*

yolun, imkanın gözükmez,

huzurun, rahatın bulunmaz (Arat 1991: 285)

2128 *öñi izi orukı tetir : tözün*

2129 *yavaş törölüg ädgülüg sav*

2130 *-l[ä]rig täginürlär (Wilkins 2007:192)*

Wilkins'in çevirisinden ve dizinde verdiği sözcük anlamlarından hareketle daha anlaşılır bir çevirisi; "öncelikle izlenecek yol odur ki temelde nazik, adaletli iyi sözlere ulaşılır" biçiminde olmalıdır.

160 (III. 17b) (2)-lar kirtü nom tözlüg yolug oruk - (3)-ug y(a)rutu yaltritu y(a)rılıkasunlar (Kaya 1994: 130)

496 (VII. 19b) (10) oruk yme birkerü.. körgeli sevig(11)-lig körküngüz ol (Kaya 1994: 274)

653² (X. 28a) (1)kim s(e)n somakıtuya bo ögdilig (2)yükünç üze kamag tnl(1)g oğlanın edgü (3)-ke mengike yaratguluk king alkıg (4) yol orukug neçe yada körkütü (5)birting (Kaya 1994: 339)

Eski Uygur Türkçesi döneminde oruk sözcüğünün soyut anlam kazanmaya ve metafor olarak kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Çok anlamlılaşma süreci bu noktada *oruk* sözcüğü üzerinden gerçekleşmektedir.

(**orum**) *bir orum ot* denir. "bir kesimlik yulaf" demektir (Ercilasun vd. 2015: 35).

(**orut**) *orut ot* "yıllık kuru ot" (Ercilasun vd. 2015: 24)

alın töpü yaşardı

orut otın yaşurdi

kölniñ suwın köşerdi

sıgır buka müñreşür

Baharı tasvir ederek diyor ki: Dağların tepeleri bitkilerle yeşerdi. Öyle ki taze bitkiler, öyle ki taze bitkiler solmuş otları örttü. Gölcükler de o kadar suyla doldu ki neredeyse taşacaktı. Boğalar ve sığırlar bunun sevincinden böğürmeye başladılar. Bir kap da ağzına kadar suyla dolar ve taşacak hale gelirse köşerdi denir (Ercilasun vd. 2015: 254).

yügürdi kewel at

çakıldı kızıl ot

küyürdi orut ot

saçrap anın örtenür

Atın koşmasını niteleyerek diyor ki: At koştuğunda toynaklarından ateş çaktı. Solmuş otlar bu ateşten yandı (Ercilasun vd. 2015: 271).

öru: buğday, şalgam vb. şeyleri korumak için kazılan çukur (Ercilasun vd. 2015: 42).

Uzun o sesiyle yazılmış bu sözcük anlamı itibariyle de dikkat çekicidir.

(orul-) *tarıg oruldi:* ekin biçildi. Şöyle derler:

Korvı çuvaç kuruldı

Tugum tikip uruldı

Süsi otun oruldı

Kançuk kaçır ol tutar

Savaşı tasvir ederek diyor ki: Hakanın otağı –ki o Türk hakanları için ipekten yapılır, onları sığağa karşı gölgeler, yağmur ve kara karşı korur- yayıldığı zaman; savaş alametleri (tuğlar) ve davullar vurulduğu zaman düşman ordusunun bir kısmı ekin biçilircesine biçildi. Onların en büyüğü şimdi benden nasıl kaçır (Ercilasun vd. 2015: 97)?

5549 *İsizig ya çoğda oruda kerek*

Yorık bolsa edgü aya sarp yürek (Arat 1979: 551)

5549 İyinin serbest dolaşabilmesi için, kötünün ya zincirde veya zindanda olması lazımdır, ey metin yürek (Arat, 397:1988).

5639 *saçım boldı sungkur tüsi teg şaşut*

sakal boldı yazkı gülef teg orut (Arat 1979: 560)

5697 *saçım boldı yazkı gülef teg orut*

sakal boldı sungkur tüsi teg şaşut (Arat 1979: 565)

6011 *yıl ülgü küz erse er erse orut*

kara körse tag ya kudug körse üt (Arat 1979: 596)

5639 Saçım, sungur rengi gibi, kır oldu; sakalım yazdan kalmış kuru ota döndü (Arat 1979: 403).

5697 saçım bahar kelef otu gibi kurulaştı; sakal ise sungur tüyü gibi alaca oldu (Arat 1979: 408).

6011 Yılın mevsimi güz ve insan da geçkin bir yaşta ise rüyasında siyah, dağ, kuyu veya çukur görürse (Arat 1988: 430).

DLT ve Kutadgu Bilig’de geçen örneklerin *or-* köküne dayanan anlam alanına ait kullanımlar olduğu görülmektedir. Buraya kadar ağırlıklı olarak Eski Uygur Türkçesi metinlerindeki anlam alanının dışına bu metinlerde çıkmıştır.

(41r/ 4) *taki anı kim kıldı yawuzlukdın arzular kim (4) ägär bolsa anıñ arasında taki anıñ arasında yırak oruk* (Kök 2004: 37)

(120r /6) *yok kim silär bodun turur silär orukdın kaçıglilär* (Kök 2004: 114)

(109v /1) *haddın kaçürmäñlär. Ol säwmäs orukdın kaçıglilärni* (Kök 2004: 103)

(115r /4) *Ay adäm oğlanları alıñızlar etigiñizlärni tegmä mäzgit üskindä (4) yeñlär içiñlär orukdın kaçürmäñlär ol säwmäs orukda kaçrügilärni* (Kök 2004: 109)

(5) ... *anlarning üze öğleri (oruk çaqları) katıg boldı* (Şimşek 2019:254)

[43] (14) *kafırlarnı o/urulmuş ékinning uşaq yapraqı tég helak kıldı* (Eckmann 2014:32)

Kur’an Tercümeleri’nde, Nehcü’l-Ferâdîs’te ve Mukaddimetü’l-Edeb’te sözcük tam anlamıyla metafor olarak kullanılmıştır. Sözcüğün metafor olarak ‘yol yordam, çare, yöntem’ anlamlarına gelecek biçimde kullanıldığı açıktır. Bunun yanında Harezmi Türkçesi ile yapılan Kur’an tercümesinde ‘oruk’ sözcüğünün bir sözcük grubu içinde ‘zaman’ anlamına gelecek biçimde verildiği görülmektedir. Yalnızca mecazlaşma tespitiyle açıklanamamasının yanında ‘zaman’ anlamı kazanarak soyut bir nitelik kazanmış olması da sözcüğün çok anlamlılığı açısından ilginçtir. Nehcü’l-Ferâdîs’teki kullanımda bir benzetme yapılarak ‘kesmek, biçmek, otsuzlaştırmak’ anlamındaki *orul-* eylemi, Dîvânu Lugâti’t-Türk’te de tanıklandığı üzere ondan farklı olarak soyut bir anlam kazanmıştır. Bu noktada Eski Uygur Türkçesi metinlerindeki kullanımla paralellik gösteren bu metinlerin niteliklerinin de paralellik göstermesi bir diğer etkidir, denebilir.

(132) (4) *yinçge boldı bıkmı / ibret aldı anıñ birle oruk [ozuk ?] aldı andın / (5) i’tibar algu nêrse, oruk [ozuk ?] almak* (Yüce 2014:58)

(158) (5) *yırtıldı pêrde-si / dering bardı işde, yitiğ kirdi işge oruk [ozuk ?] aşa bardı* (Yüce 2014:63)

(38) (1) *igliğ kıldı anı, köydürdi anı / zulum kıldı, orukdın [ozukdın ?] aşa işledi / ol haddin keçmek* (Yüce 2014:38)

(198) (6) *koldaşlık kılıştı-lar / ozuştı-lar oruk [ozuk ?] tapa / dost-luk kılıştılar* (Yüce 2014:73)

(205) (5) *duşman-lık kılıştı-lar, yagılaştı-lar / yuluştı-lar yuluşdı-lar esirlik-din / qayat-ka tegdi azgun-luk içinde irak oruk-ka [ozuk-ka ?] tegdi azgun-lukda* (Yüce 2014:74)

(191) *keçdi haddin, orukdın (ozukdın ?) aşdı* (Yüce 2014:71)

- (18) (8) *oruk-dın [ozuk-dın ?] kéçti iş içinde* (Yüce 2014:34)
(23) (3) *yakın-lık, yakın derece / oruk-dın kéçdi iş-de* (Yüce 2014:35)
(203) (5) *kéçti oruk-dın [ozuk-dın ?]* (Yüce 2014:74)
(161) (3) *kıyştı anıng tapa / ayrıldı süngük / kıyas kılındı nérse, orukınca [ozukınca ?] yörüdi nérse* (Yüce 2014:64)

Değerlendirme ve Sonuç

Yukarıda öncelikle sözlük çalışmalarında sözcüğün kökü ve ondan türetilen söz yapımları için verilen madde başı bilgileri incelemek, bu çalışmalarda edinilen verilerin teyidi için gereklidir. Daha sonra aynı kök ve türetimlerin kaynak eserlerdeki kullanımı incelenmelidir. Çünkü bağlam anlamı olgusu, dilin tıpkı fonetik ve morfolojik yönü gibi değişebilen bununla da kalmayıp onların yanında soyut nitelikli kalan yönüdür. Bu onu daha etraflıca ele almayı gerektirmektedir. Bundan dolayı böyle bir sırayla incelemenin gerekli olduğu düşünülmüştür.

Sözlük çalışmalarında *or-* kökü için büyük ölçüde ‘biçmek’ anlamı verilmiştir. Sözcük türetilirken netice olarak iki ayrı koldan gelişen bir anlam alanı mevcuttur. Sözcük, *or-* kökünden hareketle ‘ekim biçim işleri’ içerikli anlam alanıyla sınırlı kalmamıştır. Bunun yanında, ‘yol’ anlamında kullanılmakla birlikte soyut anlam kazanarak ‘çare, yol yordam, çözüm yöntem, zaman(çağ, devir)’ anlamlarına gelecek şekilde de kullanılarak çok anlamlılığa sürecine girmiştir.

Anlam alanındaki bu farklılaşmanın Tonyukuk yazıtında geçen tek örneğin bağlam anlamını da açıklayacağı düşünülmektedir. Sırasıyla ‘ekip biçmek, orak ve yarım daire şeklinde kesmek, otsuzlaştırmak’ anlamları ‘yol, mekan, çukur’ anlamlarıyla birlikte düşünüldüğünde bu sözcük ve ondan türeyenlerin; ‘alan açmak, boşluk yaratmak’ anlamları üzerine temellendiği görülecektir. Buna bağlı olarak Tonyukuk yazıtında geçen *oruk* sözcüğü için açılmış ya da açılacak bir yolun anlatılmak istendiği sonucu çıkarılabilir. ‘orak’ sözcüğü göz önünde bulundurulduğunda onunla yapılan iş, aslında ‘yarım daire şeklinde kesmek’tir. Bu işlem, bir anlamda ilgili yeri otsuzlaştırmak anlamına da gelmektedir. Ekip biçme işlemi için yapılan bu eylem yol açmak için de pekala yapılabilir. Bu doğrultuda ‘orun/oron’ sözcüğü de ayrıca dikkate alınabilir. Söz konusu sözcük yer anlamında kullanılmak üzere birçok farklı şekilde kullanılmıştır; ancak esas itibarıyla anlamı ‘yer, alan, mekan’ demektir. Burada sözcüğün kökünden ileri gelen anlam durumu, ‘tahsis edilmiş, açılmış, oluşturulmuş yer, alan ya da yol’ olmasıdır.

KISALTMALAR

- ağ: ağız
Alt: Altayca
ATS: Altayca-Türkçe Sözlük
CDT: Comparative Dictionary of Turkic Languages in China
DS: Derleme Sözlüğü
E1: Ein uigurischer Erntesege
E2: Ein weiterer uigurischer Erntesege

ED:	An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth- Century Turkish
ESTY:	Etimologičeskiy slovar' Tyurkskih Yazıkov
Hak:	Hakasça
HakRS:	Hakasça Rusça Sözlük
Malov:	Yazık jyoltih uygurov
Öz:	Özbekçe
ÖTS_M:	Özbekistan Türkçesi – Türkiye Türkçesi
RusAS:	Russko-altayskiy slovar'
RusYakS:	Russko-yakutskiy slovar'
SUyg:	Sarı Uygurca
Tr:	Türkçe
Tuv:	Tuvaca
TuW:	Tuvaca Sözlük
Yak:	Yakutça
YUyg:	Yeni Uygurca
YUTS:	Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü

KAYNAKÇA

- ARAT, R. R. (1991). *Eski Türk Şiiri*. III. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ARAT, R. R. (2007). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARAT, R. R. (2003). *Kutadgu Bilig II Çeviri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- AYAZLI, Ö. (2016). *Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYDIN, E. (2017). *Orhon Yazıtları, Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- BANG, W. - A. von GABAIN (1929). *Türkische Turfan-Texte II*. Berlin.
- CAFEROĞLU, A. (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CLAUSON, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish*. Oxford University Press.
- ECKMANN, J. (2014). *Nehcü'l-Ferâdîs*, Yayımlayanlar: Semih Tezcan, Hamza Zülfikar, Dizin-Sözlük: Aysu Ata, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B. - Z. AKKOYUNLU (2015). *Kaşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERDAL, M. (1991). *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

- GABAIN, A. von vd. (1972). *Türkische Turfan-Texte VI*. Sprachwissenschaftliche Ergebnisse der Deutschen Turfan-Forschung. Band 2. Leipzig.
- KAYA, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KÖK, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- STAROSTIN, S. vd. (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. Handbook of Oriental Studies, Section Eight: Central Asia edited by: Denis Sinor, Nicola Di Cosmo, Brill-Leiden-Boston.
- ŞİMŞEK, Y. (2019). *Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesi, Meşhed Nüshası [293. No.]*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ŞİRİN, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, T. (2014). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- WILKENS, J. (2007). *Das Buch von der Sündentilgung (2 vols.): Edition des alttürkisch-buddhistischen Kšanti Kılğuluk Nom Bitig*. Berliner Turfantexte XXV, Turnhout.
- YÜCE, N. (2014). *Mukaddimetü'l-Edeb, Hıvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuher Nüshası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ESKİ UYGURCA *CHENG WEISHI LUN* TEFSİRİNE İLİŞKİN BELGELER (2. VE 3. YAPRAK)

Uğur UZUNKAYA*
Tümer KARAAYAK**

ÖZET

Eski Uygurca hem dinî hem de din dışı eserleri ihtiva etmesi bakımından tarihi Türkçenin önemli bir kolunu temsil eder. Dini eserleri Budizm, Manihaizm ve Nasturi Hristiyanlık gibi çevrelere ilişkin metinlerin tercümesi oluşturur. Bu dinler arasındaki yazınsal kaynaklar açısından en büyük pay Budizme aittir. Budizm birçok ekolü ve Budist külliyata ilişkin birçok eseriyle Eski Uygurca yazınında önemli bir yere sahiptir. Bu çalışma Eski Uygurca Cheng weishi lun tefsirine ilişkin üç fragmanın neşri hakkındadır. Burada neşri gerçekleştirilen fragmanlar Berlin Brandenburg Bilimler Akademisi, Turfan Koleksiyonu'nda Mainz 802-1 (b fragmanı) (T I D 1), Mainz 802-2 (b fragmanı) (T I D 2) ve U 1342 arşiv numaralarıyla saklanmaktadır. Bu fragmanlar Berlin Turfan Koleksiyonu'nda mevcut olan en az otuz bölümden oluşan Eski Uygurca bir yazmanın 21. bölümünü oluşturan Cheng weishi lun tefsirinin Eski Uygurca tercümesinin 2. ve 3. yapraklarını oluşturmaktadır. Bu yazıda yukarıda bahsi geçen Eski Uygurca fragmanların yazı çevirimleri, harf çevirimleri, Türkiye Türkçesine aktarımları ve analitik dizini ile sözlüğü sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eski Uygurca, Budizm, Faxiang Ekolü, *Cheng Weishi Lun*, Metin Neşri

OLD UYGHUR DOCUMENTS OF A COMMENTARY OF *CHENG WEISHI LUN* (2ND AND 3RD LEAVES)

ABSTRACT

In terms of containing both religious and non-religious works, Old Uyghur represents an important branch of historical Turkic languages. Its religious works are translations of texts related to deverse religious environments such as Buddhism, Manihaism and Nestorian Christianity. The largest share in terms of literary sources among these religions belongs to Buddhism. Buddhism has an important place in Old Uyghur literature with its many schools and many works related to Buddhist literature. This paper is about the edition of three fragments related to Old Uyghur of a commentary of Cheng weishi lun. Fragments edited here are preserved at the Turfan Collection, in the Berlin Brandenburg Academy of Sciences under the archive numbers Mainz 802-1 (fragment b) (T I D 1), Mainz 802-2 (fragment b) (T I D 2) and U 1342. These fragments form the 2nd and 3rd leaves of Old Uyghur translation of a commentary of Cheng weishi lun, which is the 21st chapter of an Old Uyghur handwritten manuscript consisting of at least thirty chapters in the Berlin Turfan Collection. In this paper, it will be presented the transcription and transliteration of Old Uyghur text, translation into Turkish, textual notes, and a glossary with analytical index.

Keywords: Old Uyghur, Buddhism, Faxiang School, *Cheng Weishi Lun*, Text Edition

---

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 26.04.2020; Yayıma Kabul Tarihi: 01.06.2020

* Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ERZURUM;
ORCID: 0000-0003-4534-9305, E-posta: uguruzunkaya@gmail.com

** Arş. Gör., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, BİLECİK;
ORCID: 0000-0002-2322-9663, E-posta: tumerkaraayak@gmail.com

Giriş

Uygurların Budizmle ilk temaslarının ne zaman olduğu bilinmese de Türk yönetici sınıfının Budizmle tanışması daha Moğolistan coğrafyasında 6. yüzyıl ile tarihlendirilir. Buna göre, Tatpar Kağan esir edilmiş bir Çinli keşiş tarafından dinini değiştirmiş, bir Budist tapınak inşa etmiş ve görünüşe göre Budizmin imparatorluğun sınırlarını genişletecek büyüklüğüne bir gücü olduğunu düşünmüştü (bk. Walter 2014: 36; ayrıca krs. Klimkeit 1990: 55). Bununla birlikte, Uygurların Budizme ilaveten Manihaizm ve Nasturi Hristiyanlık gibi dini muhitlerde de yer aldığı bilinmektedir. Budizmi bu noktada diğer dinlerden ayıran ve önemli kılan şey muhtelif ekolleri ve Budist külliyata ilişkin eserleriyle birlikte bu dönemde yer almasıdır. Budizm ve diğer dinlere ilişkin eserler ile Uygurca tercüme bir edebiyatı oluşturulmuştur; ancak tercüme eserler yanında telif olarak da düşünülebilecek Eski Uygurca manzum metinler, ketebe kayıtları ve din dışı yahut da sivil hayata ilişkin belgeler de mevcuttur. Budizmin birçok ekolüne ilişkin metinler Eski Uygurcaya tercüme edilmiştir; ancak bunların içinde Mahāyāna ekolüne ve özellikle de bu ekolden ortaya çıkan başka ekollere ilişkin metinler de mevcuttur. Bu çalışmanın konusunu oluşturan Eski Uygurca *Cheng weishi lun* da Budizmin Çin'de ortaya çıkan on üç ekolünden biri olan Faxiang (法相) ekolüne ilişkin bir metindir. Budizmin Faxiang ekolü esasen Mahāyāna Budizminden gelişen Yogācāra ekolü temelinde oluşmuştur. Yogācāra ekolünün gelişmesinde Asaṅga ile Vasubandhu isimli iki kardeş önemli bir rol oynamıştır. Vasubandhu'nun *Triṃśikā* adlı eseri ve bu eser üzerine kaleme alınmış olan on tefsir Faxiang ekolünün kurucusu seyyah ve keşiş Xuanzang'ın (玄奘) (602-664) *Cheng weishi lun* (成唯識論) 'Salt Bilinç Teorisi Üzerine Söylem' adlı eserini yazmasını sağlamıştır. Daha sonradan Xuanzang'ın öğrencisi Queiji tarafından da bu esere tefsirler yazılmıştır. *Chengwei shi lun* tefsirinin Eski Uygurcaya tercümesi Kitsudō'nun 2009 tarihli ancak yayımlanmamış "A Preliminary Report on the Study of the so-called Uigur Lehrtext: Chapter 20 and 21" başlıklı çalışmasında tespit edilmiştir. Kitsudō bugün Berlin Turfan Koleksiyonu'nda korunan ve en az otuz bölümden oluşan bir yazma eserin 21. bölümünün Xuanzang'ın *Cheng weishi lun* adlı eserinin Queiji tarafından yazılmış bir tefsirinin Eski Uygurcaya tercümesi olduğunu belirtir (Özertural 2012: 14). Böylelikle bu metnin tespiti Kitsudō tarafından gerçekleştirilmiştir.

Bu çalışma Eski Uygurca *Cheng weishi lun* tefsirine ilişkin üç fragmanın neşri konu almaktadır. Burada neşri gerçekleştirilen fragmanlar Berlin Turfan Koleksiyonu'nda Mainz 802-1 (b fragmanı) (T I D 1), Mainz 802-2 (b fragmanı) (T I D 2) ve U 1342 arşiv numaralarıyla saklanmaktadır. Bu fragmanlar Berlin Turfan Koleksiyonu'nda mevcut olan en az otuz bölümden oluşan Eski Uygurca bir yazmanın 21. bölümünü oluşturan *Cheng weishi lun* tefsirinin Eski Uygurca tercümesinin 2. ve 3. yapraklarını oluşturmaktadır. Bu çalışmanın 21. bölümünün yani *Cheng weishi lun* tefsirinin Eski Uygurca tercümesinin 2. yaprağını oluşturan Mainz 802-1'in (b fragmanı) (T I D 1) ön yüzünde 6 ve arka yüzünde de 6 toplamda 12 satır mevcuttur. Bu fragmanın ön yüzünün son üç satırı baştan ve arka yüzünün de son üç satırı sondan tahrip olmuştur.¹ Fragmanda *b[ir otuzunç ülü]ş iki p(a)t(a)r '21. bölüm, 2. yaprak'* şeklinde yaprak numaralandırması mevcuttur. Bu çalışmada neşri gerçekleştirilen ikinci fragman olan Mainz 802-2 (b fragmanı) (T I D 2) *Cheng weishi lun* tefsirinin Eski Uygurca tercümesinin 3. yaprağını oluşturmaktadır. Bu fragman ön yüzünde 7 ve arka yüzünde de 7 olmak üzere toplam 14 satırdan oluşur.² Her iki yüzün de son üç satırı hasarlıdır. Fragmanda *bir [otuzunç] ülü]ş üç p(a)t(a)r '21. bölüm,*

¹ Bu fragman hakkında daha ayrıntılı katalog bilgisi için bk. Özertural 2012: 219-220, katalog nu. 263.

² Bu fragman hakkında daha ayrıntılı katalog bilgisi için bk. Özertural 2012: 220, katalog nu. 264.

3. yaprak' şeklinde yaprak numaralandırması mevcuttur. Bu çalışmada neşri gerçekleştirilen son fragman yer numrası ve yaprak numarası mevcut olmayan U 1342'dir.³ Özertural, bu fragman ile Mainz 802-2'nin (b fragmanı) (T I D 2) birleştirilebileceğini belirtir (2012: 221). Bu fragman da ilgili metnin 3. yaprağını oluşturur. Fragmanın ön yüzünde ve arka yüzünde çok hasarlı 8 satır toplam 16 satır mevcuttur.

Bu yazıda yukarıda bahsi geçen ve kısaca tanıtılan fragmanların yazı çevirimleri, harf çevirimleri, Türkiye Türkçesine aktarmaları ve analitik dizini ile sözlüğü sunulacaktır. Eski Uygurca metinlerin yazı çevirimi ve harf çeviriminde *Uigurisches Wörterbuch*'da belirlenen yazı çevirimi ve harf çevirimi yöntemi esas alınmıştır (Röhrborn 1977-1998: 9-10; 2010: XXXIII-XXXV). Eski Uygurca metin Türkiye Türkçesine aktarılırken metne bağlı kalınmıştır; ancak kimi noktalarda metnin ziyadesiyle hasarlı olması sebebiyle okumada ve anlamlandırmada ihtiyatlı davranılmıştır. Metnin notlar kısmında metnin dini muhitini ilgilendiren kavramlarla metinden yansıyan söz varlığının tarihi Türkçe içindeki yerine değinilmiş, kimi çokça açıklanan ifadelerin notlandırılmasından kaçınılmıştır. Çalışmanın sözlük kısmı metinde bütünlüklü olarak korunabilmiş bütün sözcükleri içermektedir ve bununla birlikte analitik dizini de barındırır.

Eski Uygurca Metin

Mainz 802-1 (b fragmanı) (T I D 1)

21. bölüm 2. yaprak

ön

- (01) 1 arhant pr(a)tikabut kutın [kü]sämäzlär ,,
'rq'nt prtyk'pwt qwtyn //ys'm'z l'r ,,
- (02) 2 ikinti burhanlarka bodis(a)t(a)v[lar]ka
'ykynty pwrq'n l'r q' pwdystv /// q'
- (03) 3 ädgü ädgü öglilärkä umug inag tut[maz]
'dkw 'dkw 'wykly l'r k' 'wmwq 'yn'q twt///
- (04) 4 ... .. üzä yalḡ[uz] burhanlarka
... .. 'wyz ' y'lnk// pwrq'n l'r q'
- (05) 5 ... ..[ul]ug umug inag tutarlar ,,
... ..//wq 'wmwq 'yn'q twt'r l'r ,,
- (06) 6 ... .. umug inag tutmazlar
... .. 'wmwq 'yn'q twtm'z l'r

arka

³ Bu fragman hakkında daha ayrıntılı katalog bilgisi için bk. Özertural 2012: 221, katalog nu. 265.

- b[ir otuzunç ülü]ş iki p(a)t(a)r ,,
p[// // // // // // //]ş 'yky ptr
- (07) 1 umayukları [ug]urınta yänä isimäktä
'wm'ywq l'ry //wrynt' y'n' 'ysym'k t'
- (08) 2 is[ig] (?) [tör]t törlüg ädgü yiltizlär içintä
'ys// // // // // // //t twyrlwk 'dkw yylytz l'r 'yçynt'
- (09) 3 tutulmuş tutdaçı tutuldaçı atl(ı)g iki
twtwlmyş twtd'çy twtwld'çy "tlq 'yky
- (10) 4 tutyaklarını yokın kur[ugin] ... ..
twty'q l'r nynk ywqyn qwr// // // // // ... ..
- (11) 5 ikidin ymä takı ädg[ü] ... ..
'ykydyn ym' t'qy 'dk/ ... ..
- (12) 6 ... .. [u]mayukları ... ..
... ..y //m'ywq l'ry ty... ..

Mainz 802-2 (b fragmanı) (T I D 2)

21. bölüm 3. yaprak

ön

- (13) 1 ugrınta [ö]trü eyin [yedär]däçi siñüt-
'wqrynt' ///trw 'yyyn // // // // //d'çy synk/t
- (14) 2 lär tartılur ,, eyin [yedär]däçi siñüt-
l'r t'rtylwr ,, 'yyyn // // // // //d'çy synkwt
- (15) 3 lär .... [k(a)]ltı nizva[nıla]r adar[t]m[ak]ı
l'r "s... (?) /lty nyz v' // //r "d'r/m//y
- (16) 4 bur[han] nomlar adart[m]akı ärür ,, bo iki
pwr// // nwm l'r "d'rt/'qy 'rwr ,, pw 'yky
- (17) 5 ... .. maklar tözi uruğı yänä
... ..m'q l'r twyz y 'wrwqy y'n'
- (18) 6 ... .. anı siñütlär tep tetir
... .. "ny synkwt l'r typ tytyr

- (19) 7 ... .. tep tesär ,,
... .. r typ tys'r ,,
arka
bir [otuzunç] ülüş üç p(a)t(a)r ,,
pyr ////////// 'wylwş 'wyç ptr ,,
- (20) 1 k(ä)ligli tarka[daç]ı umadın [ü]k[ü]ş ugrın
klyk ly t'rq'////y 'wm'dyn ///k/ş 'wqryn
- (21) 2 b(ä)l[gü t]özlüg iş[lär]d[ä] yıgınyaks[ız kö]ñüldä
pl// //yz lwk 'yş //d/ yyqyny'qs// ///kwl d'
- (22) 3 turmakları yorig yorigda ....
twrm'q l'ry ywryq ywryq d' .... l'ry
- (23) 4 üzä taştın sı[ñar]kı yorigda y[orida]çı
'//z ' t'styn sy///// qy ywryq d' y/// //çy
- (24) 5 ärsärlär ,, nä üçün yänä ... ..
'rs'r l'r ,, n' 'wyçwn y'n' ... ..
- (25) 6 ... .. tokuzunç ülü[s] ... ..
... d// //// twq wz wnç 'wylw/ ... ..
- (26) 7 ... .. lanmak ... ..
... .. l'nm'q ... ..

U 1342

21. bölüm 3. yaprak

A sayfası

- (27) 1 [tö]rlüg adart[mak] ... ..
///rlwk"d'rtl///// ... ..
- (28) 2 ... eyin yedärip ... ..
... 'yyyn yyd'ryp ... ..
- (29) 3 ... üçün antag ... ..
... 'wyçwn "nt'q ... ..
- (30) 4 iki törlüg ... ..

- 'yky twyrlwk ... ..
- (31) 5 ... ilk[is]izdä bär[ü] ...
///// (?) 'ylk//yz d'p'r/ ...
- (32) 6 ... .. eyin ... ..
... .. /'yyyn © ... ..
- (33) 7 ... .. bilig ... ..
... .. / pylyk © ... ..
- (34) 8 ... ..
... ..syp

B sayfası

- (35) 1 ... .. p(a)tma atl(ı)g ... ..
... .. ptm' "tlq ... ..
- (36) 2 ... k(a)ltı in[çä] ... ..
...synt' qlty 'yn// ... ..
- (37) 3 ... .. „ ...
... .. kly (?) „ q...
- (38) 4 ... .. ağır ayagın
... .. "qyr "y'qyn
- (39) 5 ... .. kâzigä ... ..
... .. © k'z yk k' ... ..
- (40) 6 ... ..
... .. © t' ...
- (41) 7 ... ..
... .. © dyn tw...
- (42) 8 ... .. oğlı (?) ...
... .. © 'wqly ...

Eski Uygurca Metnin Türkiye Türkçesine Aktarımı

Mainz 802-1 (b fragmanı) (T I D 1)

(ön)

(01) arhat pratyekabuddha kutsallığını istemezler. (2) İkinci Buddhalara, Bodhisattvalara (03) kalyānamitraya inanmazlar. (04) ... ile sadece Buddhalara (05) ... [büsbütün?] inanırlar. (06) ... inanmazlar.

arka

[21. bölüm, 2. yaprak] (01) yapamadıkları zamanda yine sıcaklıkta (Skt. *uṣmagata*) (2) sıcak (?) dört tür iyi esaslar (Skt. *catuṣ-kuśala-mūla*) içinde (3) tutulmuş tutacak (Skt. *grāhaka*) (ve) tutulacak (Skt. *grāhya*) adlı iki (4) tür kavrayışların yokluğunu (Skt. *śūnyatā*) ... (05) ikisinden de iyi ... (06) ... yapamadıkları ...

Mainz 802-2 (b fragmanı) (T I D 2)

ön

(01) sonra bunun uğrunda arkasından gidilecek hediyeler (02) çekilir. Dolayısıyla arkasından gidilecek hediyeler (03) ... dahası hırsların (Skt. *kleśa*) engeli (Skt. *āvaraṇa*) (04) Buddha öğretilerinin (Skr. *buddhadharma*) engelidir (Skt. *āvaraṇa*). Bu iki (05) ... engeller (Skt. *āvaraṇa*) esas₂ yine (06) ... onu hediyeler diye söyler. (07) ... diye söylese

arka

[21. bölüm, 3. yaprak] (01) önündekini dağıtamadan çok ehemmiyetli (02) alamet (Skt. *lakṣaṇa*) esaslı işlerde yoğunlaşmasız düşüncede (03) bulunmaları hayat serüveni (içerisindeki) davranışta ... (04) ile dışarı taraftaki hayat serüveninde yaşayacaklar (05) ise , ne için yine ... (06) ... dokuzuncu bölüm ... (07) ... çabalama ...

U 1342

A sayfası

(01) ... türlü engel (Skt. *āvaraṇa*) (02) takip edip ... (03) ... için bunun gibi ... (04) iki tür ... (05) ... ezelden beri ... (06) takip ... (07) bilgi ... (08) ...

B sayfası

(01) ... *padmarāga* adlı ... (02) ... söyle ki ... (03) ... (04) ... derin saygıyla (05) ... sıra₂ ... (06) ... (07) ... (08) ... oğlu (?) ...

Metne İlişkin Açıklamalar

(05) [ul]ug: Tamamlama kesin değildir.

(01) [kü]sämäzlär: Özertural burada neşri gerçekleştirilen fragmanlara katalog çalışmasında yer vermiş, ilk ve son satırların yazı çevirimini yapmıştır. [kü]sämäzlär diye okuması teklif edilen ibare Özertural'ın çalışmada [a]lkamazlar şeklinde okunmuştur (2012: 21).

(08) is[ig]: Bu okuma ve tamamlama kesin değildir.

(13) eyin [yedär]däçi: Bu tamamlama bütünüyle 28. satıra göredir.

(13) *siñüt*: Clauson, bu EUyg. ifadenin yalnız *Dīvānu Luğāti't-Türk'te* tanıklanan *hap[ax] leg[omenon]* bir unsur olduğu belirterek yazmada *sīn*'in hem esre hem de ötre taşıdığını kaydeder. Sözcüğün yapısının fiilden isim yapım ekiyle türemiş olabileceğini belirtse de *siñ-* '(bir şeye) batmak, saplanmak' anlamındaki fiil ile bu söz arasında semantik bir bağın bulunmadığını belirtir (Clauson 1972: 836a). *Dīvānu Luğāti't-Türk'te*

 <*siñüt*> (vr. 603) sözü Clauson'un da belirttiği gibi hem esre hem de ötre ile yazılmış, Ar. *hibe* ile karşılanmış ve 'gift without compensatory gift || hediye karşılığı olmayan hediye' olarak anlamlandırılmıştır (Dankoff vd. 1984: 334).

(14) *eyin* [*yedär*]däçi: Bu tamamlama bütünüyle 28. satıra göredir.

(15) *adartmak*: EUyg. bu ifade '(Budizm'de kurtuluş yolunda) engel, zorluk' anlamında ve Skt. *āvaraṇa* karşılığındadır (Röhrborn 2015: 21). Skt. *āvaraṇa* 'engellenme, engel' için bk. Monier-Williams 1899: 156a ve Edgerton 1953: 107a.

(16) *bur[han]* nomlar: Bu EUyg. ifade Skt. *buddhadharma* 'Buddha öğretisi' (Monier-Williams 1899: 733c) karşılığındadır.

(27) [*tö*]rlüg *adart*[mak]: Bu ifade Özertural'ın kataloğunda [*tö*]rlüg *adırt*ç[...] şeklinde okunmuştur (2012: 212).

(28) *eyin yedär-ip*: EUyg. *yedär-* ifadesinin yanında söz başındaki *y-* protezi düşmüş şekliyle *edär-* biçimi de mevcuttur. Etimoloji sözlüklerinde bir köken açılmasına sahip olmayan *edär-* ~ *yedär-* fiili *eyin* ile birlikte '(bir kişinin, bir şeyin) arkasından gitmek' anlamındadır (Özertural vd. 2020: 1).

(35) *p(a)tma atl(ı)g*: EUyg. *p(a)tma* ifadesi köken itibariyle Skt. *padma*'ya 'lotus çiçeği' (Monier-Williams 1899: 584b) dayanmaktadır. *p(a)tma atl(ı)g* ifadesine HT IV metninde rastlanılmıştır, krş. *çakur başınta p(a)tma(rag) atl(ı)g* Toalster 1977: 72⁶⁶⁹. Toalster burada ifadeyi *p(a)tma(rag)* şeklinde <*rag*> ilavesi ile okumaktadır. Mevzubahis ifadenin Skt. *padmarāga*'ya 'lotosfarbig; Rubin || lotus renkli; yakut taşı' (Tolster 1977: 214, 669. not) dayandığını belirtmektedir. Skt. *padmarāga* 'lotus renkli' için bk. Monier-Williams 1899: 584c.

Dizin ve Sözlük

A

adar[t]m[ak], *adart*[m]ak, *adart*[mak] 'engel, zorluk' (~Skt. *āvaraṇa*) *bur[han]* nomlar a.+1 16; *nizva[nila]r* a.+1 15; [*tö*]rlüg a. 27

agir 'derin' a. *ayagın* 38

anı 'onu' a. 18

antag 'bunun gibi' *üçün* a. 29

arhant << Skt. *arhat* 'arhat' a. *pr(a)tikabut kutın* 1

atl(ı)g 'adlı, isimli' *tutuldaçı* a. *iki tutyakların* 9; *p(a)tma* a. 35

ayag 'saygı' *agir* a.+1n 38

B

b(ä)l[gü] 'alamet, işaret' b. [*t*]özlüg *iş[lär]d[ä]* 21

bär[ü] 'beri' *ilk[is]izdä* b. 31

bilig 'bilgi' b. 33

bo 'bu' b. 16

bodis(a)t(a)v < Soğd. *pwδystβ, pwtystβ* < Skt. *bodhisattva* 'Buddha adayı, Bodhisattva'
burhanlarka b.+[lar]ka 2

burhan, bur[han] < Çin. 佛 *fo* 'Buddha' ve Tü. *han* 'Buddha' b.+larka 4; b. *nomlar*
adart[m]akı 16; *burhanlarka* b.+[lar]ka 2

Ä

ädgü, ädg[ü] 'iyi' ä. 11; ä. *yiltizlär* 8; ä. ä. *öglilärkä* 3

är- 'yardımcı eylem, -dır; olmak' *nomlar adart[m]akı* ä.-ür 16; *yorıgda y[orida]çı* ä.-särlär
24

E

eyin 'dolayı' e. 32; e. *[yedär]däçi* 13, 14; e. *yedärip* 28

I

ımag 'umut' *umug* ı. 3, 5, 6

İ

içintä 'içinde' *ädgü yiltizlär* i. 8

iki 'iki' i. 16; i. *törlüg* 30; i. *tutyaklarını* 9; i.+*din* 11

ikinti 'ikinci' i. 2

ilk[is]iz 'ezeli' i.+*dä bär[ü]* 31

in[çä] 'böyle, şöyle' *k(a)ltı* i. 36

is[iğ] 'ısı, sıcaklık' i. 8

isimäk 'ısı, hararet' i.+*tä* 7

iş 'iş' *b(ä)l[gü t]özlüg* i.+[lär]d[ä] 21

K

k(a)ltı, [k(a)]ltı 'şöyle ki' k. *in[çä]* 36; k. *nizva[nila]r adar[t]m[ak]ı* 15

k(ä)ligli 'gelen' k. *tarka[daç]ı umadın* 20

käzig 'sıra' k.+*kä* 39

[kö]ñül 'düşünce' k.+*dä turmakları* 21

kur[ug] 'kuru, boş; yokluk' *yokın* k.+*ın* 10

kut 'kutsallık' k.+*ın [kü]sämäzlär* 1

[kü]sä- 'istemek' *kutın* k.-*mäzlär* 1

N

nä 'ne' n. *üçün* 24

nizva[ni] < Soğd. *nyzβ'ny(y), nyzβ'n'k* (~ Skt. *kleśa*) 'ihtiras, tutku' n.+[la]r *adar[t]m[ak]ı* 15

nom < Soğd. *nwm* 'öğreti' *bur[han] n.+lar adart[m]akı ärür* 16

O

ogul 'oğul, evlat' o.+ı 42

Ö

ögli 'düşünceli' *ädgü ädgü ö.+lärkä* 3

[ö]trü 'sonra' ö. 13

P

p(a)tma < Skt. *padma* 'lotus çiçeği' *p. atl(i)g* 35

pr(a)tikabut << Skt. *pratyekabuddha* 'aydınlanmaya erişmiş ancak yalnız yaşayan bir Buddha' *arhant p.* 1

S

sı[ŋar]kı ' taraftaki' *taştın s.* 23

sinüt, sinüt 'hediye, armağan' *s.+lär* 14, 18; *s.+lär tartılır* 13,

T

takı 'dahi' *t.* 11

tarka- 'dağıtmak' *t.-[daç]ı umadın* 20

tartıl- 'çekilmek' *t.-ur* 14

taştın 'dışarıda' *t. sı[ŋar]kı* 23

te- 'demek, söylemek' *t.-p t.-sär* 19; *t.-p tetir* 18

tet- '-Ir ile birlikte, bildirme, kopula' *tep t.-ir* 18

tokuzunç 'dokuzuncu' *t. ülü[ş]* 25

törlüg, [tö]rlüg 'türlü' [*t. adart[mak]* 27; [*tör*]t *t. ädgü yiltizlär* 8; *iki t.* 30

[tör]t 'dört' *t. törlüg ädgü yiltizlär* 8

töz 'esas' *t.+i urugı* 17

[t]özlüg 'esashı' *b(ä)l[gü] t. iş[lär]d[ä]* 21

turmak 'durma' [*kö]hüldä t.+ları* 22

tut- 'tutmak' *t.-daçı* 9; *umug inag t.-[maz]* 3; *umug inag t.-arlar* 5; *umug inag t.-mazlar* 6

tutul- 'tutulmak' *t.-daçı* 9; *t.-miş* 9

tutyak 'kavrayış' *iki t.+larnıŋ* 10

U

u- 'muktedir olmak' *tarka[daç]ı u.-madın* 20; [*u*].-*mayukları* 12; *u.-yukları [ug]urınta* 7

ugur, [ug]ur 'zaman; fırsat' *u.+ın* 20; *u.+ınta* 7, 13

[ul]ug 'büyük' *u.* 5

umug, *umug* 'umut' *u. inag* 3, 5, 6

urug 'esas' tözi u.+ı 17

Ü

üçün 'için' ü. 29; nä ü. 24

[ü]k[ü]ş 'çok' ü. 20

ülü[ş] 'bölüm' tokuzunç ü. 25

üzä, üzä 'ile' ü. 4, 23

Y

yalı[uz] 'sadece' y. 4

yänä 'yine, da, de' y. 7, 17, 24

yedär-, [yedär]- 'arkasından gitmek, takip etmek' eyin y.-däçi 13, 14; eyin y.-ip 28

yıgınyaks[ız] 'yoğunlaşmasız' y. kö]ñüldä 21

yiltiz 'esas' [tör]t törlüg ädgü y.+lär 8

ymä 'da, de' y. takı 11

yok 'yok' y.+ın kur[ugin] 10

y[orı]- 'yaşamak' yorıgda y.-daçi 23

yorıg 'hayat serüveni' y. y.+da 22, y.+da y[orida]çi 23

Sonuç

Eski Uygur edebiyatının oluşumunda birçok ekölü ve külliyyatına ilişkin eserlerin tercümesiyle Budizm önemli bir yere sahiptir. Bu yönüyle Eski Uygur yazınında önemli bir yer sahip olan Budizmin bu çalışmada Yogācāra ekolünden gelişen Faxiang ekolünün temel felsefi düşüncelerini ihtiva eden *Cheng weishi lun*'una ilişkin metinler konu olarak seçilmiştir. Çalışmanın sonuçları şöyle sıralanabilir: (1) Bu çalışma ile birlikte *Cheng weishi lun* tefsirinin Eski Uygurca tercümesinin 2. ve 3. sayfaları temelindeki üç fragmandan toplam 42 Eski Uygurca satır neşredilmiştir. (2) Çalışmanın dizin-sözlüğünde 74 Eski Uygurca madde başı belirlenmiştir. Bu madde başlarından yedisi (%9.45) fiildir. (3) Bununla birlikte tespit edilen altı (%8.10) madde başı kökeni itibariyle alıntı sözcüktür. (4) Bu çalışmada *siñüt* 'hediye' anlamındaki ve Türkçenin tarihi sözlüklerinde tek unsur olarak kaydedilen sözcük toplamda üç kez tanıklanmıştır.

Her ne kadar ciddi tahribat sebebiyle bazı satırlarında kimi durumlarda yalnızca okuma teklifi sunulmuş olsa da bu çalışmanın Eski Uygur edebiyatına ve Orta Türk Budizminin anlaşılabilmesine bir katkı sunacağı açıktır.

KISALTMALAR

bk.	: bakınız
c.	: cilt
Çin.	: Çince
EUyg.	: Eski Uygurca

krş.	: karşılaştırınız
nu.	: numara
Skt.	: Sanskritçe
Soğd.	: Soğdca
TDK	: Türk Dil Kurumu
©	: pothī deliği
...2	: ikileme

KAYNAKÇA

- CLAUSON, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford at the Clarendon Press.
- DANKOFF, R. - J. KELLY (1984). *Maḥmūd al-Kāšyarī. Compendium of Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk)*. Part II. Duxbury, Massachusetts: Harvard University (Sources of Oriental Languages and Literatures. 7. Turkish Sources. VII).
- EDGERTON, F. (1953). *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary*, C. II: Dictionary, New Haven: Yale University Press.
- KLIMKEIT, H. J. (1990). "Buddhism in Turkish Central Asia". *Numen*. 37: 53-69.
- MONIER-WILLIAMS, M. (1899). *A Sanskrit-English Dictionary*. Oxford: Oxford University Press.
- ÖZERTURAL, Z. (2012). *Alttürkische Handschriften Teil 16: Mahāyāna-sūtras und Kommentartexte*. Franz Steiner, Stuttgart (Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland. XIII, 24).
- ÖZERTURAL, Z. – K. RÖHRBORN (2020). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, I. Verben*. Band 2: edād- – ıztä-. Stuttgart: Steiner.
- RÖHRBORN, K. (1977-1998). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien*. 1-6. Wiesbaden: Steiner.
- RÖHRBORN, K. (2010). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung. I. Verben*. Band. 1: ab- - äzüglä-. Stuttgart: Steiner.
- RÖHRBORN, K. (2015). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien. Neubearbeitung. II. Nomina-Pronomina-Partikel*. Band 1: a-asvik. Stuttgart: Steiner.
- TOALSTER, J. P. C. (1977). *Die uigurische Xuan-Zang-Biographie 4. Kapitel mit Übersetzung und Kommentar*. Gießen: Justus Liebig-Universität. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- WALTER, M. N. (2014). "Buddhism in Central Asian History". *The Wiley-Blackwell Companion to East and Inner Asian Buddhism*. (ed. Mario Poceski). New Jersey: Blackwell Publishing: 21-39.

İnternet Kaynakları

Mainz 802-1 (b fragmanı) (T I D 1): [ön:] (Erişim Tarihi: 25.04.2020).

http://turfan.bbaw.de/dta/mainz/images/mainz0802_seite2.jpg

[arka:] (Erişim Tarihi: 25.04.2020).

http://turfan.bbaw.de/dta/mainz/images/mainz0802_seite1.jpg

Mainz 802-2 (b fragmanı) (T I D 2): [ön:] (Erişim Tarihi 25.04.2020).

http://turfan.bbaw.de/dta/mainz/images/mainz0802_seite2.jpg

[arka:] (Erişim Tarihi: 25.04.2020).

http://turfan.bbaw.de/dta/mainz/images/mainz0802_seite1.jpg

U 1342: [ön:] (Erişim Tarihi: 25.04.2020).

<http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u1342seite1.jpg>

[arka:] (Erişim Tarihi: 25.04.2020).

<http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u1342seite2.jpg>

KAZAKİSTAN'DA YAPILMIŞ 'AT KÜLTÜRÜ' VE 'ATÇILIK TERMINOLOJİSİ' İLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR ÜZERİNE BİR BİBLİYOGRAFYA DENEMESİ*

Osman KABADAYI**

ÖZET

At, eski zamanlardan beri Türk toplumunda önemli bir yere sahip olmuştur. Orta Asya coğrafyasında gerek arkeolojik kazılardan elde edilen buluntular gerekse de kaya resimlerindeki at tasvirleri çok eski dönemlerden beri atın bozkır göçebelerinin hayatlarındaki yerini göstermesi bakımından dikkate değerdir. At yetiştiriciliği ile at binme kültürünün dünyanın farklı coğrafyalarına Orta Asya bozkırlarından yayıldığı bilinmektedir. Bugünkü bilgiler ışığında atın evcilleştirilme süreci yaklaşık bin yıl daha geriye gitmektedir. At, Kazakistan'ın kuzeyindeki Botai kültür çevresinde MÖ 2500'lü yıllara tarihlendirilen bir zamanda evcilleştirilmiştir. Atın temel besin kaynakları arasında yer aldığı Kazakistan'da at yetiştiriciliği son derece önem arz etmektedir. Bu makalede atçılık ve at kültürü ile ilgili Kazakistan'da yapılmış çalışmaların bir bibliyografyasına yer verilecektir. Dili Kazakça olan çalışmalar ağırlıklı olmak üzere konuyla ilgili Rusça eserler de araştırmacılara yol göstermek amacıyla çalışmaya dâhil edilmiştir. Bibliyografya, yazar soyadına göre alfabetik olarak sıralanmıştır. Makalenin Kazakistan'da at kültürü, at yetiştiriciliği ve atçılık gibi konular üzerinde çalışma yapacak araştırmacılara yol göstermesi hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan, At, At Yetiştiriciliği, At Kültürü, Bibliyografya.

A BIBLIOGRAPHY ATTEMPT ON THE STUDIES ABOUT "HORSE CULTURE" AND "HORSE BREEDING" TERMINOLOGY MADE IN KAZAKHSTAN

ABSTRACT

The horse has had an important place in Turkish society since ancient times. In Central Asia, the findings from archaeological excavations and horse depictions in rock paintings have been remarkable in terms of showing the place of the horse in the lives of steppe nomads from time immemorial. It is known that the culture of horse riding and horse husbandry spread to different parts of the world from the Central Asian steppes. In the light of today's information, the domestication process of the horse goes back about a thousand years. The horse was domesticated at a time dated to 2500 BC around the Botai culture in northern Kazakhstan. Horse breeding is extremely important in Kazakhstan, where horse is one of the main food sources. This article encompasses a bibliography of the studies carried out in Kazakhstan on horse breeding and horse culture. Besides the studies mainly in Kazakh language, the pertinent studies in Russian were also included in the study in order to guide researchers for further readings. The bibliography is listed alphabetically by authors' surname. The article is aimed to guide researchers who will work on issues such as horse culture, horse breeding and horse training in Kazakhstan.

Keywords: Kazakhstan, Horse, Horse Training, Horse Culture, Bibliography.

Derleme Makale

Makale Gönderim Tarihi: 07.05.2020; Yayına Kabul Tarihi: 01.06.2020

* Bu makale, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Doç. Dr. Gülcan Çolak danışmanlığında hazırlanan "Kazakistanın At Koşum Takımlarıyla İlgili Söz Varlığı -Tarihî Karşılaştırmalı Bir İnceleme-" başlıklı doktora tezine dayanılarak oluşturulmuştur.

**Uzman, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty-KAZAKHSTAN;

ORCID: 0000-0002-3607-5384, E-mail: kabadayiosman@yandex.com

Giriş

At, eski zamanlardan beri Türk toplumunda önemli bir yere sahip olmuştur. Türklerin oluşturduğu kültür ve medeniyette de at, başat bir rol oynamıştır. Türk bozkır kültüründe ekonominin hayvancılığa dayalı olması, zamanla atın önemini daha da artırmıştır. Orta Asya coğrafyasında gerek arkeolojik kazılardan elde edilen buluntular gerekse de kaya resimlerindeki at tasvirleri çok eski dönemlerden beri atın bozkır göçebelerinin hayatlarındaki yerini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Bugünkü bilgiler ışığında atın evcilleştirilme süreci yaklaşık bin yıl daha geriye gitmektedir. At, Kazakistan'ın kuzeyindeki Botai kültür çevresinde MÖ 2500'lü yıllara tarihlendirilen bir zamanda ehlileştirilmiştir (Anthony 2007: 203). At yetiştiriciliği ile at binme kültürünün dünyanın farklı coğrafyalarına Orta Asya bozkırlarından yayıldığı bilinmektedir. Atın ehlileştirilmesinden at yetiştiriciliği konularına varıncaya değin atla ilgili birçok buluş, Orta Asya topluluklarının özellikle de Türklerin dünya medeniyetine sundukları bir armağan olarak değerlendirilebilir. İnsanoğlunun dünyayı keşfetme sürecinde at, adeta insanoğluna kanat olmuştur. Aynı zamanda at, askerî ve siyasî bakımlardan da insanlığa çeşitli katkılar sunmuş, savaşlar ve fetihler at sırtında yapılmış, kağanlıklar bu sayede imparatorluğa dönüşebilmiştir.

Türkiye'de modern toplum yaşamı içinde eski işlevlerini kaybeden, sadece yarışlar ve çeşitli spor oyunlarında kullanılmak amacıyla yetiştirilen atlar, Kazakistan'da günümüzde de çok önemli bir yere ve öneme sahiptir. Bozkır kültürünün merkezlerinden olan Kazakistan coğrafyasında at, atçılık ve at kültürü konularının hemen her dönemde güncelliğini korumayı başardığı söylenebilir. Binme fonksiyonu dışında at; *kımız* (süt), *kazı* (et) gibi besin mamulleriyle sofraları süsleyen, Kazak toplumunun temel gıda kaynakları arasındadır. Bu nedenle Kazakistan'da at yetiştiriciliği ve kırmızı üretimi son derece önem arz etmektedir. Kazak Türklerinde at yetiştiriciliği ve atçılıkla ilgili ilk çalışmaların 19. yüzyılın sonlarında başladığı gözlemlenmektedir. Konuyla ilgili ilk çalışma, 1868 yılında *Voennyi Sbornik* dergisinin 3-4. sayısında yayımlanan "O zapryajke verhovih loşadey v orudiya i povozki"¹ başlıklı makaledir. Makale, General Leytenant Kovalevskiy imzasını taşımaktadır. Kazak atçılığını konu edinen ilk kitabın ise Vladimir Pavloviç Kolosovskiy tarafından 1910 yılında Taşkent'te yayımlanan *Loşadi Turkestana*² başlıklı eser olduğu söylenebilir. Çalışmanın 64-84. sayfaları arası Kazaklarda atçılık konusuyla ilgilidir (Kolosovskiy 1910: 64-84).

Radloff'un Kazak atçılığıyla ilgili ilk araştırmalardan sayılabilecek çalışması da "Qazaqtardıñ Maldarı" başlığıyla 1989 yılında Kazakistan'da *Jalın* dergisinde (No:4, 63-69) tekrar yayımlanmıştır. Son zamanlarda Kazakistan'da yapılan Kazak atçılığı ve at terminolojisiyle ilgili çalışmalar arasında ise Aytbayeva (2007), Toqtabay (2010) ve Qayratulı (2019) gibi araştırmacıların çalışmaları güncel bilgiler içermeleri yönüyle dikkati çekmektedir. Türkiye'de ise Kazak Türklerinde at ve atçılık konularını ele alan iki lisansüstü tez hazırlanmıştır: Bunlardan ilki Ali Abbas Çınar tarafından 1996 yılında savunulan doktora tezidir (Çınar, 1996). Bu çalışma, 2001'de Kenan Koç tarafından Kazakçaya aktarılarak Kazakistan'da kitap olarak yayımlanmıştır. Diğer lisansüstü çalışma ise Hava Durmuş tarafından 2011 yılında hazırlanan yüksek lisans tezidir (Durmuş, 2011). Atçılıkla ilgili 19 adet Kazakça metnin Türkiye Türkçesine aktarıldığı bu araştırmada 1104 atçılık terimine yer verilmiştir.

---

¹ Makaleye http://ejournal6.com/journals_n/1575897100.pdf adresinden ulaşılabilir. (Erişim Tarihi: 20.02.2020).

² Bu kitap, 2013 yılında Moskova'da yeniden tıpkıbasım hâlinde neşredilmiştir.

Bu makalede Kazak Türklerinde atçılık, at kültürü ve at yetiştiriciliği gibi konularda çalışma yapacak araştırmacılara kılavuzluk etmek amacıyla Kazakistan'da yapılmış konuyla ilgili çalışmaların bir bibliyografyası verilmeye çalışılacaktır. Bibliyografya, yazar soyadına göre alfabetik olarak sıralanmıştır. Bibliyografyanın oluşturulmasında Almatı şehrinde bulunan Kazakistan Millî Kütüphanesi veri tabanından büyük ölçüde faydalanılmıştır. Araştırma evreni Kazakistan coğrafyasıyla sınırlandırılan bibliyografyada dili Kazakça olan çalışmaların yanı sıra Rusça çalışmalara da yer verilmiştir. Bibliyografyada özellikle at terminolojisiyle ilgili çalışmalar ağırlıklı olarak yer almaktadır.

Kazakistan'da Yapılmış 'At Kültürü' ve 'Atçılık Terminolojisi' Çalışmalarının Bibliyografyası

A. Kazakça Yayınlar

- ÄBDİRÄSİLOVA, B. (2006). "At äbzelderin jasaw öneriniñ qır-sırı". *Öner Älemi*. V-VI/11: 24-25.
- ÄBDİSATTARULI, R. (2005). "At äbzelderi". *Azamat*. III/3: 10.
- ÄBİŞULI, S. (2013). *Tulpardıñ tuyağı men örilgen tarix. Aday jılcısı jaqında*. Almatı: Inform A baspası.
- ÄKİMBEKOV, B. (1984). *Etti-sütti jılqı şaruwaşılığı*. Almatı.
- ÄLJANOV, O. (1895). "Mal dertiniñ waqıtında Qazaqtardıñ nanğıştığı". *DWG*. No: 48.
- ALDABERGENOV, T. (1939). *Meniñ tabın jolimen jılqı ösirüwdegi täjiriybem*. Alma-ata: Qazaq memleket baspası.
- ALTINBAYEV, Q. (1966). "Tulpar tuwralı anız". *QÄ*. No: 4.
- AMANGELDİ, A. (2002a). "Jılqı malına baylanıstı ölşem atawları". *Tiltanı*. 3: 111-112.
- AMANGELDİ, A. A. (2002b). "At leksemasına baylanıstı turaqtı söz tirkesteri". *Sovremennıye problemi filologiyi sbornik nauçnih trudov*. Öskemen: ŞQMU baspası: 12-18.
- AMANGELDİ, A. A. (2002c). "Abaydıñ 'Attıñ sını' öleñindegi jılqı malına baylanıstı söz oramdarı". *Abay şığarmaşılığınıñ älewmettik-filosofiyalıq, ujdandıq jäne sayası äleweti men qazirgi zaman attı respublikalıq ğılımiy-teoriyalıq konferentsiyanıñ materialdarı*. Öskemen: 160-164.
- AMANGELDİ, A. A. (2002d). "Jılqı malına baylanıstı sözder men söz tirkesteriniñ taqırıptıq toptarı". *Tiltanı*. 4: 108-115.
- AMANGELDİ, A. A. - A. Ş. JILQIBAYEVA (2003). "Jılqı malına baylanıstı maqal-mätelderdiñ semantika-grammatikalıq qurılısı". *Qazaqstandağı memlekettik tildiñ bügingi axuwalı men damuw bolaşağı attı xalıqaralıq ğılımiy-praktikalıq konferentsiyanıñ materialdarı*. Öskemen: 95-99.
- AMANGELDİ, A. A. (2004a). "Analitikalıq täsil arqılı jasalğan jılqı malına baylanıstı sözder". *İzdenis*. 4: 101-104.
- AMANGELDİ, A. A. (2004b). "Jılqı malına baylanıstı sintetikalıq täsil arqılı jasalğan sözder". *S. Amanjolov oquwları attı xalıqaralıq ğılımiy-praktikalıq konferentsiya materialdarı*. Öskemen: 26-29.

- AMANGELDİ, A. A. (2005a). "Jılqı malına baylanıstı frazalıq edinitsalardıñ jasaluw joldarı". *İzenis*. III/2: 90-96.
- AMANGELDİ, A. A. (2005b). "Jılqı malına baylanıstı payda bolğan ırım-tıyımdardıñ etnolingvistikalıq sıypatı". *S. Amanjолоv oquwları attı xalıqaralıq ğılımiy-praktikalıq konferentsiyaniñ materialdarı*. Öskemen: 174-179.
- AMANGELDİ, A. A. (2005c). "Jılqınıñ dene müşeleriniñ atawları, sını jäne báyge attıñ babı". *Ult Tağılımı*. 1: 214-218.
- AMANGELDİ, A. A. (2006a). "Jılqı malına baylanıstı leksika-semantikalıq täsil arqılı jasalğan sözder". *Qazaq memlekettik ulttıq universitetiniñ Filologiya xabarşısı*. II/92: 17-19.
- AMANGELDİ, A. A. (2006b). "Jılqı malına baylanıstı tildik edinitsalardı 'ğalamniñ tildik beynesi' teoryyası turğısınan zerttew". *Orta Aziya jäne Qazaqstan: Türki örkeniyetiniñ bastawı attı xalıqaralıq ğılımiy-praktikalıq konferentsiyaniñ materialdarı*. Taraz: 131-134.
- AMANGELDİ, A. A. (2006c). "Jılqı malınıñ tüsine baylanıstı jalañ atawlar tabiğatı". *Memlekettik tildiñ axuwalı, problemaları jäne onı şeşüw joldarı attı xalıqaralıq ğılımiy-praktikalıq konferentsiyaniñ materialdarı*. Öskemen: 228-238.
- AMANGELDİ, A. A. (2007a). "İ. Esenberlinniñ 'Köşpendiler' romanındağı jılqığa qatıstı käsibi leksika". *QR UĞA Xabarları Filologiya seriyası*. 6: 72-76.
- AMANGELDİ, A. A. (2007b). "İ. Esenberlinniñ şıǵarmalarındağı jılqınıñ tür-tüsine qatıstı leksika ('Köşpendiler' tarixı trilogiyası boyınşa)". *Ult Tağılımı*. 4: 324-329.
- AMANGELDİ, A. A. (2008a). *İ. Esenberlinniñ 'Köşpendiler' romanındağı jılqı atawlarınıñ etnolingvistikalıq mäni*. Almatı: S. Amanjолоv atındağı Şıǵıs Qazaqstan memlekettik universiteti. (Filologiya ğılımdarınıñ kandidatu ğılımiy дәrejesin aluw üşin dayındalğan dissertatsiyaniñ avtoreferatı).
- AMANGELDİ, A. A. (2008b). "İ. Esenberlinniñ 'Köşpendiler' romanındağı jılqığa qatıstı teñewlerdiñ leksika-semantikalıq toptarı". *QR UĞA Xabarları Filologiya seriyası*. 1: 45-48.
- AMANQULOV, M. (2012). "Qamşınıñ qasiyeti". *Mektep*. X/111: 92-93.
- ARĞINBAYEV, X. (1963). *Mal awruwların emdewdegi Qazaqtıñ xalıqtıq täjiriyyesi tuwralı*. Almatı.
- ARĞINBAYEV, X. (1969a). "Qazaqtıñ er-turman jabdıqtarı". *Kazaxstan v XV-XVIII vekax (Voprosı sotsialno-političeskoj istorii)*. Alma-ata: Akademiya nauk kazaxskoy SSR: 171-202.
- ARĞINBAYEV, X. (1969b). *Qazaqtıñ mal şaruwaşılıǵı jayında etnografiyalıq oçerk*. Almatı: Qazaq SSR'niñ ğılım baspası.
- ARĞINBAYEV, X. (1990). "Ata-babamız maldı da emdey bilgen". *Zerde*. No: 3.
- ARĞINBAYEV, X. (2013). "Qazaq xalqınıñ qolöneri". *Klassikalıq zerttewler Tom 22*. Almatı: Ädebiyet älemi: 178-280.
- ARINOV, T. - Ş. DÄWLETQULOVA (1986). "At jaln tartıp mingense". *Qazaqstan äyelderi*. 2: 23-24.

- ARINOV, T. (1970). "Bäygege baylanıstı birer söz". *İzvestiya AN KazSSR seriya obşestvennaya*. 5: 56-60.
- ASANBAYEV, T. Ş. - J. J. VAXİTOV (2014). *Jılqı şaruwaşılıǵı qımız jäne etin öndirüw texnologiyası*. Pavlodar: Kerekü baspası.
- ASQANBAYEV, A. (1987). *Jılqı asıldandıruw*. Alma-Ata.
- At äbzelderi (1994). *Ana Tili*. 2 jeltoqsan 1994. No: 48.
- AWPBAYEV, J. (1987). *Er qanatı*. Almatı: Qaynar baspası.
- AYDAWBAYULI, Q. (1996). *At pen bap*. Ölgıy.
- AYTBAYEVA, N. - R. AYTBAJEVA (2010). "Er-turman, at äbzel atawları". *Ult Taǵılımı*. 2: 231-234.
- AYTBAYEVA, N. K. (2007). *Qazaq tilindegi jılqıǵa qatıstı atawlardıñ leksika-semantikalıq jäne düniyetanımdıq sıypatı*. Almatı: Abılayxan atındaǵı Qazaq xalıqaralıq qatınastar jäne älem tilderi universiteti. (Filologiya ǵılımdarınıñ kandidatu ǵılımiy дәrejesin aluw üşin dayındalǵan dissertatsiya).
- ÄZİYEVA, A. (2014). "Er-turman äbzelderi". *Dästür*. IV/35: 50-53.
- BABALIQOV, J. (1985). "Er toqım". *Jalın*. No: 1.
- BABALIQOV, J. (1986). *Mal awruwlarınıñ Qazaqşa atawları*. Almatı: Qaynar baspası.
- BABALIQULI, J. (1987). "Er-toqım". *Er qanatı*. Almatı: Qaynar baspası: 259-278.
- BABALIQULI, J. (1991). "Qamşiger". *Aray jurnalı*. No: 2.
- BABALIQULI, J. (2005.06.25). "Jılqınıñ tüsi, biz munı bilemiz be?". *Egemen Qazaqstan*.
- BAYTELİYEVA, J. D. (2005a). "Jılqı atawlarına baylanıstı xalıqtıq ölsemderdiñ etnolingvistikalıq tabıǵatı". *Türki xalıqtarı ädebiyeti tarixiniñ özekti mäseleleri: ötkeni, бүgini jäne erteñi. Xalıqaralıq ǵılımi-teoriyalıq konferentsiya materialdarı*. Taraz: M.X. Dulati atındaǵı Taraz memlekettik universiteti: 229-230.
- BAYTELİYEVA, J. D. (2005b). "Jılqı malı atawlarınıñ frazeologizmderde berilüwi". *Jas Ǵalım attı Respublikalıq ǵılımiy-praktikalıq konferentsiya materialdarı*. Taraz: Taraz memlekettik pedagogikalıq institutu: 83-86.
- BAYTELİYEVA, J. D. (2006a). "Jılqı malına qatıstı birer maqal-mätelderdiñ etnolingvistikalıq sıypatı tuwralı". *QazUU Xabarşısı*. IV/94: 153-156.
- BAYTELİYEVA, J. D. (2006b). "Söz sıırına üñilsek (jılqı şaruwaşılıǵında qoldanılatın birer atawlardıñ etimologiyası jayında)". *QazUU Xabarşısı*. VI/96: 89-91.
- BAYTELİYEVA, J. D. (2006c). "Qazaq xalqınıñ salt-dästüri, nanım-senimi negizinde qalıptasqan jılqı atawlarına baylanıstı frazeologizmder". *Tiltanıw*. 4: 83-87.
- BAYTELİYEVA, J. D. (2007a). "Jılqı malınıñ sını men babına qatıstı atawlardıñ semantikalıq erekşelikleri". *Ö. Aytbayulı jäne til biliminiñ mäseleleri. Xalıqaralıq ǵılımiy-teoriyalıq konferentsiya materialdarı*. Almatı: A. Baytursinov atındaǵı til bilimi institutu: 218-221.
- BAYTELİYEVA, J. D. (2007b). "Jılqı tür-tüsine qatıstı atawlardıñ maǵınalıq, tulǵalıq toptarı". *İzdenüwşi*. II/04: 11-17.

- BAYTELİYEVA, J. D. (2007c). *Qazaq tilindeki jılqı malına qatıstı frazeologiyalıq tirkesterdiñ etnomädeniy wäjdemesi*. Almatı: Q.A. Yassawi atındağı xalıqaralıq Qazaq-Türük universiteti. (Filologiya ǵılımdarınıñ kandidatu ǵılımiy дәrejesin aluw üşin dayındalǵan dissertatsiya).
- BEGİMBETOVA, G. (2004). *Jılqı jäne tüye şaruwaşılıǵı*. Almatı: Qaynar baspası.
- BEGİMBETOVA, G. S. - A. M. JÜNİSOV (2006). *Jılqı şaruwaşılıǵı: Oquw quralı*. Almatı.
- BESETAYEV, B. B. (2019). Şıǵıs Qazaqstanınıñ erte köşpeliler дәwiriniñ at äbzelderi. *Jaña materialdar jäne arheologiyalıq zerttew ädistemesi attı taqırıpta S.M. Aqınjanovtıñ tuwǵanına 80 jil toluwına oray Arheologiya: Ötkeni, бүgini, bolaşaǵı birinşi xalıqaralıq jas ǵalımdardıñ ǵılımiy-ädistemelik konferentsiya materialdarı*. Almatı: Qazaq universiteti: 55-61.
- BEYSEN, T. (2012). "Qamşı-Qasiyetti äri qasterli qazına". *Qazaqstan Tarixi: Ädistemelik jurnal*. XII/122: 64-70.
- BEYSENOVA, M. S. (1997). *M. Qaşqaridiñ 'Diwanu luǵat-it türk' degen eñbegindegi tört tülük mal atawları*. Şımkent: M.O. Äwezov atındağı oñtüstik Qazaqstan universiteti (Filologiya ǵılımdarınıñ kandidatu ǵılımiy дәrejesin aluw üşin dayındalǵan dissertatsiya).
- BOZIMOV, K. (1995). *Jılqı jäne tüye şaruwaşılıǵı*. Almatı: Qaynar baspası.
- BÜRKITBAYEV, Ä. (1986). *Sporttıq ulttıq oyın türleri jäne onıñ tärbiyelik мәni*. Alma-Ata.
- DÄDEBAYEV, J. (1994). *Tulpardıñ sını men babı*. Almatı: Bastaw baspa üyi.
- DÜYSEMBAYEV, K. İ. (1972). *Jılqı tuqımın asıldandıruw*. Almatı: Qaynar baspası.
- DÜYSEMBAYEV, K. İ. (1983). *Jılqı ösirüwşiniñ anıqtamalığı*. Almatı: Qaynar baspası.
- DÜYSEMBAYEV, K. İ. t. b. (1995). *Jılqı şaruwaşılıǵı*. Almatı: Azmi baspası.
- DÜYSEMBAYEV, K. İ. t. b. (2014). *Tabındı jılqı şaruwaşılıǵındağı surıptaw, kütib-baǵuw jäne aızıqtandıruw jumıstarın uyımdastıruw boyınşa usınıstar*. Şımkent.
- ERİMBETOV, M. (1995). *Kökparşılar: derekti xıkayat*. Almatı: Balawsa baspası.
- ERMEKOV, Ä. (1962). "Qazaqtıñ malşılıq leksikası jöninde". *Qazaqstan mektebi*. No: 2.
- HURLANULI, A. D. (2014.03.12). "Tulparterapiya". *Egemen Qazaqstan*: 4.
- İBRAGİMOV, M. (1890). "Delbe bolgan atqa em". *DWG*. No: 51.
- İLİYASULI, Q. (2007). "Tulpardıñ tegi tüsinde emes, tuwmısında". *Jaz Qazaq*. No: 19.
- İSXAN, Q. J. (2007). *Qulındardıñ tuwıluw merzimine baylanıstı minis jılqı tuqımdarınıñ uşırılıq sapası*. Almatı: Mal Şaruwaşılıǵı jäne veterinariya ǵılımiy öndiristik ortalıǵı. (Awıl Şaruwaşılıǵı ǵılımdarınıñ kandidatu ǵılımiy дәrejesin aluw üşin dayındalǵan dissertatsiya).
- İSXAN, Q. J. (2009). *Jılqı şaruwaşılıǵı: Oquw quralı*. Almatı: AgroUniversitet baspa ortalıǵı.
- İZMAİLOV, T. O. (1987). *Mal fiziologiyası*. Almatı: Qaynar baspası.
- JÄLELULI, İ. Q. (2009). *Jılqı şaruwaşılıǵı: Oquw quralı*. Almatı: AgroUniversitet baspa ortalıǵı.
- JANÄBİLEV, Ş. (1982). *Qazaqşa mal atawları*. Almatı: Qaynar baspası.

- JAROKOV, T. (1963). *Jılcışı*. Almatı: Jazuwşı baspası.
- Jılcı jäne tüye awruwları* (1978). Almatı: Qaynar baspası.
- Jılcı malında bolatın türli awruwları emdew (1883). DWG. No: 13-14.
- KÄMÄLAŞULI, B. (2006). *Qazaqtıñ дәstürli qusbegiligi jäne atbegiligi*. Almatı: Öner baspası.
- KÄMELXANULI, M. (2004). "Tülik atawları". R. Sızdıqova jäne Qazaq til biliminiñ мәseleleri (Konferentsiya Jıynağı). Almatı.
- KEÑES, R. - S. TÜGEL (2007). *Qazanat*. Almatı: Taymas baspası.
- KERİMBAYEV, D. (1968). *Qazaqstanniñ jılcı şaruwaşılıǵı*. Almatı: Qaynar baspası.
- KERİMBAYEV, D. - K. DÜYSEMBAYEV (1974). *Qazaqstanniñ jılcı şaruwaşılıǵı*. Almatı.
- KERİMBAYEV, D. - K. DÜYSEMBAYEV (1950). *Jılcı ösiruw: Oquw quralı*. Almatı.
- KÖPIŞ, Ä. - R. SATAY (2001). *Atqa min qazaq!*. Almatı: Öner baspası.
- MAMBETJANOV, B. - S. ERJANOV (1940). *Kolxozdagı jılcı ösiruw jumısınıñ mastreleri*. Alma-ata: Qazaq memleket baspası.
- MİSAREV, A. V. (1940). *Oyan kolxozının tovarlı jılcı ferması*. Alma-ata: Qazaq memleket baspası.
- MOLDAĞULOV, M. (1993). *Maldıñ juqpalı emes işki awruwları*. Almatı.
- NAQISBEKOV, O. M. (1973). "Qaşqaridiñ 'Divani luğatit-türk' attı eñbegindegi tört tülik mal atawları". *Qazaq tilindegi jergilikti erekşelikter*. Almatı: Ğılım baspası.
- NASIROV, Ş. (2010). "Er-turman jabdıqtarın öndew, äşekeylew täsilderine baylanıstı atawlar". *Qazaqstan respublikası ulttıq ğılım akademiyasınıñ xabarları, Til ädebiyet seriyası*. III/181: 10-13.
- NECİPBAYEV, T. (1980). *Qazaqstan jılcı şaruwaşılıǵı*. Almatı.
- NECİNBAYEV, T. (1985). *Tebindi jılki şaruwaşılıǵı*. Almatı: Qaynar baspası.
- NURĞALİULI, N. - E. EJENBEKULI (1994.09.01). "Er". *Ana Tili*. XXXV/231: 5.
- NURĞALİLİ, N. - E. EJENBEKULI (1994.10.06). "Jügen". *Ana Tili*. XL/236: 5.
- ORMIZOV, F. (1993). "Atbegi". *Juldız*. No: 4.
- OŞANOV, O. J. - M. SEYTQALİYEV (2008). "Qazaq xalqınıñ at äbzelderindegi köne sarqınşaqtar (Arheologiyalıq oljalarmen salıstıruw)". *İzvesttiya nan rk seriya obşestvennih nauk*. 1: 258-259.
- OTARBAYEV, A. (1983). *Jılcı ösirüwdiñ anıqtamalığı*. Almatı.
- OZĞANBAY, Ö. - B. BEGENİŞ (2015). *Aday arǵımaqtarı*. Almatı.
- ÖMİRZAQOV, T. (1988). "Mal tügine baylanıstı qalıptasqan etnografizmder". *Qazaq tili tarixi leksikologiyasınıñ мәseleleri*. Almatı: Ğılım baspası: 154-180.
- PANZARBKOVA, R. Z. (1998). *Qazaq tilindegi januarlar töliniñ atawı*. Almatı. (Filologiya ğılımdarınıñ kandidatu ğılımiy дәrejesin aluw üşin dayındalğan dissertatsiya),
- QALIASQARULI, M. (1994). *Qazaqtıñ jılcı şaruwaşılıq şejiresi*. Küytiñ: Ile xalıq baspası.

- QASIMANOV, S. (1976). "Maxmud Qaşqari eñbekterindegi mal tuwralı maqal-mätelder". *Qazaqstan mektebi*. 5: 95-96.
- QASIMANOV, S. (1969). *Qazaq xalqınıñ qolöneri*. Almatı: Qazaqstan baspası.
- QAYRATULI, B. (2019). *Qazaqtıñ atbegilik öneri*. Nur-Sultan.
- QAYRATULI, B. (2020.01.10). "Jorganıñ babı, sını jäne türi". *Egemen Qazaqstan*: 10.
- QAYRATULI, B. (2020.01.30). "Qazaqtın jılqıtanuw öneri". *Egemen Qazaqstan*: 7.
- QAYTBAYEV, Q. (2006). "Ultıq at sportına qatıstı atawlar". *Tiltanıw*. No: 3.
- QINAYATULI, B. (1997a). "Jawır tobındağı sıraqat, kinarattardı emdewdiñ дәstürli, tiyimdi täsilderi". *Jarşı*. No: 6.
- QINAYATULI, B. (1997b). "Jılqı tüliginde jiyi kezdesetin awruw-jaraqattardı emdew". *Jarşı*. No: 12.
- QINAYATULI, B. (1998a). "Jılqı tüliginde jiyi kezdesetin awruw-jaraqattardı xalıqtıq täsilmen emdew". *Jarşı*. No: 4.
- QINAYATULI, B. (1998b). *Tisine qarap jasın bil. Ata saltıñdı ayala*. (Qurast.: N. Aqbayev). Almatı: Ana tili.
- QONDIBAY, S. (2004). Jılqı tuwralı mif. *Arǵı Qazaq mifologiyası (T. 4)*. Almatı: Dayk Press baspası: 25-87.
- QURALULI, A. (1997). *Qazaq дәstürli мәdeniyetiniñ entsiklopediyalıq sözdigi*. Almatı: Sözdik-slovar baspası.
- SERİKBAJULI, B. (1994.08.11). "Qamşı". *Ana Tili*: XXXII/229: 8.
- SIZDIKOV, A. (1976). *Jılqı ösirüwşige keñes*. Almatı.
- SIZDIKOV, A. (1983). *Jılqı ösirüwşiniñ anıqtamalıǵı*. Almatı.
- SÜTİŞEV, S. - O. MOLDAŞEV (1977). *Qazaqstannıñ jılqı şaruwaşılıǵı qazirgi kezende*. Almatı.
- ŞAĞIRBAYEV, M. - S. SAPATAYEV (2018). "Er-toqım genezisine qatıstı keybir мәseleler (Tawlı Altay jäne Berel qorımdarınıñ materialdarı boyınşa)". *Äl-Farabi atındağı Qazaq ulttıq universiteti Xabarşı tarix seriyası*. I/88: 211-220.
- ŞALTIQOV, Ä. t. b. (2014). *Botay örkeniyetiniñ köne mekeni*. Astana.
- ŞINAR, A. (2001). *Qazaqtar men türikterde jılqı ösirüw мәdeniyeti jäne onıñ röli* (Awd. Kenan Koç). Şımkent: Äliya baspası.
- ŞOKLARULI, D. (1993.04.09). "Qamşı-qanat". *Sport*.
- ŞOYBEKOV, R. (1993). *Qazaq zergerlik öneriniñ leksikası*. Almatı: Qazaqstan baspa üyi.
- TEREKBAJYEVA, J. M. (2012). "At äbzelderi arheologiyalıq derekter negizinde. Ejelgi jäne ortaǵasırılıq Qazaqstandağı мәdenigenez üderisteri boyınşa materialdar men zerttewler". *Äl-Farabi atındağı Qazaq ulttıq universiteti arheologiya, etnologiya jäne muzeologiya kafedrasınıñ zerttewleri men dalalıq materialdarı*. Almatı: Qazaq universiteti: 153-158.
- TLEPİN, B. Q. (1997). *Mal şaruwaşılıǵına qatıstı leksikaniñ etnolingvistikalıq sipati*. Almatı. (Filologiya ǵılımdarınıñ kandidatu ǵılımiy дәrejesin aluw üşin dayındalǵan dissertatsiya).

- TOQTABAYEV, A. (1987). "Qazaq jılcısı tuwralı". *Er qanatı*. Almatı: Qaynar baspası: 13-29.
- TOQTABAYEV, A. (1989). "Arğımaqtan tuwğan qazanat". *Tört tüliktiñ töresi kim*. Almatı: Qaynar baspası.
- TOQTABAYEV, A. (1991.11.12). "Jılcı tüsterin kim köp bileidi". *Ulan*.
- TOQTABAYEV, A. (1992). *Qazaqtardıñ XIX ǵasır men XX ǵasır basındaǵı jılcı şaruwaşılıǵı*. Almatı.
- TOQTABAY, A. U. (1999a). "Jılcı xalıq meditsinasında". *Densawlıq*. 6-7: 15-16.
- TOQTABAY, A. U. (1999b). "Qazaq jılcısı". *Mañmañger jurnalı*. 2: 3-7.
- TOQTABAY, A. U. (2001a). "Än-küy arqawı jılcı". *Qazirgi kezdegi Qazaqstan öneri men mädeniyetiniñ damuw baǵıtı*: 1-6.
- TOQTABAYEV, A. U. (2001b). "Qazaqtıñ mal patşası, jılcıǵa baylanıstı ädet-ǵurıptarı men nanım-senimderi". *Qazaqtıñ ädet-ǵurıptarı men salt-dästürleri: Ötkendegisi jäne bügini*. Almatı: Ğılım baspası: 201-222.
- TOQTABAY, A.U. (2004a). "Jılcı men tuw". *Ortalıq muzey eñbekteri (T.1)*. Almatı: Ğılım baspası: 194-200.
- TOQTABAY, A. (2004b). "Maxambet öleñderindegi jılcı obrazı". *QÄ. Maxambet älemi (T. 15)*. Almatı: Arıs.
- TOQTABAY, A. U. t. b. (2005). "Qazaqtıñ mal şaruwaşılıǵı baylanıstı nanım-senimderi". *Qazaq xalqınıñ дәstürleri men ädet-ǵurıptarı (T. 1)*. Almatı: Arıs baspa üyi: 73-94.
- TOQTABAY, A. U. (2008a). "Qıtay - Qazaq - Resey jılcı sawdası". *Qazaq Tarixi*. 1: 30-38.
- TOQTABAY, A. U. (2008b). "Qulan awlaw". *Qazaq Tarixi*. 3: 37-45.
- TOQTABAY, A. U. (2009a). "Türki örkeniyetindegi jılcınıñ roli". *Örkeniyetter dialogındaǵı Türki äleminiñ roli attı xalıqaralıq ǵılımiy simpozium materialdarı*. Almatı: 126-131.
- TOQTABAY, A. U. (2009b). "Er-turman (Qazaq er jabdıqtarınıñ atawları, türleri, aymaqtıq erekşelikteri, jasaluw texnologiyası mäseleleri)". *Otan Tarixi*. 2: 163-187.
- TOQTABAY, A. U. (2009c). "Jılcınıñ Jeti jarǵı ädettik quqıǵındaǵı ornı men röli". *Qazaqtıñ ata zañdarı (T.9)*. Almatı: Jeti Jarǵı baspası: 527-538.
- TOQTABAY, A. U. (2009d). "Qamşı jäne qamşıgerlik öner". *Aktualniye problemi ıstoriçeskoy nauki Kazaxstana Materialı mejd. nauç-praktič. konf. posvyaşennoy 80 letiyu akad. Asılbeqa Malyk-Aydara Xantemiyruılı*. Almatı: 904-909.
- TOQTABAY, A. U. (2010a). *Qazaq jılcısınıñ tarixi*. Almatı: Almatıkitap baspası.
- TOQTABAY, A. U. (2010b). *Qazaq xalqınıñ дәstürli mädeniyetindegi jılcı fenomenı*. Almatı: Ş.Ş. Väliyhanov atındaǵı tarix jäne etnologiyya institutu. (Tarix ǵılımdarınıñ doktori ǵılımiy дәrejesin aluw üşin dayındalǵan dissertatsiyaniñ avtoreferatı).
- TOQTABAY, A. U. (2010c). "Qıpşaq-mamlyukterdiñ 'jılcı teatri' jäne Qazaqtıñ beymälim at oyındarı". *Ulttıq sport pen oyındardıñ bügingisi men bolasaǵı. Respublikalıq ǵılımiy-täjirebiylik konferentsiya materialdarı*. Almatı: 142-145.
- TOQTABAY, A. (2015). *Türki halıqtarınıñ jılcı mädeniyeti*. Astana: Ğılım baspası.

- TOQTABAY, A. - J. SEYİTQULOVA (2005). *Tört tülüktiñ qasıyeti*. Almatı: Ş.Ş. Väliyhanov atındağı tarix jäne etnologiya instituti.
- TOQTAĞUL, B. S. (2005). *Türki tilderindegi tört tülüktiñ jasına qatıstı atawlarđıñ etnolingvisikalıq sıypatı*. Almatı: Q.A. Yassawi atındağı xalıqaralıq Qazaq-Türük universiteti. (Filologiya ğılımdarınıñ kandidatu ğılımiy дәrejesin aluw üşin dayındalğan dissertatsiya).
- TÖLEWBAYEV, Ä. T. (1984). "Qazaqtıñ mal şaruwaşılıǵına baylanıstı keybir köne senimler". *Vestnik AN Kaz SSR*: 2: 56-60.
- TURĞINBEKULI, S. (2006.07.20). "Jılkı körsem, jılaǵım kep tuwradı". *Jas Alaş*.
- TÜGEL, S. (2009). "Elimizde jılqı institutın aşuw qajet". *Astana aqşamı*. 43: 6-7.
- TÜGEL'BAYEVA, A. K. (2009). *Jılqı tuqımdarınıñ urıǵın saqtaw men suyltuw ortaların jetildirüw*. Almatı: Qazaq mal şaruwaşılıǵı jäne jemşöp öndirisi ğılımiy zerttew instituti. (Awıl Şaruwaşılıǵı ğılımdarınıñ kandidatu ğılımiy дәrejesin aluw üşin dayındalğan dissertatsiya).
- UŞUMUXAMETOV, A. (1913). "Qazaqtıñ mal emdewi". *Ayqap*: 20: 425-427.
- VÄLİYEV, N. (1985). "Qamşı sözi qaydan şıqqan?". *Qazaqstan äyelderi*. No: 7.
- XİNAYATULI, B. (1998). "Jılkı tüliginde kezdesetin awruw-sırqawlardı xalıqtıq täsilmen emdew". *Jarşı*. 4: 28-35.
- YESENBAYEV, M. (1999). "Aşıǵan keñ sabada altın qımız". *Mañmañger jurnalı*. 2: 19-206.

B. Rusça Yayınlar

- ABDYUŞEV, H. H. (1950). *Kovka loşadey*. Kuybışev.
- AMBROZ, A. K. (1973). "Stremena i sedla rannego srednevekov'ya kak hronologicheskiy pokazatel". *SA*. 4: 81-98.
- ARGINBAYEV, H. A. (1959). "İstoriko-kul'turniye svyazi russkogo i kazahskogo narodov i ih vliyaniye na material'nuyu kul'turu kazahov v seredine XIX i naçale XX vekov: po materialam Vostoçnogo Kazahstana." *TIIAE T. 6. Etnografiya*. Alma-Ata: Izd-vo AN KazSSR: 19-90.
- BABAĴANOV, M. (1871). "Loşadi i ih ispıtanıye po vnut. Kirg. Orde." *Jurnal konnozavodstva*. 5-7: 11-12.
- BARMİNTSEV, Yu. N. (1952a). "Kazahskaya loşad". *Kniga o loşadi T. 1*. Moskva: Sel'hozgiz: 568-578.
- BARMİNTSEV, Yu. N. (1952b). "Kazahskaya loşad' tipa «cabe» i perspektivı yeye razvıtiya". *Trudı in-ta jivotnovodstva (Kazahskiy filial VASHNIL)*. Alma-Ata: 226-242.
- BARMİNTSEV, Yu. N. (1958). *Evolyutsiya konskih porod v Kazakhstane*. Alma-Ata: Kazgosizdat.
- BELYAYEV, A. İ. (1973). *Kazahskaya loşad' djabe*. Alma-Ata: Kaynar.
- BLAGOVEŞÇENSKIY, V. (1873). "Svedeniya o koliçestve loşadey i konskih yarmarok v Sergiopol'skom uyezde". *Jurnal konnozavodstva*. 9: 18-40.
- BOGDANOV, E. A. (1924). *Kak razvit' i ubereç' silu loşadi i vola*. Krasnaya peçat'.

- BOGDANOV, V. V. - V. A. ERMOLAYEV (2004). *Konskaya upryaj' - osnovniye elementi, trebovaniya i osobennosti*. Ulyanovsk: UGSHA.
- BURKİTBAYEV A. (1978). *Kazahskiye natsionalniye vidı konnogo sporta*. Alma-Ata: Mektep.
- BUTİRİNA, P. S. (1950). *Mıt loşadey i bor'ba s nim*.
- ÇAŞKİN, İ. N. (1939). "Adayevskaya loşad". *Konskiye resuri SSSR*. Moskva: Sel'hozgiz: 349-354.
- ÇERKASOV, V. A. (1940). *Gigiyena koji loşadi*. Voenizdat'.
- DAVIDOV, L. P. - İ. N. STEPANOV (1936). *Zimnyaya past'ba loşadey Trudı Vsesoyuznogo nauçno-issledovatel'skogo instituta konevodstva*. Moskva.
- DENİSON, G. (1897). *Istoriya konnitsı*. SPB.
- DOBRİNİN, V. P. (1929). *Iskusstvennoye osemeneviye loşadi*. Moskva: Novaya derevnya.
- DOBRJANSKİY, F. G. id. (1928). "Loşad' koçevogo naseleniya Semipalatinskoy gubernii". *Domaşniye jivot- niye Semipalatinskoy gubernii*. I: 22-183.
- EFREMOV, S. (1915). "Kirgizskaya loşad' na voyne". *Semireçye Verniy*. 5: 8-9.
- FEDOROVA, K. İ. (1980). "Nazvaniye masti loşadey v yakutskom yazıke". *Polyarnaya zvezda*. 3: 123-126.
- FEDOTOV, P. A. (1984). *Pod sedlom i upryaji*. Alma-Ata: Kaynar.
- FİRSOV, V. (1895). "Turkestan i turkestanskiye porodi loşadey. Opıt istoriko-tipologičeskogo issledovaniya". *Jurnal konnozavodstva*. 4: 1-100.
- GABBİN, N. (1899). "Proizvodstvo sedel (lenchikov)". *Sbornik materialov dlya statistiki Sırdar'inskoy oblasti. İzd. Sırdar'inskogo obl. stat. komiteta. TVII*. Taşkent: 1-54.
- GARDER, A. (1875). "Kirgizskiye loşadi i ih prigodnost' dlya kavalerii i artilerii". *Voyenny sbornik*. 10: 324-374.
- GORBEK, G. (2006). *Psihologiya loşadi. Nrav, çuvstva, povedeniye*. Moskva: Akvarium.
- GRAF, Gutten-Çapskiy. (1891). "İstoriya loşadi". *Jurnal konnozavodstva*. 9: 54.
- HANTİNSKİY, İ. (1893). "Vedomost' o çislennosti loşadey v Nikolayevskom i İletskom uu". *Jurnal konnozavodstva*. 7: 21-78.
- HİTENKOV, G. G. (1953). *Kustanayskaya poroda loşadey*. Moskva: Sel'hozgiz.
- İMANGALİYEV, A. İ. (1969). *Adayevskaya loşad'*.
- JANPEİSOV, E. N. (1986). *Etnokul'turnaya leksika kazahskogo yazıka*. Alma-Ata: Nauka.
- KAŞKİN BAYEV, K. - Z. SAMAŞEV (2005). *Loşadi koçevnikov Kazahskogo Altaya*. Almatı.
- KAVRAYSKİY, A. M. (1923). *Kirgizskaya loşad'*. Moskva: Novaya Derevnya.
- KEDROV, V. K. (1953). *Osemeneviye loşadi i korov s kontrolem ovulyatsiy*. Moskva: Sel'hozgiz.
- KERİMBAYEV, D. K. (1951a). *Konevodstvo v Kazahstane*. Alma-Ata: Kazgosizdat.
- KERİMBAYEV, D. K. (1951b). "Nekotoriye voprosı istorii i razvitiya konevodstva v Kazahstane". *Konevodstvo*. 5: 1-10.

- "Kniga konoval'nogo iskusstva" (1881). *Jurnal konnozavodstva*. 6: 66-80.
- KOLOGRİVOV, Yu. (1902). "O karabairskoy porode loşadey". *PViK*. No: 8-9.
- KOLOSOVSKIY, V. P. (1910). *Loşadi Turkestana*. Taşkent: Elektro-parovaya tipolitografiya O. A. Portseva.
- KOROBOV, A. (1897). *Konevodstvo v Turkestanskom kraye*. Moskva: Novaya Vremya.
- KOVALEVSKAYA, V. P. (1977). *Kon' i vsadnik: puti i sud'bi*. Moskva: Nauka.
- KUZ'MİN, N. İ. (1939). "Kazahskaya loşad'". *Konskiye resursı SSSR*. Moskva: Sel'hozgiz: 283-325.
- KUZ'MİNA, Ye. Ye. (1977a). Kon' v religii i iskusstve sakov i skifov. *Skifi i sarmati*. Kiyev: Naukova dumka: 99-100.
- KUZ'MİNA, Ye. Ye. (1977b). "Rasprostraneniye konevodstva i kul'ta konya u iranoyaziçnih plemen Sredney Azii i drugih narodov Starogo sveta". *Srednyaya Aziya v drevnosti i Srednevekov'ye*. Moskva: Nauka: 28-52.
- KUZNETSOV, V. S. (2007). *Pohod za nebesnimi loşad'mi*. Moskva: Nauka.
- LİPETS, R. S. (1984). *Obrazi batıra i yego konya v tyurko-mongol'skom epose*. Moskva: Nauka.
- MAKAROVA, L. A. (2007). *Biometriya loşadey dvuh berel'skih kurganov*. Astana.
- MİŞAREV, A. V. (1952). "Adayevskaya loşad'". *Trudy instituta Kazahskogo filiala VACHNİL T. 2*. Alma-Ata: 207-225.
- MOTORİKO, M. G. (1981). *Kustanayskaya poroda loşadey*. Alma-Ata: Kaynar.
- NEÇAYEV, I. N. (1975). *Myasnoye konevodstvo (tabunnoye)*. Alma-Ata: Kaynar.
- NESTEROV, S. P. (1990). *Kon' v kul'tah tyurkoyaziçnih plemen Tsentral'noy Azii v epohu srednevekov'ya*. Novosibirsk: Nauka.
- PLEŞYEV, P. (1904). "Kirgizskoye stepnoye konevodstvo v Semipalatinskoy oblasti". *Jurnal konnozavodstva*. 1: 56-74.
- POLFEROV, Ya. Ya. (1898a). "Luçsiye porodi kirgizskoy loşadi-argımak". *Jurnal konnozavodstva*. 12: 135-145.
- POLFEROV, Ya. Ya. (1898b). "Luçsiye narodi kirgizskoy loşadi-karabayır". *Jurnal konnozavodstva*. 2: 126-135.
- POLFEROV, Ya. Ya. (1899). "Luçsiye porodi kirgizskoy loşadi-aday". *Jurnal konnozavodstva*. 1: 15-22.
- POPOV, A. G. (1896). "Neskol'ko slov o kirgizskoy loşadi". *Veterinarniy sbornik Varşava*. 1: 206-209.
- POPOV, I. S. - V. P. DOBRİNİN (1937). *Kormleniye loşadi*. Moskva: Sel'hozgiz.
- POTAPOV, L. P. (1977). "Kon' v verovaniyah i epose Sayano-Altaya". *Fol'klor i etnografiya: svyazi fol'klora s drevnimi pred-stavleniyami i obryadami*. Leningrad: Nauka: 164-170.
- REYEZE, K. (1908). "Bolezn' loşadey, nazıvayemaya kirgizami "şekekurt", nablyudavşayasya v Kustanayskom uyezde Turgayskoy oblasti". *VOV*. 21: 864-866.

- TOKTABAY, A. (2004). *Kul't konya w kazahov*. Almatı.
- VISOTSKİY, N. A. (1909). "Original'niy sposob kovki loşadey". *AVN*. 8: 949-950.
- VİL'KİNS, A. (1875). "Zametki o loşad'yah Turkestana". *Jurnal konnozavodstva*. 3: 129-130.
- VİL'KİNS, A. İ. (1885). "K voprosu ob uluçşenii loşadey Turkestana". *Jurnal konnozavodstva*. 10: 1-15.
- VİTT, V. O. (1937). "Rol' turkemenskoy i arabaskoy loşadey v istorii konevodstva i konnozavodstva Zapadnoy Yevropı i Rossii s XVI po XIX vv.". *Konskiye porodi Sredney Azii*. Moskva: 33-51.
- VİTT, V. O. (1952). "Loşadi pazırıkских kurganov". *CA*. 16: 265-203.
- VOGAK, S. (1873). "Kirgizskaya loşad". *Voyenniy sbornik*. 9: 87-100.
- Voyenniy sbornik* (1868). No: 3-4.
- Voyenniy sbornik* (1873a). No: 6.
- Voyenniy sbornik* (1873b). No: 9.
- Voyenniy sbornik* (1875). No: 9.
- YVATKİN, K. V. (1968). "Kul't konya u mongol'skih narodov". *SE*. 6: 11-122.
- YUROV, K. P. (1991). *Infektsionniye bolezni loşadey*. Moskva.

Sonuç

Bütün Türk topluluklarında olduğu gibi Kazak toplumunda da at, son derece geniş ve önemli bir yere sahiptir. At ve atçılık kavramıyla ilgili yapılmış bilimsel çalışmaların niceliği, bu durumu gözler önüne sermektedir. Bu bibliyografya çalışmasında at kültürü ve atçılık terminolojisiyle ilgili, Kazakistan'da yapılan ve dili Kazakça olan 155 araştırmaya yer verilmiştir. Buna ek olarak konuyla ilgili çalışma yapacak araştırmacılara yol göstermesi amacıyla dili Rusça olan 72 adet çalışma da bibliyografyaya dâhil edilmiştir. Bu araştırma, söz konusu alanla ilgili bütün çalışmaları sunmuş olduğu iddiasında değildir. At literatürüyle ilgili tespit edilemeyen, gözden kaçmış başka çalışmaların da bulunması gayet doğaldır. Bu araştırmanın temel gayesi Kazak atçılığı ve Kazakça at terminolojisi konularında araştırma yapacak olanlara yol göstermektir.

Kısaltmalar

- id.** : i drugie (ve diğerleri)
- Qurast.:** Qurastırğan (düzenleyen)
- T.** : tom (cilt)
- t.b.** : tağı basqaları (ve başkaları)

KAYNAKÇA

- ANTHONY, D. W. (2007). *The Horse, The Wheel and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*. New Jersey: Princeton University Press.
- AYTBAYEVA, N. K. (2007). *Qazaq tilindegi jılcıǵa qatıstı atawlardıñ leksika-semantikalıq jäne düniyetanımdıq sıypatı*, Almatı: Abılayxan atındaǵı Qazaq xalıqaralıq qatınastar jäne älem tilderi universiteti. (Filologiya ǵılımdarınıñ kandidatu ǵılımiy дәrejesin aluw üşin dayındalǵan dissertatsiya).
- ÇINAR, A. A. (1996). *Kazak ve Türkiye Türklerinde At Kültürü ve Atın Rolü*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Doktora Tezi).
- DURMUŞ, H. (2011). *Kazak Türkçesinde At ile İlgili Söz Varlığı ve Metinler*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KOLOSOVSKİY, V. P. (1910). *Loşadi Turkestana*. Taşkent: Elektro-parovaya tipolitografiya O. A. Portseva.
- QAYRATULI, B. (2019). *Qazaqtıñ atbegilik öneri*. Nur-Sultan.
- TOQTABAY, A. U. (2010). *Qazaq jılcısınıñ tarixi*. Almatı: Almatıkitap baspası.

Melike SOMUNCU (2019). Türkçede Emir Kipinin İşlevleri. İstanbul: Kesit Yayınları, 318 s. ISBN: 6057898326

Gülşah AZER*

Emir, kişilerin ortaya koyduğu eylemlerdir. İnsanın hayatında çok önemli bir rol oynayan dil de emirin tüm yönleriyle gerçekleşmesine aracılık eder. Emir dendiği zaman ilk akla gelen şey şüphesiz ki ast-üst ilişkisidir. Yani statü bakımından üstün olan bir kişinin kendinden daha alt statü de yer alan bir kişiye takındığı tavır ya da üslup olarak da tanımlayabiliriz. Emir, geleneksel dilbilgisinde daha çok biçimsel bir yaklaşımla ele alınmıştır. Bu bakış açısı da emrin cümlesel incelemelerine yansımış; emir tümcesi de bu "kip" ile çekimlenen bir fiile sahip cümle olarak tanımlanmıştır. Peki durum her zaman böyle midir? Emir eklerinin anlam sınırlarında sadece buyurma mı vardır? Yani "emir kipi" almış ama buyurmayan ya da "emir kipi" almamış fakat buyuran kullanımlar yok mudur? İşte Melike Somuncu "Türkçede Emir Kipinin İşlevleri" adlı kitabında tam da bu konu üzerinde durmaktadır. Somuncu'nun Türkçede Emir Kipinin İşlevleri adlı kitabı giriş, inceleme ve sonuç bölümlerinden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde yazar, ilk olarak emir kipinin işlevleriyle ilgili çalışmalar üzerinde durur. Türkçenin işlev ve kullanım açısından en hareketli ve en fazla morfeme sahip olan kipin emir kipi olduğunu vurgular. Somuncu kendi çalışmasının diğer çalışmalardan ayrıran yönünü Türkçenin tarihi lehçelerindeki emir kipi bulunduran cümleleri işlev açısından incelemesi olarak ortaya koymuştur. Daha sonra Somuncu Türkçede kip, kiplik kavramı ve emir eki üzerinde durur. Muharrem Ergin, Zeynep Korkmaz, Günay Karaağaç, Hikmet Dizdaroğlu, Sema Aslan Demir gibi gramercilerin kip ile ilgili görüş ve tanımlarına yer verdikten sonra kiplik kavramı hakkında da bilgiler verir. Bu bölümde de İmran Karabağ, Canser Kerimoğlu, Selcen Çürük gibi dilbilimcilerin kiplik kavramına bakış açılarını özetler. Kip ile kipliğin arasındaki farkı da şöyle dile getirir: *"Kip biçimsel değil anlamsal bir alandır. Kipte yükleme ek aracılığıyla bir yardımda bulunulurken, kiplikte sadece yükleme değil*

Kitap Değerlendirme

Makale Gönderim Tarihi: 23.02.2020; Yayına Kabul Tarihi: 01.05.2020

* Kırıkkale Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı A.B.D. Doktora Öğrencisi,

ORCID: 0000-0002-1290-1178, E-posta: g.azer@hotmail.com

cümlede, ekte dil birimlerin hepsinde bir anlam gizlidir. Kip sınırlı iken kipliğin anlam sınırı kip kadar dar değildir."

Giriş kısmına emir eki ile devam eden yazar bu kısımda yine Zeynep Korkmaz, Muharrem Ergin, Hikmet Dizdaroğlu, Nurettin Koç, Haydar Ediskun, İbrahim Delice, Erdoğan Boz, Günay Karaağaç gibi gramercilerin emir ekine bakış açısını ortaya koyduktan sonra emirdeki istek derecesi, emirde hissedilen otorite gibi alt başlıklarla emir ekini tanımlaya çalışır. Yine bu bölümde yazar emir ekiyle ilgili tartışmaları da ayrı bir başlık halinde verir. Emir kipleri konusunda 1. kişinin kendi kendisine emir verip veremeyeceği konusunun en fazla tartışılan konu olduğunu vurgulayan yazar bu konu hakkında üç görüş olduğunu belirtir: "1. Kişi kendi kendine emir veremez, teklik ve çokluk 1. kişi emir kipi yoktur. Emir, karışık kişiden istenir. 2. Kişi kendi kendine emir verebilir, teklik ve çokluk 1. kişi emir kipi vardır. Türkçede kişi kendi kendine emir veremez düşüncesi yanlıştır. Bu düşünce yabancı gramerlerin etkisiyle oluşmuştur. Emir çekiminde kişilerin ayrı ayrı ekleri vardır. Emir kipi konusunda karar verirken emir eklerinin tarihi gelişimi göz ardı edilmemelidir. 3. Teklik 1. kişide emir ve istek karışımı olduğunu savunanlardan Korkmaz ise 1. Kişi eklerinin hem emir hem istek olduğunu savunur. Bu ekler emirden ziyade daha çok niyet, ihtiyaç, istek gösteren eklerdir." Giriş kısmında yazar ayrıca başlangıçtan yani Eski Türkçeden günümüze kadar olan emir eklerini tablo halinde vermiş ve bu bölümü ayrı bir başlık altında incelemiştir. Başlangıçtan Bugüne Emir Ekleri bölümünü ise Biçimsel Bakışla Emir Ekleri ve Anlamsal Bakışla Emir ekleri olmak üzere iki alt başlıkta ele almıştır. Emir kipiyle ilgili yapılmış tezlere de değinen yazar bir literatür değerlendirmesi yapmıştır. Kendisinden önce bu konuda yapılmış tezler hakkında bilgiler veren yazar kendi çalışmasını diğer çalışmalardan ayıran farkı da şöyle dile getirmiştir: "Yapılan bu 4 tezin hiçbirinde tarihî lehçelerdeki emir kipinin bulunduğu cümleler işlev açısından incelenmemiştir. Ayrıca her metin yeni bir işlev barındırdığı için geçmişte yapılmış ve şu an yapılan çalışmalar Türkiye Türkçesindeki emir kipinin işlev sınırlarını belirlemede yetersiz kalmış ve kalacaktır. Bu durum Türkçenin anlam gücünün üstünlüğü ve söz varlığının zenginliğinden gelmektedir."

Kitabın ikinci kısmı ise inceleme bölümünden oluşmaktadır. Bu bölümde yazar tarafından Eski Türkçeden günümüze kadarki dönemden seçilen metinlerde emir eklerinin geçtiği cümleler tespit edilmiş ve eklerin ifade ettiği anlam sınırları belirlenmiştir. Anlam sınırları bir tasnife tâbi tutularak değerlendirilmiştir. Metin yelpazesini oldukça geniş tutan yazar Orhun Abidelerinden başlayarak Altun Yaruk, Irk Bitig, İyi ve Kötü Prens Öyküsü, Üç İtigsizler, Kutadgu Bilig, Atebetü'l-Hakayık, Dîvânü Lûgat'it-Türk, Nehcü'l-Ferâdîs, Kısasü'l Enbiya, Mu'inü'l- Murîd, Dede Korkud, Ed-Durretü'l-Mudiyye Fi'l-Lûgati't-Türkiyye, El- Kavânînü'l-Küllîyye Li-Zabti'l-Lûgati't-Türkiye, Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, Fevâ'idü'l-Kiber, Garibname, Gülistan Tercümesi, Kitâbü'l- Ef'âl, Kitâbu Evsâfî Mesâcidi's-Şerife, Marzubân-nâme, Şecere-i Terâkime, Yusuf u Zeliha gibi Türkçenin tarihi dönemlerinde yer alan önemli eserlere de yer vermiştir. Tarihî lehçeler ve Türkiye Türkçesine ait taranan metinlerde emir eklerinin yetmiş bir işlevi tespit edilmiştir. Bu işlevler teker teker başlıklar halinde verilmiş ve her başlık altında bilgi verildikten sonra o işlevle ilgili taranan metinlerde bulunan örneklerle ortaya konulan görüş desteklenmeye çalışılmıştır. Ele alınan başlıklar ise şu şekildedir: Kuvvetli Emir İşlevi, Emir İşlevi, İstek İşlevi, İyi Temenni İşlevi, Kötü Temenni İşlevi, Dua işlevi, İkaz-Uyarı İşlevi, Tembih İşlevi, Öğüt ve Akıl Verme İşlevi, Tavsiye ve Yönlendirme İşlevi, Amaç İşlevi, Neden - Sonuç İşlevi, Açıklama, Bilgilendirme, Haber Verme İşlevi, Güven Verme İşlevi, Güven Duyma İşlevi, Cesaretlendirme İşlevi, Meydan Okuma İşlevi, Birliktelik İşlevi, Teklif Etme İşlevi, Davet Etme İşlevi, Abartma İşlevi, Övme İşlevi, Takdir Etme İşlevi, Endişe Etme, Korku İşlevi, Tehdit Etme İşlevi, Mecburiyet İşlevi, Çaresizlik İşlevi, Yalvarma, Yakarma İşlevi, Azarlama, Çıkışma, Paylama İşlevi, Niyet, Tasarlama İşlevi, Gereklilik İşlevi, Önem-

sememe, Umursamama İşlevi, Şart İşlevi, Merak İşlevi, Alay Etme ve İğneleme İşlevi, Beklenti İşlevi, Yasaklama İşlevi, Teselli İşlevi, Kabul Etme, Kabullenme İşlevi, Hatırlatma İşlevi, Tedbir Alma İşlevi, Reddetme İşlevi, Farz Etme İşlevi, Şaşkınlık İşlevi, Gelecek Zaman İşlevi, Özetleme İşlevi, Tercih İşlevi, Acıma İşlevi, İspatlama İşlevi İmkânsızlık İşlevi, Pişmanlık İşlevi, Danışma İşlevi, Vaatte Bulunma İşlevi, Gücenme İşlevi, Bahsetme İşlevi, Özlem İşlevi, İzin Verme Nezaket İşlevi, Bıkkınlık İşlevi, İtiraz Etme İşlevi, Öngörü İşlevi, Uyandırma İşlevi, Argo İşlevi Kararsızlık İşlevi, Kararlılık İşlevi, Kışkırtma İşlevi, Yemin Etme İşlevi, Sitem Etme İşlevi, Pazarlık Yapma İşlevi Hayal Kırıklığı İşlevi. Tespit edilen işlevler arasında bazılarının anlam olarak birbirine çok benzediği ve çok ince çizgilerle birbirinden ayrıldığı emir ekli cümleler ve açıklamalarla ifade edilmiştir. Tespit edilen işlevlerin arkasından bir tablo sunularak taranan metinler neticesinde tespit edilen emir eklerinin işlevlerinin kişi eklerine göre hangi ekte yoğunlaştığının gösterilmiştir. Ayrıca emir ekleri işlevlerinin şahıslara göre dağılımı bir grafikte de sunulmuş ve yine tespit edilen işlevlerin dönemlere göre dağılımı da bir tablo ile verilmiştir. Tespit edilen işlevlerin Türkiye Türkçesi ve tarihî lehçelere göre sayısal dağılımı da kitapta yer almaktadır. Tabloya göre emir kipi istek, öğüt verme, amaç, teklif etme işlevlerinde Türkçenin tarihi lehçelerinden itibaren hep kullanılmıştır.

Sonuç bölümünde ise yazar emir kipi ile ilgili görüşlerine yer vermiştir. Aslında Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine kadar olan dönemde istek kipinden bağımsız olarak bir emir kipinin var olduğunu ileri süren yazar kitabında da bu kipin var oluşunu kanıtlamak amacıyla Abidelerden başlayarak Türkçenin tarihi dönemlerini de içine alan geniş bir metin yelpazesinden yararlanarak örnekler sunmuştur. İncelediği metinler sonucunda da tespit ettiklerini maddeler halinde vermiştir. Tarihî lehçelerde ve günümüz Türkiye Türkçesinde yer alan metinlerdeki emir eklerinin cümleye katmış olduğu anlamın daha iyi anlaşılabilmesi için işlev merkezli bir çalışma yaptığını vurgulayan yazar şeklen sadece emir olarak görülen kipin cümlede birçok anlama sahip olduğu görüşündedir. Yazara göre yer, zaman, yaş, sosyal statü, jest ve mimikler anlam değişmelerini etkilemektedir. Bu yüzden yazar tarafından emir eklerinin işlevleri tespit edilirken bu faktörler göz önünde bulundurulmuştur. Yazar ayrıca dünyada hiçbir varlığın veya eylemin tek bir özelliği olmadığı gibi emir kipinin de tek bir anlamı olmadığı düşüncesindedir. Bu yüzden de emir kipinin sahip olduğu anlamlar parçası metin bağlamından kopmayarak yapılmıştır. Yine her istekte emir olmadığı ama her emirde istek olduğu yazarın çıkardığı sonuçlardandır. Yazarın sonuç bölümünde yer verdiği görüşlerinden biri de önceden türetilen kelimelere yeni anlamlar yüklenerek sözcüklerde çok anlamlılık meydana getirilmesinin emir ekleri için de geçerli olduğu görüşüdür. Bu görüşünü yazar şu örnekle desteklemeye çalışmıştır: *"Ağlayan bir kimseye merhamet ederek Gel buraya denildiğinde bir acıma duygusu ifade edilirken bir komutanın askere Gel buraya! demesi emretmeyi ifade etmektedir."* Elde ettiği sayısal verilere sonuç bölümünde de değinen yazar kitabında aslında emir eklerinin sadece emretmediği, cümlede emir ekleri bulunduğu hâlde emir dışında aynı anda birden çok anlam ifade ettiği ortaya koymaya çalışmıştır.